

Истиқлол қахрамонлари

Маҳмудхўжа

Беҳбудий

Мамланган асарлари

Маҳмудхўжа
БЕҲБУДИЙ

ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР

Истиқлол қаҳрамонлари

МАҲМУДХУҶА
БЕҲБУДИЙ

ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР

Тузатилган ва тўлдирилган 2-нашри

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 1999

Таҳрир ҳайъати: *Озод Шарафиддинов, Неъмат Аминов, Наим Каримов, Бегали Қосимов, Дилором Алимова, Суннат Аҳмедов, Шуҳрат Ризаев.*

Ўзбек жаҳид адабиётининг асосчиси, Туркистон жаҳидчилиқ ҳаракатининг раҳнамоси бўлмиш Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг ушбу «Танланган асарлар»ига унинг «Падаркуш» пьесаси, Шарқ мамлакатлари бўйлаб қилган сафар хотиралари, маориф ва маданиятимизнинг хилма-хил муаммоларига бағишланган мақолалари ҳамда унинг ўлими муносабати билан замондошлари томонидан яратилган марсиялар киритилди. Мазкур иккинчи нашрдан жой олган янги материалларни тайёрлашда ёш беҳбудийшунос олим Ҳалим Сайид иштирок этди.

Нашрга тайёрловчи, тўпловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи — проф. Бегали Қосимов

Б 64

Беҳбудий М.

Танланган асарлар // Тўпловчи, сўзбоши ва изоҳлар: Б. Қосимов. — 2-нашри, тузатилган ва тўлдирилган. — Т.: «Маънавият», 1999. — 280 б. — (Истиқлол қаҳрамонлари).

Уз1

Б 470262024 — 10 14 — 99
М 25(04) — 99

© М. Беҳбудий. Танланган асарлар;
«Маънавият», 1997 й.

© М. Беҳбудий. Танланган асарлар,
«Маънавият», 1999 й.

ҚАРВОНБОШИ

Сиёсий, ижтимоий фаолияти ва билимининг кенглиги жиҳатидан Туркистоннинг ўша вақтидаги жадидларидан унга тенг келадигани йўқ деб ўйлайман.

Файзулла Хўжаев

Маҳмудхўжа Беҳбудий уйғониш даври ўзбек адабиётида биринчи ўринни олурга лойиқ зотдур.

Ҳожии Муин ибн Шукрулло

Маҳмудхўжа Беҳбудий ХХ аср бўсағасидаги Туркистоннинг орзу-армонларидан бири сифатида майдонга келди. У ўз даврининг ижтимоий-сиёсий ҳаракатларида фаол қатнашган энг йирик намояндаси, янги замон ўзбек маданиятининг асосчиси эди. Туркистон жадидларининг тан олинган раҳнамоси, мустақил жумҳурият ғоясининг яловбардори, янги мактаб ғоясининг назариётчиси ва амалиётчиси, ўзбек драмачилигини бошлаб берган биринчи драматург, театрчи, ношир, журналист эди. У тарихимизнинг ғоят оғир ва мураккаб бир даврида яшади. XVI асрдан бошланган инқироз ва турғунлик, жаҳолат ва мутаассиблик авж пардасига чиққан, ўзаро жанжал, маҳаллий уруғчилик низолари миллатни беҳад ҳолдан тойдирган эдики, бу имкондан фойдаланиб ўлкани забт этган Россия зўр бериб, уни турғун ва тутқун сақлашга уринар эди. Мана шундай бир шароитда миллатни бутунлай маҳв бўлиш ва Ватанни буткул ғорат этилиш хавфидан асраб қолиш, авлодларни эрк ва озодлик, мустақиллик руҳида тарбиялаш, маърифат ва тараққиётга бошлаш жадидлар номи билан тарихга кирган Беҳбудий бошлиқ фидойилар зиммасига тушди.

Тарихимизнинг сўнгги юз йилдан ортиқроқ даврида халқимизнинг энг катта армони бўлиб келган бугунги истиқлол куртаги дастлаб мана шу жадидлар кўксига ниш уриб етилган эди.

XX аср ўзбек маорифи ва маданияти, қолаверса, бугунги мустақиллик тафаккуримиз, аҳтимолки, шу жадидлар олдида бурчлидир. «Усули жадид», «усули савтия» номлари билан шуҳрат топган янги мактабни

Туркистонда шулар ташкил қилдилар. Шулар биринчи бўлиб замонавий олий мактаб гоёсини илгари сурдилар, ўнлаб жамиятлар, ширкатлар уюштириб, улар ёрдамида қанчадан-қанча ёшларни тараққий қилган Оврупо мамлакатларига ўқишга юборишга муваффақ бўлдилар. Ўзбек театрининг биринчи ғиштини қўйган, нашру матбуотини бошлаб берган ҳам шулардир.

Жадидлар ўз ҳисобларидан мактаблар очиб, ёш авлодни истиқлолга тайёрладилар, шеър ва мақоалар, саҳна асарлари орқали миллий онгни шакллантиришга, миллий гурур ва ифтихор туйғуларини синдиришга уриндилар (Русия қонунлари имкон берган даражада. Туркистон мусулмонларининг шаъну шарафини ҳимоя қилдилар), инқилоб йилларида эса мустақиллик байроғини баланд кўтардилар.

Маҳмудхўжа Бехбудий мана шу фидойилар орасида мумтоз бир ўринни эгаллайди. У мана шу Туркистон жадидчилик ҳаракатининг бонийсидир. Унинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида 20-йилларда маҳаллий матбуотда Садриддин Айний, Ҳожи Муин ибн Шукрулло, Лазиз Азиззода каби замондошлари томонидан бир қатор мақола, хотиралар эълон қилинган. Кейинги йилларда, хусусан, мустақилликка эришилгандан сўнг жадидлар фаолиятини ўрганишга ҳаракат кучайди. Бехбудий ҳам қайта нашр этила бошланди. Шу муносабат билан 20-йиллар адабиётшунослиги материалларига эҳтиёж ўсиб борди. Жумладан, Бехбудий таржимаи ҳолини ёритишда Ҳожи Муиннинг 1922—23 йилларда ўзи муҳаррирлик қилган «Меҳнаткашлар товуши» (1922), «Зарафшон» (1923) газеталарида чоп этган мақоалари муҳим аҳамиятга эга. Бехбудий ҳақида 70-йиллардан бугунги кунгача эълон қилиниб келаётган Солиҳ Қосимов, Аҳмад Алиев, Наим Қаримов, Сирожиддин Аҳмедов, Шерали Турдиев ва бугунги ёш тадқиқотчилар Ҳалим Сайид, Нормурод Авазов, Зебо Аҳророва ишларининг барчасида мана шу Ҳожи Муин маълумотлари асос қилиб олинади¹.

Унинг келтиришича², Маҳмудхўжа Бехбудий 1875

¹ Аслида ҳам Ҳожи Муин (1883—1942) Бехбудийни яқиндан билган, унинг эътиборига сазовор бўлган ҳамкасабаси, шогирди эди. 1914 йилда Бехбудий ҳаж сафарига кетар экан, «Ойна» журналининг муваққат муҳаррири қилиб Ҳожи Муинни қолдирганлиги маълум.

² Қаранг. Ҳожи Муин, Маҳмудхўжа Бехбудий, «Зарафшон» газетаси, 1923 йил, 25 март.

йилнинг 19 январида (ҳижрий 1291 10-зулҳижжа)¹ Самарқанд яқинидаги Бахшитепа қишлоғида руҳоний оиласида дунёга келган. Отаси Беҳбудхўжа Солиххўжа ўғли туркистонлик, Аҳмад Яссавийнинг авлодларидан, она томондан бобоси Ниёзхўжа урганчлик бўлиб, амир Шоҳмурод замонида (1785—1880) Самарқандга келиб қолган.

1894 йилда отаси, имом-хатиблик билан шуғулланиб келган Беҳбудхўжа вафот этади. Ёш Маҳмудхўжа тоғаси қози Муҳаммад Сиддиқнинг тарбия ва қарамоғида ўсиб вояга етади. Араб сарфу наҳвини кичик тоғаси Одилдан ўрганadi. 18 ёшидан қозихонада мирзолик қила бошлайди. Дарвоқеъ, Беҳбудийнинг мактаб-мадраса ҳаёти ҳақида ҳам маълумотлар ниҳоятда кам. Унинг замондошлари билан бўлган суҳбатларидан аён бўладики, Беҳбудий дастлаб Самарқанд мадрасасида, сўнграқ Бухорода яхшигина таҳсил кўрган. Анъанавий мадраса илмини пухта эгаллаган Беҳбудий 1915 йилда этнограф Г. Андреев саволларига жавоб берар экан, мадраса таҳсилни алоҳида тилга олгани маълум². Хуллас, анъанавий таҳсил, сўнг эса ўз устида қунт ва сабот билан ишлаш орқали у шариятнинг юксак мақомлари — қози, муфти даражасигача кўтарилади.

Тахмин қилиш мумкинки, ёш Маҳмудхўжа дунёқарашининг шаклланишида Русия жадидчилик ҳаракатининг асосчиси Исмоилбек Гаспратининг хизмати катта бўлган. Шарқу Ғарбнинг тарих ва маданиятини чуқур билган, араб, форс тиллари билан бир қаторда инглиз, немис, француз тилларида ҳам эркин сўзлаша олган бу киши 1881 йилда рус тилида «Русия мусулмонлиги» китобини ёзади. Бу китобда у, Русияда яшовчи барча мусулмонларнинг ўзлигини сақлаб қолиш йўли битта, у ҳам бўлса, маърифат ва у орқали мамлакатнинг ижтимоий, сиёсий, маданий ҳаётига тенгма-тенг аралашшишга эришмоқдир, деган фикрни илгари

¹ Айрим тадқиқотларда бу сана 1874 йил март («Совет Ўзбекистони санъати» ж., 1989 й., 2-сон) деб, бизнингча, янглиш кўрсатилади. 1291 йилнинг бошланиши (1-муҳаррам) 1874 йилнинг 18 февраль чоршанба кунига тўғри келади. (Қаранг, Таблица согласования... Х. К. Баранов, Арабско-русский словарь, М., 1977, 940—942-бетлар.) Зулҳижжа сўнги ойдир. Унинг 10-си 335-кун бўлиб, жамланганда 1875 й. 19 янв. келиб чиқади.

² Андреев Г. Самаркандский журнал «Ойна» и его редактор-издатель Махмуд Ходжи Бегбуди, «Туркестанские ведомости» газетаси, 1915, 17 сент.

суради. Бу йўлдаги биринчи қадам «усули жадид», «усули савтия» номлари билан тарихга кирган янги мактабларни ташкил қилиш бўлди¹. «Ал-он Русиядаги минглар ила низомлик мактаблар ва собиқ нашр бўлган ва ҳозир фаълан нашр бўлуб тургон юзлар ила исломий мажалла ва жаридаларнинг барча муҳаррир ва муридлари ул зоти сутуда сифотни шогирдларидурлар»², деб ёзган эди Бехбудий 1914 йилда.

1884 йилда Исмоилбекнинг машҳур «Таржумон» газетасига обуна бўлган 1000 кишининг 200 таси Туркистондан эди.

Исмоилбек 1892 йилда Туркистондаги мактабларни ислоҳ қилиш, «усули савтия»ни жорий этиш таклифи билан генерал-губернатор Н. О. Розенбахга мурожаат этди³. Жавоб ололмагач, 1893 йилда Тошкентга келди, Самарқанд, Бухорода бўлади. Маҳаллий халқ билан гаплашиб, дастлабки янги усул мактабларини очишга муваффақ бўлади. Сўнг 1897 йилда яна Туркистонга келади...

Барча нарсага қизиқувчан Маҳмудхўжанинг Яқин

¹ Гаспрали 1884 йилда Боқчасаройда бир мактаб очади ва унга «усули жадид мактаби» деб ном беради. «Мусулмонлар аввал бу мактабга унча ишонқирамай қарадилар. — деб ёзади у бу ҳақда, — аммо биринчи оммавий очиқ имтиҳондан сўнг ўқувчиларнинг сони бирданига 9 дан 30 болага кўпайди... ўқитишда «усули савтия» (товуш усули) қўлланилиши туфайли, менинг раҳбарлигимда хўжа (муаллим) болаларга олти ойда туркча ва арабча ўқитишни, туркча ёзиш ва бошланғич диний қондаларни ўргатишга муваффақ бўлди» (қаранг, «Гулистон» ж., 1995 йил, 2-сон).

² «Ойна» ж., 1914 й., 50-сон, 1187-бет.

³ Розенбах Гаспрали хатини Туркистон ўқитувчилар семинарияси директори, «Туркистон вилоятининг газети» муҳаррири, машҳур миссионер Н. П. Остроумов билан Туркистон хақида кўплаб китоблар ёзган В. П. Наливкинларга бериб, уларнинг бу борадаги фикрларини сўрайди. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам Гаспрали таклифларини рад этадилар. Остроумов ёзма жавобда шундай муҳим масаланинг «Туркистонга мутлақо алоқаси бўлмаган (?) жаноб Гаспринский... томонидан муҳокама қилиниши йўл қўйиб бўлмайдиган иш» деб ҳисоблайди. «Ғайрижинсларни руслаштириш секин ва ишончсизроқ тарзда бораётганидан ниҳоятда қайғурганлигини» изҳор этади ва «Гаспрали сингариларни» «энг зарарли кишилар» сирасига киритади.

Гаспрали мурожаати («Туркистон генерал-губернаторига мактуб») ва «Остроумовнинг жавоби» тарихчи С. Холбоев томонидан «Гулистон» журналининг 1995 йил 2-сонида эълон қилинди.

Розенбах ҳар икки мутахассис муносабатини аниқлагач, Гаспрали хатига: «Оқибатсиз қолдирилсин»,—деб имзо қўяди.

ва Ўрта Шарқда номи танилган Исмоилбек Гаспратининг Туркистон сафарларидан беҳабар қолиши қийин эди. Тўғри, Исмоилбек келиб Туркистонда очиб кетган янги мактаблар узоқ давом этмади, ғайришаръий сифатида мутъассиблар томонидан ёпилди. Лекин «Таржумон»нинг муштарийлари кўпайиб борди. Устоз-шоғирд муносабатлари самимий дўстликка айланди. Беҳбудий ўз хотираларида устоз билан учрашувларини ихлос ва муҳаббат билан тилга олади.

1899—1900 йилларда Беҳбудий бухоролик дўсти Ҳожи Бақо билан ҳаж сафарига чиқади¹. «1318 санаи ҳижрияси тавофи Байтуллоға Қафказ йўли ила Истамбул ва Миср ал-Қоҳира воситаси-ла бориб эдим. Муддати сафарим саккиз ойдан зиёда чўзилуб эди»²,— ёзади Беҳбудий бу ҳақда. Дунё кўриши изсиз кетмайди. Сафар янги мактаб ҳақидаги қарашларини мустаҳкамлайди. Унинг ташаббус ва ғайрати билан 1903 йилда Самарқанд атрофидаги Ҳалвойи (С. Сиддиқий), Ражабамин (А. Шакурий) қишлоқларида янги мактаблар ташкил топади. Адиб ушбу мактаблар учун дарсликлар тузишга киришади. Кетма-кет унинг «Рисолаи асбоби савод» (1904), «Рисолаи жуғрофияи умроний» (1905), «Рисолаи жуғрофияи Русий» (1905), «Китобат ул-атфол» (1908), «Амалиёти ислом» (1908), «Тарихи ислом» (1909) каби китоблари пайдо бўлади.

1903 йилда Ҳалвойида қурилган мактаб биноси ҳозир ҳам сақланиб келмоқда. Шакурий мактабини эса Беҳбудий 1908 йилда Самарқандга ўз ҳовлисига кўчириб олиб боргани маълум.

Тошкентда, Фарғона водийсида янги мактаблар ташкил топа бошлайди. Ибрат, Мунавварқори, Авлоний, Сўфизода номлари тилга тушади. Булар ҳали кифоя эмас, миллат болаларини тараққий топган шахарларга ўқишга юбориш керак. Мирмуҳсин Шермуҳамедов ва бир қатор ўзбеклар Марказий Русияга — Уфадаги «Олия» мадрасасига йўл оладилар. «Олия» да ўндан ортиқ ўзбек ўқийди. 10-йилларда Варшавада, Олмонияда, Москва, Петербургда ўзбеклар ўқигани маълум. Маҳмудхўжа 1903—1904 йилларда Москва, Петербургга боради, 1906 йилда Қозон, Уфа, Ниж-

¹ Қаранг. Ҳожи Муин. Маҳмудхўжа Беҳбудий, «Зарафшон» газетаси, 1923 йил, 25 март.

² Қаранг. Маҳмудхўжа Беҳбудий, Қасди сафар, «Ойна» ж., 1914 й., 31-сон.

ний Новгородда бўлади. Булар саёҳат эмас, хизмат сафари эди. Масалан, Нижний Новгородда 1906 йилнинг 23 августида Русия мусулмонларининг турмуш ва маданияти муаммоларига бағишланган қурултой чақирилади. Беҳбудий бу қурултойда туркистонликлар туруҳини бошқаради ва катта нутқ сўзлайди¹.

25 кунга чўзилган бу сафар ҳақида Беҳбудий сўнграқ шундай маълумот берган эди: «1325 санаи ҳижриясинда Русия мусулмонларининг муҳтарам зиёли ва ақобирларининг Нижни Ерминкасинда миллий ишлар тўғрисида машварат қила турган мажлисга мушарраф бўлмоқ учун Урунбург йўли ила Маскуф, Петербург, Қозон воситаси-ла Нижни Новагўруд бориб эдим»².

Маърифат учун биргина мактаб кифоя қилмасди. Замон ва дунё воқеалари билан танишиб бормоқ, миллат ва Ватаннинг аҳволидан, кундалик ҳаётдан огоҳ бўлмоқ керак эди. Бинобарин, миллат учун шундай ойна керак эдики, унда у ўз қабоҳатини ҳам, малоҳатини ҳам кўра олсин.

Мана шу эҳтиёж ва зарурат Беҳбудийни театр ва матбуот сари бошлади. «Падаркуш» шу тариқа майдонга келди. Бироқ унинг дунё кўриши осон кечмади. Бунга сабаб: биринчидан, чор ҳукумати мустамлака Туркистонининг маърифат йўлига кириб, ўз ҳуқуқини танишидан манфаатдор эмас эди; 1916 йилдаги Туркистон генерал-губернатори Н. Р. Куропаткиннинг ўз кундалигида ёзган ва бугун жуда машҳур бўлиб кетган: «Биз тубжой халқни тараққиётдан, мактабдан, рус ҳаётдан 50 йил четда тутдик»,—деган сўзларини эслаш кифоя. Иккинчидан, турғунлик ва тутқунлик туфайли авж олган жаҳолат, мутаассиблик. «Қимики саҳнада кўрсанг, они жасорати бу»,—деб ёзган эди шоир Тавалло. Бу, бежиз эмас. Хуллас, 1911 йилида ёзилган «Падаркуш» драмаси 1913 йилдагина босилиб чиқади. Қитоб жилдидаги: «Бородино жанги ва Россиянинг французлар босқинидан халос бўлишининг юбилей санасига бағишланади»,—деган ёзув ва унинг Тифлис цензурасининг рухсати билан чоп этилиши шуни кўр-

¹ Қаранг. А. А. Пясковский, Революция 1905—1907 годов в Туркестане, М., 1958, 559-бет. 1905 йилдан Русия мусулмонлари сиёсий фаоллашдилар. 1905 йил 15 августда Нижний Новгородда уларнинг I съезди, 1906 й. 13—23 январда Петербургда II съезди чақирилди. «Русия мусулмонлари иттифоқи» тузилади.

² «Ойна» ж., 1914 йил, 31-сон, 598-бет.

сатадики, иш осон кўчмаган. Пьеса босилиб чиққандан кейин ҳам, уни саҳнага қўйиш учун яқин бир йил вақт кетди. Муаллиф бу ҳақдаги хатларга жавобан: «Уйнатургон одам йўқ. Азбаски, Туркистонда бекор одам йўқки, халқ учун ишласа. Бекор киши йўқки, театру саҳнасига чиқиб, “масхарабозлик” қилса»,— деб ёзади.

«Падаркуш» — ўзбек драмачилигининг ҳамма яқдил эътироф этган биринчи намунаси. Мутахассислар уни ҳам жанр, ҳам мазмунига кўра янги ўзбек адабиётини бошлаб берган бир асар сифатида баҳолайдилар. Муаллиф «Миллий фожиа» атаган 3 парда 4 манзарали бу драма ҳажман жуда ихчам, мазмунан ниҳоятда содда ва жўн. У жаҳолат ва нодонлик ҳақида, ўқимаган боланинг бузуқ йўлларга кириб, ўз отасини ўлдиргани ҳақида ҳикоя қилади. Орқа-олдини ўйламаган бойнинг Тошмурад исмли ўғли бор. Ўғли ўқимаган. Бой атрофидагиларнинг гапига кирмайди. Ўғлини ўқитмайди, оқибатда у кўча безориларига қўшилади. Ресторанда маишатга пули етмай, шерикларини тунда уйига бошлаб келади. Бой уйғониб, уларни сезиб қолади, лекин уни ўлдириб, пулини олиб кетдилар. Хулоса: жаҳолат ва нодонлик отанинг ҳам, боланинг ҳам бошига етади. Агар бутун миллат шу аҳволга тушса-чи?!

«Падаркуш» дастлаб Самарқандда 1914 йилнинг 15 январида саҳнага қўйилди. «Халқ ниҳоят кўп келиб, белат етмагани ва жойни йўқлиги учун уч-тўрт юз киши қайтиб кетди»²,—деб ёзади маҳаллий матбуот.

Яна ўша ерда ўқиймиз: «Белатлар бир-икки кун аввал ёшларни ғайрати илан сотилиб тамом бўлуб эди. Баъзи кишилар белатларини икки баҳоға фойдаси илан бошқага сотдилар. Соат еттидан минглаб халқ ибратхонага ҳужум қилган. Аммо белат йўқ. Уч сўм³ бериб, тикка турмоқға ҳам рози, яна ер йўқ...»

Спектакль ўз маишатиға ўралиб дунёни унутган миллатдошларга чақмоқдек таъсир этди. Унда бой ролини Абдусалом Абдурахим ўғли ўйнаган эди. «Бойни ҳамбоза (хуррак) ва уйқуси ҳамда ҳаракатидан аҳоли ихтиёрсиз ва фосиласиз куларди»,—ёзади тақризчи. «Домла (Мардонқул Шомаҳмуд ўғли) ва зиёли

¹ «Ойна» ж., 1913 йил, 5-сон.

² «Ойна» ж., 1914 йил, 14-сон.

³ Муқояса учун: 1914 йилда 2 сўмға ўртача бир қўй келган.

(Мирза Нуъмон Мулла Фозил муфти ўғли)ни насихати халойиқни кўнглига таъсир этарди, ҳатто, ваъзу пандга йиғлаганлар бор эди»—ўқиймиз тақризда. Айниқса, бойнинг ўз ўғли ёрдамида ўлдирилиб, мол-дунёсининг фаҳшу ишрат учун олиб кетилиши воқеалари кишиларни ларзага солган. «Бу фаже ва аламлик манзарани парда ёпар. Халқга ҳаддан зиёда таъсир. Баъзи кишилар фожиадан кўз юмарлар...»

Чамаси, асарнинг ижроси ҳам баланд савияда бўлган. Тақриздаги: «Рус, яҳудий ва мусулмонлар таҳсин этарди. Ҳатто, 20 йилдан бери театр маъмуриятиндаги одамлар таъриф қилурди... Аҳолидаги олқиш ибратхонани гумбирлатур...»—деган жумлалар шунга ишора қилади.

Тошкентда 1914 йилнинг 27 феввалида қўйилди. Авлониининг «Турон» труппаси Колизей (ҳозирги Савдо биржаси биноси)да ўз фаолиятини мана шу «Падаркуш» билан бошлаган эди. Спектакль олдидан машҳур Мунавварқори театрнинг жамият ҳаётидаги роли ва ўрни ҳақида нутқ сўзлайди. Бой ролини Абдулла Авлониининг ўзи ижро этади. Маҳаллий матбуот, бу кунни «тарихий кун»¹ деб ёзади.

«Турон» труппаси 1914—16 йилларда бу спектакль билан бутун Фарғона водийсини айланиб чиқди. «Падаркуш» Туркистонни жунбушга келтирган қирғинбарот инқилоб йилларида ҳам саҳнадан тушмади. Бир томондан, миллатни маърифат ва тараққиёт сари ундашда буюк роль ўйнаган бўлса, иккинчи ёқдан, профессионал ўзбек театри ва драмачилигининг майдонга келиши ҳамда тараққиётида муҳим хизмат қилди.

Бу асарнинг ўз даврида адабий ҳаракатчиликка етказган таъсири ҳақида қайдлар кўп. Бунинг шоҳиди сифатида Абдулла Қодирийнинг машҳур: «1913 йилларда чиққан “Падаркуш” пьесаси таъсирида “Бахтсиз куёв” деган театр китобини ёзиб юборгонимни ўзим ҳам пайқамай қолдим», — деган эътирофини эслаш кифоя. 1916 йилда Тошкентга келиб Колизейда «Турон» нинг қатор спектакллари кўрган А.Н. Самойлович ёзади: («Туркистонда янги адабиёт майдонга келди. Бу мен учун кутилган ҳол эди... Янги адабиётнинг маркази — Самарқанд... Ёш қаламкашларнинг бош илҳом-

¹ Қаранг. Туркистон вилоятининг газети (ТВГ), 1914 й., 18-сон, 2 март.

чиси самарқандлик муфти Маҳмудхўжа Беҳбудий-дир»¹.

Драманинг биргина ўзбек эмас, татар, озарбайжон театрчилигига ҳам таъсири ҳақида гапириш мумкин. Туркистонда шу йиллари Заки Боязидский, Алиасқар Асқаров, Сидқий Руҳилло, Илёсбек Ошқозорский каби кўплаб қардош режиссёрлар фаолият кўрсатганини хотирга олайлик.

1913 йилдан Беҳбудий матбуот ишлари билан шуғулланади. Апрельдан «Самарқанд» газетасини чиқаради. Газета туркий ва форсий тилларда, ҳафтада икки марта, дастлаб икки, сўнг тўрт саҳифада чоп этилган. 45 та сонидан кейин моддий танқислик туфайли чиқиши тўхтаган. Уша йилнинг 20 августидан у «Ойна» журналинини чиқара бошлайди. Бу суратли ҳафталик мажалла, асосан, ўзбек тилида бўлиб, унда ихчам форсий шеър, мақолалар, русча эълонлар ҳам бериб бориладди... «Бошда ҳафтада бир марта ва иккинчи йилдан эътиборан 15 кунда бир қатла чиқиб, йигирма ой чамаси давом қилди... Кафказ, Татаристон, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон ва Туркиягача тарқалар эди... Жадидларнинг севикли журналлари эди. Шунинг учун улар томонидан ҳурматланди, севилиб ўқилди»², — деб ёзган эди Зиё Саид. Журнал редакцияси муҳаррирининг Янги шаҳардаги уйида (Решетников, 3; ҳозир Мирсаид Барака, 1, алоқа ходимлари касаба уюшмасининг вилоят ташкилоти биноси) жойлашган.

Беҳбудий шу йиллари нашр ишлари билан қизғин шуғулланди. «Нашриёти Беҳбудия» номи билан ўз хусусий нашриётини очди. Фитратнинг «Баёноти сайёҳи ҳинди» асарини 1913 йилда русчага таржима қилдириб, нашр этди³. Туркистон харитасини тузиб босмадан чиқарди. Кутубхонани йўлга қўйди. Уша давр

¹ Самойлович А. Драматическая литература сартов, Вестник, «Имп. об-ва вост.», № 5, Петроград, 1917, 4-бет.

² Зиё Саид, Танланган асарлар, Т., 1974; 44—45-бетлар.

³ Қаранг. Пясковский А. А., Революция 1905—1907 гг. в Туркестане, М., 1958, 546-бет. Дарвоқе, бундан икки йил олдин Фитратнинг «Мунозара» асари ҳам рус тилига таржима қилинган экан. Бироқ у чор маъмуриятининг махсус хизмати учун мулжалланган бўлиб, алоҳида кишиларгина фойдаланганлар. Таржима полковник Ягелло томонидан амалга оширилган (қаранг: Пясковский А. А. ... ўша бет).

вақтли матбуотида «Беҳбудий кутубхонаси» ҳақидаги хабарларга тез-тез дуч келасиз.

1914 йилнинг 29 майида Беҳбудий иккинчи бор араб мамлакатларига саёҳатга отланади.

Муаллиф саёҳати арафасидаги кайфиятини шундай ифодалайди. «7 санадан бери икки дафъа Бухоро ва бир дафъа Фарғонани зиёратидан бошқа сафарга чиққанам йўқ эди. Азбаски, тириклик касалига мубталолик, рўзгор қайдиға гирифторлик саёҳат неъматидан маҳрум этар. Етти йиллик хонанишинлик, дигар тарафдан алойиқи рўзгор, тижорат ва 7—8 рисолалар таҳрир ва нашри, дорулқазо ишлари, хусусан, бир санадан бери собиқ “Самарқанд” жаридаси ва ҳозирги “Ойна” идорасининг ишлари руҳан ва жисман заиф этди. Аъзоу ҳавосларға касолат пайдо бўлди. Сингир (асаб)... ғайри мунтазам ишлайдур. Атиббо истироҳат ва саёҳатға машварат берарлар. Табиат у қадар ноқобил ва бузуқки, саёҳатдан ҳам нафрат этар, истамаз».

Шунга қарамасдан, сафарга чиқмаса, бўлмайди. Аввало, «Кутубхонаи Беҳбудия» учун Истанбул, Миср, Қрим, Кафкоз, Қозон, Русия ва хорижийнинг манзаралари, иморатлари, кишиларининг суратлари, турлитуман қолип (клише)лар ва яна бошқа жуда кўп нарсалар керак. Хуллас, бормаса бўлмайди. Маршрут: Кавказ, Қрим, Истанбул, Юнонистон, Байрут, Миср Қоҳираси ва яна орқага — Истанбулга қайтиб, темир йўл билан Булғористон, Австрия ва Берлин орқали Русияга, ундан Туркистонга келиш. Муддати икки ой. Биринчи июнга қолмай йўлга тушиш керак. Беҳбудий Петербургда бўладиган Миллий мажлис маслаҳатига таклиф қилинган эди. Саволларга жавобини ёзиб юборади, узрини айтади. Хуллас, 29 майда йўлга тушади. Поездга ўтириб Байрамали орқали Ашхободга ўтади. Красноводскдан пароход билан Бокуга боради. 2 июнда Минералние Води — Кисловодск — Пятигорск, Железноводск — Ростов—Одессани кезиб, 8 июнда Истанбулга кириб келади. Ундан Адирнага саёҳат қилади. Яна Истанбулга қайтиб, 21 июнда сув йўли билан Қуддусга йўл олади, Байрут, Ефа, Халил ар-Раҳмон, Порт Саид, Шом шаҳарларини томоша қилади. Саёҳат июлнинг бошларида ҳам давом этади...

Саёҳат хотиралари ҳар жиҳатдан гоят муҳим бўлиб, Беҳбудий уларни ўз журнали «Ойна»нинг 1914 йил

сонларида мазкур ном остида пешма-пеш бериб боради (ҳозирча 18 сонда учратдик)¹.

«Саёҳат хотиралари»нинг биринчи қисми журналнинг 14 июнь 34-сонида чоп этилган. Муаллиф унга «31 май, Баҳри Ҳазар. Маҳмудҳўжа» деб имзо чекади. Рақамлаш ва сана ҳамда ёзилган жойини кўрсатишга биринчи олти сонидагина риоя қилинган. Бу «Хотиралар» ҳам маърифий, ҳам адабий-эстетик жиҳатдан ниҳоятда муҳим. Улар адабиётимиздаги анъанавий тарихий-мемуар жанрининг XX аср бошидаги ўзига хос намунасидир. Муаллиф бу мемуарларда йўл таассуротларига, машҳур ёхуд оддий кишилар билан учрашувларининг ибратли томонларига кенг ўрин беради. Қайси шаҳарга бормасин, унинг тарихи, обидалари, у ердан чиққан буюк зотлар ҳақида маълумотлар тўплайди, турли-туман миллатлар, уларнинг урф-удумлари, турмуш маданияти билан қизиқади. Қишлоқлардаги деҳқончиликдан тортиб, шаҳарлардаги эскалатор («осонсур») гача унинг эътиборидан четда қолмайди. Айниқса, дин, эътиқод масалаларига катта аҳамият беради. Қадимий муқаддас обидалар, Расулulloҳ пойқадами теккан қутлуғ даргоҳлар, хусусан, Қуддуси шарифдаги машҳур Масжид ал-Ақсо зиёратидан ниҳоятсиз завқ-шавққа тўлади. Саждага бош қўяркан, дилининг туб-тубидан Оллоҳ иштиёқи қалқиб чиқади. «Оҳ, на руҳоний ҳолатлар, на лазиз важдангиз убудиятлар, на ашкрез ноз-ниёзлар... Нуроний, фусункор, порлоқ мозийким, анинг асари қудсият самари минг бу қадар сана сўнгра бизни маҳвият даражасинда келтурар», — деб ёзади у.

Муаллиф Оллоҳга нидо қилади: «Илоҳо, у азиз ва фаол бандаларинг ҳурматиға бизға басират бер. Эшитар қулоқ, англар ақл бер...

Эй Оллоҳи азим уш-шон. Бу магар сенинг ғазабинг-мидур. Авф эт, биз инсонларни. Ҳидоят эт. Ер юзинда сулҳ ва силоҳи умумий ато айла. Инсонларға инсоният бер. Золимларни қаҳр эт, маҳв бўлсун зулм. Яшасун адолат ва ҳаққоният, омин...»

«ЎзАС» ҳафталиги Ингеборг Балдауфнинг мазкур

¹ Афсуски, журналнинг 1913 йил 20 августдан 1915 йил июнгача чиққан 1720 саҳифалик 68 сонининг тўла, мукамал комплектини топиш анча қийин. Олмон олимаси проф. И. Балдауф ҳам Москва, Ленинград, Хельсинки кутубхоналаридаги «Ойна» саҳифаларининг сукутди эканлигидақ ворланган эди (қаранг: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1993 й., 21 май, 21-сон).

хотираларнинг олмонча таржимаси муносабати билан ёзилган «Маҳмудхўжа Беҳбудий Фаластинда» (1993, №21) мақоласини эълон қилди. Муаллиф унда Беҳбудий кузатишларининг ўзига хослиги ҳақида ёзган, адиб қалбини ўртаган энг катта дард — эрк ва маърифат эканлигини айтган.

Беҳбудийнинг ушбу сафари билан бугунги кун орасида 80 йилдан ортиқроқ тарих турибди. Саксон йилда муболағасиз саккиз юз йиллик воқеалар бўлиб ўтди. Шуларга қарамай, «Хотиралар»даги маърифий руҳ, изтироб тўла фикр-мулоҳазалар, муаллифнинг ташна нигоҳи сизни бефарқ қолдирмайди. Хусусан, Ватан туйғуси бугун сиз билан биз учун айтилгандек, туюлади. У Қуддуси шарифдаги Ҳазрати Довуд мақбарасини, Биби Марям ва Ҳазрати Исо калисоларини зиёрат қилар экан, тошкентлик ёш бир атторга дуч келади. «Дўконига бир оз ўлтурдик,—ёзади Беҳбудий,—мамлакатдан сўради. Қўлига бир неча нусха «Ойна» ва Туркистон харитасини бердим. Аҳли савод экан. Тошканд шаҳрини кўрсатдим. Беихтиёр харита устиндаги Тошкандни ўпиб, кўзига суртди. “Хуббул ватани мин ал-иймон”.) Хусусан, ватан ва аҳли диёрни қадри мусофиратга маълум бўлур. Ҳақиқатан ватан муқаддасдур. Қадрини билмоқ керак».

«Ойна» журнали маърифат ва маданият тарқатишда жуда катта хизмат қилди. Унда миллат ва унинг ҳақ-ҳуқуқига, тарихига, тил-адабиёт масалаларига, дунё аҳволига доир қизиқарли мақолалар, баҳслар бериб борилган. Айниқса, тил масалалари муҳаррирининг ҳамиша диққат марказида бўлган. Беҳбудий миллатнинг тараққийси учун бир неча тил билишни шарт ҳисобларди. Масалан, журналнинг 1913 йил 20 август, биринчи — нишона сонидеяқ, «Икки эмас, тўрт тил лозим» деган мақола билан чиққан эди.

Фитратнинг журналда босилган мақолаларидан бири «Ҳиммат ва саботи бўлмаган миллатнинг ҳаққи ҳаёти йўқдур» деб номланган. «Тушундигим замон кўнглум ёнар, йиғламоқ истарман, кўзёшларим келмайдур», деб бошланар эди мақола. Адиб тараққиёт ва турмушда Овруподан ер ва осмон қадар узилиб қолган Туркистоннинг фожиали аҳволдан сўз очган эди (1915 й., 7-сон). «С. А.» имзоли кишининг «Ҳар миллат ўз тили ила фахр этар» (1914 й., 35-сон) мақоласида бошқа тилларни ўрганиш қаторида ҳар бир миллат ўз тилининг муҳофазаси билан шуғулланиши шарт, деган

фикр жуда кўп далиллар билан исбот қилиб берилди. «Агарда тил ва адабиётимизни муҳофаза қилмай, анга ажнабий луғат ва сўзларни қўша берсак, бир оз замонда тил ва миллиятимизни йўқотурмиз. Миллиятимизни йўқотганда диёнатимиз ўз-ўзи ила албатта, йўқолур», — деб ёзади муаллиф ва «Бас, бизга тилимизни ажнабий сўзлардан муҳофаза қилмоқлик энг биринчи муҳим бир вазифадур», — деб хулоса чиқаради.

Журналнинг 1915 йил 11—12-сонларида босилган Беҳбудийнинг «Тил масаласи» мақоласида тилларнинг ўзаро муносабати ҳақидаги баҳс давом этади. Улуғ маърифатчи тилларнинг бир-биридан ўринли луғат олишини табиий жараён деб қарайди. Энг бой тиллардан бўлган инглизчанинг ҳам «ўн минглар ила бегона луғатларни мажбуран олганлигини» далил қилиб кўрсатади ва масаланинг бошқа жиҳатига — ягона адабий тил, тил бирлигига диққатни қаратади.

Беҳбудий адабий танқидга катта эътибор берди. Навоидан кейинги бир неча асрлик сукунатдан сўнг бу соҳанинг хос хусусиятларини тайин этиб, адабиётда унинг тенг ҳуқуқлиги масаласини ўртага қўйди. «Танқид сараламоқдур» (1914 й., 27-сон) деб номланган эди унинг ушбу мавзуга бағишланган жиддий мақолаларидан бири.

Туркистон забт этилгач, руслар маҳаллий халққа «сартлар» деб ном бердилар. Н. Остроумовнинг бир китоби худди шундай номланганлиги ҳаммага маълум. Бу сўз, аслида турли вақтда турли этник қатламга, гоҳо социал қатламга нисбатан айтилган. 10-йилларда бу сўз атрофида яна баҳс кетди. Чунончи, Бухоро амирининг русчага таржимони Баҳромбек 1911 йилда «Шўро» журнаliga: «Биз, Туркистон ва Бухоро халқининг турклиги маълум бўлиб туруб... на учун сарт атайдурлар?» — деган савол билан мурожаат қилади. Журналнинг 19-сонида Беҳбудийнинг: «Сарт сўзи мажҳулдур», — деган жавоби босилади. 24-сонида эса самарқандлик Бақоҳўжа «Сарт сўзи аслсиздур» деган мақола билан чиқади. Бу билан баҳс босилгандай бўлади. Бироқ орадан 2—3 йил ўтиб, «Садойи Фарғона»нинг 1914 йил 30-сонида Мулла Абдуллабек деган кишининг «Сарт сўзи маълумдур» деган мақоласи босилади. Табиийки, Беҳбудий ундан қаноатланмайди, чунки унда мавзуга доир бирор янги гап айтилмагани ҳолда, «маълум» деб даъво қилинган эди. Шу сабабли Беҳбудий «Сарт сўзи маълум бўлмади» деган мақола

ёзиб, «Садойи Фарғона»га юборади. Бироқ газета мақолани босмайди. Шундан сўнг муаллиф мақолани ўз журналида (1914 й., 39-сон) беришга мажбур бўлади.

Журналда Беҳбудийнинг «Сарт сўзи мажҳулдур» мақоласи ҳам қайта босилган. Мақола ҳажман салмоқли, журналнинг бир неча сонида давом этган. Адиб ушбу калиманинг халқона этимологиясидан тортиб, Алишер Навоий, Бобур, Муҳаммад Солиҳ, Абулғози Баҳодирхоннинг асарларигача, Н. Остроумов китобидан Д. Г. Логофетнинг «Бухоро хонлиги»ю Л. М. Будагов луғатларигача, И. И. Гейер «Саёҳатнома»ларидан А. Вамбери «Кундаликлари»гача, жадидчилик ҳаракатининг Аҳмад Заки Валидийдан Исмоилбек Гаспринскийгача бўлган намояндаларининг бу соҳадаги кузатишларини тўплаб, хулосалайди.

Адибнинг барча тарихий-илмий мавзудаги мақолалари сингари бу ҳам ўтмишга камоли эҳтиром ва эътиқод билан ёзилган. «Қабиласини(нг) исмини ва етти отасининг отини билмайдургонларни “қул” — “марқуқ” дерлар», — деб ёзади у (1914 йил, 23-сон, 340-бет). Бу сўз Ч. Айтматов туфайли «манқурт» бўлиб, янги умрини бошлади.

Беҳбудий, миллат ўзини англагандагина ижтимоий-сиёсий масалаларга бошқалар билан тенг аралаша олади, деган фикрда бўлди. Шунинг учун ҳам тарихга алоҳида эътибор берди.

«Ҳаёт ва мамот масалалари қадар муҳим бўлган неча масалалар кўзимиз олдиға турган ҳолда аларни эҳмол этуб, фақат сарт сўзи ила шуғулланиб, фурсатларни бўшқа ўткармоқлик яхши эмас»,—деб ёзади у. «Лекин, — давом этади, — ёвруполилар қошида миллият масаласи муҳим ва муқаддас тутилган бир замонда бизлар ҳам миллият масаласидан саналган “сарт” ҳақида гоҳ-гоҳ баҳс этуб, миллиятимизни хотирлаб турганда, зарар кўрмасмиз».

Умуман, Беҳбудийнинг публицист сифатидаги фаолияти адиб истеъдодининг жуда ёрқин бир қиррасини ташкил этади. У ўз умри давомида юзлаб мақолалар ёзди. Ўзининг Миллат ва Ватан, жамият ва ахлоқ ҳақидаги фикрларини кўпроқ мақола ва чиқишларида ифода этди. Баъзилар унинг мақолалари ададини 200, бошқалар 500 деб белгилайдилар. Унинг барча ёзганлари ҳисоблаб чиқилмаган, ҳатто, аниқланмаганлари қанча. Муаллифлар ўзларининг исми шарифларини ўз

газета-журналларида кўп-да қўйвермаганлар. Ҳар қандай ҳолда ҳам Беҳбудий гоёт сермахсул қаламкаш эди. Муҳими шундаки, у XX аср бошидаги Туркистоннинг йирик сиёсий арбоби эди. Унинг Миллат ва Ватан тақдири ҳақидаги барча қарашлари, аввало, мана шу мақолаларида акс этган эди. Бу жиҳатдан унинг 1906 йил 10 октябрда «Хуршид» газетасида (6-сон) босилган «Хайрул умури авсатуҳо» («Ишларнинг яхши-си ўртачасидур») мақоласи характерли. Бу мақола узоқ йиллар шўро тарих фани нуқтаи назаридан баҳоланиб, Беҳбудийни қоралаш учун нишон бўлиб келди. Гап шундаки, Беҳбудий ўша 1906 йилдаёқ социалистик таълимотни ва уни Россияда амалга оширишга бел боғлаган Ленин партиясини кескин рад этган эди. Муаллиф мақолада Русиядаги мавжуд сиёсий партиялар ҳақида тўхталганда қуйидагиларни тилга олади:

1. Мустабид фирқаси (ҳукумат партияси).
2. Машрутаи авомия (кадетлар партияси).
3. Иштирокиюни оммавиюн (социал-демократлар партияси).
4. Русия мусулмонлари иттифоқи¹.

Беҳбудий «иштирокиюни оммавиюн»нинг «шариатга зид» томонларига диққатни қаратади ва уни «хаёлий», ҳатто, «зарарли» («бу тоифага қўшилмоқ биз, мусулмонлар учун ниҳоятда зарарликдир») ҳисоблайди. Кадетлар партиясини қўллайди. «Русия мусулмонлар иттифоқи»нинг ҳам позицияси кадетларга яқин эканлигини таъкидлайди². Табиийки, бу фикрда у яқка эмасди. Унинг бу хусусдаги фикрлари устози Исмоилбек Гаспринскийнинг «мазҳаби иштирокиюн»ни қаттиқ танқид қилган «Оврупо маданиятига бир назари мувозана» рисоласи ва «Дор ур-роҳат мусулмонлари» ҳамда «Юз йилдан сўнг 2000-сана» романларидаги

¹ «Русия мусулмонлари иттифоқи» Русия мусулмонларининг 1906 йил 13—23 январда Петербургдаги II съездида тузилганини юқорида айтган эдик. Тарихчи А. А. Пясковскийга ушбу ташкилот Беҳбудий томонидан партия сифатида тилга олиниши ва умуман, муаллифнинг сиёсий қарашлари ёқмайди, шекилли, уни «ғирт саводсиз»га чиқариб қўяди (қаранг: А. А. Пясковский, Революция 1905—1907 годов в Туркестане, М., 1958, 559-бет).

² Русия мусулмонларининг 1905 й. Нижний Новгородда бўлган I съезди кадетлар партиясига қўшилиш таклифи билан чиққан, II съездда эса бу қарор билан тасдиқланган (қаранг: юқоридаги асар, 544-бет). 1917 йилда Беҳбудий, Мунавварқори кўплаб Бухоро жаидлари қаторида кадетлар қарашидан ҳам қайтганлар (қаранг: Заки Валиди Туган, Воспоминания, Уфа, 1994, 186-бет).

мулоҳазаларга таянар эди. Беҳбудий ҳам ўз устози каби социализмни зўравонлик ҳисоблади, ижтимоий тенгликни адолатсизлик деб билди. Шахс манфаатдорлигида, миллат равнақида тараққиётнинг буюк омилини кўрди. Худди шу эътиқод уни Туркистоннинг мустақиллиги учун курашга етаклади.

Беҳбудий бир қатор дарсликлар ёзди. ЎзСЭ даги «Беҳбудий» мақоласи муаллифи марҳум С. Қосимов адибнинг 6 та дарслигини қайд этади: «Мунтахаби жуғрофияи умумий» («Қисқача умумий география»), «Қитобат ул-атфол» («Болалар мактублари»), «Мухтасари тарихи ислом» («Исломнинг қисқача тарихи»), «Мадхали жуғрофияи умроний» («Аҳоли географиясига қириш»), «Мухтасар жуғрофияи Русий» («Русиянинг қисқача географияси»)¹.

Шулардан биттасига — «Мунтахаби жуғрофияи умумий»га тўхтаймиз. Асарнинг тўла номи «Қитоби мунтахаби жуғрофияи умумий ва намунаи жуғрофия». 1905 йил 24 августда Санкт-Петербург цензурасидан рухсат олиниб, 1906 йил Самарқандда Г. И. Демуров матбаасида чоп этилган. 106 саҳифадан ташкил топган. Муаллиф бу «қадим фан»га тааллуқли «туркий, арабий, форсий, русий луғатларга тасниф бўлган ўт-туз қадар қадим ва жадид кутуб ва рисоили жуғрофия, ҳайъати риёзий, тарихий, табиий»лардан ва яна жуда кўп турли-туман маълумот — манбалардан фойдаланиб ёзганини қайд қилади (1-бет).

«Жуғрофия деган сўз юноний, луғати арабийга таърифи ард маъносиға, яъни ер ва туфроқни баён қилатурғон илмни айтилар», — изоҳ беради муаллиф. Сўнг Беҳбудий унинг турларига тўхтайди. «Чунончи, — ёзди у, — Ерни шаклдан, осмон ила Ер аросидаги хосияти ва осмондаги нимарсалар ила нисбати ва ҳаракатидан баён қилатурғон илмни “жуғрофияи риёзий”, Ерни хосияти, туфроқ пасту баландлиги, ҳар хил гиёҳу конлари, тоғ-дарё, кўл, миждозу ҳавосидин баҳс қилатурғон илмни “жуғрофияи табиий” аталадур».

Муаллиф хулоса қилади: «Ер устиға бўлган воқеалар тўғрисида ҳар бир навъ ишни ушбу илмға баён

¹ Қаранг. ЎзСЭ, 2-жилд, 202—204-бетлар. С. Қосимов «Беҳбудий ва жадидчилик» (ЎзАС, 1990, 3—4-сонлар) мақоласида қомусдаги мазкур мақоланинг қандай курашлар билан дунё кўрганлигини ҳимоя қилар экан, «қайта ишлаш»лар натижасида «афандининг қуши»га айлантириб нашр этилганини айтади (ушбу газета, 1990, 3-сон).

қилиб, жуғрофия. калимасини охирига ўшал ишга та-
аллуқ илм ва фанни оти қўшуладур. Чунончи, “жуғ-
рофияи тарихий”, “жуғрофияи сиёсий”, “жуғрофияи
умроний” ва бошқаларидек. Хулоса, бу замонга жуғ-
рофия илми дунёни ва андаги халойиқ, ҳайвонот, ум-
ронот (ободлик) ва ҳарнаки дунёга бордур, билдира-
турғон кераклик бир илми жаҳоннамодур».

Китобнинг дастлабки саҳифаларида жуғрофиянинг
фан сифатида майдонга келиш тарихи, қадим Туркис-
тон олимларининг бу соҳадаги хизматлари ёритилади,
асарлари келтирилади. Муаллиф Шамсиддинбек Со-
мийнинг (1850—1904) 6 жилдлик машҳур «Қомус ул-
аълум» ва Исмоилбек Гаспринскийнинг «Туркистон
уламози» китобларидаги ҳужжат ва далилларга суяниб
фикр юритган.

Бобларнинг бири «Жуғрофияни ўқумоқ мусулмон-
ларга лозимдур» деб аталган. Унда Ер ҳақидаги хуро-
фий тушунчалар танқид қилинган. Чунончи:

«Аммо ҳозирги жуғрофия илми, тажриба ва рўяти
бошлариндан билинадурки, Ер курравий—юмалоқ, ос-
тига ҳўкуз, балиғ йўқ, атрофиға девори йўқ ва Ер
айланадур, ҳавоға муаллақ турадур. Бизни назаримиз-
ға сокин ва аммо ҳақиқатда айланадур» (14-бет).

«Эски ва янги донишмандлар» фаслида қадим Бат-
лимус (Птоломей)дан қолган геоцентризм ва унга қа-
рама-қарши гелиоцентризм ҳақида гап кетади. Илми
ҳайъатдаги «сабъайи сайёр», «тўққуз осмон» ибора-
лари изоҳланади.

«Аҳли ҳайъати жадида, яъни янги ҳукамолар айта-
дурки, Офтоб дунёни ўртасиға халқ бўлубдурки, Ато-
руддан бошлаб қадима беш сайёра ва янги топилган
икки сайёра ва кўз ила кўрилмай, янгидан дурбин
ила топилган уч юзга яқин сайёралар ва буларни ичи-
ға биз устида турғон Ермиз Офтобни атрофиға ҳар
бири ўзиға тегишли доира айланасиға айланиб юра-
дурлар. Ермиз Офтобға нисбатан учланчи сайёра—
юргувчи юлдуздур! Югурувчи юлдузларни ҳаммаси
бенур ва ёруғликни офтобдан оладур» (22-бет), —
ўқиймиз китобда.

Муаллиф, шу тариқа, жуда содда қилиб осмон жисм-
ларининг жойлашиш ва ҳаракатини тушунтириб бера-
ди. Буларнинг айримлари Қуръон ва Ҳадис хабарига
рост келмаслигини ҳам айтади. Шунга қарамасдан
«Янги ҳукамолар осмондаги юлдузларни аҳволидин
эскилардин кўра яхшироқ огоҳ бўлубтурлар», — деб

ёзади. Чунончи, Ой, Миррих (Марс) ҳақидаги замондошлари маълумотларини жамлаб ва уларнинг қадим ҳукамога насиб этмаган аниқ ва пухта замонавий асбоблар ёрдамида тўпланганини таъкидлаб, «...ҳукм қиладурларки, албатта, Миррихда одам бор ва илми бизлардан зиёдадур!» деган фикрни илгари суради.

«Бизни Ермиздек бошқа юлдузларда одам бўлса, бизни Ермизни ҳам юлдуздек ёруғ кўрмоқлари таъиндур», — ўқиймиз яна бир ўринда. «Олами шамсия жадвали»да Аторуд, Зуҳра, Ер, Ой, Миррих, Муштарий, Зуҳал, Уран, Нептун сайёраларининг Қуёшга нисбатан жойлашган ўрни, масофаси, ҳаракати ва ҳоказо ҳақида муҳим маълумотлар берилган. «Ерни шакллари», «Ҳукамо қавлича, Ерни (нг) юмалоқлиги аломатлари» фаслларида муаллифнинг ўз кузатишлари кўпроқ сезилади. Ушбу фаслларга Петербург, Тошкент вақти дунёнинг бошқа шаҳарларига қиёсан берилган 2 жадвал илова қилинган.

Ернинг тузилиши, тоғлар, дарёлар, кўллар, қуруқлик, Ой тугилиши, қуйруқлик юлдузлар, ҳаво, атмосфера, кун-тун, ёз, қиш, тупроқ, сув ҳолатлари ҳақидаги фасллар ҳам анча мароқли ёзилган. Китобнинг маълум қисми дунё кишиларининг маиший ҳаётларига — ижтимоий, иқтисодий, сиёсий масалаларга бағишланган.

«Мартабаи инсониятга ноил ўлмакга, ҳар бир инсонни жамияти инсониятга ва дини илоҳияга эҳтиёжи бор, — ёзади муаллиф. — Ушбу сабабдандурки, инсонлар комил инсонларни қўл остига жамияти башарияни барпо қиладурлар. Олло таоло анбиё воситаси ила қонуни шарият, хавфу қалбу рижо юборибдурки, анго дохил ва солиқ бўлмоқ лозим ва вожибдур. Динсиз дунёда яшамоқ инсоният ва маданиятдан эмас, ҳайвонийликдур. Динсиз мутамаддун (маданиятли) бўлмоқ муҳол (қийин)дур. Жамияти башарияни барқарор турмоқиға дин, шаръ (шарият), низом ва буларни бошқарувчиларга биринчи сабабдур. Бас, жамият илм, инсоф ва ҳунар сабаблари ила уч хил бўлинадурки, ваҳшоният, бадавият, маданият аталган. Ва буларни (нг) ҳар бирини яна бир неча синфга тақсим қилмоқ одамларни аҳволиға қараб мумкин бўладур».

Беҳбудий уларни шундай фарқлайди:

«Ваҳшоният мартабаси фақат одамни ҳоли ҳайвониятга истиқоматидурки, на ақл-комил ва на илм-маърифат, дин-диёнат, инсоф-сиёнат—ҳеч-ҳеч бир инсонга

ёқимлик ҳолати, ҳаракати, феъли бўлмайдур. Бу навъ одамлардан Африқо чўлларига, Америко тоғларига, Австралия жазираларига бордур. Илм, ҳунар, дин, диёнатдин бутун бебахра, умрлари ҳайвониятга ўтиб кетадур. Маҳали истиқоматлари бошқа ҳайвонотдек дарахтлар устида, ичида ёинки ин-уя чуқурларда ўтхашаклар ила паноҳ бўлган казолардадур. Емоқлари хом ўт-ғиёҳ, мурдорлар. Хулоса, ҳар на топилса, удур. Сайду шикор, яна топилса, одам емоқ ила машғулдурлар. Шакллари инсон ва барча ҳаракатдаги ит-кўппакдан бадтардурки, инсонларни бидоят ҳоли ёинки илму адабсизлик мартабасидур.

Ҳозирги замонамизда ҳам бу синф одамлар мавжуд ва ададлари кўпдур.

Бадавият одамлари. Иккинчи хили бадавийлардурки, ваҳшониятдан тараққий ёинки маданиятдан таназзул қилиб, бир ҳолга келгон ваҳший ила маданий аросида воситадурки, бадавий ва саҳройи маҳз аталадурлар. Буларни маконлари саҳро ва чўлларда, тоғу тошлар аросида чодир ичида ё туфроқ тўла ичларинда ва аксар кўчуб юргувчи илму ҳунардин бебахра халқдур. Бу тоифани умрлари мол боқмоқ, емоқ, ётмоқ ила сарф бўлуб, жамияти башарияга керагича ёрдамлари етмай-дур. Чунки илмлари камдур. “Кўчманчи”, “бадавий”, “саҳройи”, “бодиянишин” аталадурларки, ҳар бирининг аросида яна фарқ кўпдур. Маданийларга ёқмайтургон феъллар буларда камилмлик ва тарбиятсизликларидан кўброқ воқеъ бўладур. Аларни ичида маданийларни(нг) истиқомати қарийб мумкин йўқдур. Ушбулар “эл”, “уруғ”, “қабилла”, “ашират”ларга тақсим бўлуб, бек, бий, шайх, раис, сардорларни қўл остида чўлларда, шаҳарлардан узоқ жойларда юрадурлар. Аларни(нг) баъзиси ўз ишларини, расмларини маъқул ва одами-ятга муносиб билиб, шаҳарий ва маданийларни уят ва ҳатто, нафрат қиладур. Ушбуларни тамаддун доирасига киргизмоқ мавруду замон ила бўладур. Маданият. Шаҳарларда ва катта жамиятлик, илму ҳунарлик, маҳаллаларда туратургон, илм, фазл ва ҳунарлик халқни ва ё алар ила бирга тургувчи инсонларни “маданий” аталадурки, бошқа исм ила “шаҳарий” аталадурлар. Буларни аксар ишлари тартиб ва тажриба, илм ва фан ва қоида бўйича бўладур. Мактаб, мадраса, масжид, маҳкама, руҳоний-уламо, ибодатхона, амир, ҳукмрон, подшоҳлари бордур. Бовужуд шул маданийлар ичида ваҳший ё бадавийга ўхшаш инсон-

лар, феълү одатлар кўпдур. Ҳануз ер юзида бир шаҳар йўқки, барча одамлари инсони комил ҳисоблансин, бу уч хилни ҳар бири яна ним маданий, ним ваҳший деган қисмларга бўлинадурлар».

«Ер юзидаги бадавий ва маданий халқларни ҳукмдор ва сардорлари бўладурки, — деб бошланади “Ҳукумат ва ҳукмронлар” фасли, — бек, амир, шоҳ ва бошқа исму луғатлар ила аталадурлар. Ҳар бир тилда ҳукмдорларни луғати бошқадур. Оврупо халқи императўр, қирол, дўқа, принс, президент, княз, тсар ва бошқа луғатлар ила аталган ҳар бир ҳукмдорни мартаба ва ҳукумати бошқа навъдур».

Беҳбудий замонасидаги мабжуд идора усуллари ҳақида фикр юритиб, уларни учга бўлади.

1. Идораи мустақалла (идораи мутлақа—монархия).

2. Идораи маршрута (конституцияли парламентли ҳокимият).

3. Идораи жумҳурият (Республика).

Беҳбудий бу идора усулларини шундай изоҳлаган:

1. «Ани устидан қарагувчи подшоҳ соҳиби ихтиёр ва ҳар бир ройи ва амри закун ва низом бўладур. Амри, ҳукми, ройи нофиз (қонун)дур. Қўл остидаги барча масжидлар, маслаҳатхоналарни иттифоқи, хоҳиши, ҳукми ўшал императўрни мустаҳкам қилиш имзосига бўладур. Шундай императўрларни янгидан мансуб қилиши ҳар бир давлат ва ҳукуматда муқаррарий қонун ва одатлар бўйича мерос ёинки валиаҳдлик қоидалари ва ўшал ҳукуматни қўйган «тартиб ва тадбирға мувофиқ бўладур».

2. Идораи маршрута — «... бу ҳукуматға тобеъ одамлар аксар аҳли илм ва ҳунардурлар. Элу уруғлари илм, ҳунар ва дунё ишлариға тараққий қилгандурки, шул тариқа фуқаролар ўз ароларидан инсонлик, илм ва дунёдан хабарлик одамларни ўзлариға катта ва бошқаргувчи вакил сайлайдурлар ва шул тариқа сайланган вакилларни подшоҳ жамлаб, муқаррарий маҳкамаларға мамлакатдорлик ишлариға араллашиб, машварат ила тuzатилмоқ ва муҳофазат қилинмоқиға кўз бўлмоқлари учун қарор берадурки, аларни(нг) мажлис ва маҳкамаларини “Миллат мажлиси”, “маслаҳатхона”, “парламентў”, “Гўсударски Дум”, “Мажлиси синодий” (сенат мажлиси), “Эл мажлиси” деган исмлар ила ёд қилинадур. Яна баъзи маслаҳатхоналар борки, маслаҳатбошиларни, ҳукмдорларни (подшоҳнинг) ўзи тайин қиладур.

Ушбу миллат мажлисини(нг) чилон(аъзо)лари машварат ила мамлакатдорлик ишлариға аралашиб, низом ва қонун тузатиб, ҳукмдор ва подшоҳларни қилатургон ишлариға аралашадур. Подшоҳ бу мажлис амриға тобеъдур. Мажлис маъбусон(депутатлар)ни(нг) ройи бўлмагунча катта ишларни бошланмоқиға амр ва ҳукм қилолмайдур. Хулоса, императўр соҳиб ихтиёр бўлмай, дурустроқ ишларга қонун ва низомларни чиқарилмоқиға бутун эл мажлисға тобеъ бўлуб турадур».

3. «Идораи жумҳурият... аксар фуқароси аҳли илм бўлуб, бу аҳли дониш аҳolini сайлаган вакиллари, яъни ҳукуматға етти йилгача ўз мамлакат ва ҳукуматларини бошқармоғи учун ўз ароларидан бир нафар донишманд одамни бошлиқ сайлайдурларки, “раиси жумҳурият”, “садрнишини миллат”, “президент” аталадур. Бу раис гуё бир оризий (вақтинча), омонат подшоҳдур. Ҳар бир ҳукм ва амру тартибни, мамлакат ва кўйга тааллуқ ишни, Миллат мажлисини(нг) қилиб берган дастуруламал, яъни қонун ва низом номалариға мувофиқ қилиб, бутун элға тобеъ бир кишидур. Ҳар бир ишға Миллат мажлиси ҳукмиға тобеъ, аларни(нг) ҳукму талабларини ўрниға келтирувчидур.

Бу икки тоифани(нг) подшоҳи баъзи мамлакатда “элға тобеъ бўлуб турарман” деб қасам ичиб, баъд (кейин) мансабға чиқадур. Катта вазирлар ва мамлакатдорлик мутасаддиларини тафтиш қилмоқға, терговға бермоқға, ҳатто, ўшал соатда бирдан бекор қилдурмоқға баъзи Миллат мажлисларини(нг) ихтиёри бордур. Ҳозирги Оврупо ҳукуматларини(нг) рафтори, одати шу уч усулни(нг) бирига дохил, тобеъ ва мувофиқдур.

Мустақил ҳукмдорларни(нг) қўл остида ҳам мажлислар ва машварат маҳкамалари бордур. Илмсиз ҳукуматлардек неча милйўн халқни(нг) маишати, рафтори, ихтиёри бир нафар одам(подшо)ни(нг) ихтиёр ё ройи ва ҳукмиға йўқдур. Бир нафарни(нг) ақли, фикри ила ўн нафар аросида на қадар фарқ бордур? Ушбу сабаблардандурки, озгина Оврупо халқи бутун курраи арзга ҳоким ва мутасарриф(эга)дурлар. Сабаб: ҳукумат, илм ва дароят, қонун, мусовот (тенглик), машварат (масалаҳат) ва тадбирдур».

Китобда муҳим ўринлардан бирини «Дин ва одат» фасли ташкил қилади. «Бани одамни ҳама фирқа ва тоифаси ушбу олам барча одам ва ҳайвонларнинг хо-

лиқи борлиғига иқрор. Аммо сонёи оламу илм, худошунослик, яъни эътиқод тўғрисида ҳар тоифа ва ҳар миллат ва мазҳаб аҳлини эътиқоди бошқадур. Илму ҳидоят топган фирқалар Оллоҳ таолони бемисл ва бешерик ва бир биладурки, шундай фирқани “муваҳҳид” (бир худолик) атабдурлар. Оллоҳ таолони бир билмай, адад таъйин қилатурғонларни “мушрик” (кўп худолик) ёинки маъжус аталадур. Муваҳҳид ва мушрик фирқаларни (нг) ҳар бири яна бир неча дин ва ҳар бир дин бир неча мазҳабга бўлунуб кетгандур. Ҳатто, ҳар бир дин ва мазҳабларга бир неча одат, расмлар қўшилуб, агарчи ҳақиқатда муҳолиф мазҳаблари бўлса ҳам одат бўлгани учун айни мазҳаб саналиб амал қилинадур».

«Ирқи башар — одамларни (нг) жинси» бобида оқ, қора, қизил, сариқ танлилар, уларнинг ўзаро фарқлари, ижтимоий-маиший турмушлари, ҳозирги мавқеъ-мартабалари ҳақида гап кетади.

Шунингдек, китобда ўлчов-миқёс тушунчалари, метрнинг келиб чиқиши, аршин, саржин, вершок, дюйм, фунт, десятиналарнинг ўзаро фарқлари, мамлакатларнинг пул бирликлари ҳам кенг ёритилган.

«Ёрни ҳаракатига ихтилофи уламо ва аҳли дин» фаслида дунёнинг қурилиши ҳақидаги гелиоцентрик тузилма ва унинг Европа илмидаги вакиллари Николай Коперник, Кеплер, Галилейлар фаолияти ҳақида гап кетади. Черков ва улар ўртасидаги кураш ҳикоя қилинади. Бундай ҳол аҳли ислом орасида ҳам бўлганлигига тўхтаб, замонда икки юздан ортиқ китоб ёзиб «кофир» деб эълон қилинган, ўлганидан кейин мазори жоҳил ва беҳирадлар томонидан топталган Муҳйиддин Арабий тақдири мисол келтирилади.

Муаллиф кўҳна Шарқда ҳам илм ғоят қийинчилик билан ўзига йўл очганини қайд қилади ва шайх ур-раис Абу Али ибн Синонинг мутаассиблар томонидан «кофир» деб эълон қилингани воқеасига тўхтади ва унинг:

Куфри чу ман газоф ва осон набувад,
Маҳкамтар аз имони ман, имон набувад.
Дар даҳр чу ман яке он ҳам кофир,
Пас, дар ҳама даҳр як мусулмон набувад

(Мени кофирликда айблаш осон бўлмас. Чунки дунёда менинг имонимдан маҳкамроқ имон йўқ ва у ҳам кофир бўладиган бўлса, бу дунёда мусулмоннинг ўзи йўқ экан),—деган машҳур рубойисини келтиради. Ҳатто, бундай мисолларни бугун ҳам келтириш мумкинлигини

айтиб, айрим замондошларининг Миср муфтийси Шайх Муҳаммад Абдуллоҳ ва «Миръот» журналининг муҳаррири Абдурашид бин Иброҳимларни бадном қилишга бўлган уринишлари ҳақида ёзади.

Китобда «Амриқони(нг) топилиши» деган фасл бор. Унда Колумб сафари ва янги қитъанинг кашф этилиши воқеалари баён этилган.

Сўнги фасл «Тафсил ва танбиҳ»да дунёнинг қурилиши, Ер, Осмон, юлдузлар ҳақидаги икки қарама-қарши фикр — эски ва янги нуқтай назар махсус мавзу қилиб олинган. Муаллиф «етти қават ер», «етти қават осмон» тушунчаларига тўхтайди, айниқса, Ернинг ҳўкиз шохи устида туриши ҳақидаги хурофотни танқид қилади. Страбон, Батлимусдан кейинги давр уламоларигача бўлган олимларнинг қарашларига тўхтайди. Туркистонликларнинг фалакиёт ҳақидаги тасавури ўрта асрчилик доирасида қолганини айтади. Айни пайтда жуғрофия китобларида бир қатор саҳву хатолар борлигини, бу ҳақда китоб ёзмоқчи эканлигини хабар қилади.

Китобда бир қатор иловалар бор. Масалан, ҳижратдан 4500 йил олдинги Миср воқеаларидан 1324 — 1906 йилдаги Русия Давлат Думаси очилишигача бўлган жаҳон тарихидаги ҳодисалар санаси «Аҳволи тарихиядан намуна» сарлавҳаси билан берилган. Шунингдек, «Европа», «Озиё», «Африқо», «Амриқойи шимолия», «Амриқойи жанубия», «Австралия», «Мамлакати Русия»нинг алоҳида-алоҳида хариталари, курран арз ярим шарлари махсус саҳифаларда келтирилган. Кўрфаз, бўғоз, дарё ва кўлларнинг жуғрофий шакллари, табиат ҳодисаларини, осмон ёритқичлари ҳаракатини тушунтирувчи турли-туман суратлар, ирқларни фарқлаб кўрсатувчи расмлар ҳам бор. Табиийки, бу хил кўрғазмалилик китобнинг илмий-маърифий аҳамиятини оширган. Мазкур жуғрофия китобини ҳозир ҳам нашр этиш фойдалидир.

1906 йилда «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида Беҳбудийнинг жуғрофия китоблари муносабати билан қатор тақризлар чиқади. Уни мақтайдилар, рад этайдилар. Газета ходими Мулла Олим муаллиф китобларининг тили оғирлигидан шикоят қилади. Беҳбудий изоҳ беради¹. Иш булар билан чекланмайди, секин-аста уни мусулмонлар манфаатига хиёнат қи-

¹ Қаранг. ТВГ, 1906 йил, 15 март, 12-сон.

лишда, ўриспарастликда айблай бошлайдилар. Ва бу анча давом этади. Гап расмий доираларга бориб этади. 1914 йил 3 январда Мирзо Улуғбек мадрасаси жоме-сида бир неча минг киши ҳузурида «усули жадидачи-лар», «русча ўқутмоққа ташвиқ қилатурғонлар» «ко-фир», «ҳар ким боласини усули жадида мактабига бер-са, ўзи кофир, хотини талоқ»¹ деб эълон қилинади. Йиғинда Беҳбудийнинг бир қатор маслакдошлари (Сид-диқий-Ажзий, Шакурий) тилга олинган эдилар. Беҳбу-дийнинг ўғли Масъудхўжа гимназияда ўқир эди. Беҳ-будий бир муносабат билан ёзади: «Самарқандни кат-та уламо ва қозилардан муҳтарам бир киши катта мажлисларга ва ҳукуматга сўйлаганлари учун тубан-даги сўзларни юз биринчи дафъа ёзармиз: “Ойна” му-ҳаррирининг маслаки ўн санадан зиёда бир муддатдан бери жариди ва рисоаларга ёзган мақолалари илан ҳукуматга ва бутун халойиқга маълумдир. Қози ҳаз-ратлари “Ойна” муҳарририга икки нимарсани нисбат берурларки, кайфияти юқорига ёзилди. Аммо иккиси-да ваҳмий сўзлардир. Биз халқни рус ва насоро қил-моқчи эмас (миз) ва дини мубини исломни хароб қил-дурмоқчи эмас (миз), балки муҳтарам аҳли динимизни моддатан тараққий этдурмоқчи ва дини шарифимизга маҳкам туруб, Русияда яшамоқчимиз. Русиянинг граж-дани, илм ва ҳуқуқлик чин табааси бўлуб ва руслар-дан қочмай, балки (қўл)ни қўлга бериб, Русия вата-нига болфеъл шерик бўлуб, тараққий қилмоқ ва Русия давлатининг мансабларига мустаҳиқ қилатурғон Ру-сиянинг илму фани замоний ўқутатурғон мақтабла-рига ружуъ қилмоқга муҳтарам ҳамватанларимизни даъват ва ташвиқ этгувчи бир кишимиз»².

Миллат озод бўлиб, ўзининг мустақил давлатини ўрнатмагунча, ижтимоий адолатни тиклаб бўлмайди. Бу Беҳбудий келган биринчи хулосалардан эди. Унинг «Вақт» газетасида чоп этилган мақолаларидан бирида шундай мулоҳазаларни учратамиз:

«Бир мадрасага 20 талаба гапи ила бир ноаҳл му-даррис сайланур. Бир волостда 40 нафар эл бошларин-дан 21 нафарни садоси ила бир жоҳил қози сайланур ва Русия маъмурларина-да маъқул ўлур. Бир минг фақирнинг радду мудохаласи мўътабар ўлмаз ва сўз-лари эшитилмас. Ишта бизим Туркистон шаҳарлари-

¹ «Ойна» ж., 1914 йил, 12-сон, 295-бет.

² «Ойна» ж., 1914 йил, 44-сон, 1057-бет.

нинг бу кунги қози, муфти ва мударрис ҳам имом ва ўзга руҳонийларининг юздан саксони, саҳро ва қарияларда ўланларининг ўндан тўққизи шўйла номуносиб кишилардан иборатдир»¹. Шу газетанинг ўша йили 4 ноябрда босилган «Дума ва Туркистон мусулмонлари» мақоласида эса чор мустамлакачилик сиёсати, хусусан, ўлкадан етмиш минг русдан олти депутат бўлгани ҳолда етти миллион мусулмонга беш ўрин ажратилгани ошкора танқид қилинади. Шуларга қарамасдан, Беҳбудий, истиқлол ҳақида фикр юритар экан, ҳар қандай зўравонликни рад этади. Унингча, зўравонлик ғайри-ахлоқий, бинобарин, ғайриинсонийдир. Умуман олганда эса, мустақиллик учун кураш олиб борган боболаримиз, жумладан, жадидлар келажак ҳақида фикр юритар эканлар, истиқлолга эришиш борасида бир-бирларидан фарқ қилувчи уч йўлдан бордилар:

1. Русияга тобеликдан зўрлик йўли билан қутулиш, куч билан истиқлол олиш (Дукчи эшон қўзғолони, 1916 йил воқеалари, «босмачилик»).

2. Муроса йўли. Руслар ёрдамида маърифатга эришиш. Маърифат масаласида ҳақ-ҳуқуқ олиш, миллий хусусиятларини тиклаш (Исмоилбей Гаспрали, Маҳмудхўжа Беҳбудий).

3. Ҳамкорлик йўли. Чор маъмурлари, сўнг эса Шўро ҳукумати билан бирга уларнинг программаларида қатнашиш ва имкон бўлиши билан мустақилликни қўлга олиш. Бунинг учун маълум тайёргарлик кўриб бориш (Мунаввар қори, Ҳамза, Авлоний).

Беҳбудий ҳамиша халқ билан бирга бўлди.

Ватан тақдири кун тартибига қўйилган 1917 йилнинг 16—23 апрелида Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон мусулмонларининг 150 вакили иштирок этган ўлка қурултойида ҳаяжонли нутқ сўзлади. Миллатни ўзаро ихтилофлардан воз кечишга, буюк мақсад йўлида бирлашишга, иттифоқ бўлишга чақирди.

Худди шу ихтилофимиз сабабли «мустамлакат қондаси ила бизни идора этурлар» деб очиқ айтди.

У ҳақ эди. Мустамлакачилар «50 йил илм-маърифатдан четда сақлаб келган»лари (Куропаткин) Туркистонни осонлик билан қўлдан чиқармас эдилар. Фитна ва ифво тинимсиз давом этар эди. Шундайлардан бири 1917 йилнинг баҳорида Бухорода юз берган эди. Амир февраль ўзгаришларини ҳисобга олиб, рус элчи-

¹ «Вақт» газетаси, 1907 йил, 3 февраль.

хонасининг маслаҳати билан ислоҳот эълон қиладиган бўлади. Ва бу фармонни ушбу элчихонанинг бошлиғи жаноб Миллер тайёрлайди. Ҳар хил англашилмовчиликларнинг олдини олиш мақсадида собиқ генерал-губернатор, эндиликда Русия Муваққат ҳукуматининг Туркистон комиссари Куропаткин топшириғига кўра Самарқанд Ижроия қўмитаси Бухорога бир неча кишилик ҳайъат юбордилар. Улар орасида Беҳбудий ҳам бор эди. 7 апрель ислоҳот эълони олдиндан мўлжалланганидек тантанага, тантана эса фожиага айланади. Амир ва ёшлар, муллалар ва жадидлар ўртасида ўтиб бўлмас чоҳ пайдо бўлади. Миллер бунинг айбини Беҳбудийга қўяди. Фақат Миллер эмас, Тошкентда 9 апрель бошланган Туркистон Ишчи ва солдат депутатлари советларининг биринчи ўлка съездида айрим рус депутатлари Бухоро фожиасининг сабабини Самарқанддан «ўз ихтиёрлари илан» борган депутатларга тўнкайдилар. Миллатни ич-ичидан қайраш ва низо чиқариш изчил давом этади. Беҳбудий мазкур съездда минбарга чиқиб бор воқеани тушунтириб берган ва бу ҳақда «Бухоро воқеалари ва дафъи тухмат» («Ҳуррият» газетаси, 1917 йил, 1 май) деган махсус мақола ёзган эди¹.

Шу йил ноябрнинг 26 сида Қўқонда Ўлка мусулмонларининг IV фавқулодда қурултойи иш бошлади. 27 ноябрга ўтар кечаси «Туркистон мухторияти» эълон қилинди. Бу мустамлакадан мустақиллик томон қўйилган жиддий ва жасоратли қадам эди. Унинг маънавий отаси, шубҳасиз, Беҳбудий эди. «27 ноябрда Қўқонда Туркистон мухторияти умумий мусулмон съездида эълон қилинди. Муборак ва хайрли бўлсун! Камина ҳам мажлисда бўлушдан ифтихор этаман. Яшасун Туркистон мухторияти!»² — деб ёзган эди Беҳбудий. Фитрат мухторият эълон қилинган тунни «Миллий лайлатул қадримиз» деб атади. Шоирлар шеърлар бағишладилар. Большевизм эса тубжой миллатнинг «қадим» ва «жадид»га бўлинганидан устамонлик билан фойдаланиб маҳаллий халқ орасига ҳам секин-аста кириб борди. Айни пайтда миллатлар орасига қутқу солиб ажратиш ва жамиятни синфий асосга қуриш ҳаракати кучайди.

«Мухтарам Самарқандийларга холисона арз» деб

¹ Бу ҳақда батафсилроқ маълумот учун қarang: Иброҳим Гафур. «Амир нега Беҳбудийга қўл бермади?», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1994 йил, 6 май, 16—17-сонлар.

² «Ҳуррият» газетаси, 1917. йил, 19 ноябрь.

номланган мақолаларидан бирида Беҳбудий ёшларни «оғир, хушсўз»¹ бўлишга ундаган эди. Мухторият ишларининг эса «сулҳ ила ҳал қилинур»ига, «муҳораба ва муқотала эҳтимоли йўқ»лигига астойдил ишонади². Бу қадим оталар юртини унда яшаб турган барча қонқардош миллатларнинг бирлиги, ҳамкорлиги биланги на сақлаб қолиш мумкинлигини теран англайди. Бутун вужуди билан Туркистонни бирликка чорлайди.

«Бовурлар! — деб ёзади қозоқ биродарларига очиқ хатида, — Билинги, ҳозирда Туркистондаги барча халқлар учун мухторият эълон қилинди ва сиз билинги, ҳақ олинур, лекин берилмас. Инчунин, мухторият-да олинур, лекин берилмас. Яъни мухториятни Туркистон болаларининг ўзи бирлашиб, ғайрат ила олурлар. Албатта, бошқалар тарафидан берилмас. Бошқаларнинг қўлидан келса, бермаслар. Биз бўшлиқ қилсак ва Туркистондаги халқлар бирлашиб, мухторият йўлига саъй қилмасак, албатта, ҳозирги қозғоз устидаги мухториятимизни ҳам йўқ қилурлар. Бул, албатта, шундайдур ва бул сўзга ҳеч ким ихтилоф қилолмайду... Энди ишлар шу ҳолда экан, биз ҳаммамиз, яъни қирғиз, қозоқ, ўзбек, туркман, араб, форс, хуллас, Туркистондаги, Қозғистондаги ва Туркменистондаги барча мусулмонлар ва ҳам мундаги яҳудий ва христианлар бирлашиб, иттифоқ ила шу мухториятнинг амалга келишига саъй ва эҳтимом этмоғимиз лозимду...»

Чироғларим! Бошқа халқлар, масалан, серблар, италянлар, арманлар, славянлар, поляклар ва бошқалар, ҳатто, дунёнинг у бир учудаги қариндошлари ила бирлашур эканлар, бошқа катта ва қувватли давлатларга тобеъ бўлуб, ютилуб, ҳатто, тилини йўқотган ўз жинсдошларини ажратиб олиб, бирлашмоқға жон ва кучларини сарф этар эканлар, биз ўз ичимиздаги қариндошларимиздан айрилсак, уятду, аҳмоқликду, Турк томуриға болта урмоқликду»³.

Дарҳақиқат, мухторият бой берилди. Уни оталаримиз сақлаб қололмадилар. У Шўролар томонидан хоинона бостирилди. 19—20 февраль кунлари шаҳар тупга тутилди. 10 мингта туркистонлик ўлдирилди. 180 та қишлоққа ўт қўйилди.

Беҳбудий изтироб билан майнинг бошида Самарқанд-

¹ «Хуррият» газетаси, 1917 йил, 13 май.

² Шу газета, 1917 йил, 19 декабрь.

³ «Хуррият» газетаси, 1918 йил, 26 январь.

га қайтади. У ерда тура олмай, Тошкентга келади. Туркистон рус совет ҳукумати раҳбарлари билан музокара олиб боришга уринади. Табиийки, музокаралар натижа бермайди.

Мутафаккир адиб Туркистон фожиасининг навбатдаги силсиласи бошланганлигини бутун вужуди билан ҳис этади. Беҳбудий ўлими билан боғлиқ айрим ҳужжатлар ва бу фожиа муносабати билан ўртага қалқиб чиққан айрим материалларнинг сўнгги йилларда эълон қилиниши унинг 1918—19 йиллардаги изтиробларга тўла ҳаётини бир қадар тасаввур қилишга имкон беради. Чунончи, Беҳбудий «Меҳнаткашлар товуши» газетасининг 1918 йил 27 август сонидан шундай ёзади:

«Каминани Самарқанд Маориф комиссарлигига Самарқанд мусулмон шўроси сайлаб эди. Баёни узр этдим. Қабул қилинмади. Бир неча вақт қўлимдан келганича ишладим. Мактаблар тўғрисида баъзи лойиҳалар ёзиб топшурдим. Охири безгак ва оёқ оғруши ва ҳам йилнинг қимматчилиги важҳидан рўзғор ва деҳқончилик ишларим кўблиги ва бошқа бир неча сабаблардан комиссарликдан истеъфо бердим. Яна қабул қилинмади. Мунинг устинда Тошканддин телеграф билан муҳтарам Мусулмон маориф қурултойи Бутунтуркистон Маориф комиссарлигини қабул этишимга таклиф этибдурларки, манга этган эътимод ва чин занларига қат-қат ташаккур ва қурултойга арзи эҳтиром этгандим, сўнгра касал ва нохушлигимни узр мақоминда ожизона баён этиб тилигром бердим. Яна ушбунинг ила баёни узр ва тарзи ташаккур этиб, маърузатимизнинг қабул этилмаганини рижо этаман». «Меҳнаткашлар товуши»нинг Беҳбудийга бағишланган 1920 йил 8 апрель сонидан материаллар, жумладан, унинг ҳаёти ва меросини ўрганиш учун тузилган 7 кишилик комиссиянинг «Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳазратларининг қисқача таржимаи ҳоли» деб номланган хулосаси муаллифнинг юқоридаги «арзи эътирози»ни тушунишга ёрдам беради:

«1918 йил «Иттифоқ» жамияти¹ Маҳмудхўжани Мусулмон маориф шўъбасига мудир тайин қилди². Лекин

¹ 1917 йил февралдан кейин Самарқандда тузилган мусулмонлар жамияти. Октябрь воқеаларидан кейин аста-секин большевиклашиб борган. 1918 йил 8 майдан Шўрога айлантирилган. 9 май куни Беҳбудий Маориф комиссари этиб сайланган.

² Сиддиқий-Ажзий бу ҳақда «Самарқандда мусулмон комиссар» (Хуррият) г., 1917 й., 23-сон) деган хабар ҳам эълон қилган.

у вақтдаги тор, миллатчи руслар бул ишга истехзо билан жавоб бердилар. Маҳмудхўжани ёлғуз комиссия аъзоси, деб қабул қилдилар, лекин маориф коллегиясида, мусулмон маорифи учун воқеъ бўладургон ҳар бир масалани Маҳмудхўжага англатмасдан ўзларича ҳал қила бердилар. Ночор Маҳмудхўжа истеъфо берди».

Яна: «Осипов воқеасидан сўнгра Самарқандда кўб талон-торожлар бошланди. Ноҳақ ҳибслар кўпайди. Катта тазминотларга халқ таҳмил қила олмасдан ер ва юртларини ташлаб қочдилар. Маориф иши ниҳоят даражада тазйиққа тушди. Халқнинг ҳиссиёти динияси таҳқир қилинди. «Бу ишларга бирор чора топа олурманми»,—деб февраль ойинда Тошкентга борди. Лекин бу сафардан ҳеч бир натижани қўлга киргуза олмади»¹.

Дарҳақиқат, истеъфо учун Беҳбудийнинг соғлиги ва тирикчилиги билан боғлиқ муаммолардан ташқари ҳам жиддий гаплар бўлиши керак. Миллатни, миллий тафракқиётни инкор этган шўролар йўли алдов ва зўравонликка асосланганлигини Беҳбудий биларди. Шунинг учун ҳам уни 1906 йилдаёқ, ақл ва шариатга зид деб эълон қилган эди.

Орзулари чил-чил бўлган Беҳбудий 1919 йилнинг баҳорида — 25 мартда паришон бир ҳолда йўлга чиқади ва Шаҳрисабзда қўлга олинади.

Қаёққа кетмоқда эди у? Кўнглида қандай тугёнлар кечаётган эди?

Саволларнинг бир қисми ҳали ҳам очик турибди. Тўғри, айрим тахминлар бор. Масалан, ёш истеъдодли тадқиқотчи Ҳалим Сайид бир мақоласида «Беҳбудийни қатл этган ким?» (ЎзАС, 1995 йил, 6 январь, № 1) саволини қўйиб, бир қатор далиллар асосида қотил большевизм ва унинг қизил империячилик сиёсати эканлигини исботлашга ҳаракат қилади. Иккинчи бир мақоласида («Мажбурий ҳаж тафсилотлари», ЎзАС, 1995 йил, 14 апрель, № 15) эса, мазкур воқеанинг тафсилотларига оид теран кузатишларини ҳукмингизга ҳавола этади. Шу ҳақда қисқача тўхтаб ўтамиз.

Беҳбудийнинг сўнги кунларига бағишланган барча мақолаларда унинг 1919 йил 25 мартда Самарқанддан

¹ 1917—18 йилларда Тошкентда қаҳатчилик авж олиб, Русиядан озиқ-овқат ёрдами келганида эсерлар уни фақат рус аҳолисига тарқатиш керак, деган бошқа рус партияларини қувватлаб чиқардилар. Заки Валидий шу сабабли эсерлар партиясини тарк этган эди (қаранг. Кўрсатилган асар, 181-бет).

чиққанлиги, «асрорангиз» (сирли равишда) ғойиб бўлганлиги айтилади. Садриддин Айний у билан сўнги учрашувини шундай хотирлайди: «1919 йил февраль ойида Тошкентга бориб қайтди. Мактаб прўграми ва Тошкентдаги илмий ҳоллар билан Самарқанд муаллимларини таништирмоқ учун муаллимлар мажлисини чақирришга буюрди. Шундан кейин кўчада кўрушуб, мазкур мажлисга нима сабабдан келмаганини, иккинчи мажлис учун қайси кун тайинланса, кела олишини сўрадим. — Ҳозир бир оз хастаман, кайфим ва фурсатим бўлса, хабар берарман, — деди»¹.

Беҳбудийдек батартиб бир зиёлининг ўзи мажлис белгилаб, келмаслиги ва бунга бирор изоҳ бермаслиги, унинг устига кейинги учрашувни ҳам мужмал қилиб қўйиши, чиндан ҳам у билан «асрорангиз» бир ишлар рўй бераётганига ишора қилади. У нимадандир қаттиқ ларзада эканлиги аниқ.

Ҳалим Сайиднинг аниқлашича, Беҳбудийнинг «ғойиб бўлиши» ҳақида дастлабки хабар воқеадан бир ой ўтар-ўтмас, яъни 1919 йилнинг 23 апрелида «Меҳнаткашлар товуши» газетасида босилиб чиққан. Сўнг у «Иштирокиюн»га кўчириб босилган. Мақола муаллифи Ҳожи Муин бўлиб, у халқ орасида тарқаган миш-мишларни йиғади ва уларнинг тагига етишга уринмаётган ёшлардан зорланади. Унда келтирилишича, шу йил март ойининг охирида самарқандлик ёшлардан 4 киши «Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мардонқул Шоҳмуҳаммадзода, Муҳаммадқул Уроқбой ўғли ва турк муаллим Наим афанди) «Москвага ёки бир ерга бормоқ қасди-ла йўлга чиқсон»лар, «от билан Бухоро тупроғидан ўтаётганларида Қарши шаҳрида» қўлга олинганлар, айрим маълумотларга қараганда ваҳшиёна ўлдирилганлар. Чамаси, бу миш-мишлар яна кўпайиб боради ва ушбу «Меҳнаткашлар товуши» 1919 йил 30 ноябрь сонидида Истанбулда ўқиётган самарқандлик Темурхон деган кишининг маълумотларини ва унга Ҳожи Муин шарҳини эълон қилади.

«Темурхон афандининг маълумотига кўра, — деб ёзади Ҳожи Муин, — Беҳбудий афанди Самарқанддан чиқиб Бухоро музофотида ҳибс қилинғони ҳамон бу хабар Бокуда шойеъ бўлғон. Бокуда тургувчи Туркистонли Сайид Носир исмли бир зот бир восита топиб, Бухородан Беҳбудий ҳақида маълумот сўраб, тахлиси

¹ «Зарафшон» газетаси, 1922 йил, 25 март.

ун кўшиш қилгон. Лекин бу ҳақда Бухородан ҳеч бир хабар ола олмагон.

Бу мансуқ хабардан маълум бўлурки, мундин бурунроқ Москвадан келиб, “Иштирокиюн” газетаси идорасида “Беҳбудий афанди Қофқозда экан”, — деб хабар берган И. М. афандининг сўзи ҳам хорижия комиссариати воситаси-ла мусулмон ўлка бюросининг Беҳбудий ҳақида сўрагон саволига Бухоро ҳукуматининг: “Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг ҳибсдан чиқориб узатиб эдик”, — деб берган жавоби шубҳали хабарлар қисминдандур»¹.

Кўриняптики, Ҳ. Сайид қайд қилганидек, Беҳбудийни орадан кўтариш масаласига унча-мунча ташкилотлар, расмий идоралар аралашганлар.

Унинг биографиясида муҳим ўрин тутувчи 1919 йилнинг 25 март санаси айрим манбаларда Беҳбудийнинг Самарқанд сарҳадидан чиққан куни, баъзиларида эса қатл куни сифатида берилади. Ҳ. Сайид унинг қаёққа кетаётганлиги ҳақида тахминларни ўзаро солиштириб² Парижга, Антанта давлатлари йиғилишига бораётганини тасдиқ этади. Проф. Н. Каримов факт ва материалларни қиёслар экан, буни янада конкретроқ кўрсатишга ҳаракат қилади. Унингча, Беҳбудий Шўролар Россиясида большевизмга қарши кураш олиб бораётган мухолиф гуруҳларнинг раҳбарлари қаторида Шаҳзода оролида АҚШ президенти Вильсоннинг таклифи билан уюштириладиган кенгашга бормоқда эди. Режага кўра Беҳбудий, Бокуда Саидносир Миржалолов билан учрашиши ва Истанбул орқали Шаҳзода ороларига етиб бориши лозим эди³. Улар бахтга қарши учраша олмадилар. Тўғрироғи, собиқ «Туркистон мухторияти» ҳукумати вакилларининг жаҳон афкор оммаси олдига чиқиб, Русия большевизмининг ғайрирус мусулмонлар-

¹ Кўчирма Ҳ. Сайиднинг «Мажбурий ҳаж тафсилотлари» мақоласидан (ЎзАС, 1995, 15-сон) олинди.

² Булар асосан учта эди: Ҳаж (Ҳожи Муин), Париж, Антанта давлатлари раҳбарлари билан учрашиш ва шартнома тузиш (А. З. Валидий), Москвага шикоят қилиш (Садриддин Айний).

³ Наим Каримов, Беҳбудийнинг сўнгги сафари, қўлёзма, 34-бет. Мунавварқори 1929 йил 21 декабрь хотирасида 1917 йилда «Иттиҳоди тараққий» партиясига аъзо бўлган Беҳбудий ва Мардонқулларни бир гуруҳ, Убайдулла Хўжаев ва Саидносир Миржалоловлар яна бир гуруҳ бўлиб Туркияга бориш учун йўлга чиққанини ёзади (қаранг. ДХК архиви, 670-дело, асров № 554395). Бу фактни бир оз бошқачароқ талқин билан архивлардан яхши хабардор тарихчи М. Ғ. Ваҳобов ҳам тасдиқлайди (қаранг. Ўзбек социалистик миллати, Т., 1960, 323-бет).

ни қатли ом қилиб, миллат сифатида йўқ қилишга қаратилган ваҳшиёна сиёсатини ошкор этишга имкон берилмади. Шўролар ҳукумати амир қўли билан миллатнинг фидойи фарзандини қатл қилди¹. Сўнг эса ёшлар ёнида туриб, Беҳбудийга кўз еш тўкди. Ва ўз мақсадига эришди. Биринчидан, Амир ва унинг салтанатига ёшларда ғазаб, нафрат уйғотишга муваффақ бўлди. Бу эса, ўз навбатида, Бухоронинг шўролашувини тезлаштирди. Иккинчидан, Шўролар ҳукумати ўзининг ақлли, жасур ва ғоят эътиборли душманидан қутулди. Хуллас, бизга ҳозирча барча тахминларимизга асос бўлиб келаётган Ҳожи Муин Шукрулло ўғлининг «Меҳнаткашлар товуши» газетасининг 1921 йил 29 март сонида босилган ва сўнгроқ «Инқилоб» журналининг 1922 йил 7 январь сонида қайта эълон этилган «Муфти Маҳмудхўжа ҳазратларининг қандай шаҳид бўлгонлиғи ва онинг томонидан ёзилгон васиятнома»²да қайд қилинишича, Шаҳрисабзда қўлга олинган адиб тахминан икки ой ўтгач, шериклари Муҳаммадқул ва Мардонқул билан биргаликда Қаршига келтирилиб зиндонга ташланади. У ерда ҳам бир неча кун ётиб, сўнг Қарши беги Тоғайбекнинг буйруғи билан зиндон яқинидаги «подшолик» чорбоғида ўлдирилган. Бу тахминан ёз ойларига тўғри келади.

Унинг қатли ҳақидаги хабар ўша пайтдаги пойтахтимиз Самарқандга роса бир йилдан кейин маълум бўлади. 1920 йилнинг апрелида бутун Туркистон мотам тутади. Унлаб марсиялар ёзилади. «Беҳбудийнинг сағанасини изладим» деб аталар эди Фитратнинг бир шеъри.

Айнийда бир эмас, уч шеър бор.

¹ Н. Каримов бу борада «Миллий Туркистон» журналининг 1950 йил 66-сонида босилган Беҳбудий ҳақидаги мақоладан қуйидаги характерли бир фактни келтирган: «Ул Қарши шаҳринда ўз олдига қўйган вазифаларини ўринлов ҳаракатида экан, қизил Русиянинг Бухоро элчихона хизматчиси Уткин воситаси-ла амир томонидан тўтилди. Беҳбудий амирнинг Қарши шаҳриндаги волийси Нуриддин Оғалиқ томонидан 25 март 1919 йилда ваҳшиёна ўлдирилди» (Н. Каримов, Беҳбудийнинг сўнги сафари, қўлёзма, 24-бет).

² «Васиятнома» ушбу китобда эълон қилинмоқда. Ҳ. Сайид ва Н. Каримов «Васиятнома»нинг асл мазмунига, уни етказувчи Ҳожимурод Худойберди ўғлининг самимиятига асосли равишда шубҳа билдирдилар. Беҳбудий ўлимига бағишланган «Маориф қурбонлари» драмасини Шўро ташвиқотчилиги маҳсули ҳисоблайдилар.

Сани мундин буён Турон. кўролурму, кўролмасму?
Санинг мислингни Туркистон тополурму, тополмасму?—
деб бошланарди унинг шеърларидан бири.

Машҳур Чўлпон ҳам Беҳбудийнинг фожиали ўлдирилганига бағишлаб шеърлар ёзди.

Қайғурингиз, кишанларни ясовчи усталар,
Бошқаларни тубанлар деб атовчи хўжалар!
Сизлар учун ёз бошининг қоридек
Эрур кунлар-келадур!
Сизлар учун алвастининг зоридек
Йиғлар кунлар келадур! —

деб ёзган эди у.

Қарши шаҳри 1926—37 йилларда 11 йил Беҳбудий номи билан юритилди. Бироқ унинг асл қиёфаси халқдан сир сақланди. Адиб номининг абадийлаштирилиши шунчаки бир ниқоб эди. Қарши шаҳрига унинг номи қўйилган ўша 1926 йилдаёқ, у мансуб бўлган жадиличликни аксиллиқилобий, аксилшўравий ҳаракат сифатида қоралаш кампанияси бошлаб юборилган эди. Аслида ҳам шундоқ бўлган. Жадиждар зулм ва зўравонликни, синфий курашни, миллатни қоқ иккига ажратиб, орасига нифоқ ва душманлик солишни рад этдилар ва ҳақ бўлиб чиқдилар. Бугун улар муқаддас тутган юрт озод ва мустақил бўлди. Улар жон фидо этган истиқлол авлодларига насиб этди. Миллат ва Ватан мустақиллиги йўлида фидо бўлганлар эса шу Миллат ва Ватан умри қадар боқийдурлар.

Гап сўнгида яна театрчи Беҳбудийга қайтамиз, чунки унинг бу соҳадаги хизмати энг буюк хизматларидан бўлиб, миллий онг ва маданиятимиз тарихида ғоят катта роль ўйнади. Буни фақат диндошлари, миллатдошлари эмас, бошқалар ҳам эътироф этганлар. Машҳур турколог А. Н. Самойлович 1916 йилда, «Падаркуш»ни Тошкентнинг «Колизей»ида Авлоний труппаси ижросида томоша қилар экан, Тошмураднинг ўз уйига ўғирликка кириб отасини ўлдиришидан халқнинг жунбушга келганини ёзади¹.

Б. А. Пестовский 1922 йилдаги «Инқилоб» журнали саҳифаларида эълон қилган «Ўзбек театри тарихи» мақоласида унинг майдонга келиш тарихи ҳақида фикр юритар экан, «Ўзбек театрининг асосини қўйиб берув-

¹ Қаранг. А. Самойлович, Драматическая литература сартов, Петроград, 1917, 3—6-бетлар.

чи самарқандлик Маҳмудхўжа Беҳбудийдир», деб ёзди. Таниқли археолог Вяткиннинг далолатига суяниб, «Падаркуш»ни ёзишда Фонвизиннинг «Фаҳмсиз» («Недоросль»)идан таъсирланганини қайд этади. Адиб номида Тошкентда маориф клуби, Самарқандда кутубхона ва драмтруппа, Туркистоннинг деярли ҳамма шаҳарларида унинг номига очилган мактаблар, Бухорода эса марказий босмахона борлигини таъкидлайди.

1929 йилда Қозонда босилиб чиққан «Ўзбек адабиёти» китобида эса: «Ўзбек миллий адабиётининг негиз тошини Беҳбудий билан Фитрат қўйиб берди» (8-бет), — деган эътирофга дуч келамиз.

Беҳбудийдан уч ўғил ва бир қиз қолган эди. «Саёҳат хотиралари»да номи тилга олинган 1897—1898 йилларда туғилган Масъудхўжа гимназияда ўқиган, рус тили мутахассиси бўлган. Таржимонлик билан шуғулланган. 1953 йилда вафот этган. Унинг фарзандлари Шавкат (1919—1990), Мидҳат (1922 й. туғ., Душанбеда яшайди), Надимхон (1929—1995, СамДУ профессори эди). Назирхон (тижоратчи) ва уларнинг авлодлари турли соҳаларда хизмат қиладилар. Мидҳат Беҳбудийнинг Тошкентда 1945 йилда туғилган ўғли Сарват Беҳбудий — машҳур цирк артисти.

Қолган икки ўғилнинг бири Мақсудхон (1910—1931) география илмига иқтидорли ва қобилиятли бўлиб, эрта вафот этган. 1914—16 йилларда туғилган Матлубхон урушда бедарак кетган. Қизи Парвин (Сурайё) 82 ёшда 1984 йилда вафот этди.

Беҳбудийнинг ушбу сайланмасы 1997 йилда чоп этилган эди, қисқа муддатда тарқаб кетди. Эҳтиёжни кўзда тутиб, тuzатилган ва тўлдирилган мазкур нашрини ҳозирладик. Адиб асарларини тўплаш, саралаш, нашрга тайёрлаш энди бошланмоқда. Олдинда иш кўп.

1997 йилги нашрда уни мукаммаллаштириш борасида ёрдам беришларини сўраб ҳамкасабаларимизга мурожаат қилган эдик. Мусиқашунос ва тарихчи олимиз Д. Рашидова («Хайрул умури авсатуҳо»), ёш беҳбудийшунослар Ҳалим Сайид («Миллатлар қандай тараққий этарлар?», «Муҳтарам самарқандийларга ҳолисона арз», «Ғалла, аскарлик, ер ва танзимоти ҳарбия», «Қозоқ қариндошларимизга очиқ хат»), Н. Очилов («Эҳтиёжи миллат») акс-садо бериб, адибнинг олти мақоласини нашриётга тайёрлаб етказдилар. Имкондан фойдаланиб, уларга ўз миннатдорчилигимни билдираман.

Бегали ҚОСИМОВ

БАДИИЙ АСАРЛАР

ПАДАРКУШ

Ёхуд ўқимаган боланинг ҳоли

(Туркистон маишатидан олинган ибратнома)

3 парда 4 манзарали, миллий биринчи фожиа

Қ а т н а ш у в ч и л а р

Б о й — 50 яшар.

Т о ш м у р о д — бойнинг ўғли, 15—17 яшар.

Д о м у л л о — янги фикрлик бир мулла, 30—40 яшар.

З и ё л и — (оврупо либосида), ўрусча ўқуғон, миллатчи мусулмон.

Х а й р у л л о — бойнинг мирза ва маҳрами, 18—20 яшар.

Т а н г р и қ у л — бойнинг қотили.

Д а в л а т и л а Н о р (бўз болалар) — киссаларига 4 сўм қадар майда керак.

Л и з а — рус хотини, қабиҳа шаклида.

А р т у н — армани майхоначи.

П р и с т у ф — 2 политсейский, 2 қоровул, бойнинг 3 нафар эркак ҳамсоysi.

Б о й б у ч ч а — бойнинг хотини, 35—40 яшар.

К е р а к н и м а р с а л а р

Бир лаъли ширавор, нон, дастурхон, чойнак, пиёла, чилим.

Меҳмонхонага кераклик гилам, кўрпа, ёстиқ.

Бойни(нг) ётоқ асбоби ва каравот.

Бир калтак.

Ун шиша сув ва кивас.

Беш-олти истакон.

Бир сандуқ.

Бир ҳамён ичида пулға ўхшаган нимарса.

Бир катта пичоқ.

Бир таппонча.

Сандуқни очатурғон ремур'асбоб.

Мукаммал пристуф либоси.

2 политсейский мукаммал либоси.

2 қоровул калтаги.

1 хуштак.

1 шоҳсақа.

1 каноб.

1 қул кишани.

БИРИНЧИ ПАРДА

Бой меҳмонхонада утирар, Хайрулло ила домулла кирар:

— Ассалому алайкум.

БОЙ. Ваалайкум ассалом, марҳамат қилсинлар (туриб мулоқот қилуб, домуллага жой кўрсатиб, ўлтирур).

ДОМУЛЛА. Бой давлатини Оллоҳи таоло мундан ҳам зиёда қилгай (фотиҳа қилур).

БОЙ. Нафас(лари)и муборак, иншооллоҳ, дуолари қабулдир.

ДОМУЛЛА. Балли, жумъа оқшоми дуони қабул вақтидир.

БОЙ. Хуш келдилар, тақсир.

ДОМУЛЛА. Саломат, саломат (қўлини кўксига қилиб).

БОЙ. Хайрулло! Чой ва лаъли келтур.

ХАЙРУЛЛО. Хуш! (Чой ва лаъли келтирар, чой сузар, алар танаввул айлар, Тошмурад кирар, саломсиз, беадабона).

ТОШМУРОД. Ота, томошаға бораман, пул беринг.

БОЙ. Уғлим, ким ила борасан?

ТОШМУРОД. Турсун акам ила.

БОЙ (киссасидан пул бериб). Албатта, вақтли келинглар ва ёмон ерларга борманглар.

ТОШМУРОД. Хайр, хайр, ҳов кўп гапура(р)сиз-да (чиқиб кетар. Домулла бой ва Тошмурадга бадбинона боқиб, бошини солар).

БОЙ. Сўзлашиб ўлтуринг, тақсир.

ДОМУЛЛА. Хўб, хўб, бойвачча катта бўлубдур, Худо умр берсин, усули жадида мактабигами ўқийдур, ёинки эски мактабга?

БОЙ. Иккисига ҳам бормайдур.

ДОМУЛЛА. Ўз ҳовлингизда ўқутатурғонсиз?

БОЙ. Йўқ, йўқ. Мен ўғлумни ўқутмоқға ўйлаганим йўқ.

ДОМУЛЛА. Ажойиб, сабаб недурки, ўқутмайсуз? Ваҳоланки, ўқумоқ қарз ва илм сабаби иззати дунё ва шарофати охиратдур.

БОЙ. Мани хаёлимға дунёнинг сабаби, иззати — бойлик. Охиратга бўлса, Худонинг қилган тақдири бўлур. Чунончи, биз кўрамизки, одамлар бойни муллодан зиёда иззат қиладурлар. Хусусан, мана, банклар кўпайди. Катта бойлар чилен бўлуб, ҳар ким чиленларни

иззат қилур, ҳатто, иши тушатурғонлар чилен молини қиммат олур, азбаски, чилен илтифотига олмаган одамларга банклар пул бермайдурки, сўнгра муомиладорлар синиб, майда-майда бўлур, билдингизми?

ДОМУЛЛА. Бу сўзларингиз ҳозирги замонага маъқул, лекин чилен ва бойларни иззатлари вақтинча ва халқни кўзи очилгунчадир. Ҳолбуки, аларни иши тушганлар иззат қилур, муллони бўлса, барча халқ иззат қилур, яъни муллони илми иззат қилинадур.

БОЙ. Бизни ҳам бойлигимиз иззат қилинадур, ҳатто, мусулмонлар нари турсун, ўрус ва арманлар-да иззат қилур.

ДОМУЛЛА. Иззатни нари қўйдук, агарда ўғлингизни ўқутсангиз, дафтарингизни ёзар, намозингизни ва мусулмончилигини яхши билур ва ҳам сизга савоб бўлур.

БОЙ. Мирзалик осон, мана, Хайруллога ойинда етти сўм бераман, кундузлари мирзалик ва оқшомлари меҳмонхона ишини қилар ва ҳатто, уйқум келгунча ходими қилар, китоб ҳам ўқуб берар.

ДОМУЛЛА. Шариат илми ва зарурияти динияни билмоқ учун бойваччани ўқутмоқ, албатта, сизга лозимдир.

БОЙ. Шариат илмини ўқитмоқни лозим билмайман, чунки ани муфти ё имом ва муаззин қилмоқчи эмасман, азбаски давлатим анга етар.

ДОМУЛЛА. Зарурати динияга не дерсиз?

БОЙ. Мен ўзим беш вақт намозни кераклик дуолари ила билурман. Ўзим ўргатурман.

ДОМУЛЛА. Хат ва саводга не дерсиз? Ҳолбуки, саводи йўқ одам ҳеч нимага ярамайдур.

БОЙ. Бу фикрингиз ғалат, чунки мани саводим йўқ, бовужуд, бу шаҳримизнинг катта бойларидандурман ва ҳар ишни билурман.

ДОМУЛЛА. Сиз илгари замонда бир нави ила бой бўлубсиз, аммо энди бой бўлмоқ нари турсун, фақат рўзгор ўткармоқ учун (ҳам) илм керак. Қўрамизки, йигирма-ўттиз йилдан бери барча савдо ишлари армани, яҳудий ва бошқа ажнабийлар қўлига ўтди, муни сабаби бизларнинг ўқумағонимиздур. Ўқумаган бойваччаларни кўрамизки, ота молини барбод этар ва охири хор ва зор бўлур, бинобарин, ўғлунгизни ўқутмоқни сизга таклиф қилурман.

БОЙ. Ай, домулло! Сиз манга таҳқиқчимизми? Уғул маники, давлат маники, сизга нима? Ўқуганни бири

сиз, емоқға нонингиз йўқ, бу ҳолингиз ила манга на-
сиҳат қилурсиз. Хайрулло! Меҳмонхонани қулфла, уй-
қум келди (*Хайрулло лаъли ва асбобларни жамлаб,
мунтазир турар*).

ДОМУЛЛА (*одамларга қараб*). Уқумоқ ва мулла
бўлмоқ учун пул керак, бадавлатларимизни ҳоли бул,
бас, бу кетиш ила наузамбиллоҳ, дунё ва охиратга
расво бўлурмиз, ўқумоқ барча мусулмонга, эркак ва ё
хотин бўлсун, фарз эди. У қайда қолди? Оҳ, вой биз-
ни ҳолимизга! (*Бойга қараб*). Бой, ман сизга амри маъ-
руф этдим ва менга шарият бўйича лозим бўлган ишни
бўйинумдан соқит қилдим. Иншооллоҳ, мўйлаб чиқариб,
алифни таёқ демайтурган ўғлунгиз ҳолини кўрармиз
ва ўқутмаганингиз учун гуноҳкор бўлурсиз (*домулла
нос чекар*).

БОЙ. Ай, домулло! Манга насиҳатчи кераги йўқ,
безор қилдингиз, (*одамларга қараб*) ишимдан, уйқум-
дан бу одам мани қолдирди. Хайрулло, меҳмонхонани
қулфла (*домулла аразлаб чиқиб кетар, бойни димоғи
куйиб ўлтурар. Зиёли мусулмон кирар, пальто ва асо-
сини михга қўяр, бой ола-ола қарар, хушламас*).

ЗИЁЛИ. Ассалому алайкум.

БОЙ (*караҳтлик ила*). Ваалайкум ассалом, Хайрул-
ло, курси келтур. Бу киши ерга ўлтурөлмайдур (*кел-
турар, зиёли ўлтуруб, папирус чекар*).

ЗИЁЛИ. Жаноб бой, сизни кайфсиз кўраман, мум-
кинми сабабини билсам?

БОЙ. Бир мулло келиб эди, ўғлингизни ўқутмайсан
деб жуда жонимни олди, қувлагандек қилиб зўрға қу-
тулдим, фақат муштлашмадик.

ЗИЁЛИ. Аҳ-ҳа, қизиқ ва интересний ҳодиса эмиш
(*одамларга қараб*), бу шаҳарда бойларга амри маъ-
руф қилатурғон мулла бор экан, Худога шукур. Ул жа-
ноби ҳаққоний домуллани топиб, зиёрат қилмоқ керак.
Бой афанди, сизга малол келмасун, ушбу тўғридан
мен ҳам сизга қачонлардир бир неча сўз айтмоқчи
эдим. Ва аммо соати ушбу дақиқага мавқуф экан, энди
сиздан илтимос қиламанки, бир неча дақиқа менга қу-
лоқ берсангизки, илм нафи тўғрисида сўзлайин.

БОЙ (*ола-ола қараб*). Энди билдим, сиз ҳам ўғлунг-
изни ўқут деб мани қисар экансиз (*одамларга қараб*),
бугун чап ёним ила турганман, ўйламаган ишлар ол-
димдан чиқар, мазмуни — қордан қутулиб, ёмғурга
учраймиз. Хайрулло! Чилим келтур! (*Тарафайн сукут,
чилим келар. Бой чекар, йўталар*).

БОЙ. Хайрулло!

ХАЙРУЛЛО. Лаббай, тақсир!

БОЙ. Жойимни ташла, уйқум келди (*ҳомуза тор-тар*), эртага иш кўп, вақтлик ётмоқ керак (*яна ҳомуза*).

ХАЙРУЛЛО. Хуш, ҳозир.

ЗИЕЛИ (*жиддият ила*). Бой афанди! Мен сизга дедимки, миллатга кераклик илмлар тўғрисида сўзламоқчиман, аммо сиз мени (нг) сўзимни эшитмоқга хоҳламайтургонга ўхшайсиз. Иккинчи дафъа айтаманки, қулоқ беринг ва бу сўзлар сизни (нг) ва миллатни (нг) нафъидур.

БОЙ. Сўзингизни жабр ва зўр ила эшиттирасизми? Ва ё мени азоб бермакками келдингиз?

ЗИЕЛИ. Йўқ, мен асли бошқа иш учун келиб эдим ва лекин илм баҳсининг устидан чиқиб қолдим. Ушбу сабабли муддаони табдил қилиб, илм тўғрисида сизга баён қилмоқни қасд этдим. Шоядки, жанобингиздек бойлар миллат болаларини ўқутмоқга саъй қилсалар.

БОЙ (*халққа қараб*). Кошки, домулло ҳикоялари етмаса эди. Хўб, модомики қўймайсиз, эртароқ сўйлаб тамом қилинг, уйқум келган (*ҳомуза тортади*), одамлар боласини ўқут, дейдур-а.

ЗИЕЛИ. Ҳозир янги ва бошқа бир замондир. Бу замонга илм ва ҳунарсиз халқни бойлиги, ери ва асбоби кундан-кун қўлидан кетгандек, ахлоқ ва обрўи ҳам қўлдан чиқар, ҳатто, дини ҳам заиф бўлур. Бунинг учун биз мусулмонларни ўқутмоқга саъй қилмоғимиз лозимдур, ваҳоланки, дини шарифимиз ҳар нав нафлик илм ўқумоқни бешикдан мазоригача бизларга фарз қилгандир. Бу ҳукм — ҳукми шариатдир. Биз мусулмонларга, алалхусус, бу замонда икки синф уламо керакдур: бири олими диний; дигари олими замоний. Олими диний: имом, хатиб, мударрис, муаллим, қози, муфти бўлуб, халойиқни диний ва ахлоқий ва руҳоний ишларини бошқарар, бу синфга киратургон талабалар, аввало, Туркистонда ва Бухорода илмий, диний ва арабий ва бир оз русча ўқуб, сўнгра Макка, Мадина, Миср ва Истанбулга бориб, улуми динияни хатм қилсалар керак, ёки комил мулло бўлсунлар (*бой мудрайдур*), англадингизми бой?

БОЙ (*бошини кўтариб*). Ҳа, ҳа, айтаберинг, қулоғим сизга.

ЗИЕЛИ. Олими замоний бўлмоқ учун болаларни, аввало, мусулмоний хат ва саводини чиқаруб, зарури-

яти диния ва ўз миллатимиз тилини билатурғондан сўнгра ҳукуматимизни (нг) низомли мактабларига бермоқ керакдур. Яъни гимназия ва шаҳар мактабларини ўқуб тамом қилғонларидан сўнг, Петербург, Масков дорилфунунларига юбориб, доктурлик, закунчилик, инженерлик, судьялик, илми санъат, илми иқтисод, илми ҳикмат, муаллимлик ва бошқа илмларни ўқутмоқ/лозимдир. Русия ватанина ва давлатина билфеъл шерик бўлмоқ керакдир ва давлат мансабларига кирмоқ лозим. Токи маишати эҳтиёжи замонамиз тўғрисида ватан ва миллати исломга хизмат қилинса ва ҳам давлати Русия подшоҳлик мансабларига кириб, мусулмонларга наф еткурулса ва ҳам давлати Русияга шерик бўлунса, ҳаттоки, шул тариқа ўқуган мусулмон болаларини Фарангистон, Америка ва Истанбул дорилфунунларига тарбия учун юбормоқ керакдур. Ҳазрат пайғамбаримиз: илм Хитойга ҳам бўлса, талаб қилингиз, демадиларми? *(Бой уйқуда)*. Бул ишлар бўлмас, магар пул ила, сиздек катта бойларни ҳиммати ила, чунончи, Кафказ, Оренбург ва Қозон мусулмонларини бой ва аҳли ғайрати илм йўлига кўп пуллар сарф этарлар ва камбағал болаларини ўқутдирарлар *(бойга қараб)*, албатта сўзларимга тушунгансиз, жаноби бой. Бой бова, ҳой!

БОЙ *(мудрайди, бош кўтариб, эснаб)*. Ҳа, ҳа...

ЗИЕЛИ. Ал-он биз Туркистон халқига бир ёмон одат борки, бир киши русча ўқуб, подшоҳлик ишига кириб, расмий формасида юрса, масхара қиладурлар, агар извошчилик ва ё қора меҳнаткаш бўлуб, оврупалиларни эски либосини кийса ва ё ўйинчиларнинг либосини кийса, ҳеч ким бир нима демайдики, бу камоли нодонлик ва дунёдан хабарсизликдир. Шундай эмасми, бой амаки.

БОЙ *(ўлтуриш еридан бир тарафга оғиб ётиб)*. Хур, хур, хурра, хурра, хурра...

ЗИЕЛИ. Илоҳи худоё! Уммати исломияга, хусусан, биз Туркистонликларга раҳминг келсун!.. *(рўмоли ила кўз ёшини артиб, чиқиб кетар)*.

Парда инар

ИККИНЧИ ПАРДА

Пивахона манзараси: бойвачча ила уч вафар ~~Ултурлар~~.

ТАНГРИҚУЛ. Бу оқшом, билмайман, нима учун ичкилик мени тишламайду. Намоз дигардан бери бир дюжина шишани бўшатдим. Дюссин пивоси қулоғимни қизитмади. Тўлдир, ичайлик (Нор қадаҳларни тўлдирар).

ҲАММАСИ. Тошмурад бойваччани саломатлигига ура! Ура! Ура! (ичарлар).

ДАВЛАТ. Жўралар. Манувни ичдим, энди ёдимга Лизажон тушди. О, Лизажон!

ҲАММАСИ. Оҳ, Лизажон, воҳ, Лизажон, қайдасан?

НОР. Золим фалак фироқиға куйдирди мани; биллоҳки, келмаса, бўмийди.

ДАВЛАТ. Бу деду бедод ила ҳеч нима бўлмас. Хўжайинни чақирармиз, отам ўлди базми қилармиз.

НОР. Қўлингни бер, эй, номард, топдинг (қўлини сиқар). Бўлди.

ДАВЛАТ. Эй, тўтабурут Тангриқул. Даминг чиқмайдур. Шунча одам сўзини ўғирлаб ўлтурасан. Эрга навбат, шерга навбат. Гап бериб ўлтур. Ё бу одамларни писанд қилмайсанми? Бизларни ҳам ёнимизга беш тангалик ақчамиз бор. Жўра! Бу мастлик ростликдир. Қоворингни очиб ўлтур.

ТАНГРИҚУЛ. Жўралар. Сизлардан яширатурғон сўзимиз йўқ. Тўғрисини десам, мануни ичдим, қулоғим қизиган, сен Лиза дединг, энди ўзим шунда бўлсамда, хўшим Лизага, то Лизани келтурмасанг, мани гапиртуролмайсан. Аммо гап келтурганинга, Давлат зўр!

ДАВЛАТ. Ғам ема, муддаонг Лиза бўлса, шул замон ёнингга кўрарсан, келмасами? Бошини оларман.

НОР. Бойвачча! Баришнага тобингиз борми?

ТОШМУРОД. Майли, одам юборинглар, базм қилсун.

ТАНГРИҚУЛ. Гап, гап ила вақтни ўткарарсизлар, буюратурғон бўлсанглар, буюринглар, эртароқ келсун, кайф қилайлук (Давлат кўнғироқ чалар. Артун армани майхоначи кирар).

АРУН. Нима дейсан?

ДАВЛАТ. Лизага бировни юбор, келсун.

АРУН. Бунда?

ДАВЛАТ. Ҳа, мунда келтурмасдан мазоргами кетурардинг?

АРТУН. Извинит сурушдим-да.

ДАВЛАТ. Бўл. Бўл. Бировни юбор.

АРТУН. Баҳ, не вор, билурсин, Лиза банга демишки, ун беш манатсиз банга киши кўндарма. Ҳа, ун беш манат-да ва файтун пулини-да вер, гейин Николайи кўндарайум. Лиза улмаса, бошқасини гетирсин, кайфинг нечик?

ДАВЛАТ. Аввал келтуруб, сўнгра пулни олсанг бўлмасми?

АРТУН. Давлат зўр! Бан сана демишимки, Лиза ақча олмайинча гелмаз, бана не? Сен ўзинг билирсанки, у гавур қизи, баним дегил.

ТАНГРИҚУЛ. Артун. Бир оз тўхта, пул берамиз.

АРТУН. Бош устина, ҳозирам (*чиқар. Жўралари кайфлари учуб, сукут этарлар*).

ДАВЛАТ. Суз, ичайлик! (*Нор сузиб қуяр.*)

ТАНГРИҚУЛ. Пулни пешаки талаб қилгани ишни белини синдурди.

ДАВЛАТ. Иш аксига олса, шундай бўлур. Пулларинг борми? Ҳаммаларинг чиқаринг (*ҳаммаси чиқаради, Давлат санар, беш сўм етмас*). Бу минан ҳеч нима бўлмас. Бир иложини топмоқ керак.

НОР. (*тамаъгирлик ила*). Эй, бойвачча, бизлар-ку, камбағал. Сизга нима, киссангиздан пул чиқмайдуру? Ана бойбаччанинг ҳоли (*қўли ила кўрсатур*).

ДАВЛАТ. Парво қилма. Нор. Мен бир нимарса ўйладим, агар бойвачча кўнса.

ТАНГРИҚУЛ. Нима экан? Нима?

ДАВЛАТ. Тўхта, нима эканлигини биларсан. Аввал бойбаччанинг саломатлигига ичайлик (*Тангриқул сузар, ичарлар бойбаччанинг саломатлигига*).

ДАВЛАТ. Бойбачча. Бу кечадек чаҳоршанба сайри ойда-йилда бир бўлур ва (ё) йўқ, бир кеча минг кеча бўлмас, агар қабул қилсангиз, Тангриқулни сизга қушарман. Бирга бориб, отангизни сандурини кўрсатурсиз. Бошқа ишни Тангриқул бажарадуру.

ТЮШМУРОД. Тангриқул ака, борасизми?

ТАНГРИҚУЛ. Улфатлар буюрса, у дунёга бораман. У-ку сизнинг ҳовлингиз.

ДАВЛАТ. Сен нима дерсан, Нор?

НОР. Мен ҳам кўпни бири, бор десанг, борарман.

ДАВЛАТ. Йўқ, икков бас. Кўрганлар бадгумон бўлмасин. Букуни эртаси бор.

НОР. Бойбачча! Отангиз сандигини жойини биласизми?

ТОШМУРОД. Отамнинг ётатурғон уйинда.

ДАВЛАТ. Ётатурғон уйни неча эшиги бор?

ТОШМУРОД. Уч.

ДАВЛАТ. Қайси эшикдан кирасизлар?

ТОШМУРОД. Эшикнинг бири онамнинг уйиндан очилур, мен кириб, ҳовли тарафидаги эшикни очарман, сўнгра Тангриқул акам кирар.

ДАВЛАТ. Баракалла! Илгари ҳам ўғирлик қилганга ўхшайсиз. Нор! Тўлдур, ичайлик! *(Нор тўлдурар, ичарлар. Тангриқул ва Тошмуродга қараб)* Энди борадургансизлар?

ТАНГРИҚУЛ. Албатта. Бормай нима бўлубдур *(Давлат тўппончасини бойваччага берар. Нор этик соғидан пичоқни олиб, Тангриқулга берар. Алар эҳтиёт қилиб турарлар)*.

ДАВЛАТ. *(иккисига қараб)*. Йўл бўлсин, ботирлар?

ТАНГРИҚУЛ. Олгани *(Давлат Тангриқулни бир четга олиб, ишорат ва хуфия маълумот ва амр берар)*.

НОР. Омин, оллоҳ... *(Ҳаммаси)* Оллоҳу акбар. *(Давлат фотиҳа берар)*.

Парда инар

УЧИНЧИ ПАРДА

Одат бўйича бой ётар каравот устига уйқуда, уйни бир тарафига сандуқ. Тошмурод бир эшикдан оқисталик ила кирар, бу тараф, у тарафга қараб, бошқа бир эшикни очар ва бир четга турар. Тангриқул кирар, қўлида калид ва темир асбоб, белига пичоқ, сандиқ тарафига бориб, калид солар, сандиқ очилмас. Тошмуродга қарайдур. Ишорат ила маслаҳат сўрайдур. Тошмурод сандуқни темир асбоб ила синдирмоқга амр берар. Тангриқул темир асбоб ила сандуқни синдирар. Сандуқни овози ила бой уйғонур. Бой чўчиб турар, калтакни олиб, вой, вой деб Тангриқулга югурар. Тошмурод калтакни келиб ўшлар. Тангриқул пичоқ ила бойни қўлтигига урар.

БОЙ *(тарақлаб йиқилар)*. Воҳ, жоним *(жон узар типирлар, хириллар. Тангриқул сандиқдан танга халтасини кўтарар, пичоқ ва темир асбобни ўзига берки-тар, ташқаридан бир неча одам товуши эшитилур)*.

ОДАМЛАР. Нима гап, биров дод деди? *(Бир неча)*

эркак ила бой хотуни кирарлар, Тангриқул ила Тошмуродни кўрарлар).

ТАНГРИҚУЛ. Тошмурод, от! (Тошмурод ҳавога тўппонча отар ва ҳозир кишиларга силоҳ кўрсатиб қочарлар).

БОЙВУЧЧА. Вой, золим дастидан! Бу қандай кун эди, вой дод! (Чапак чалар, бой устига ўзини ташлар, юз ва сочини юлар). Ҳе, жувонмарг Тошмурод! Қон қус! Қошки чечакда кетсайдинг! Вой, падаркуш! Тошмурод! Вой, дод-ей!

ДОМУЛЛА (кирар). Онажон, сизга сабрдан бошқа чора йўқ. Бу бадбахтлик ва мусибатга сабаб жаҳолат ва нодонликдир, бемаънилик ва тарбиясизликдир. Уйингизни нодонлик бузди. Уғлингизни беилмлиқ Сибирга юборади. Жонингиздан азиз фарзандингизни тарбиясизлик балоси сиздан умри айритадур. Болангизни отаси тарбия этмади, ўқутмади. Охири балога учради, ёмон рафиқлар йўлдан чиқардиларки, қурбони жаҳолат бўлдингиз.

БОЙВУЧЧА. (тўлғониб). Ой, вой-вой болам! Вой бойим, оҳ, вой у-у-у!

ДОМУЛЛА. Бойингиз-да насиҳатга қулоқ солмади ва охири ушбу ёмон ҳодиса пайдо бўлди. Энди сизга, очиги, сабрдан бошқа илож йўқдир, онажон. Оллоҳ сизга сабр берсун.

БОЙВУЧЧА (камоли бетоқатлик илан оҳ-вовайло этар). Дод, вой болам! Вой бойим! Иккисидан ҳам айрилдим, эримни мазорга, боламни Сибирга юборарлар! Вой, вой, вой у-у-у!..

ТҮРТИНЧИ МАНЗАРА

(Иккинчининг айни, майхона)

Нор, Давлат ичиб, ашула айтиб ўлтурар. Тангриқул ва Тошмурод писиб бориб кирар, тўппонча ва қонлик пичоқни бир четга яширар, ҳамённи чиқариб, стол устига отар; ўлтурарлар.

ТАНГРИҚУЛ. Чилим келтур-ей!

Артун чилим келтурур, чекарлар. Артун кетар. Тангриқул Давлатни бир тарафга олиб, хуфия бўлган ишларни сўйлар, ишоратлар қилар. Давлат «бечора» деб хуфия сўйлаб, ишорат ила хотиржам қиладир.

ТАНГРИҚУЛ (*ҳамённи очиб кўриб, суюнар, Тангриқул ва Тошмуродни елкасига қоқар*). Баракалла, баракалла (*Давлат занг чалар, Артун кирар*).

АРТУН. На буюрарсиз?

ДАВЛАТ. Ма, пулни ол, тезлик илан Лизани келтур!

АРТУН. Бош устина. Ҳозир келур (*пулни олар, ичарлар. Лиза кирар*).

ЛИЗА. Добрий вечрим! (*ҳаммаси-ла кўришар*).

ДАВЛАТ. Исприздим, испасибо, испасибо, прихал...

ЛИЗА. Мерси (*ўлтурар*).

ДАВЛАТ. Суз, Лизанинг саломатлигига.

НОР (*сузар, чўқиштириб*). Лизанинг саломатлигига ура, ура (*ичарлар*).

Нор ашула ўқур, ташқаридан ҳуштак садоси келар, оёқ товушлари эшитилар. Мажлисдагилар саросима, ҳайрон бўлар. Силоҳлик политсейскилар, пристуф, қоровуллар бостириб кирарлар. Лиза қочар.

Политсия тўрт нафарни ушлар, баъзиси буюмларини ва ҳар тарафни ахтарур, қонлик пичоқ ва тўплончани топар. Тўплончани пристуфга топширар. Искаб кўрар, ўқини бўшатар.

Тангриқул ва Тошмурод қочар, қоровуллар ушлар.

Тошмурод ҳўнгир-ҳўнгир йиғлар, бетоқат бўлур.

Пристуф ишорат қилур. Қўлкишанни келтириб, Тангриқул ва Тошмуродга урарлар. Бошқа иккисининг қўли боғланур.

Пристуф гуноҳкор ва қоровулларни саф қилдирур.

ЗИЕЛИ. (*кирар, гуноҳкорларга қараб афсус қилур. Одамларга қараб*). Илм ва тарбиясиз болаларни(нг) оқибати шулдир. Агарда буларни отаси ўқутса эди, бу жиноят ва падаркушлик алардан содир бўлмас ва булар ичкиликни бўйла ичмасди, хун беғайри ҳаққин қилмас эди. Умри борича Сибир ва бандға ва қиёматға жаҳаннамға қолмас эди. Агарда булар ичкилик ичмаса эди, дунё ва охиратда илалабад азоб ва меҳнатда қолмас эди. Оҳ, ҳақиқатда бойни ўлдирган ва бу йигитларни азоби абадийға гирифтор қилган беилмликдур. Бизларни хонавайрон, бачагирён ва беватан ва банди қилғон тарбиясизлик ва жаҳолатдур: беваганлик, дарбадарлик, асорат, фақру зарурат ва хорликлар ҳаммаси илмсизлик ва бетарбияликнинг меваси ва натижасидур. Дунёга тараққий қилган халқ илм воситаси ила тараққий қилади. Асир ва забун бўлганлар-да беилмликдан. Модомики, бизлар тарбиясиз ва болаларимизни ўқутмаймиз, бул тариқа ёмон

ходисалар ва бадбахтликлар орамизда доимо ҳукм-фармо бўлса керак. Бу ишларни йўқ бўлмоғига ўқумоқ ва ўқутмоқдан бошқа илож йўқдур. Оллоҳу таоло бошқаларга ҳамиша ибрат ва сизларга сабр бергай.

ПРИСТУФ (амирона). Ҳайда, турма, марш (йўналадур).

Парда инар

ОҚ ЕЛПОҒИЧЛИ ЧИНЛИ ХОТУН

(ҳикоя)

Сунғий мамлакати аҳолисидан Чунғичин ном зот бир адиб бор эди. Бу олами фанога инонмас ва ҳар замон андин пиროвоз ва риҳлат этмоққа толиблик қўлидан келмас эди. Они учун жонини овунтирмоқ учун хаёлилар фикр ва бефикрға хотур эткувчи ишларға ружуъ этмоқла ўзига тасалли берарди. Вафотидан сунғира дунёни некбахт ва маҳсудларидан ҳисобланди.

Чунғичин Хитой музофотларидан биринда номи Ҳаво тоғининг этакларинда кезар экан, бирдан ўзини бир мозористонда кўрди. Оҳ, мозористон — минг-минг номунтазам тепачалар садо ва нидодин холи махсус замини маъволар (бошпана, макон). У тепалар остинда чор ва ночор инсон ётарлар эди. Уфқи жадид сари тамоман муштағил (банд) қабрларни кўрар-кўрмаз сайёҳ шу фикрға ботди. Афсус, бутун тириклик ҳаёт йўлини охири келиб етган жойи будур. Бу иқоматга мавт ва манзилга хомушона бир карра кирилдими яна қайтмоқ мумкин йўқ. Боқ хотимаи ҳаёт на ўлди? Чин аҳли фақат бир тириклик билар. У ҳаётки шуълаи шамс ила мунаввар, ҳавои соф ила иҳотадур. Чин файласуфи бу фикрларға сирона қабрға-да юрар экан, либоси могам киймиш ёш бир хотунға рост келди. Бу хотун янгидан тепаланган бир қабр каноринда ўлтуруб қўлинда елпоғичи лукурни елпийур ва ҳам доимий елпийур.

Бу қадар ажиб бир ҳаракат сабабини англамоқ шавқина тушуб, сайёҳ ёш бонуға одоб-ла салом берди.

— Хоним, о, бу мозорға ётган кимдур, на учун шу туфроқни муттасил елпимак заҳматиға гирифторсиз, сўрамоғим мумкинми?

Мани файласуфим ҳар иш сабабини билмоқчи, аммо сизнинг бу амалингиз асло иҳота тафаккуримга кирмайдур, деди. Бечора хотун елпоғични елинмоқда муттасил ло-йан қатъи давом этарди. Хотун қизарди, бўзарди, бошини олдингга энгкди. Файласуф беҳуда ерға саволини такрор айтди. Мотамкаш хотундан жавоб эшитмади ва асло қулоқ бермай жонининг бор қуввати-ла елпоғични ҳаракатга келтуруб турар эди.

Чунғичин у маҳалдин мутаассуфона айрилди. Хотуннинг иллат ва сабаб ҳаракатини билмай орзусидин ҳамда шиддатлик орзусидин ўзини сахлаб билмоқ эди. Шабпаррак қаноти каби мутавалли ҳаракатланиб турмиш елпоғичга ҳар замон дўнуб энг чуқур ва мутаҳаййирона бир фикр ила боқиб бечора файласуф асло бир шай англамайур эди. Аснои таҳаййурда муқобилинда бир ожиза чиқиб файласуфни бир қабр канориға имлаб, шу сўзларни сўйлади: «Эшитдимки, хонумдин савол сўрдингиз, аммо жавоб ололмадингиз. Ман орзунгизни дафъ этарман. Аммо муқобили умид айларманки, сиз ҳам манга бир неча пул берсангизки, бориб, умрумни узун бўлиши учун дуохонлардин бир тумори сеҳрангиз олайн». Чунғичин киссасидин оқча чиқарди ва аъжуза хотун ҳам бу можарони сўйлади:

«Қабр каноринда кўрганингиз шу хотун Лу исмлик хонимдур. Узун бир беморликдин ўлмиш Тоъу номинда бир адибни беваси ва у қабр ўлган эрининг қабридур. Эр ва хотун яки дигарини шиддатлик бир ишқ ва муҳаббат ила севарларди. Ҳатто, охирги нафасинда Тоъу хотунидин айрилмоқ кулфатидин шикоят этар, гўзал бу хотинини ҳануз баҳор ҳаёт ва ҳуснини ситоратлик замонда ташлаб кетмоқ дарди фикриға сўзан урарди. Лекин на чора, муқтасиъ қадрга тобеъ бўлди, бошқа илож йўқ.

Беморлик ҳолида Лу хоним хаста Тоъунинг бошидин ҳеч айрилмас, эридин сўнгра дунёга тирик қолмасликни ва болин ҳаётға иштирокидек қарорға, мамотға ҳам шерик бўлушини аҳд ила баён айлади. Лекин Тоъу мунга жавобан: “Зинҳор хоним буйла аҳд ва ямин айтмангиз”, — дер эди. Хотун: “Агарда сиздин сўнгра шериклик балосига гирифтор бўлиб, кўзларингиз юмулганидан сўнгра шу зиёи офғобни кўрмоқға мажбур бўлсам, яхши билингки, бошқа бировнинг хотини бўлмоқға асло рўйи ризо кўрсатмайман”, — деб жавобини берди.

Тоъу: “Хоним бону, зинҳор бу фикрдан воз кечинг,— дерди. Тоъу хоним: “Эй Тоъу, қўйингиз

асрор этмангиз, бори беш санагача уйланмасликға аҳд этойинг”.

Лекин бу сафар дея Тоъу: “Бону, бундай аҳд этманг, фақат мазорим устидаки туфроқ қуригунча қадар мани унутмасликка аҳд этсангиз кифоя...”

Лу хоним муни учун маҳкам аҳд этди. Тоъу иккинчи очмаслик учун кўзини юмди. Бону кадаридин дево-на каби бўлди. Хумор ва хитойи кўзларидин думуъ (кўз ёшлари) оташин шашқатор жорий, хумои (иситма, касаллик) шадид (шиддатли) маҳдумлари каби ўзини шаш жиҳата этарди бедард-бедаво.

Дунё одати узра ҳар шай кечар. Бу сил ғамум ва барои ҳужумда кечди-кетди. Оҳ-нолалар кечмас, фақат келмасун — Тоъунинг вафотидин уч кун сўнгра Лу хонимнинг кўзи бир маъқул сифатға кирди. Шуйлаки эрини шогирдларидин бир жавон (ёш йигит) таъзиятга келди. Қадрдон шогирдни оҳ ва оҳ ила қабул этди. Бу жавон ниҳоят музайян (безанган) бир чеҳра соҳиби эди. Аснои муколамада бир оз Тоъудин ва кўброқ бонудин баҳс этди. Беканинг латофат андомидин, гўзаллигидин ва зиёдаси-ла хушлаганидин баён этди. Хоним ҳам андин мамнун ва рози қолди. Жавон шогирд яна келишини ваъда ила видоъ этди.

Бир видоъи умидворий...

Содиқ ул-ваъда Лу хонум у ваъдаларға интизоран, кўрганингиз, қабр устиға келди. Кунларни елпоғич шамоли-ла эри қабрининг туфроғини қурутуб аҳд этмоқға вақф этар...» Қампир ҳикояни битирар-битирмас файласуфингиз шу фикрға ботди. Умр қисқа, ёшлик ширин, ёш хотун ва эрларни завқ ҳаволарға учирар. Ҳар ҳолда Лу хоним солиҳа бир хотун эмишки, аҳдини паймол этмак истамаз.

Интиҳо

Эй қори, ҳикоянинг ҳосили мундин иборатдур. Адабиёт жадидаи мустақбала (келажак замон) мизга рақамидин ёдкори хайр илтифотиға етса, ҳужанди шоир муҳтарам Сайрий афандиға бир тухфадур. Мутолаасиға танзил буюрсалар, шоядки, риштаи назма чекилса, бизу сиздин бир хотираи мустақбала қолурди. Бу даҳми шеър билмам қалбимдин чиқди. Муқаддам шоир эмас эдим:

Бу олами ҳама ҳайҳот беҳуда,
Нақши зар об паймуда (омонат)...¹

1909 йил, далви девона, Самарқанд, Маҳмудхўжа ибн
Беҳбудхўжа.

БИР АЪМО БОЛАНИНГ ҲАСРАТИ

Эшитарманки, кун (офтоб) кўб гўзал... Наҳр бўйида, сувнинг устида узайиб осилган гулларнинг кўруниши кўб латиф эмиш... Нозик-нозик сайраган қушларнинг ...ҳавойи қўш қанотларининг учушида кўрулатургон нимарсалардан эмиш!.. Эшитарманки, кечалари кўк юзинда ёшурунгон ёруқлар кўрунар эмиш... Мавж ва гирдобларидек ҳазин бўлган денгиз ичинда оқ чотирлик кемалар оқуб кетарлар эмиш!... Эшитарманки, гулларнинг ранглари ислариндан, сулубликда яна зиёда эмиш. Даралар... Тоғлар... Майдонлар... Сувлар, бешалар, хусусан, тонг замонлари у қадар латиф... у қадар тотли эмишларки, бу қадар буюклик ва эҳтишомга қарши инсон ҳайратиндан саждаға кетармиш. Лекин, ман ана ул гулдурагани эшитилатургон денгизни... на у ранглик гулларни... на кўк юзини... на кунни... на бешаларни... на у яхши меваларни... на қушларни... на ойдинликни... кўролмаслигимдан таассуф этмайман. Хайр, Оллоҳим! Хайр! Шу фоний оламнинг яхшилигиндан ҳеч бирини орзу этмайман, магар... Ҳайҳот!... Онажонимни кўрсайдим!

Муҳаррири: француз қизи Соррун (?)

Мутаржими: Рижоизода марҳум Маҳмуд Акрам².

Усмонличадан табдил этгони: Маҳмудхўжа.

«Ойна» ж., 1914 й., 27-сон, 505-бет.

¹ Ҳикоя «Тасодиф» деб номланган дебоचा билан бошланиб, унда ушбу ёзиллиш тарихи берилган. Муаллиф 1909 йил қиш (далв — 20 янв.—19 февр.) кунларида гоҳ ўғли Масъудхўжа билан турли дарслиklar мутолаа қилар, гоҳ сиҳҳат, мантиққа оид китобларни, гоҳ эса турли бадиий асарларни кўздан кечирар экан, бир кун ногоҳ мазкур ҳикояга дуч келиб қолади. У буни олдин ҳам кўрган эди. Беҳбудий асли хитой адабиётидан олинган ушбу ҳикояни ўз қалби ва қалами билан ўзбек ўқувчисига тақдим этмоқчи бўлади. Ҳикоя «Туркистон вилоятининг газети»да 1909 йилги 12-сонда эълон қилинган. 1995 йил «Ватан» газетасининг 28-сонида ёш тадқиқотчи Ҳалим Сайид кичик сўзбоши билан қайта чоп этди. Ҳикоя Ҳ. Сайид нашри асосида тайёрланди.

² Рижоизода Акрам (1847—1914)— машҳур турк адиби.

САЁҲАТ ХОТИРАЛАРИ

ҚАСДИ САҒАР

1318¹ санаи ҳижрияси тавофи Байтуллоҳға Қафказ йўли ила Истанбул ва Миср ал-Қоҳира воситаси-ла бориб эдим, муддати сафарим саккиз ойдан зиёда сўзуб² эди. 1325³ санаи ҳижриясида Русия мусулмонларининг муҳтарам зиёли ва ақобирларининг Нижний ёрминкасида миллий ишлар тўғрисида машварат қилинатурган мажлисга мушарраф бўлмоқ учун Урунбург йўли ила Маскўв, Петербург, Қазон воситаси-ла Нижний Новағўрўд бориб эдим. Сағар 25 кун сўзулуб, 7 санадан бери икки дафъа Бухоро ва бир дафъа Фарғонани зиёратидан бошқа сағарға чиқганим йўқ эди. Азбаски, «тириклик» касалига мубталолик, рўзғор қайдиға гирифтормлик саёҳат неъматидан маҳрум этар. Етти йиллик хонанишинлик, дигар тарафдан алойиқи рўзғор*, тижорат ва 7—8 рисоалар таҳрир ва нашри, дорулқазо* ишлари, хусусан, бир санадан бери собиқ «Самарқанд» жаридаси ва ҳозирги «Ойна» идорасининг ишлари руҳан ва жисман заиф этди. Аъзо ва ҳавас*ларға касолат* пайдо бўлди. Сингир (асаб)... ғайри мунтазам ишлайдур. Атиббо* истироҳат ва сайёҳатға машварат берарлар. Табиат у қадар ноқобил ва бузуқки, саёҳатдан ҳам нафрат этар. Истамаз. Дигар тарафдан, «Кутубхонаи Бехбудия» исминда «Ойна» идорасинда китоб савдоси очмоқ учун руҳсат олинган. Истанбул, Миср, Қирим, Қафказ, Қозон, Урунбург, Ҳиндистон китобларидан келтурмоқ керак. «Ойна»да қўймоқ учун Русия ва хорижиянинг машҳур иморат ва манзара ақобирларининг расм ва суратлари, илмий ва фанний мақолалар учун фанний ва тарихий нақшларни қолиби-клишеси лозим яна... керак. Оқибат қарор берилдики, Қафказ ва Қирим воситаси-ла Истанбулға, андин Юнонистонға кириб, сўнгра Байрут тарийқи-ла

¹ 1899/1900 милодий.

² Чўзилиб.

³ 1906/1907 милодий.

* белгиси қўйилган сўзлар луғати китоб охирида алифбо тартибида берилган.

Миср ал-Қоҳирағача бориб, яна қайтишга Истанбулга кириб, Рум эли темур йўли ила Булғористон, Австрия ва Берлин тарийқи-ла ватани азизимиз Русия ва Туркистонга авдат этилса, икки-уч ойдан бери ушбу сафарнинг таҳийя*сида эдук. Бул аснода Петербургда бўлгучи Миллий мажлис машваратиға бормоқ учун Дума вакили жаноби Тафкилуфдан таклиф тилигрофи ва саволномалар келди. Саволномалариға кераклик жавоблар юборилиб, маатаассуф, боришга сафар монё бўлди. Энди сафарға азм этдук. Биринчи июнғача чиқсак керак. Афсуски, рафиқимиз йўқ. Уғлум Мась-удхўжани бирга олмоқчи эдим. Аммо гимназиянинг учунчи синфиға ўтмоқи учун ҳисоб, жуғрофия, тарих, илми ашё, расм, ахлоқ, немисча, франсузча дарслари дуруст ва кофий даражада бўлур. Фақат русчани ёз ўқуб, кузга яна имтиҳон бермоқлиги лозим бўлган учун бирга ололмадук. Ва бизча ушбу узун ва машаққатлик сафарға якка ва танҳо чиқмоқ лозим бўлди. Бир санадан бери идора ишиға ошино бўлган Саййид Ризо афанди Ализода¹ жанобларининг «Ойна»ға масъул мудирлиги учун ҳукуматдан рухсат олинди. Муваққат муҳаррирлиги муаллим Ҳожи Муин² жанобларига ҳавола қилинди. Китобат ва тартибиға Мулло Фахриддин Рожий³ жаноблари мутасаддидур. Оллоҳ таолонинг инояти ва қориларнинг таважжуҳлари ила камина бўлмаса-да, «Ойна» эскича чиқиб турар ва саёҳатимиздан мухтасар суратда ҳар ҳафта ёзиб турармиз. Агарда саёҳатдан эсон қайтсак, саёҳатномамиз муттасил ва мусаввар* босилиб чиқса керак. Муддати саёҳат тахминан икки ой сўзар. Бир санадан бери ҳар на ёздук, ҳар на дедук. Кўб сўйлаган кўб хато этар. «Ойна»нинг хато ва номулоим сўзлари тикон ва дилгир бўлган муҳтарам кишиларға узр айтиб, афуларини тилаймиз. Бизға маънан ва моддатан ёрдам этканларға ва барча хонандаларға чин кўнгулдан ташаккур айтиб, хайр дуоларини истаб видоё этармиз. Боқий салом ва эҳтиром.

*«Ойна» ж., 1914 йил,
31-сон, 598—600-бетлар.*

¹, ², ³ Беҳбудий замондошлари, самарқандлик таниқли зиёлилар: С. Ализода (1887—1945) — педагог, таржимон, публицист; Ҳожи Муин (1883—1942) — шоир, драматург; Ф. Рожий — шоир.

29 май 1914 сана 17 ражабул муражжаб¹ 1332 санаи ҳижрия панжшанба куни кеч соат 7, қатори*миз маҳбуб ватаним Самарқанддан ҳаракат этди. Ўғлум Масъудхўжа манглайдан шафқат бўсаси олиб айрилдук. Оҳ, видои оила, Ватандан чиқмоқ нақадар мушкул! Бу мушкулотдан қутулмоқ учун инсонни ўлуб ватандан чиқмоғи келур.

«Дили аз санги бояд бар сард оҳ видоъ
То таҳаммул кунад он рўзки, маҳмил беравад».

(Айрилиш вақтинда тошдан кўнгул керак, токи қофила* кетсун).

Вагонда бир уйчаға² бир ўзум. Сафарнинг аввали ҳам танҳолик таваҳхуш* келтурар. Абёт ўқуйман, фоида этмас. Қуръони карим ўқумоқға шуруъ* этдим, фараҳ* келтурди. Оқшомни ним уйқу ҳолиға ўткарилди. Кун чиқар. Байрамали мухтасиға* яқинлашармиз. Ҳар тараф қум денгизи. Байрамали шаҳри обод эди. Бухоро амирларидан Шоҳмурод оталиқ (ҳозирги Бухоро амирлари силсилаи манғитиянинг муассиси) замонида Бухоро ва Самарқанд ўзбеклари келиб, Марв ҳам Байрамалини сувбандини бузуб, истило этиб, халқидан қандға нақл* қиладурлар. Бу муҳожирлардан бир қисмини Самарқанд шаҳарини шарқиға, дигар қисмини ғарбиға ўтқузадурлар. Шаҳрни атроф ўзбекларини босқунидан сақламоқ учун (ва) алар бугунғача мазкур ўрунларидадурлар.

Бухоро амирлари боргоҳ ва сарой ишларини ва таҳсиллик ва хазина ишларини муҳожирларға топшурарлар. Азбаски, булар муҳожир ва амирларға молан ва жонан тобедурлар. Ҳатто, амирлар буларни ўзлариға асир билур эдилар. Ва буларни ордурғон моли гуё амирларники эди. Бошқа ерни халқи ўзлариға ўзларини хожа биларди ва бу қойдани асари бугунғача Бухоро ҳукуматиға жорийдур. Бу муҳожирлар шиъа мазҳабиға бўлуб, Самарқандда ўн минг қадар бордур. Ва алар ўзларини эроний атайдурлар. Ҳолбуки, аларни аксари турк қабилаларидан бўлуб, ичларинда бал-

¹ Ардоқлик ражаб оий.

² Муаллиф Самарқанд шеvasида ёзади ва ўрин-пайт келишиги қўшимчаси ўрниға жўналиш келишиги қўшимчасини ишлатади.

ки юзда бир эрон форси ва эронлашган араб ва сай-
йидлар бордур.

Марв тарафини истило этган бухорийларни сар-
дори сариғ ва кук кўзли бир киши эканки, шоир деюр:

Бубрид сари мурғ беҳишти сак зард

(жаннат қуши бошини сариғ ит кесди). Мурғни
боши ташланилса¹, «РҒ» қолиб 1200 сана учун таърих
чиқар, яъни Байрамалини бухорийлар ҳалок этганла-
рига 132 сана бўлур. Ғолиблар шоири ҳам «Сари Бай-
рамали шуд халқани дор...»² шеър айтганлар. Ал-он
Русия ҳукумати эски бандни тузатиб, Байрамали ва
Марв тарафларини обод этиб турубдур. Байрамали-
ерлари ҳазрат импературға мансуб бўлуб, халқға ижо-
раға берилур. Бевосита Байрамали Марв шаҳри бў-
луб, қадимда «Марви Шоҳжаҳон» аталарди.

Марвда аҳоли аксарият ила рус, арман ва эрон
табъаларидур. Атроф халқи туркман бўлуб, шаҳарий
(шаҳарли) бўлганлари йўқ. Ҳануз қора уй-чодирларига
тирикчилик қиладурлар. Марвда узоқдан рус калисо-
сининг қуббаси кўрулур. Атрофдаги юз минглар ила
«мусулмон» (!) ни масжиди кўринмайдур. Аҳоли шари-
атдан зиёда одатға тобеъ ва асири жаҳолатдур. Марв-
да тижорат аксарият ила Эрон табъалари³ қўлигадур.
Русия ҳукумати буларға ер олмоқға изн бермаса-да,
ҳавли ва дўкон олмоқға рухсат берар. Мундаги эро-
нийлар уч қисм бўлуб, бири шиъа, дигари баҳойи,
бобий⁴, бошқаси Эрон яҳудийсидан мусулмон бўлган
жадидийлардур. Бир эронийни сўзиға қараганда, ял-
ғуз баҳойиларни мактаби бўлуб, бошқалари учун ва-
ерли туркманлар учун мунда мактаб йўқ. Иссиқ биё-
бонларни наъраси-ла тўлдуруб, қаторимиз илгари кет-
моқдадур. Ҳаво иссиғ, вагон ичинда 33 даража ҳаро-
рат бор. Энди Самарқандни ҳаво ва латофати ёдга
келур. Вагондаги руслар: «Оҳ, Самарқанд. Вой, бе-
ҳишт», — дер.

Том 24 соатда Ишқободға етдукки, Самарқанддан
895 чақиримдур. Бу шаҳар кундан-кун ободлашиюр.

¹ Муаллиф муаммо қондасини тушунтиряпти. «Мурғ» (қуш)
сўзи араб имлосида уч ҳарф («мим», «ре», «гайн») дан иборат.
Унинг боши (бош ҳарфи — «мим») кетеа, «ре», «гайн» қолади
ва иккаласи абжад ҳисоби билан қўшилганда 1200 сана чиқади.

² Байрамалининг боши дор халқаси бўлди.

³ Фуҷаролари.

⁴ Шиъа, баҳойи, бобий — Эронда XIX асрда кенг тарқалган
мазҳаблар.

Рус ва арманлар жамъияти орта борадур. Бироз эроний-да бор. Фақат атрофдаги бечора туркман қариндошларимиз ҳануз нимвахший ҳолатда кулфат ила умр сурарлар. Дунёдан, ҳатто, ўзларидан хабарлари йўқ. Шу қадари борки, шаҳарга муттасил ерларда боғу токистонлар этиб, туфроқ иморатларга ўлтургонлари-да кўрулур. Яна бир оз туруб машҳур Кўк-тепага етдук. Туркман — рус уруши ёдгорисиға мунда кичкина бир муза² бино этилган ва ичинда туркман-рус мухораболарини ясалган суратлари ва қўлларинда милтиқ ва шамширлари бўлуб, ҳамда туркман ва рус тўпу уруш асбоблари намунаси бордур. Муза мухта муқобилиға 40—50 қадам бўлуб, кечау кундуз халқ учун очуқ ва туркман шижоатини далилидур.

Йўл устиндаги туркманларни бошиндаги узунлиги уч ярим қариш, эни икки қаришдан зиёда телпагидан бошқа кўргу ери йўқ, фақат ҳануз белида аксарият ила ханжари бордур. Аммо алар ханжар ўрниға қалам тутуш замони келганини билмайдурлар. Кўз олдидаги маданият асари бўлган шаҳар ва оташ аробадан ибрат олмайдурлар.

31 май эрта бирлан Қизил Арвотдан нари қазоқлар жавлонгоҳидамиз. Мундаги бечора қазоқ қариндошларимизни фақру зарурати* шаклларидан билиниб турубдурки, туркманлардан кўра буларни яна йўқсулликларидан билгуликдур. Ер-қум. Бир тараф ўтсиз тоғ, беш-ўн тева, бир-икки эски олачиқ ҳар ерда оз-оз кўрунур. Мунинг муқобилинда ғурурлиқ маданият аждаҳоси ва устинда маданий инсонлар. Бу қазоқларға лозим эдики, ўзлариға яқин шаҳарлар атрофинда йиғилиб турғун бўлинсалар, валлоҳ, бу кетишни охири йўқ бўлмоқдур. Муҳтарам қазоқ талабалари, қазоқ уламо ва зиёлилари муни талқин этсалар керакдур.

Энди Жабал мухтасиғамиз. Мунда шимолдаги тоғдан келатурғон сув ҳам ҳаво бор. Мухтанинг жануби тарафида тўрт чақирим масофатда аъзо оғруғи учун киратурғон туз кони борки, конғача бошқа темур йўл ила борилур. Дўқтур, уй, нўмра ва қара уй, хулоса, ҳар шай мавжуддур. Дўқтурсиз ва уйсиз кирмоқ-да мумкиндур. Самарқанддан чиқгон киши 2-кунда соати 12(да) келиб конға тушар. Мавсуми — биринчи саратондан асад охириғичадур.

¹ Токзор демоқчи.

² Музей.

Билик мухтасиғамиз. Баҳри Ҳазар ҳайбат ва виқори ила намоён ўлур. Насим ила бизларға руҳ берар. Исиглигидан қутулдук. Кундуз соат бир яримға Красноводскиға етдук. Тотор ва эроний биродарлар масжидини зиёрат этдим. Шул кун парахўдға кирдук. Кеч соат 6 ға ҳаракат этар. Эрта — биринчи июн. Иншооллоҳ, бодгўяға* чиқармиз.

31 май. Баҳри Ҳазар.

*«Ойна» ж., 1914 йил,
34-сон, 809—813-бетлар.*

2

Денгиз тинч бўлганда Красноводскдан Бокуғача 14 соатлик йўлдур. Аммо толеьда бор эканким, парахўд юрганидан бир соат сўнгра қаттиғ бир фўртана бошланди. 2-даражадаги қирқ қадар кишидан ялғуз тўрт-бешиға таъсир этмасдан, бошқа ҳамма аёлу эркак ва болалар Бокуға икки соатлик йўл қолгунча оҳу нола ила ўткардилар. Ман ҳам аларнинг энг кулфат кўрганларидан бўлиб, 9 сўм 20 тийин бериб, эни уч, бўйи етти қаришлик осилган ва ўлтурганда шифғиға бош тегадургон бир қути ичида 16 соат комил қимир-лолмай ва тушолмай қолдим. Мунинг устида бош айланиб, қон қусмоқ ортуқча кулфат эди. Парахўддаги 3-даража йўлчиларнинг устиға 16 соат муттасил денгиз сув отарди. «Ё Олло!», «Ё Ҳусайн!» фарёдлари осмонға юксалирди. Минбаъд Баҳри Ҳазар ила юрмасға аҳд этдим.

2-июнда якшанба куни Бокуға чиқдик. Шаҳарнинг рус ва мусулмон қисмидаги мусулмон дўконлари, катта корхона ва мағозалари, матбаалари тамоман очуқ, чунки мусулмонлар жўмъа куни дўкон ва корхоналарни беркитиб, ийд қилар эканларким, бул жой ибрат ва таҳсиндур.

Боку(ни) кўргонимға 15 сана бўлур. Ондан бери хийла вусъат топиб, иморатлари беш-олти табақағача юксалибдур. Денгиз канорида янги беш табақалик катта бир иморат бор экан. Сўрадимки, бу мусулмон бой ўзи ўлтурмоқ учун бино этиб, 2—3 юз минг сўм харж қўйган экан. Мухтарам бир кишидан сўрадим: «Охират учун ҳам бирон уй ва буқъа* бино этдими?»

«Хайр¹, дунёу охирати ҳоло ушбудур», — жавоби-ни берди.

Боку шаҳри Русиянинг ободонлик жиҳатидан бешинчи шаҳри бўлиб, аммо мусулмон давлатлигининг кўплиги ила Русияда иккинчи шаҳардур. Чунончи, мунда юз милйўн сўмлик мулку сармояга доро* бир неча мусулмонлар бўлиб, милйўн соҳиби мусулмонлар юздан зиёда, ярим милйўнлик мусулмон яна ортуқроқ, юз минг сарватлик мусулмон минглар ила бордур. 20—30 минг сўмлик сармоядор мусулмон эса, ўн минглар ила бўлиб, шаҳарнинг аксари мулки мусулмонлар қўлидадур. Оллоҳ зиёда этсун!..

Бул шаҳарнинг еридан нафт (керосин), бошқа тил ила, олтун чиқар. Бу кун меҳнаткаш бир кишининг еридан нафт чиқса, эртага милйўнчи оға бўлур. Бу бойлардан дин ва миллат йўлида, қўлларидаги сармояга нисбатан эҳсон қилатурғонлардан жаридаларда тўрт-беш исм ёзилиб, бошқалари ҳануз майдони саховатга зоҳир бўлғонлари жаридаларда кўрулмайдур. Муътабар «Садо» ва «Иқбол» жаридалари идораларини ҳамда мудир муҳтарамлари Ҳошимбек Вазирф ила Содиқийни зиёрат этдим. Идораларининг аҳволи зоҳириясини ниҳоятда танг ва машаққатда кўрдим. Боку аҳли хайроти армани, рус ва бошқа ҳамшаҳарларининг матбуотидан ибрат олиб, моддатан* бу жаридаларнинг тараққий этмоқиға ва «мусулмон жаридасининг идораси» демоқға лойиқ бир манзара ташкил этмоқиға ҳаракат қилмоқлари керак эди. Бечора мудир ва муҳаррирларнинг бири қоронғу бир ертўлада, дигари тор ва иссиғ бир дўконда мурабблар ила умр ўтқарурлар эканким, манга кўб таъсир этди.

Бу нимадан? Йўқликдан ва миллатнинг эътиносизлигидан*, муҳарриру мудирларнинг чорасизлигидан бўлиб, айби мусулмонларға тушар.

Боку гўғрисида яна бошқа вақт ёзармиз. Эмди йўлимизға давом этайлук. 2 июнда Бокудан чиқиб, Минерални вўда (Маъдан сувлари) мухтасиға мутаважжиҳ бўлдикким, ораси 755 чақирим бўлуб, бир кечакундуз юрулди. Мунинг олти юз чақирими комилан мусулмон ерлари ҳам ниҳоятда манбит* ва аъло ерлардурким, арпадан шוליғача экилган ва аксариятан баҳорикори ва ерлари қарағасадур*. Дарахтлари у қадар кўпким, Самарқанднинг Қарадарахту Миёнколи анга

¹ Йўқ.

нисбатан ҳечдур. Халқи бизнинг пирсиён, лазги, доғистоний деган халқлар бўлиб, яна дохилан чечен, қумуқ ва бошқа исмлар ила аталадур. Таажжуби шулки, мавқуфлар (истансалар) атрофида алардан савдо қилатургон эркак, аёл ва бола кўрунмайдур. Қишлоқлари йўлдан узоқдур. Шу қадар узоқ йўлда ялғуз иккигина масжид кўринди. Аммо рус муҳожирларининг қишлоқ ва калисолари йўлга яқиндур. Мусулмонларнинг ерлари ҳосилхиз*, қўй, пода ва илқилари-да кўп ва аларнинг жунидан яхши матоълар тўқуйдурлар. Заргарлик, мисгарлик ва чармгарлик ва бошқа ишларда аёлу эркакларнинг маҳорати кўп, фақат замонча илмлари йўқдур.

Биз, туркистонийлар топганимизни тўй, ўлук ва кўп-кариға сарф қилгандек, бу мусулмон қариндошларимизнинг аксари ўз молини қиз олиб қочиб, жанжолиға сарф этмоқ, бир-биравларини ўлдуруб, яна қасоси номашруъ тариқида тарафайндан бир нечалаб ўлдуруб, сўнгра бор пулларини суду синод йўлиға ва умрларини Сибириё чўлларига сарф қилиб, нобуд бўлар эканлар. Ароларида мадраса номида бир шай* йўқ эмиш. Аммо ўзлари ниҳоятда имонлик ва амалсиз мусулмонлардур!..

Бокудан Маъдан суйи мухаттасигача* тарафайн бутун кўклик ва аксариятан кўз олганигача экинжой бўлиб, бўш ер йўқдур. Ҳавонинг мухталифлиги важҳидан-бир тарафининг буғдойи ўрулур экан, дигар тарафи ҳануз майса ва баъзан янги бош тортгандур. Хусусан, Маъдан суйи тарафи ҳануз бизнинг охир ҳамал кунларидек салқиндур.

Букун 3 июн Минерални вўда (Маъдансуйи) мухаттасидан маъдан сувлари тарафиға азимат этдим. Қаторларға тўла Русиянинг ҳар тарафидан аҳли давлат ва шавқ ҳужум этқандурлар. Зотан, ҳар сана ўн бир ой кечау кундуз ишлаб, биргина ойни мумкин бўлса шунда ўткармоқ керак экан.

4 июн. Кисловодск.

«Ойна» ж., 1914 й., 35-сон,
833—836-бетлар.

Бокудан ёинки Туркистоннинг ҳар бир шаҳридан тўғри «Минерални вода»¹ маъдан сувлари мухаттасига ёинки маъдан сувини энг охиргиси Қисловодскигача белат берилур. Минерални водадан Қисловодскигача 61 чақирим бўлуб, Эсинтуки ва Петигўрскидаги маъдан сувлари шул ародадур. Масалан, Минерални водадан биринчи мухатта Бештоғ, андан Петигорски шаҳри, андан Эсинтуки шаҳри, андан Қисловодски шаҳрига борилур. Бештоғдан Темурсуйи (Жализнувудски) шаҳри 7 чақирим бўлуб, бошқа бир булоқ ила кетиладур. Мавсум замонида бу шаҳарларнинг ҳар биридан 1,2 ва 3 синфлик қаторлар ҳар ярим соатда ҳар тарафга юриб турарлар. Бу шаҳарлар орасидаги темур йўллар тамоман икки хатлиқдур. Мазкур шаҳарлар кичик бўлса-да, ниҳоятда катта ва олий вагзаллар бино қилинибдур. Биз Минерални водадан тўғри Нарзан суйи Қисловодски маъданига кетдук. Икки тараф ям-яшил, вағунимиз соядор ва ери кўрунмас ёввойи беша* орасидан кетар.

Бештоғнинг катта тоғ тепалари доимо бошига оқ абрдан салла ва чодир* ўраган. Бу тоғларнинг тепасидан охиригача тамоман ўрмон (беша) қоплаган ва булутнинг акси-ла ажойиб ва кўргон ила манзарасидан тўйёлмайдургон бир шакли назарфириб* ташкил этар.

Тоғ этакларидаги қишлоқларни бутун қудратнинг ажойиб, ранго-ранг гул ва чаманлари табиий зийнат берилган. Шаҳарлари бўлса, фавқулодда чаҳорбоғ ва сунъий гулистонлар ила ўхшатилиб, дилрабо ва манзарфириб хосият пайдо этгандур. Бул масофат тамоман ўрмон, чаманзор, гулистон ва ҳар ерда ажойиб кўшқу иморатлар бино этилгандур.

Баъзан икки тараф буюк тоғ, баъзан бир тараф туби йўқ зов, баъзан мусаттаҳ*. Ва бир замон кўрарсан, оризали*, хулоса, ҳар лаҳза ва ҳар замоннинг манзараси бошқа ва ажойибдур.

Вожиби таоло ҳазратларининг қудрати комиласи ҳузурда инсон сари фарр* ва бурдан убудият* бўлур.

3-июн. Қисловодскига етдук. Бу шаҳар, тахминан, 20—30 минг халқликдур. Тўр-беш ошиёналик меҳмонхона ва ҳар бири биздаги «қулуб» ёинки мадрасалардан катта бир неча мусулмон ҳаммомлари, ости ҳам-

¹ Муаллиф гоҳ «вўда», гоҳ «вода» ишлатади. Ўзгаришсиз қолдирилди.

мом, усти мағозин, онинг усти меҳмонхоналар ва буларга чиқмоқ учун «осонсур»¹ мошиналари бино қилинибдур. Темур йўл идораси, 50—60 зина ила чиқилатургон катта ва мусаттаҳ бир тепа устида бир неча таноб ерлик бир чаҳорбоғ ила энг катта бир неча табақалик бир иморат ясабдурким, кечау кундуз мусиқи, рақс ва таом мавжуддур. Бу чаҳорбоғдан бир неча юз зина ила баланд тепалар устига чиқилур. Ал-он биз Кисловодскининг энг баланд тепаси устида ва денгиз юзасидан 3000 фут юқорида! Бул тепадан ҳар тарафдаги ажойиб манзаралару шаҳарнинг ҳар тарафга сочилган қитъаларини тамошо қилмоқдамиз. Мундан бошқа яна бир катта чаҳорбоғ борким, ичинда энг катта «Голирия», юз-икки юз олчин узунликдаги равоқ ва қулублар мавжуд бўлуб, маъдан суйидан мил* ила келтуруб, шишадан мусаддас* ҳавзлар бино этиб, устида рус қизларини қўюбдурларким, ҳар кимга лоянқатъ* мажоний* сув берарлар. (Боғга кирган киши 20 тийин пул берур.) Дигар тарафда бир неча ерда мусиқилар, фавворалар, ҳар ерда гулистон ва сунъий гулхона, жавоҳирфурушлик, мева ва таомфурушликлардур.

Чаҳорбоғ ичинда минглар ила халқ учун чой ва таом сарф этмоқга очиқ ҳаво ва ҳам бир неча табақалик кўшкларда жой тайёр қилингандур. Чаҳорбоғ хорижида яна маъдан суйидан келтурулган худойи миллар бордур. Маъданнинг сунъий ҳаммомлариға ҳар бир кирмоқ учун 75 тийин олинур. Ҳар бир киши учун. Эркак ва аёл учун бошқа-бошқа уй ва ҳам «ванна»лар бордур. Қасал кишилар учун маъдан суйининг ҳарорати ва қанча турушликни табиблар (дўхтурлар) тайинлаб хат берарлар. Мен икки дафъа кирдим, 20 дақиқадан... Туруш ер ҳар кун ярим сўмдан 15 сўмгача мавжуд бўлур. Таомға ҳар кун бир сўмдан ўн сўмгача сарф бўлур (маскаротсиз*)...

4 июнда Эсинтуки шаҳариға келдим. Шаҳар вағзалға мутгасилдур. Ашёмни вағзалға қўюб, шаҳарни кездим. Эсинтуки маъдан суйи чашмасининг атрофида узунлиги 2 чақиримдан зиёда пасту баланд катта бир чаҳорбоё бино қилинибдурким, ичида Кисловодскидагидек бир неча ҳаммом ва қулуб ва ҳар ерда кўшк ва қуббалар ва шишадан ҳавзлар, ажойиб гулистон ва толорлар* ва мусиқахоналар бино қилиниб, ичи сайёҳлар ила тўптўладур.

¹ Эскалатор.

Мунда турмасдан Петигўрски шаҳрига келдим. Бу шаҳар каттароқ ва эликтрик трамвайлар ишлайдур. Мунда ҳам неча чаҳорбоғлар ва юзлар ила олчин узунлигида рангоранг шишадан бино қилинган катта кўшклар ва маъдан ҳаммомлари ва бу шаҳар уфқини манзараи ажибаси ила музайян қилган забаржад ранглик тоғлар бордур. Бу шаҳар чаҳорбоғларини юриб, кўча манзараларини ароба ва трамвай ила кезиб, кечроқ Железноводск (Темирсуи) шаҳрига азимат этдим.

Темирсуи шаҳрининг манзараси ҳар биридан ажиброқдур. Шаҳар тор бир водийнинг икки тарафида бино бўлиниб, ҳар тарафидаги забаржадлик тоғлар осмонга юксалур. Мунда энг дилрабо табиий бир чаҳорбоғ ичида ажойиб манзаралик рангоранг гулистон ва алар орасида юз олчинлар ила узилгон шишалик кўшклар ва анинг ичида китобхона, шатранжхона ҳам рақс ва музиқи учун ажаб бинолар, таомхона, чойхона ва майхоналар бино қилинубдур. Чаҳорбоғ бир неча қақиримлар ила узайиб ва анинг бир тарафи 1722 сажинлик баланд бир тоғга марбут* бўлиб, бу тоғга бир морпеч* йўл ила чиқилур. Бу тоғдан мил ила Темирсу маъданидан сув келтирилубдурким, темур қубурдан шиддатлик суратда отилиб оқмоқда ва қўлни куйдуратургон даражада иссиғдур. Муни совитиб, шишалик бир ҳавзда сақлаб, миллар воситаси ила рус дилбар қизлари ҳар кимга икром қилмоқдадурлар.

Ики пиёла бу сувдан ичдим, ўзимни қизитиб, бошимни оғритди. Бул сув инсоннинг қонини кўпайтурар экан.

Темирсуи шаҳри боғининг тоғ тарафида оташ ароба учун араб усулида ва муаззинхоналик бино қилинган сутдек оқ бир қасри олийни узоқдан кўриб минорасидан масжид гумон қилиб эдим. Боғга кириб энг яқиниға бордимки, қаср атрофини алоҳида бир тоғ иҳота этиб, мунга махсус боғни темур панжаралар ила иҳота қилинибдур. Яна араб усулида дарвозалар қурулиб, барида кошин ила «Ассалому алайкум ва алҳамдулиллоҳ, омин» ёзилгандур. Устида русча «Қирмоқ мумкин йўқ» деб ёзибдурлар. Қоровулни топиб сўрадим.

Деди: «Бу қасрни Бухоро амири бино этиб эди. Ўзи баъзан мунда келарди. Вафотидан сўнгра ҳозирги амир бизни императўрға туҳфа этди». Ва ал-он, табиблар ва баъзи касаллар турадур. Утайлук, мунда тўймоқ қиммат, икки парча балиқ ила бир парча нон бирор бир

сум. Бир пиёла обжуш ёинки чой 10—15 тийин. Хизматчиға ҳам берарсан. Кўп турғучи касаллар, албатта, хусусий хоналар ижара олиб, машина қазонида ўзлари таом пиширадурлар. Ёинки нўмраға эмас, хусусий рус хоналариға тушаларким, арзонроқдур. Ажала шайтондур*. Эртароқ ақсойи сафарға* етмоқ учун букун уч шаҳарни кездим. Аммо бир вақт қарасам, белим, оёғим ва бутун аъзом оғрийдур. На ўтурмоқ ва на ётмоқға тоқат йўқ. Минг кулфат ила мавқифға* етиб темур йўл ила оқшом яна Маъдан суйиға етдим. Мунда уч-тўрт соат қаторға интизор этдук.

Шуни-да ёзайин, Эсинтукида қолинфуруш эроний мусулмон мағозаси бор. Шарқнинг ҳар навъ матоиданда мавжуддур. Бир неча кундурким, жариди ўкуганим йўқ. Эрон Қафқаз жаридаларидан сўрадим. Йўқ! Ана, сизға мусулмоннинг катта саводхонаси. Ватандан ва бутун олами исломдан хабарсиз яшайдур, оҳ...

Бу маъдан сувлариға ҳар навъ касаллар келур. Қартайган, бир мушт ила охиратға кўчатургон мўйсафид бойлар, боши қалтирайтургон чоллар, ҳолсиз генераллар, бинисидан* тутсанг, жони чиқатургон сил ва қонсизлар, кўб ўкугон, мияси ачиган талабалар ва муаллимлар... Хулоса, ҳар навъ касаллар кўринадур. Табий, юролмайтургон қаттиғ касаллар дўқтурхоналарда бўлиб, чиқмайтурлар. Аммо касалдан зиёда шавқу шаторат* ила келиб, ичкулик этиб, фаҳш ва бузуқликлар ила касал бўлиб кетадургонлар кўп кўринур. Петигўрскнинг мавсуми биринчи мойдан 5 сентябрғача бўлуб, ушбу касалликларға нафъ этар: оёқ оғруқи, сингир¹ хасталиги ва бир неча тери (жалд) хасталикларига... Эсинтуки мавсуми 10 мойдан 10 сентябрғача: меъда хасталиги, йўтал (сулфа), жигар хасталиги, сингир ва бошқаларға... Қисловодскининг мавсуми биринчи июндан биринчи ўктябрғача: юрак, сийна ва бошқа маразларға фойда этар... Железноводскининг мавсуми 15 майдан биринчи сентябрғача: қонсизлик, бош айланиб, кўз тинмоқ ҳам сингир ва асаб хасталикларига нафъ қилур.

Ростўф, 5 июн,
«Ойна» ж., 1914 йил,
37-сон, 880—886-бетлар.

¹ Асаб.

5 июн. Ростуф шаҳрига кирдим. Шаҳар ниҳоятда обод. Ҳар тараф қўша эликтикли трамвайлар. Шаҳар ўртасида кичкина бир чаҳорбоғ бор. Беш-олти қатлик иморат ва зийнатлик калисолар мавжуддур. Ҳар нимарса русларнинг ғайрати ва маданиятини забони ҳолила баён этмоқдадур. Бу шаҳарда беш мингдан зиёда мусулмон бўлуб, мунинг 300 қадари Туркиялик мусулмонлар ва бу шаҳарнинг нонвойлиги тамоман алар қўлида эмиш. Аммо ўзларидан мактаблари йўқ. Мунда Туркия давлатининг қўнсулхонаси ва имоми бордур. Тасодифан имом афанди ила мулоқот этдук. Ерли мусулмонлардан фақат 20 қадар оиланинг мулки бўлуб, бошқаси тамоман ижоранишин эмишлар. Оллоҳ бу ижоранишинликни биз, Туркистонийларга насиб этмасун! (Ер қиммат бўлди сотайлук айта тургонларга, ёинки ерларини сотиб тўй қилатургонларга ибрат!). Мусулмонлар икки маҳалла бўлуб, бири ижора олинган уйда намоз қилур, на чора, мискинлик!.. Дигарининг янги солинган масжиди бор. Аммо биз мусулмонларни, на дин ва на дунёга аҳамият бермаганимиз учун шувоқсиз ва усти томатургон ҳолида қолиб, бир тарафида намоз қилурлар. Масжиднинг саҳни бир таноб қадар ва шаҳарнинг яхши еринда! Уч тарафи йўл, аммо дўкон солиб ижорага бермоқ йўқ. Мунинг бу қадар катта жойи бор экан, ҳар ердагидек мусулмонлар икки тараф ихтилоф қилиб, хорижда икки мактабни ижора олиб, ҳар сана 3000 сўм қадар оқча берар эканлар. На қадар девоналикдур! Биринчи имом Мулло Вафо жаноблари ва ўзга муҳтарам кишиларнинг ғайрати ила 15 минг сўмдан зиёда оқча тўпланиб, икки ошиёналик масжид солинибдур. Узоқдан минорасидаги олтун ой шакли забони ҳол ила: «Бу муқаддас мақом ибодатгоҳи муслимин ва байти ҳазрати раббил оламиндур!» — дейдур. Аммо на чора, ҳануз нотамом ва шувоқсиз, атрофида мактаб йўқ ва касифдур. Иккинчи имом Мулло Бекошуф жаноблари ила мулоқот этдук. Мусулмон нашри маориф жамиятининг раиси ёшлардан Билолиддин жаноблари бизга шаҳарнинг ҳар тарафини кўрсатди ҳамда жамъият мактабини зиёрат этдук. Мулло Вафо жанобларини тобмоқга вақт озлик қилди. Мунда мусулмондан пристуф бор эмиш ва ҳукумат мактабларида 15 нафар мусулмон талабаси бўлуб, яна 18 нафар қизларда ҳукумат мактабида ўқур экан. Масжид ишининг

йрим йўлда қолишига ва мусулмонларнинг ихтилофли-
гига масжид иморати мубоширлигининг ҳар сана ҳи-
соб бермагани сабаб кўрсатилур. Ожизона тавсия этил-
дики, ўтган ўтди. Энди иттифоқга келиб, масжидни
тамом ва мактабларни бир этмоқга ҳаракат қилмоқ
керак деб... Шаҳарнинг ва бошқаларнинг ҳаёт ва та-
раққийсига нисбатан мундаги мусулмонларнинг борли-
ги йўқ ҳукмидадур. Йўлларни тилфўн ва трамвай сим-
лари у қадар ишғол этканким, энди тилфўн симларини
ер остидан тортмоқ учун ишлаб турубдурлар. Аммо
мусулмон масжидининг бир таноб ери бўш ётадур.

Кеч оташаробага ўлтурдим. Одис шаҳрига кетармиз.
Сабоҳ Динапр наҳрини ўтдук. Оқшомғача ҳар замон
катта ва кичик шаҳарлардан ўтармиз. Тарафайн тамо-
ман ҳеч фосиласиз буғдой, арпа ва маҳаллали қардош-
ларимизнинг сўзича «крошка» ер йўқ. Рус хотун ва
қизлари қўлларида кетмон, қатор-қатор ишламоқда ва
қаторимизга қўл соллаб, баёни хуш омади этарлар.
Бизнинг саҳро хотунларига нисбатан алар жабркаш
эканлар. Кеч хотунлар хил-хил ишдан қайтмоқда. Ўтун,
ўт ва асбоб орқаларида кўтарган, баъзан хотунлар
аробасини чоптуруб кетмоқда, аммо бизнинг саҳро хо-
тунларини ғийбат сўйламоқдан бошқа иши йўқ.

Инсон баъзан ажойиб ҳолларда қолур... Бир замон
Петербургда эдим. Бир якшанба куни, дўконлар берки-
тилган. Майда пулим йўқ. Эрта бирлан сут ва нон емоқ
керак. Қўлумда бир юз сўмлик қоғаз, майда топилмай-
дур. Соат 12 гача оч юрдум... Энди мунда ҳам оқшом
чоғи, майда топилмайдур. Мухталар кичик, бирор нима
емоқ керак. Пулсиз бермайдулар. На чора, эрта Одис-
га боргунча сабр лозим. Оқшом рўза тутармиз...

Энди қаторимизда русча эшитилмайдур. Яҳудийча,
румча, полак ва немисча, ҳатто, булғорлар-да кўп. Ҳар
навъ кишилар ва Булғориядан келиб, бизнинг Русия
мактабларида ўқуб, офисар бўлганлар-да ватанимизда
бордур...

Эрта бирлан Одисга етдук. 7 июндур. Бокудан Одис-
гача 2409 чақирим кезибмиз. Нўмирға нарсаларимизни
қўуб, тазкира (билет) имзоси учун Туркия қўнсулига
бордим. Аммо йўқ! Одисдаги мусулмон масжидига бор-
дим. Имом мулла Собиржон жаноблари ва муҳаррир
Усмон афанди ила суҳбат этдук. Бизни икром этдилар.
Шул кун Истанбулға парахўд борар экан. Ёлғуз тўрт
соат қолибдур. Имом афандининг ионати ила парахўд-
га кирдук. (Одис аҳволидан қайтишда ёзармиз.)

Соат 12, кундуз. Рус ширкатининг «Чахувич» парохуди йўлга кирди. Денгизни кўпуклантириб Истанбул сари юрмоқдадур. Иншооллоҳ, эртага Истанбулга кирармиз.

7 июн. Қора денгиз,
«Ойна» ж., 1914 йил,
38-сон, 902—905-бетлар.

5

7 июнда Одисға кирилди. Бу шаҳар Русиянинг 3-шаҳри бўлуб, аммо тижоратда Қора денгиз соҳилида бўлгани учун ниҳоятда тараққий этгандур. Русиядан чиқатурғон ғалла ва хом нимарсалар Оврупога шул аскаладан чиқар.

Аҳолиси: рус, яҳудий, рум ва бошқалардур. (Мундаги мусулмонларнинг аҳволи сўнгра ёзилур.)

Нарсаларимни бир ерда қўюб, тазкира (белат) ни қўл қўйдурмоқ учун Туркия қўнсулхонасиға бордим. Узунлиги бир газ, эни ондан озроқ, тўлони бир унвон эшигини устида осилган. Унвон, ким билур, неча сана муқаддам ясалгандур. Ал-он ранги ўқулмас даражаға келиб, унвоннинг темур ва тунукаси чуруб тешилибдур-ким, мундан қўнсулбекларнинг қайдсиз ва бепарволиги маълум бўлур.

Соат 10. Аммо қўнсулхонада киши йўқ... Андан Одис шаҳри жомеъ шарифиға келдим. Имом афанди Собир-жон ҳазратларининг ёрдами ила кундуз соат 12 да парахўдга кирдук. 2-мавқега 16 сўм, 3-сиға 5 сўм бериб бир белат олдук. Оқшом икки сўм бериб, 2-даражанинг салўнидан ётар жой олдим. Ана, 9 сўм фойда!

2-даража золиға яхши либоссиз киши қўюлмайдур. Парахўдга тезлик ила кирдук. Одисда турушимиз фақат 2 соат, авқот олмаган эдук, 2-даражанинг салўниға 2 дафъа таом ва икки дафъа нон ва сут учун 4 сўм оқча тўладим. Эй, зарари йўқ, яна 5 сўм фойдамиз бордур.

Соат 12 кундуз парахўдимиз денгизни кўпуртуруб ҳаракатға кирди. Ва андак муддатда шаҳар ва ер кўздан ниҳон бўлди. Денгиз ойнадек шаффоф ва сокин, ҳаво латиф, ялғуз остимизда суву устимизда бохаридур*. Денгизнинг барроқлик* ва латофати сўнг фишфиши, парахўднинг гумбир-гумбури табиатға жило берар. Дигар тарафдан мўътадил ва фором бир шамол эсар

на неча кундан бери сафар машаққати тортган жисмға ниҳоятда ёқишар. Сатҳий бир назар ила боқилса, бутун ер қуруқлик ва дунёлар йўқ. Ҳар кимарса, яъни шаҳарлар, чўл, тоғлар ва мамлакатда қолган оила ва аҳбоблар хаёл оламидадур. Энди денгиз ила парахўд фикрни ўзиға жалб этар...

«Ердагиларни Сизға мусаххар қилдим — Оллоҳнинг амри ила марокиби баҳрия* денгизға жорий бўлур» мазмунидаги оятлар мулоҳаза қилинур. Оҳ! Биз, мусулмонлар на учун Қуръондан, санъат ва ғайратдан узоқ кетдук? Остимиздаги парахўднинг тўли 150 газ зиёда, ичидаги ёлғуз ҳайвон нотиқ* 300 дан зиёда ва ғайри нотиқи-да бордур. Ғалат ва бошқа юки ҳам кўп, Бу жонсиз ҳайвон биздек жонли ҳайвонларнинг асари санъатидур. Утайлук, бу уч юз сўйлағучиларнинг ярмидан зиёдаси 1—2-даражада бўлиб, мусулмондан маним ила фақат уч нафардур. 3-синфдагининг аксари мусулмон бўлиб, фақру заруратдан оёқ остида ва ҳожатхоналар ҳамсоялигида ўлтуруб ва оқшом анда ётарлар.

Парахўдда аксарият яҳудийларгинадур ва биров рус фуқаросидан ҳам борким, бир неча кашиш(пўп)лари ҳам бордур. Аларнинг аксари 3-синфда ва анбордадурлар. Бу яҳудий ва руслар аввалан Истанбулға кириб, «Аё Суфия» ва «Қаърия» жомеъи ва бошқа азиз калисоларни ва яҳудийлар «Ҳоҳом» бошини зиёрат этуб, сўнгра Қуддуси шарифға кетарлар, яъни рус ва яҳудий ҳожиларидурлар. Яҳудий ҳожиларининг аҳволи рус ҳожиларидан яхши ва аммо бизнинг мусулмон ҳожиларининг аҳволи оғирдур. Тил билмаслик, пулсиз ҳажға қасд қилмоқ ва пулликларнинг хайсу* чиркинлиги яна машаққатини зиёда этар.

2-даража золиға оқшом мандан бошқа яна уч-тўрт нафар яҳудий ва рус бор эди. Демоқким, алар ҳам 3-даража йўлчилари экан. Азбаски, 1—2-синфнинг ётатургон жойи бошқадур. Яҳудий ва руслар ила суҳбат этдук. Яҳудийдан биди дерки, «Туркистон эски дунёнинг Амрикосидур. Пахта, маъдан, ғалла, хулоса, ҳар нимарса бор. Туркистон олтундур. Агарда Русия ҳукумати монёъ бўлмаса, барча мулкимни сотиб, пулиға Туркистондан ер олиб, деҳқонлик этардим. Олтун бериб, ер олиб, сўнгра олмос кўтарар эдим. Аммо, на чора, Русия қонуни биз, яҳудийларни қисар...»

Мен, ичимда дедим: «Ташаккур Рус ҳукуматиғаким,

сизни қўймайдур, валлоҳ, сиз яҳудийлар, биз аҳмақларни дарбадар ва беватан этарсиз...»

Яна бир яҳудий Турк ҳукуматини таъриф ва анга ташаккур этар. Ман дедим:

— Қуддус атрофидаги янги шаҳарларингиз қандай? Деди:

— Алҳамдулиллоҳ, кундан кун тараққий этмоқдадур. Дўқтур Хретсил бу шаҳарни кўп меҳнатлар ила халойиқдан оқча жамлаб, бино этди ва биз, яҳудийлар ҳам дунёда бир шаҳарлик бўлдук. Энди анда яҳуд банки ҳам бино қилинди. Дорулмуаллиминлар, гимнозиёлар, ...лар бордур. Дўқтурнинг таклифи ила ҳаммамиз эски яҳуд тили (иброний) ўқуймиз. Ман ўзим русчадан бошқани билмас эдим. Бир йилдан бери ҳафтада икки соат ибронийча ўқудим. Энди ибронийча сўйлайман, ўқуб-ёзаман...

Ушбуларни деб суҳбатимиздаги бир Фаластин яҳудийси ила ибронийча сўйлайдур ва суюнадурким, дунёдаги бутун яҳудийларнинг энди тили бирлашур. (Арабийни тилларидан чиқаратургон мусулмонларга ибрат.)

Бир яҳудий бироз иброний билар экан, русчадан бошқа тилни билмайдургон хотун олгон. Хотунига ибронийдан бошқа сўз демас экан. Хотуни йиғламиш, сихтамиш, чора йўқ. Эри ибронийдан бошқа қас(д)дан сўйламас. Хотун икки йилда ибронийчани яхши билибдур.

Энди мазкур хотун иброний жаридаларга мақола ёзармиш. Аммо биз 20 йил ўқуб, араби сўйлаб, ёзолмаймиз...

Параҳўдимиз соатда 18 чақирим юрадур. Оқшом фўртанасиз ўтди. 2-кун ҳам денгиз сокин, бир-икки олчин бўйидаги балиғлар узоқдан параҳўдга қараб сакрайдур. Сувдан чиқиб, 3—4 газ ердан отилиб, параҳўдга яқин келур. Зоҳирий, параҳўд ташландиларидан еб одат қилибдурлар. 2-кун соат иккида Бўсфўр бўғозига кирдук. Бўғоз оғзида параҳўд турди. Туркия маъмурлари кичик параҳўд ила келиб, кўруб, бўғозга кирмоқга жавоб берди. Бироз юргандан сўнгра рус қўнсулхонасидан маъмурлар келиб, почта коғазлари таоти* қилинди. Бўғозга кирилгандан икки тарафи катта иморатлар ва бўғоз тишида ҳарбий қалъа ва тарафайнда аскархона ва тўплар, катта-кичик ҳарбий параҳўдлар бордур.

Бўғознинг оғзидан Истанбулгача 2 соат қадар масофат бўлиб, кичик шаҳардек қишлоқ ва маҳаллалар бино

қилингандур. Давлатлик кишилар, қўну суллар бўғозни чаҳорбоғ ва иморат ила тўлдурубдурлар. Бир неча сана сўнгра бўғоз бошиғача Истанбул шаҳрининг иморати етишар. Ҳозирда очик ер оздур. Денгиз бўйлари-нинг мурабба* сажини* 20 сўмдан 300 сўмғача эмиш. Денгиз лабидан юқорироғи арзонроқ бўлиб, қишлоқ ва экин ҳам обчакорликдур*.

Бироз юругондан кейин Истанбулнинг катта сарой ва боргоҳлари, ҳаммадан аввал жомеълари ва бошқа иморати кўрунди. Урта Барроқ* су(в), тарафайнда катта иморатлар. Ора-сира чаҳорбоғлар, сўнгра тоғу тош ва бутун ер яшиллик ва ул зумрадин* ер устида оқ ва мрамар, муқаддас жомеъ миноралари ва сарв оғочлари осмонға узалгандур. Хулоса, тўёлмас бир манзара ўртасидамиз. Эмди Истанбулға яқинлашур-миз. Атроф бутун парахўд, қайик. Бир тарафдан муқаддас жомеъларнинг олтун ҳилол(ой) қўюлгон ва қубба ва миноралари. Дигар тарафдан мрамар кўшклар, подшоҳлик боргоҳлари бутун назарни ўзиға тортар. Қараган ила тўймайсан. Хулоса, Истанбулда Бўғозичи* латофати фавқуллодда бир манзара бўлиб, Овруро ва амрикойилар-да мунинг ошиқидур. Биз, албатта!..

Қайикчилар парахўдни сориб* олди. Парахўд турмасидан* тирмашиб чиқдилар. Биз 3 киши 24 гуруш (2 сўм)ға савдо этиб, бир қайик олдук. 15 дақиқа су(в) юзиға солланиб, Истанбул божхонасиға чиқдук. Денгиз ичида пўлислар ҳар қайикдаги одамни санаб, қайикчи нўмрини ёзиб, санад* берадурлар. Ана биз энди Истанбулдамиз.

*Истанбул, 8 июн.
«Ойна» ж., 1914 йил,
39-сон, 927—932-бетлар.*

6

8-июнда Истанбулда кирганимиз қориларға маълумдур. Ёзилатургон матлаблар ҳар нимарсадан кўп. Қайси ва нимадан бошламоқни билмайман. Бинобарин, Истанбул ҳиссиётимни сўнғға қолдуруб, ҳозир бошқаларни ёзарман.

16 июн кеч Истанбулдан оташароба қаториға кирдук. Наманганлик муҳтарам бир мударрис-да рафиқимиздур. Истанбул ила Адрна ароси қатор ила ўн соатлик йўл бўлуб, Австриё насоролари темур йўлнинг

соҳиби ва 2-синф белати ўн сўмдур. Бечора мусулмонлар беш юз йилдан бери Оврупода ўлтуруб, Оврупо одати, либоси ва ямон ишларини одат қилиб, аммо илм ва ҳунаридан керагинча ҳисса олмабдурлар. Бул ҳар ерда шундайдур: Бу кунғача бир чақирим темир йўли бино қилмоқға бутун мусулмонларнинг илм ва иқтидори йўқдур. Аммо попирус, ичкулик ва бузуқлик тарафиға бор кучимиз ила аъло ҳолда тармашармиз.

Темир йўл бир соатдан зиёда шаҳар ичидан ўтар. Андан сўнгра тарафайн боғчалар, обчакорликлар, аскаرخона, сарбозлар чодиргоҳи, корхона ва фабрикалардур. Баъзан қатор денгиз каноридан ўтар. Эски «Бизанс»ликлар* тарафидан бино қилинган қалъаларнинг хароба деворлари ҳануз боқийдур.

Шаҳардан чиқиб, бир соатда Миср кўйиға* етдук. Мунда Истанбул кибор ва давлатликларининг боғистон ва сайфияси* бўлуб, аъло ва бир неча ошёналик иморатлар бино қилинган ва ҳар тараф кўклик ва хуррам* ва бир тарафи денгиздур. Мунда Турк давлатининг фишанг (ўқ) корхонаси бор. Яна бир неча кўйларни ўтар эдук, офтоб ётиб, ҳар нимарса кўздан ғойиб бўлди. Оврупо қаторлариға ётиб бўлмас. Икки киши ётадургон ўрунға саккиз кишининг ўтурмоғи лозимдур. Етмоқ йўқ.

Қаторға турк офисарлари кўп. Истанбулдан Адрна ва ондан охир ҳудудғача ҳар тараф аскар чодиргоҳидур. Офисарлардан баъзиси намоз ўқуйдур. Баъзиси юрмоқда. Оқшомни ўлтуруб ўткардук. Ходимкўй ва Чатолчани ўтдук. Тонг отар, ҳар тараф чаманлик. Буғдой, арпа ҳануз пишгани йўқ. Атроф чоқир-чўқур ва оризаликдур. Ҳануз Адрнаға икки соатлик йўл бор. Қалисо бўлмоқдан қутулгон машҳури жаҳон Салимия жомеъи шарифининг миноралари кўрунур. Булғорлар тарафидан ёндирилган қишлоқ ва иморатларнинг хок тўдалари ҳар ерда намоёндур.

Мухаттаға етдук. Адрна мавқифи ҳам булғорлар тарафидан ёндирилуб эканким, энди янгидан бино қилинадур. Мухатта атрофидаги кўп иморатларни ёндуруб эканлар ва Адрнани ташлаб қочиш вақтларида булғорлар ҳар тарафға оташ бериб эканларким, турк аскарлари етиб, сўндуруб ва булғорларни, ниҳоят, кўп озуқа ва асбоблари ва йигирмадан зиёда энг катта тўп, ададсиз милтиқ ва асбоби ҳарбияларини ўлжа олиб эканлар. Тўплардан бир нечаси Истанбулдаги Гул-

хона майдонидадур. Мухатта атрофида турклар тарафидан овруповорий янги бир шаҳар бино қилинибдур.

Адрна шаҳри мухаттадан 5 чақирим қадар бўлуб, мармар тош фарш қилингон яхши бир йўл ила марбутдур. Тарафайн боғчалар ва ери ниҳоятда ўтлик ва бир тарафи подшоҳлик катта бир беша (ўрмонлук)дур. Қамов вақтида бу ўрмондан кўп кесилиб ўтун қилинибдур. Йўл канорида, ўрмонни бир тарафида мусулмон қаҳрамон шаҳидлари учун мазор ва оқ тошдан ёдгорий бино қилиб турубдурлар.

Энди Мерич наҳрини ўтармиз, Самарқанднинг За-рафшон наҳридан етти-саккиз дафъа катта ва сокит* бир наҳр. Ва устида юз газдан зиёда бир неча равоқлик турклар бино этган ғиштин, муҳташам ва васиъ бир кўпрук. Ва икки тарафи мармар девор. Урта ерида икки тарафга нозир икки кўшк бордур.

Адрнага кирдук. Барча йўллари тош фарш қилинган ва ҳар тараф олий қубба ва минораси булутларга узайган жомеълардур. Ҳар кўча ва ҳар ерда бузулган ва ёнилган ҳавлиларга учралур. Шаҳарнинг энг обод ер (ида) энг харобазорлар учраладурки, муҳорабанинг зараридур. Муҳорабадан аввал бу шаҳарда юз мингдан зиёда киши бор экан. Энди 40 минг қолубдур. Мундаги рум ва яҳудийларга ҳам булғорлар жабр қилибдурлар. Румлардан бир нечасини ўтундек бирга боғлаб, Мерич наҳрига отиб, йўқ қилибдурлар. Мусулмонларни тириклай қудуқга солиб тўлдурубдурлар. Энди бу жойларда мазор ва ёдгорийлар бино қилинур.

Энди Султон Салим жомеъи шарифидамиз. Тўрт тарафи кунгиралик тошлар илан айлантурурилгон 8—10 таноблик бир майдон ва хар тарафида дарвозалар. Бу майдон ўртасида жомеъи шариф бино қилинган. Чунончи, қиблага муқобил тарафга бир таноб қадар катта бир саҳн, 3 тарафи 21 равоқ ила айлантурилиб, равоқ қуббаллари якпора мармар, ранго-ранг устунлар устидадур.

Равоқ ичкарисидан оят ва ҳадис ёзилгандур. Бу саҳннинг кириш дарвозасига садаф ва бошқа тошлар ўтқурилган ўймакорлик ҳалқа ва занжирлари мутгалодур*. Дарвозанинг тоқидаги мармар устида олтун ила қабартма (манбит) шу байт ёзилгандур:

«Қад бана ҳаза-л-мақом ул-мужаббати ал амир ул-ҳақ султон ул-аном, аъно султон ус-салотин шоҳ Салим муслиҳу ябна лаҳу дор ус-салома баракаллоҳи таоло хайраҳу даафуллоҳи ажра явм ул-қиём сори фазлуллоҳ

таърих ул-асос 976—982 фазлу бандаҳу кона тарих ал-итмом»¹.

Саҳн юзи мармар ила фарш этилиб, ўрта ниҳоятда санъатлик шашсу, мармар қубба ва остида катта бир ҳавз бўлуб, атрофи темир тўр ила иҳота қилингон ва мармар ҳавзнинг ҳар тарафидан миллар ила сув оли-нур. Муниг муқобилида жомеъи шарифнинг тилло ва садафкорлик катта дарвозаси бордурким, андан кириб, бу муқаддас жомеъи шарифнинг ичидаги осор ва санъ-атларким, аввалги мусулмонларнинг асаридур, кўрган кишиларни баҳс ва ҳайратларга фарқ этар. Муни ман сўйламайман. Оврупонинг мудаққиқ муҳандис ва олим-лари сўйлайдур.

Мундаги осори нафисаи санобиянинг баён этмоқға маним қаламим ожиз бўлиб, сатҳий баъзи нимарсалар ёзарман.

Жомеъининг ичи эшикдан меҳробғача 80 газ; 66 газ саккиз дона қизил, қаро, кўк ва облиқ мармар якпора устунлар устида катта бир қубба турар. Қуббанинг атрофи икки табақалик бўлуб яна тўрт қубба, 8 ним қубба ила давр этар*. Масжиднинг ўрта еридан ўн мураббаъ газлик мармар ва мақсура* ва анинг устида минг қадар шамъ ёқилатургон бир қандил бордур. Остида мудаввар* садаф ва мармарлардан бино этил-ган бир фаввораким, ичидан аъло бир сув набъон* этмакдадур. Меҳроб қуббасининг бир тарафида қим-матлик тошлардан бино этилган 20 қадар зариналик* бир минбар борким, минбари шарифнинг аъло гилем ва китоб ва эски асарларини ва олтуник пўшишини* булғорлар олибдурлар. Жомеъи шарифнинг ич девор-лари 4—5 газ иртифоъғача* хитойи табоқ чиннисидан ҳам аъло бир чинни ила рангоранг ҳам оят ва ҳадис-лик чиннилар ила қопланганким, дарзлари маълум йўқдур. Андан юқориси асл ранглар ила исломий ва гиреҳмў* зоиқ* ва ранглар ила нақшланиб, қуббалар-нинг сақфи* бутун оят ва ҳадис музойиқи* ва чиний кошини ила зийнат берилгандур.

Меҳроби шарифни иртиоиф 8 қадар бўлуб, муқар-нас* мунаббаткори* ўймалик аъло мармардан бино

¹ Маъноси: Бу улуғ мақомни ҳақиқат амири, инсоният сул-тони, султонлар султони шоҳ Салим мислсиз бир суратда меҳр билан бино қилгандирки, Аллоҳ таоло унинг бу эзгу ишига ба-рака бергай ва мукофотини қиёмат кунда ўз фазли билан на-сиби рўзи этгай.

Асос ва битишининг сана тарихи: 976—982.

қилинган. Ва мундаги морпеч ва занжира ва ўймакорлик ва олтун мунбат хат ва торларни латофати кўрулгон сайин тўюлмайдур.

Меҳробнинг ўнг тарафидаги кунжда* саккиз газ юқорида бир сандуқча ичида «Мўйи муборак» бор эканким, булғорлар тарафидан тушурулубдур.

Масжиднинг ҳар тарафида девори ашқоф ва темур сандуқлар ичида эски китоб ва Қуръони каримлар, эски осори исломия бор эканким, булғорлар синдуруб, ўлжа қилибдурлар. Алардан Султон Муродхоннинг тилло ила Қуръони карим ёзилган кўйлагини Туркия давлати бир неча минг сўмға қайтадан ўлжа этган кишидан сотиб олгони маълумдур.

Жомеънинг ичида 1800 қандил, кирилатурган 9 дарвоза темур баъзан ҳаллик ва баъзан мармар ўйма шабака*лик 900 дан зиёда равшанлик панжараси бордур. Тўрт минораси бўлуб, ҳар бири 3 шарафалик* ва ҳар бир минора ичидан 3 йўл ила ҳар бир шарафаға алоҳида зиналар ила чиқилиб, минораларнинг учи 80 газдур. Ййд ва рамазон оқшомлари бу минораларға 1200 зайтун чироғлари ёқилур.

Муҳосара* асносидаги булғор тўпларидан жомеънинг уст тарафлари зарар кўруб эканки, энди тузатмоқдадурлар. Шарқий тарафидан етти панжара ўқлардан синибдур. Яна шарқ ва хориждаги сим устунлардан бириға тўп гулласи* тегиб, барчасини учурубдурким, ҳануз маълумдур. Жомеъ майдонининг бир тарафида катта иморатлар бор эканким, ал-он аскар озуқалари ила тўладур.

(Бақияси* бор)

«Ойна» ж., 1914 йил,
40-сон, 957—962-бетлар.

40-рақамдан мобаъд¹

Манзарасидан тўймасдан чору ночор Султон Салим жомеъи шарифидан чиқдук. Бу жомеъи шариф мусулмонлар учун энг қадрлик ва азиз жомеълардандур. Чунки булғорлар Адриана олганда бу жомеъни қўлга олиб ва эшикларига аскар қўюб, азону намозға рухсат бермай, «Аё Суфия» калисоси бадалиға калисо қилмоқчи эканлар. Бул арода Туркияни босган булғор, серб, қаратоғ ва юнон ҳукуматлари арасида ихтилоф воқеъ

¹ 40-соннинг давоми.

бўлди, шундайким, Адрнани олмоқга ялгуз булғорни кучи етмади. Анга ёрдам учун серб аскаридан 20 минг қадар келди. Ва охири очликдан Адрна суқут этди. Турк аскарлари очликдан дарахтлар пўстини ва гиёҳлар томурини ебдурларким, қобуғи очилган ва тикка турган юзлар ила¹ дарахтларни кўзум билан кўрдум. Аскарлар очликдан кўб ўлубдур. Қувватсизликдан бир тўп ўқини ўн қадар аскар зўрға тўпга қўяр эмишлар: Бовужуд, шул ўлганча ишдан қолган ва ё қочган аскар бўлинмайдур. Шу ҳолда бўлса ҳам шаҳарни душманга топшурулгани учун аскар норозилик қилибдур. Сербия аскарлари келгандан сўнгра Адрна қаҳрамони Шукри пошо яна аввалгидан зиёдароқ қаттиғлик ила Адрнани муҳофаза қилиб, ҳам душман ва ҳам очлик ила мубориза қилибдур. Дигар тарафдан Истанбулда Комил пошо «Буюк мажлис»ни жамлаб, Адрна аҳволи ва Туркиянинг қувватсизлиги ва Оврупо давлатларининг: «Адрнани булғорларга берингиз»,—деган таклифини музокара қилиб, охири сулҳан Адрнани булғорларга бермоқга қарор берилиб, ҳатто, коғазлар ёзиладур. Муни «Ёш турклар»нинг катталаридан ҳозирги Анвар пошо ва шаҳид бўлган Маҳмуд Шавкат пошо ва бошқалари эшитиб, ихтилол чиқариб, «Боби олий»ни босиб, ҳарбия вазири Нозим пошонини ўлдуруб, Комил пошонини банди этиб, Султонга маъқул қилиб, Маҳмуд Шавкат пошонини садри аъзам қилдуриб ва Анварбек бош бўлуб, «Глибули» тарафидан Адрна устига аскар чиқорди. Чатолча атрофида урушлар ҳам бўлди. Охири, доложона суратда очлик сабабидан Шукри пошо Адрнани таслим этмоқчи бўлди. Адрнани топшурди, аммо булғорга эмас, сербларга... Ва мунинг сабаби булғорлар ила серб орасида ихтилоф солмоқ эди. Ва ҳақиқатда Шукри пошонинг бу сиёсати душман орасида ихтилофга сабаб бўлди. Чунончи, Туркиядан олинган шаҳарлар устида Булғор, Серб ва Юнон орасида низоъ чиқди. Буларнинг орасида аввалдан ёзилган шартнома бор эди. Сербия у шартномадан зиёда ҳақни Булғордан талаб қилди.

Булғорлар деди: «Шартнома юзасидан тақсим қилармиз». Анга серб дедик: «Адрнага аскар юбормоқим шартномада йўқ эди. Саннинг илтимосинг бўйинча ман Адрнага аскар юбордим ва ҳам Адрнани маним аскарим таслим олди. Бинобарин, Қўсува ва Маностир

¹ Юзларча.

тарафидан манга кўпроқ жой бермоқнинг лозимдур». Булғорлар мунга кўнмади ва охирда серб ила юнон бир бўлиб, булғорларни урдилар. Бул аснода Анварбек тўрт кунлик йўлни бир кунда юриб келиб, Адрнани босиб, булғорлардан қайтиб олди. Булғорлар муни билиб, Адрнанинг обод еру хонау аскархонау анборларига ўт қўюб эканларким, бу ўтларни ҳам вақтида турк аскарлари етиб, сўндуруб, булғорлардан бениҳоят озуқа, асбоб, милтиқ ва кўп адад тўпларни ўлжа олибдурлар. Ва Султон Салим жомеъи шарифини калисо бўлмоқдан қутқардилар. Агарда Комил пошо қарорномаси бўйинча Адрнани булғорларга сулҳан берсайдилар, балки муттафиқлар ўртасида уруш пайдо бўлмас ва Адрна шаҳри абадан кетган бўлур эди...

Хулоса, Адрнанинг қайтиб олингонлигининг шарафи ёш туркларга ва Анвар пошога насиб бўлди.

Энди саёҳатимизга давом этайлуқ.

Адрна хорижида Сарой ичи аталган ва Тунча наҳрининг икки тарафида ёйилган энг ҳавондор* ва ниҳоят катта дарахтзор беша бордурки, қадима султонлардан қолган боргоҳларни(нг) харобалари мундадир. Бу бешанинг бир тарафи Адрна, дигари баландгина тоғлик ва бир тарафи ниҳоятсиз аскархона ва аскарый анборлар ва энг катта машқоҳ, лашкаргоҳ ва майдонлардур. Мунинг аросидан Тунча наҳри ўтадурки, биз келганда аскарлар Тунча устида уруш вақтида ва ҳужум замонида ажала кўфрук солиб ўтмоқ машқини қилиб туруб эдилар.

Дигар тарафда пиёда ва отлиқ аскарлар машқи ва дигар бир тарафда янги ясалган кичкина оташ аробалар ила аскархоналар аросида уруш асбобларини ташир эдилар. Мунда ададсиз харобазор, ёқилган иморат, анбору аскархоналар кўбдур. Азбаски, бу ерни икки дафъа бўмбалар ила барҳаво этдилар. Бири усмонлилар тарафидан барҳаво қилиндики, мундаги асбобу аслаҳалар булғорга қолмасун, дигари ҳам шул матлаб учун булғорлар тарафидан ёндурилди. Бовужуд шул тошдан бўлган деворларига таъсир қилмаган. Ниҳоят катта аскарый қишлоқ бутун турган истехком ва қалъалар кўндур ва яна таъмир бўлуб турубдур. Мундаги майдон ва бешаларда юзлар ила катта чинор ва бошқа дарахтлар кўрулурки, қобуқлари очилиб, оч аскарлар тарафидан ошалибдур. Ерларни қозиб, томурлар қобуғини ебдурлар. Ана, 20-асрнинг маданияти ва миллатчилиги.

Бу бўлмаса ва мундоқ фидокорлик қилинмаса, миллият ва динлар маҳв бўлуб кетар...

Бу катта саҳронинг ҳар тарафи кўз олгунча аскарлар чодиргоҳидур. Ер-ер аскар, тўп, милтиқ ва озуқа ҳамда тоғлардек пичан анборлари. Турклар-да энди кўзини очди. Қафанини бўйнига солиб, ўлумини кўзга олиб, маҳкам ерлашмоқдадур. Ҳақиқатан, Адрна Истанбулни(нг), бошқа тил ила Туркия давлати(нинг) дарвоза ва устунидур. Бу жонхарош* ва қон асри қиёматнамуналик манзаралардан ўтуб, тўплар ила хароб бўлган бир-икки маҳалладан ўтуб, Султон Боязид жомеъи шаарафига кирдук. Катта бир майдон ва боғчалар, ундан сўнг атрофи мрамар равоқлар ила ихота қилинган. Уртаси фаввора — шодурвонлик*, ери мрамар бир ҳовли ва онинг қибла тарафинда ниҳоят катта бир жомеъни бевосита орқасинда Тунча наҳри оқиюр. Ва устинда узун бир тош кўфрук бино қилиб, бу маҳаллаларни асл Адрна шаҳрига рабт* қилингандур. Жомеъ майдонининг бир тарафида 200 газ узунликда, 30 газ баландликда мрамар бир иморат борки бир неча қитъаларга бўлунуб, жомеъ ва мадраса ва шифохонаси учун вақтинда ошхона эмиш. Муҳорабадан бери ош йўқ. Майдонни бошқа тарафинда узунлиги 300 газ, эни 60 газдан зиёда ерларни босган кўп мрамар иморатлар борки, мадраса ва шифохонадан иборатдур.

(Бақияси бор)

«Ойна» ж., 1914 йил,
41-сон, 981—984-бетлар.

41-рақамдан мобаъд

Мадраса бутун хароб ва ичинда бир неча жонлик жамоддан* бошқа нимарса йўқ. Ва Бухоронинг Баҳоддин жавориндаги Амир Дониёл мадрасасидек харобдур. (Амир Дониёл мадрасасинда жазом — моховлар турар.) На танҳо Бухоро ва Адрна, олами исломнинг аксари мадрасалари шундай хароб ва ҳашаротхонадур.

Султон Боязид шифохонаси ал-он мажнунхонадур. Ичиға кирдук. Катта бир иморатда аёл девоналар ва бошқа бир иморатда эркак мажнунлар турар. Бир тарафида табиб ва ходимлар ва дигар тарафинда кўп ҳужралар борки, энг қўрқунч девоналарни бирин-бирин ҳибс қилинибдур. Девоналарни ҳар бири бизларға бир

навь ҳаракат этар, баъзиси кулар, яхши сўйлар. Баъзиси сўкар, наъра урар, дигари йиғлар, мадад истар. Хулоса, ажойиб бир манзара ичиндамиз.

Султон Боязид жомеъининг музайян ва зумуррад рангидаги мармардан меҳроб ва минбари ва у тошларга ўюлган мунбат ва нақшлар ва муқарнас меҳроблар инсонни ўзиға жазб этар. Масжидинда ва атрофинда ҳар нимарса бор, ялғуз одам йўқ. Масжид атрофи мурдор ва ҳар тараф ифлосликдадур.

Жомеъ ва мадраса ва ошхона иморатлариға Булғор ўқлари тегиб, енгил зарарлар этибдур.

Адрнанинг ҳар тарафи харобазор ва ҳатто, шаҳарнинг ўрта ерлариға вайроналар бордурки, бунларнинг аксарииға муҳораба сабабдур. Муҳорабадан муқаддам мунда юз мингдан зиёда халқ бор экан. Энди 20 минг киши қолибдур. Булғорлар ёндургон баъзи қишлоқлар бутун бўш эмиш. Ясмана қишлоқи беш юз хоналик экан. Энди 5—6 хона қолибдур. Хулоса, Адрна ниҳоятда хароб бўлубдур. Сув, ер, тупроқ маъмур, лекин одам оз, 13 мортдан 10 июлғача бу шаҳар Булғорлар қўлинда қолиб, мусулмонлари кўп азият чекибдур. Қуввати етгани ҳар нимарсасини ташлаб қочибдур. Энди навбати ҳижрат булғорларға етиб, мусулмонлар бутун Адрна вилоят — облўстидан булғорларни қувибдурларки, бу кун вилоятда бир уйлик булғор қолмабдур. Яъни Булғория тасарруфинда қолгон мусулмонлар Туркияға, Туркиядаги булғорлар Булғорияға ўтибдурлар. Насороу яҳудийлар тарафидан ёлғуз Адрна шаҳрида 166-майхона очилиб экан. Адрна волийси Ҳожи Одил афанди мунинг аксарини ёпдурмиш ва ҳаммасини ёпмоқчи экан, қўнсуллар мудохала қилибдур. Туркларни бир дорулмуаллиминлари бўлуб, ал-он 105 талабаси борки, ҳаммаси лайлидур*. 200 талаба учун ер бўлуб, мактаб уч табақадур. Ошхона, таомхона, ҳаммом, машқ ва ижтимоъхоналари* бошқадур. Атрофида чорбоғи-да бор.

Мактабға 12 муаллим ва бир ҳикматхона-да бордур. Булғорларни олган бир олчинлик тўп ўқлардан бир нечасини мунда қўюбдурлар.

Мундан бошқа мактаби султоний, саноеъ, дорулайтом (урушда ётим қолганлар) ва рушдий* ҳамда 17 боб мунтазам ибтидоий мусулмон мактаблари бордур.

Яҳудий мактаблари бошқа бўлуб, Адрнада икки минг уйлик яҳудийнинг 2100 талабалик мактаблари бўлуб, барча мусулмон шогирдларини адади 2100 га етмас экан. Мундан бошқа рум ва насороларнинг бир неча

мактаблари бўлуб, яна икки олмон, икки франсуз, бир итолён, бир инглиз мунтазам мактаби ва бир франсуз хастахонаси бор экан.

Адрнада савдо ва тижорат бутун яҳудий ва насоролар қўлинда бўлуб, ялғуз ҳукумат ва ўлмоқ мусулмонларгадур. Катта раста ва орсуларни кездим, 50—60 дўконда зурға бир мусулмон лавҳаси (вивеска) кўрулуо, аксари «Юҳанна», «Шолом», «Ниқўла», «Ўрхайдмиюс» ва амсоли яҳудий, рум ва насоро исмларидур.

Елдирим Боязид Султоннинг жомеъи шарифи бутун хароб бўлуб, ичи мазбалагоҳдур*. (Ана, мусулмонлик.)

Ва зариф ва якпора нуқрадек тахта, санг ва мрамар стун ва муқарнас бошлиқ порулар* остиндадур.

Адрнада Михолбек жомеъи. Уч шарафли жомеъ ва бошқа бир хейле музайян жомеъларни атрофи бутун ҳарб харобаси, илмсизлик ва идорасизлик харобалари ила иҳота этилгандур. Маориф боғчаси, Ришодия боғчаси исминда кичик ва зийнатлик боғчалари бўлуб, ичинда яҳудийлар тарафидан синаматуғрафлар очилиб, кундуз хотунларға, оқшом эрларға кўрсатилур. Бечора мусулмонлар бу касбни ҳаром деб, қилмай, аммо бор гуноҳ пуллариини элтиб берарлар. Ана аҳмақлик.

Адрнада ҳар навъ мева ва ғалладан етишиб, суйи кўпдур. Мериш ва Тунча наҳрлари шаҳар ичидан ўтуб, мусулмонлар устинда бир неча кўфруклар бино этибдурлар ва бивоситаи Адрна бу икки наҳр бир-бириға қоришур.

Ал-он темур йўл мухаттасига Адрнани 4 чақирим масофатида овруповорий янги бир шаҳар бино қилинибдур. Ва асл шаҳарға тош ва соядор бир йўл ила марбутдур.

Адрнада бир кун туруб, тамоман ароба ила юруб, оқшом мухаттаға келдук. Ярим оқшом оташ аробаға ўлтуруб, эрта бирлан Чатолчадан ўтдукки, ҳар тараф ўр, истехком ва аскар чодиргоҳидур.

Йўлда арози пасту баланд, аммо ўтлик ва зироатдор ерлардур. Таран¹да доимо яроқлик пўлис ва жандармалар бўлуб, Тарандаги одамлар исмини ва паспўртини ёзиб турадурлар. Демакки, туркларни кўзи очилди. Аммо баъд хароб ал-Басра. Кундуз соат 10. Истанбулға тушдук. Вагондан тушганда бири Оврупо, дигари ерли

¹ Аҳоли пункти.

либосинда икки шақий* анқариб*, кийимни уруб эдилар. Аммо лутфи ҳақ ила огоҳ бўлдум...

«Ойна» ж., 1914 йил,
42-сон, 1001—1004-бетлар.

Исмоилбек Ҳазратлари ила суҳбат¹

...20 июнь, аср вақти эди. Марғилонлик бир мударрис жаноблари ила Истанбулнинг Гулхона паркининг соядор йўлагинда юрар эдук. Олдимизда тоторча барра қарақўли телпаклик бир тотор ила фаслик бир турк оҳисталик ила кетарлар эди. Биз тез юруб ўтдук. Иккиси-да ошинодек кўрунди. Бир қўлумни кўксумга қўюб салом ишорати бериб, ўтдум. Кўнглумга келдики, бу тотор Исмоилбекга ўхшайдур. Балки онга ўхшаш бир кишидур. Фаслик турк бўлса муҳаррир Ҳамдуллоҳ Субҳибек жаноблари эди. Ҳануз ўн қадам кетмаб эдук, «Ай, хожа», деб орқамдай охино бир садо эшитдим. Қалбим уруб, ман бу зотни Исмоилбек ҳазратлари эканлигига шубҳам қолмай, қайтиб масофга этдук.

Ҳамдуллоҳ Субҳибек ҳувийятимизни* баён қилиб экан. Мулоқот асносинда дердилар: «На ичун бу қадар кўчаланмоқ?» (яъни на учун мунча тез мўйсафид бўлмоқ?) Ман ҳам билонхтиёр*: «Афандим на учун бу қадар ориқланмоқ?»

Устод ҳазратлари буюрдилар: «На чора, ҳиссамиз бўйла...»

Эртага Шом ва Мисрға азимат этишимни арз этдим. Ундай бўлса суҳбат этайлук, дедилар. Ташаккур айтдим. Ҳамдуллоҳ Субҳибек афандина жавоб бердилар. Ман ҳам мударрис афандидан айрилдим.

Паркдан чиқиб, арбага миниб, устод ҳазратларининг манзили Шоҳин пошо ўтелига келдук. Таом буюрдилар. Аммо иштаҳалари йўқ. Садолари хаста ва ҳар 3—4 дақиқада ҳафифгина* йўталиб, балғам ташлайдурлар. Ҳужрада манга Русиядан, Туркистондан, умум олами исломдан, дунёдан сўйлайдурлар. Мусулмонларни кундан-кун тараққий этишини сўйлаб хурсанд бўлурлар. Яна дерларки, Маҳмудхўжа, энди сиз сўйланг, боқолим.

Самарқанд, Бухоро, Тошканд, Хива, Фарғона, хулоса, ҳар биридан сўйлайман.

— Оллоҳга шукур. Ҳукумат мактабларинда Туркис-

* ¹ Журналда шу сарлавҳа билан берилган. Муаллифнинг мазкур саёҳати хотиралари билан боғлиқлиги учун киритилди.

тонли қардошлар бола бермоқға бошламишлар. Бугун 2 жарида ва бир мажаллангиз вор, мактабларингиз-да бироз тараққийда. Албатта мустаид* тараққийсиз ҳукумат мактабларинда зиёдароқ бола берингиз. Рус маданиятидан қочмангиз... Оҳ, билмиём, шу Бухоро на ўлур, — дерлар.

Ман дерман: «Афандим, Бухорони ҳукуматимиз, яъни Русия тарбият этмагунча Бухородан бир шайъи умид этиб бўлмас».

Чунончи... устод дерлар:

— Эвет*, охири шўйла ўлмоғи лозим келур.

Яна сўз бошқа тарафга кетар. Ман бир неча дафъа талаби рухсат этдим: «Балки зотингиз истироҳат этарсиз?»

Устод ҳазратлари дер: «Хожа афанди, сиз бурада бўлинсангиз, баним роҳатим зиёда бўлур. Агарда кетсангиз, мактуб ёзмоқға тутинарман».

Устод ҳазратлари феврал ойинда Петруғрадга бориб мусулмон фраксиясини Муҳаммад Фотиҳ афанди ва бошқалар ила эм этиб келганда, иттифоқан совуқ олиб, андан бери нохуш бўлиб эканларки, Петруғраддаги мажлис машваратга хасталикдан боролмаганлари учун ниҳоятда таассуф этарлар эди. Агарда Истанбул ҳавоси ёқса, бир неча муддат турмоқчи эдилар. Олдимиздаги қишни, Оллоҳ қўйса, Миср ал-Қоҳирага ўтказиб, анда ҳам баъзи ишлар ишламоқчи эдилар. Қайтишда мани Боғчасаройда даъват ва Қримни афтомобил ила бирга юруб манга кўрсатмоқни ваъда этдилар. Мен ҳам қайтишда Боғчасаройга кирмоқни ваъда бердим, аммо бу манхус* муҳораба монеъ бўлди. Муҳтарам устод ориқлаган, йўтал ва балғам ҳар замон машғул қилар. Ҳар замон рухсат хоҳлайман, жавоб бермайдурлар. Изн сўраб, каравот-қорбўлага чўзулуб, соатлар илан сўзлайдурлар. Бир замон қарасак, ярим оқшомдан бир соат ўтубдур. Яъни том 7 соат суҳбат этибмиз. Зўрға жавоб бериб зина бошигача узатиб, қайтишга Боғчасаройга киришимга қайта-қайта сўз олдилар.

7 сана муқаддам устод ҳазратлари Самарқандга келиб, муаллим Шакурий ва бизга меҳмон бўлуб эдилар. У замонгидан кўра энди кўп ориглаб эканлар. Устод ҳазратларини Истанбулда кўрмоқ ва суҳбат этмоқ ҳеч хаёлимга ўтмаган эди. Оллоҳнинг лутфи ила устод ҳазратларининг танҳон 7 соат суҳбатларидан у қадар файз топиб мамнун қолдимки, айтган ила адо этолмайман ва ул суҳбатнинг лаззати асло мандан

кетмайдур. Кошки эртаси Шомға кетмай устод ҳазратлари ила зиёдароқ суҳбат этса эдим. Оҳ! Ул устоди комилни энди қўлдан бердук ва олами руҳонийға учди. Балки уйқуларда, хулёларда* ул зоти сотуда* сифатнинг руҳи ила суҳбат этармиз.

Он айш гузашта, ки дигар бор нагардад...¹

«Ойна» ж., 1914 йил,
49-сон, 1162—1164-бетлар.

Истанбул. Бўсфўр бўғози²

...Қора денгиз ила Мармара денгизи бир-бириға Истанбул бўғози ила етишур. Қора денгиз соҳиллариндаги давлатлар: Русия, Туркия, Рўмония, Булғория бўлуб, Қора денгиз соҳилларини аксари аввалдан Русия, сўнгра Туркия тасарруфинда бўлуб, озгинаси Рўмония ва бир парчаси Булғория ерларидан иборатдур. Юз сана муқаддам Қора денгиз соҳил буйларини (нг) аксари, балки ҳаммаси турклар тасарруфинда эдики, бепарволикдан ва замонча ҳозирланмаганликдан аксарини қўлдан бердилар. Қора денгиз ила Мармара денгизларини бир-бириға улаштургувчи бўғозни Қора денгиз тарафиндаги оғзини Истанбул—Бўсфўр бўғози атадиб, киринтили ва чиқинтили бир суратда Истанбул шаҳригача шимолий ғарбидан, жанубий шарқиға мойил бўлуб, узаядур.

Истанбул бўғозининг шарқий соҳили Осиё, ғарбий лаби Оврупо қитъаси бўлуб, бул бўғоз икки денгиз ила икки қитъанинг бир-биридан айириб ва етишдургувчидур. Бўғознинг Қора денгиздан Истанбулгача узунлиги 30 килўметру бўлуб, икки соҳил орасиндаги энг тор маҳали 550 метр ва энг кенг ери 3 килўметрудур (1 метр — 22,5 вершўк).

Бўғознинг энг чуқур маҳали 52 метру даринликда бўлуб, энг саёз ери 27 метрудур. Қора денгизға бир неча ширин ва катта наҳрлар қуюлғони сабабидан Қора денгиз суйи фақат танжир ила озаймасдан ортуқча сувлари бу бўғоз воситаси ила доимий суратда Мармараға ва андан Оқ денгизға оқгани учун Бўғозичи доимо оқинтилик ва баъзан фўртаналикдур.

¹ Таржимаси: у ишрат ўтди, бошқа қайтиб келмайди.

² Ўз номи сақлаб қолинди. Ўрнига кўра Истанбул даврига олинди: Муаллифнинг ўзи: «Истанбул хотироти сўнгра ёзилур» («Ойна» ж., 1914 йил, 43-сон, 1030-бет),—деди.

Қора денгиздан Бўғозга ўтатургон сувини ҳар сонияга 30 минг макъаб* метр тахмин қилинур. Ва шул оқинти ва фўртаналар талоф* парахўдларини ҳужумлариға баъзан монё бўлмоқдадур. Бўғознинг икки тарафи тоғлик ва тепалик оризали ерлар бўлуб, бу ерларни усти ҳар навъ мевалик ва бемева дарахт ва сабза ва зироатлар, боғ ва боғча, кўшк ва қаср ва дилнишин манзил ва иморатлардан иборат бўлуб, манзара ва кўрунуши ниҳоятда дилфириб ва ажойиботи оламдан бўлуб, бутун сайёҳларни «валлоҳ» этар. Истанбул бўғозининг Осиё ва турклар истилоҳатинча Анатўли соҳинлиндаги шаҳар, қасаба ва кўйларини исми шудур: Ускудор, Қодикўй, Қизилтупроқ, Аринкўй, Чомлича, Бўлғурли ва бошқа бир неча қасабалар бўлуб, Бўғозни тор ерлариндагилари ушбудур: Қузгунчиқ, Бекларбеги, Чангалкўй, Воникўй, Қандилли, Анатўли ҳисори, Қоглича, Чубуқли, Анжиркўй, Бекқўз, Анатўли қавоғи ва ўзга кўй ва қишлоқдан иборат ва бунлар бир-бириға муттасил бўлуб, Қора денгиз оғзидан Истанбул рўбарўсидаги Ускудор шаҳаригача узаядурлар.

Истанбул бўғозининг Оврупо тарафиндаги машҳур кўй ва қасаблари ушбудир: Ўртакўй, Арновудкўй, Бабак, Рум эли ҳисори, Амиркон, Испания, Янгикўй, Таробия, Буюкдара, Сорьер, Рум эли қавоғи ва ўзгалари. Бу қасаба ва кўйларда энг олий бинолар ва яхши музайян боғчалар, тўрт-беш табақалик бинолар бўлуб ва аксари ажнабий қўнсулларининг ёзилик кўшклари шунда бўлуб, бу кўйларда Истанбулға муттасилдур. Бўғознинг икки тарафиндаги кўй ва боғчаларға кибор халқи бўлганидек, деҳқон ва боғчадор халқида кўпдур. Истанбулдан бу кўйларда доимо ширкати хайрия ва бошқа ширкатларнинг парахўдлари гашт ва гузор этмоқда бўлуб, бу кўйлар Истанбулнинг маҳалла ва майсаралари ҳукминдадурлар. Бўғознинг Анатўли ёқасинда Султон Елдириим Боязидхон тарафидан бўғоз мудофааси учун Анатўли ҳисори тўпхона ва қалъаси ва Рум эли тарафинда Истанбул фотиҳи Султон Маҳмудхон соний тарафидан Рум эли ҳисори, қалъа ва тўпхонаси бино қилингандурки, бунлар эски усулда ва катта тошлардан хейли метин бинолар бўлуб, бу кунғача пойдор, аммо маътал* эди. Ва ҳозирги муҳораба замонинда яна бунлардан турклар фойдаланиб, тўп қўюбдурлар. Бу ҳисорлардан бошқа янги усулда ер остинда ҳам устинда махфий ва ошкора суратда бўғозни икки тарафинда, баъзан тепаларда ва баъзан чуқурлар ичин-

да кўп адад қалъа, таъбия* ва тўпхоналар бино қили-
ниб, ҳар навъ тўплар қўюлгандур. Ошкора таъбиялар-
нинг тўпи денгиздан кўрунуб, ҳатто, баъзи тўпларнинг
оғзи ва учи сувдан бир-икки аршин юқори ва сув устига
бир аршин қадар чиқиб парахўд устинда ўтатургонлар-
га даҳшат берар. Тўплардан бошқа бўғозни тахтул баҳр
мино* ва қайиқ ва потлатқичлар ила муҳофаза этила-
дур. Мана шу бўғозни оғзига яқин бориб, Русия ҳарбий
парахўдлари Истанбулни таҳдид этмоқдадурлар. Ва
ушбу бўғоз Истанбулни шимолӣ дарвозаси бўлуб,
жанубӣ дарвозаси бўлса Қалъаи Султония—Дарданел
бўғозидур. Истанбул шаҳри шимолдан Русия баҳрия-
сига, жанубдан англис ва франсузларнинг юздан зиёда
парахўд ҳам тахтул баҳр* ва фавқул баҳр*, учқуч, суз-
гучлари ҳужумиға ҳадафдур. Бу ҳужумларни натижаси
ва бўғозларнинг чидаши ёинки таслим бўлуши тўғри-
синда дунё оқилларининг фикри ҳар навъ бўлуб, тирик
киши мунинг натижасини яқинда кўрур. Қалъаи Сул-
тония, яъни Дарданел бўғози ҳақинда келар адад «Ой-
на»да маълумот берилур...

«Ойна» ж., 1915 йил,
13-сон, 343—346-бетлар.

42-рақамдан мобаъд

(Истанбул хотироти сўнгра ёзилур)

19 шаъбон — 21 июн франсуз попури-ла зиёрати
Қуддуси шариф ва барои Шом учун Байрутға азимат
этдим. 3-мавқеъ 9 сўм: Ваъд аз зоҳр* соат 5 ҳаракат
этди. 2 соат юрармиз. Ҳануз Истанбул шаҳриға мутта-
сил хоналар, кўйлар мавжуд. Яъни ўнгда Истанбул
шаҳри ва сўлда Осиё қитъаси сузулунур. Бўғоз ичинда
оқ чодирлик балиқчи қайиқлари хеле кўб бўлуб, денгиз
қушларидек гашту гузор этмақдадурлар.

Оқшом денгиз юзи ойдинлик ила гўё кумуш қоплан-
ди. Ва поёнсиз кумуш мавжлари ичинда парахўдимиз
сузулур. Маркаби баҳриямизға яҳудий, турк, араб, тур-
кистоний, насоро, хулоса, Байтул Муқаддасни(нг) ҳар
диндан ҳожилари бордур.

Бир неча туркистоний биродарлар аёл ва болалари
ила ҳажға борарлар ва тўрт оила Фарғона халқидан
ҳижрат этиб кетмоқдадур. Парахўдға бизни(нг) Туркист-
тон аёлларини(нг) аҳволи ниҳоят қаттиқ ва асафлик-

дур*. Бу ҳанжор* ила аёлларни судрамоқ, ва аларни аёқлар остида ва парахўдни энг ямон жойларида сахламоқ, «дум»лариға ўралтуруб, парахўд нардбонидаң йиқитмоқ... гуноҳдур. Ҳамда аларни боиси кулфат ва азийят ва касалликлари бўлур. Бу бечора аноларимизни бу ҳолат ила келтурулмаса, яхшидур. Фаранжи-чоршофлари бўлсун, бу «дум» — «қуйруқ»лар нимаға керак? Қирқилсун бу думлар, токи азийят ва меҳнатлари озайсун.

Баъзи ҳожиларимизни киссалариға оқчалари бўлуб, сарф этмасликлари ва ялғондан, биз мискин, деб ҳаммол ила ва бир-икки ғуруш расм олатургон, карантин ва бандар* маъмурлари ила урушуб юргонлари боиси таъсифдур*. Баъзилари бир ой муқаддам Туркистонға пишурилгон сассиғ гўштлар еб, касал бўлурлар. Ҳаво иссиғ, маа фиҳи* қази ва от гўшти еярлар. Бир қисми нонни қаланфурға ботуруб устидан чой ичиб, охири қабзият ва касал бўлур. Қошғарий ҳожи афанди қариндошларимизни касал ва ифлослиги кўб кўрунур. Бу сўзларни айтиб, ислоҳ этмак керакдур.

Кун чиқар. Чаноққалъа бўғозидан чиқармиз. Парахўд турди. Турк маъмурлари муойяна* ва таҳқиқ* этиб, жавоб бердилар. Тўпларни оғзи бизға мутаважжихўдур. Бир неча ҳарбий парахўд ҳам бор. Тўпларнинг оғзи аждардек очуқ ва устинда тўпчилари-да бордур. Денгиз остинда мино, яъни жаҳаннам мошиналари-да бордур. Парахўдимиз бандардан ўтуб, ҳанграб-ҳанграб йўлиға давом этди. Энди Оқ денгиз, яъни Баҳри абязи мутавасситдамиз*.

Чошт* бўлди, Ядалла жазирасиға* етдук. Бу жазира Юнон ила Турк аросинда мутанозеъ фий-йадур*. Осиё-йи Усмонидан бу жазира тор бўғоз ила ажралгандур.

22 июн, соат 6. Измир кўрунди. Кўрфази узундур. Измирдан бир қайиқ келиб, минасиз жойлардан парахўдни Измирға яқин олиб борди. Бир неча ҳарбий парахўдлар-да бордур. Шаҳарда эликтрикли трамвай ва шаҳарни юқори тарафиға чиқилатургон осонсур—элеватор¹ йўли бордур. Атрофи боғчалик ва обод бир шаҳардурки, Истанбулни Ускудор қисмиға темур йўл ила марбутдур. Бу замон устимизда бир турк тайёраси учуб, муаллақ урмоқда ва ердагилар «Яшасун...» садосила гулламоқдадур.

Парахўдимиз ишини тамом қилса ҳам турпил-мина-

¹ Эскалатор демоқчи.

лардан қўрқуб, оқшом юролмаи қолди. Измирға етмасдан денгиз каноринда мустаҳкам ҳарбий қалъа-да бордур. Измирға 500 минг қадар халқ бордур атрофи илан.

Эртаси кун чиқгон сўнгра параҳўдимиз юрди. Бир оздан сўнгра Сақич жазирасиға етдук. Бу-да Осиёи Усмониға ниҳоят яқин ва баъзан ораси икки минг қадам қадар бўлиб, Туркия ила Юнон орасинда мутанозеъ-ан фий-йадур.

Туркиянинг катта параҳўдлари келгандан сўнгра бу жазиралар устинда уруш бўлуши муқаррардур.

Попурда бир неча Мадинаи мунавваралик арабларда бордур. Бириси ҳарами шарифни (нг) муаззини эмиш. Сурушдум, ул деди: «Ҳарами шарифи набавийда 150 мударрис, 200 дан фазла* имом ва хатиб бўлуб, аксарини ойиға 216 гурушдан, сўфийлардан қирқини 120 гурушдан ва қолмаларини озроқ вазифалари бор экан. Ал-он ҳарами шарифи набавий элиқтрик ила танвир* топилиб, боблар, миноралар ва дару деворни оқшомлари минглар ила чироғлар ва ҳам ҳадис ва калимоти шарифани чироғ нурлари ила ёзиб, танвир қилдурар эмишлар, яъни ҳарами шариф бир жаннатдурки, инсонни чиқғони ва кўз айирғони келмайдур.

Ё хайра ман дуфинта фит-туроби аъзам,

Фатоби мин тайбаҳунно алқоъ ва-л-окам.

Нафси фидоъи лиқабрин анта сокиниҳи.

Фиҳи-л-фаофу ва фиҳ-л жду ва-л-карам¹.

Бадавийлар ал-он темур йўл нафъини билиб, хурсанд эмишлар. Ҳатто, Макка йўлиндаги бадавийлар орасинда темур йўл устинда талош бор эмиш. Яъни ҳар бири бизни тарафдан ўтсун дер эмиш. Мадинаи мунавварада араб шиъалари бўлуб, аксари қассоблик ва деҳқонлик ила машғул ва масжидлари йўқ эмиш. Мадинаи мунаввара шаҳри темур йўлдан сўнгра обод бўлуб, катта бўлмакда ва муҳожирлар ҳар тарафдан кўпаймоқда эмишлар. Мадинаи мунавварада бино қилинатургон до-рулфунунға араблар яхши кўз ила қарар эмишлар. Ва Туркия ҳукуматиға муҳаббатлари яна зиёда бўлган эмиш. «Ан-назофату мин ал-иймон»² эди. Аммо бизлар-

¹ Маъноси: ушбу туфроқда дафн этилган, ай Сиз табаррук, фазилатли, улуғ инсон. Бу жой (Сиз туфайли) хушбўй (бинобарин), файзlidir. Сиз ётган қабрга жонни фидо этмоқ (ҳар нарсадан) афзалдир. (Чунки) бунда поклик, улуғлик, шараф бордир.

² Тозалик ймондандир.

да эмдилик ҳолда, назофат юзда бир кишигадур. Парахўддагиларни аксари, балки ҳаммаси нос, попирус, чилим чекар. Ҳар тараф дуд, бадбўй ва ифлослик. Те-мур йўлда бу бадбўйлик яна зиёда бўлар. Денгиз ик-кигина қадам экан.

Яна пўстхўрда*, пиёз ва узум пўчоғи ва бошқа ни-марсалар ила биз ҳожиларни атрофимиз тўладур.

(Бақияси бор)

«Ойна» ж., 1914 йил,
43-сон, 1030—1034-бетлар.

43-рақамдан мобаъд

23 саратон эртадан оқшома қадар Осиёи усмоний ерларини чап тарафимизга олиб, бинафшаранг сув саҳ-росини поёнсиз мавжлари орасидан сузулармиз. Ҳар за-мон бир жазира ва баъзан балиқчи қайиқлариға учрар-миз. Эрта бирлан тулуъ ила баробар икки қулочғача балиқларни бир-бири ила ўйнашгани ва бу ҳур ҳай-вонларни ҳаракати шоён тамошадур.

Парахўдимиз 24 июн Рўдус жазирасиға турди. Бир италён дўхтури одамларни муайяна учун суруклаб*, бирин-бирин олдидан ўткарди. Италён пулиси нардбон-ға* турар ва ондан рухсатисиз бир киши жазираға оёқ босмас. Тураблис маҳорабаси вақтинда 12 жазирани Усмонлидан забт этиб эди, буларнинг биридур.

Италённинг икки ҳарбий фўлодлик парахўди жазирани қўруқлаб турубдур. Парахўдға бир неча кафказ-лик черкас мусулмонлар ҳажи шарифға кетарлар. Рус-ча ва черкасчадан бошқа тил билмайдурлар.

Русча: «Сан насоромисан?»—деб сўрадим. У қадар оташин бўлдики, кўзлари ила мани ерди. Жавобиға: «Чаркас ҳамаси мусулмон, христиони йўқ, билмаюрми-сан?»—деди. Сўнгра ман узр истадим.

25-саратон Қибрис жазирасини ўтдук. Бу туркларни-ки эди. Энди инглиз тасарруфиндадур. Икки кундур ҳам иссиғ, ҳамда туш вақти бир оз фўртана ўлур.

Икки қариш узунликда пишакдек катта бир кала-мушни попур хизматчилари қувадурлар. Қаламуш одам-лар ва юклар устидан қочар, тутуб бўлмайдур. Қува-тургон хизматчиларни адади кўпайди. Ани ҳар тараф-дан ихота этдилар. Қаҳрамон каламуш охири йўл топиб, ип нардбондан юқори чиқди. Хизматчилар-да орқаси-дан чиқди. Қаламуш бошқа тарафдаги 20 газлик ил

нардбондан тушуб, парахўд ичиға қочиб қутулди. Матрослар-да лабини ялаб қолди.

Бу кун 5-кундур, парахўдгамиз. Ҳар ким зериккан. Оқшом соат 11, Байрут соҳилиға етдук.

Байрутни ҳар тарафи чароғон, эликтрик нурлари назар жазб этар.

Парахўдға ётдук. 26-июн эрта бирлан қайиқ ила чиқдук. Траблис муҳорабаси вақтида италёнлар ботургон бир турк парахўди шаҳардан юз қадам денгиз ичинда ҳануз ётар.

Бир соат тавқиф этдук. Оташ ароба ҳозирланди. Ултуруб Шоми шарифға жўнадук. Бир-икки кичик тунел ва тош кўфруклар остидан ўтуб, икки тарафи боғчалик ерлардан кечармиз. Ҳама ток, зайтун, анор, хурмо, анжир, патак анжир боғчаларидур.

Экинжойларға ҳар уч газға бир тут ниҳоли ўтқурулубдур. Ҳар йил бир-икки дафъа тутларни шохи ўрулуб, ипак қурти ва ё ҳайвонотға берилур экан. Барги аларға туъма* ва чўби ўтун бўлур. Тутни фақат танаси қолиб, экинға соя солмас. Мундай тут ва ости экин майдонлари ниҳоятда кўпдур, бўш ер йўқ. Боғлар темур йўлга у қадар яқинки, меваларни оташ ароба устида узмоқ мумкиндур.

Иккинчи мухаттадан Жабали Лубнон айалат* мумтозасиға кирармизки, бу ер насоро араб бир бек тасарруфиға бўлуб, Туркия ҳукуматиға тобеъдур. Халқи араб насородур. Бир оз мусулмон-да бор. Ҳамаси араб либосиндадур. Оташ ароба доимо баланд тоғларға эгрибугри йўллардан чиқар. Темур йўлни ўртасинда яна соат чархидек дандоналик бир темур хати борки, вагонларни сахлайдур. Бутун Жабали Лубнон қишлоқ ва қасабалари хуш ҳаводур. Тоғларни тепа ва ямоч ва сойларинда ёйилган ва яхши ерларинда аъло сайфия* боғ ва уч-тўрт табақалик тош оврупойи иморатлар бимо қилингандурки, Миср тарафиндан бойлар келиб, ёзми мунда ўтқарарлар. Мева-да кўп.

3 соат юруб, тоғ туннелларидан ўтуб, Жабали Лубнон ҳудудидан чиқдук. Эмди Шом ерларигамиз. Очиқ бир водий. Ҳар тарафи боғча ва экин ер, ҳар навъ мева ва чашма сувлари ниҳоятда кўп. Араб болалари мева сотарлар ва бизни Туркистондек меваси арзон, ери қизил кесакдек қизилдур. Салқин ва соф бир ҳаво ютармиз. Токларни аксари, балки ҳамаси лалми ва тоқларни бир-икки қулоч тана-зирнаги бўлуб, учидан шоха қўюлган, яъни тоқлар ерға ётган дарахтдекдур.

Бир-икки мухатта бу кенг водийдан ўтуб, яна оқ ва қизил ранг тоғлар орасига кирдук. Тарафайн* баланд тоғлар, ўртасидан бир наҳр* оқар. Наҳрни икки тарафи муттасилан боғчалар, кўй ва қишлоқлар, беш-ўн мухатта бу латиф манзаралардан ўтармиз. Музлик сув чашмалари. Араб болалари чашмалардан тўғри сув олиб мусофирларга сунар. Биз-да бахшиш берармиз.

Шомга икки мухатта қолди. Шом сайфиялари ва кибор халқи учун қилинган жавлонгоҳ ва қаҳвахоналар умумий ва табиий боғчалар орасидан кетармиз.

Хулоса: баланд тоғларни ямочиндаги боғча ва ўртасиндаги шаффоф наҳрлар орасидан ўтуб, Шоми шариф шахрининг мухаттасига етдук.

«Ойна» ж., 1914 йил,
44-сон, 1045—1048-бетлар.

44-рақамдан мобаъд

Шоми шариф мухаттасига индим. Бир неча туркистоний, бухорий, эроний ва араб даллол ва нўмирутел хизматчилари атрофимни олдилар. Ҳар бири юкларимга қўл узатмоқда ва юкларни олмоқ учун бир-бири ила сўкушмоқда ва ҳар бири тумшуқунгни остига суқулуб, ўз манзилига сени таклиф этиб, бошқасининг манзилини ёмонламоқдадур. Чарчаган кишини яна кулфат бериб, номулойим ҳаракатлари нерв-асабингга тўқинадур. Ун қадар бу мусофирлар сайёдини ҳар бири ила ғовга этиб, қўлларидан нимарсаларни тортиб олиб, ҳам-молга кўтартуруб, аробага қўюлди.

Яна орқангдан қолмайдурлар. Бириси дер: «Ман эроний ва санга ҳамшаҳардурман, сени ўз манзилимга олиб бормоқга ҳаққим бор».

Ман дедим: «Фақат кулоҳим эронийдур». Маа фиҳи атрофингдан кетмайдурлар.

Дедим: «Сизлар бу мамлакатга келиб шу қадарми одамгарликдан чиқдингиз?..»

Сўз таъсир этмас. Бири ароба ичига, дигари аробачи ёнига минди.

Ман дедим: «Ҳеч бирингни ўтелигга бормаيمان, модомики сизлар бу қадар адабсизлик қиларсиз». Қулоғига олмас.

Ароба жўнади. Аммо арабада икки нафар ҳожи сайёди. Аробачига дедим: Бу иккисининг ўтелига кетма. Балки шаҳарнинг ўртасинда ва энг аъло бир ўтелга ҳай-

да. Аробачи арабча: «Бол-раис-ва ал-а айн»,—жавобини берар. Бир хейли ҳайдади. Бирисининг ўтеги олдидан ўтдук. Аробани сахлаттурди*. Нимарсаларни ўз ихтиёри ила тушурмоқчи. Лоилож қўлум ила, шамсия ила ўтелчининг туркистоний хизматкорини урдум, азбаски ҳайвонча этиб сўкмоқ ҳам кор этмайдур. Бошимға салла, эйнимда жома йўқлиғи анинг шарридан* қутултирди. Агарда ҳожи либоси ила бўлсанг, бу нобакор даллолларни бандаси бўлдунг-кетдинг.

Бироз нари кетиб аробачи ёнига ўлтурган арабнинг ўтегиға индим.

Дорус-сурур ўтеги 3 табақалик, боғча ва фаввора ва ҳар нав гулистонлик таомхона ва чойхоналик, усти шиша ва ости мрамар фаршлик аъло бир ўтел. Чиқиб кўрдум. Мани хоҳлайдургон ҳужра йўқ. Ўтелдан чиқиб қарасам, аробадаги юк устинда ушбу ўтел хизматчиси ила бошқа бириси урушубдур. Пулис ҳозир бўлуб, мудохала қилмоқда.

Пулистан сўрадим, мусулмон мулки ва мусулмон ижорасиндаги 3 табақалик ости мрамар, усти шиша аъло бир ўтел кўрсатди. Ангилтара ўтеги мусаффо, карават ва асбобликдур.

2-табақадан бир ҳужрани етти ғуруш, яъни 6 тийинға олиб кирдим. Ўтел ходимлари ва ҳамшаҳар даллолларни мухаттада ҳожиларға бератургон азийятлари таҳаммулдан зиёдадур.

Шоми шариф ўтеллари аъло ва арзондур. Таом ва мева-да арзон. Ўтелларға фаввора ва деворлар орасиндан ҳожатхона ва ошхоналарда мил ила келтурулган жорий сувлар доимо бордур. Ҳар ўтелда мажоний совуқ ҳаммомлар ва аъло таомлик ошхоналар ва ҳар ҳужраға сув ва мажоний собун ва сутдек ётоқ пардалар ва дастмоллар ва карават устинда оқ турун (пашшахона), эликтрик чироғлар, хулоса, асбоби истироҳат мукамалдур. Миср, Истанбул, Шом ва Байрут нумералари арзон ва энг аъло ва мукамал ва ялғуз кишиға бир уйи бир ярим сўмдан 50 тийинғачадур. Баъзи уйға 3—4 карават борки, 20 тийиндан 50 тийинғача ҳар каравати ижараға берилур.

Ҳожилар учун дуруст манзилға кирмоқ муҳим масаладур. Даллоллар сўзиға кириб, кир ва тахтаканалик жойларға бормоқ дуруст йўқ. Аммо бу қадари борки бизни баъзи ҳожилар давлатлик бўлсалар ҳам таблик, ифлос, мажоний такия ва ёинки ниҳоят арзон, мурдор ерларни таржиҳ* этарлар. Бизни ҳожилар йўлда аксария-

тан у қадар кир бўладурларки, дуруст ўтелларға борганда ҳам қўймайдурлар.

Шоми шарифда мажоний така ҳам бордур. Одам бошиға 15 тийин оладургон жойлар-да бор. Даллолларни ҳожи овламоғи бутун аскала* ҳам вағзолларда жорийдурки, бу овчиларни(нг) аксари, балки ҳаммаси ўзимизни бухорий, туркистоний сарсари ҳамшаҳарларимиздур. Табиий, ичларинда тўғриси-да бор, аммо аксари каззоб ва алдовчидур. Ҳожиларни шайтанат этиб*, баъзан Истанбул ва ё Шомдан Макка ва ё Миср учун тижорат моли олиб берарлар. Ватанға савғо олиб борарсиз, деб ҳожиларни оғур қилиб мол олиб берарлар. Ҳожиларға лозимки, қайтишға кераклик нимарсаларини олсалар ва ҳожиларни доимо қушдек енгил бўлушлари лозим. Ҳар ердан нон ва таом топилур. Тўрбаларға қоқ нон ва талқон кўтармоқ кулфатдур.

Бир-да пул масаласи бор. Ҳар бир ҳожиға лозимки, мамлакатидан ёниға юз сўм сақлаб, бошқасини бонкаға бериб, Одис, Севастопўл, Ботум, Истанбул, Байрут, Шом (Дамашқ), Қуддус (Иерусалим), Қоҳира, Искандария, Пўрт Саид, Жидда шаҳрларидан истаганимча оларман, деб бонкадан аккердитив исминдаги ҳаволанома қоғаз олсун, бу тақдирға бонка ҳар бир минг сўмға 3 сўм қадар масриф* олур. Ва ҳам берилгон пулға бонка фойда берар. Олган куниғача пулни бонкаға беришға паспуртдаги исмини айнан бехато ёздурмоқ керак. Қўли бор одамни қўлининг намунасини тейишли бонкларға аввалан юборилур. Пул эгаси, масалан, Истанбулдан бориб олмоқчи бўлса, яна қўл қўйдуруб, аввалги қўл ила солиштуриб кўрадурлар. Агарда қўли бошқа чиқса, пул берилмайдур, балки тафтишға берилур. Ва ҳамда пул эгасининг қўлиға бир дафтар ва бир тахта бланка қоғаз берилур. Бу қоғазлар ила бошқа одам борса, оқча ололмайдур. Агарда пул эгаси ўлса, оқча ҳамроҳларға ва ё даллол ва байтул мол*ға қолмасдан варасаға* тегадур. Ва ҳам ўғридан хотиржам бўлуб, ҳожи тинч бўладур. Аммо зинҳор бировни қоғаз ила бошқа киши бонкадан пул олмоқчи бўлмасунки, тергов ва ҳибсға тушуб, ҳаждан ва йўлдан қолиб жазо чекар. Туркия ва ёинки хорижия бонкалари ё қоғаз оқча ва ёинки оқча бозорининг нархи юзасидан ҳожи талаби бўюнча Туркия олтуни ва ёинки франсуз, англис ва ёинки Миср олтун ва ё қоғаз оқчасини берарларки, ҳар ерда ўтар. Аларни синдургонда бонкаларға синдурмоқ керак. Чунки саррофлар* саррофини кўб олур. Ва ҳам

тезобга* солинган ноқис* олтунарни берарки, кам юрар.

Шоми шарифда келган ҳожи афандилар «Қуддус» ўтелига тушсалар, мамнун бўлурлар. Мухаттага ва шаҳарга яқин, пиёда бормоқ-да мумкиндур.

(Бақияси бор)

«Ойна» ж., 1914 йил,
45-сон, 1077—1081-бетлар.

45-рақамдан мобаъд

Шом шаҳрининг асл оти Дамашқдур. Шом исмининг асли «Шоъмун» бўлиб, арабий сўл, яъни чап маъноси-ни ифода этгувчи ва Яман қитъаси муқобилинда, яъни Ҳижозидан мағфират тарозга* нисбатан чап тарафда воқеъ бўлган мамлакатга араблар тарафидан берилган бир исмдур. Бутун мамлакатни «Барои Шом—Сурия» ҳам аталиб, Нафс шаҳрини ўзини «Дамашқи Шом» аталадур. Ушбу шаҳр Қосюн ва Жабалушшайх тоғларининг этагидаги ҳаводор бир водий—сойга ва яшил боғчалар аросинда воқеъдур. Қосюндан инатургон Барди наҳрининг барроқ ва латиф-ул-ҳамимлик* муз суйи бир неча ариғлар ила шаҳар ва атрофини сувлайдур. Ушбу сувдан Шомни аксар ҳавли ва уйларига фаввора ва таҳвили маъ* ила ҳатто, ошхоналарга жорий сув келтургондур. Шаҳарнинг бир қисми Имора ва бир қисми Салоҳия аталур. Шаҳарда уч-тўрт табақагача иморатлар бўлуб, ахийран йўл ва ободликига ҳукумат ҳаракат этибдур. Шаҳар Сурия вилоятининг марказ ҳукумати бўлуб, Туркиянинг Осиёи Усмонийга биринчи шаҳридур. 200 минг қадар халқи бўлуб, 170 минг муслим ва бақияси рум, катўлик, прутистант, сурёний ва олти минг қадар яҳудий бўлуб, бу халқнинг барчаси хоҳ мусулмон ва ғайри мусулмони арабий сўйлайдурлар. Шаҳарга 300 қадар жомеъ ва кўб эски мактаб ва бир неча эски мадрасалар бордур. Янги мактаблар бўлса, шундан иборатдур: ҳукуматнинг Мулки эъдодий*, Мулки аскарый*, Мулкияъи рушдий*, Аскарияи рушдий*, Султони туркий, Султони арабий ва яна бир неча ибтидоия мактаблари бордур. Ҳукуматнинг яна бир «Мактаби санойеъ»*и ва ики катта кутубхонаси бордур. Нафс шаҳрида бир неча матбаа ва 2—3 жарида чиқар. Халқ ва жамият тарафидан идора қилинатургон арабий ва Ислом низоми мактаблари ушбудур: Ватан эъдодий-

си, Мадраса ут-тараққи рушдийя, Ўттиҳоди* рушдийя, Савқ ут-Тийн рушдийя, Мадраса уш-шарқия рушдийя, Таълим ул-ватания рушдийя ва яна булар учун бир неча ибтидоия мактаблар, шаҳарда мусулмон араблардин ажзаъхона—аптик бор. Ва ҳар ерда мусулмон дўқтурларнинг лавҳалари кўрунур. Мусулмонлар қўлинда муз фабрикаси, тамбоку* ва попирус, нажжори ва садаф-кори йиғоч ишлари фабрикаси, ипак фабрикаси, ҳарир боқи фабрикаси ҳамда шиша фабрикаси бордур. Жомеъларининг биринчиси ва балки Макка, Мадина ва Қуддус ҳарамларидан сўнг шарафлик ва музайян жомеъи —«Уммавийя жомеъи шарифи»дур.

Шаҳарға киргам кунни(нг) эртаси зиёратига мушарраф бўлдум. Бу жомеъининг асл еринда эски бир маъбад ёинки бутхона бор эканки, сўнгралари калисоға табдил ва хароб бўлуб экан.

Хулафои Уммавийядан Валид бин Абдумалик бин Марвон тарафидан санаи ҳижриянинг авваланчи юзинда ушбу назирсиз жомеъи шариф бино қилинган ва дунёнинг биринчи музайян ва санъатлик жомеъидурки, мухтасар ва сатҳий суратда мухтарам хонандалар учун кайфиятидан ёзармиз.

Аввалан ҳар тўрт тарафи баланд тоқу равоқлар айлантургон ва мармар сайқал берилган тошлардан бино қилинган катта бир мураббаъ ва мустатил* ҳарамға кирилур. Ҳарамни(нг) ичи тамоман сайқал берилган мармарлар ила фарш бўлуб, сафоси ва тозалиги муболағасиз, сут тўкулса, яламоғи мумкин даражададур.

Ҳарамни(нг) барча тарафи бозор ва раста бўлуб, ҳар тарафидан бир неча дарвозалари борки, ҳарамға киратургон хоҳ аёл ва эр бўлсун кафш ва этикларини суғуруб кирарлар. Ва ҳар тарафинда доимо баввоб* ва хаддомлари* бордур.

Ман калушни чиқориб этик ила ҳарамға кирдимки, орқамдан ўн қадар араб болалари эргашиб, «Ахлаъ, ё ҳожи, ҳарам», деб безор этдилар. Охири, чиқармоқға мажбур бўлдум. Уч тарафи равоқ ва бир тарафи масжиди муштамил*. Ҳарамни узунлиги 240 газ, эни юз газ бўлуб, ўртаси мармар саҳндур. Ва саҳн ўртасинда ҳаштсу бир мармар-фаввора шодурвонлик жорий ҳавз бор. Ва ҳарамни ҳар тарафинда бир неча фавворалик, вузуъ* маҳаллари бордур. Асл жомеъи шариф ушбу ҳарамни қибла ва тўлоний тарафинда бўлуб, нафси жомеъ* ичининг тули 210 газ, арзи* 58 газ бўлуб, масжидни ичинда якпора қирқ дона мармар стун бордур. Ҳар

бир мармар стунлар яна мармар равоқлар ила бир-бирига марбут бўлуб, яна бу равоқларни ҳар бири устида ажойиб суратда икки дондан равоқлар ясаиб, онинг устинда масжидни саҳфи бино қилингандур. Масжидни тўрт тарафи ердан 8 газ юқориғача деворлар мусайқал, гулдор ва жавҳардор оқ ва кўк ва қора аъло жинс катта ойинадек жилолик самоқ* ва мармарлар ила бино қилиниб, бу мармарлар ундай устолик ила бир-бирига васл қилинибдурки, дарзини топмоқ мушкулдур.

Узунлиги 4—5 газ, эни 2—3 газ мармарларни устига қозма ва қабартма мунаббат*, исломий гиреҳ ва нақшлар қозилиб, бизни мамлакатда ганч устинда деворларга намоя, меҳроб, ироқи, муқарнас, мунаббат, морпеч...* қилганларидек, рахом* устига ажойиб нақшлар ўткарибдурларки, инсонни ҳар бир тош ўзига парастиниш* этар даражасиғача тасхир этар. Ҳар на қадар диққат этсанг, ул тошлардаги мусулмон санъати ул қадар ортиқча жилва этар, гўёки ҳар бир тош бир санамдур. Стун бошлиқлари у қадар санъатликдурки, кўрмагунча инонилмайду. Масжиди шариф деворининг қалинлиги 4 газ бўлуб, қибла тарафидан бозорга қараган музайян бир эшиги бордур. Масжидга 2 меҳроб бўлуб, ҳар бирининг баландлиги 8 газча бўлуб, меҳробларни икки тарафинда ва ичинда ҳамда устинда мармар ва жавоҳирлик мусайқал тошлар устиндаги қозма ва қабартма нақшлар инсонни дучори ҳайрат этар. Бутун меҳроб ва атрофидаги тошларга холис олту қабартмалар ила оят ва ҳадислар ёзилган садаф, ақиқ, зумуррад ва забаржад тошларидан чархи ишлаб, мармарлар устинда мош ва нахуддан бошлаб данак катталиғиғача майда, шундай музойиқ ва кошинкорилар этганки, ўзбекча сўйлайин, бир табақдай жойиға бир соат қараган ила кўруб тамом қилолмайсан. Инсон ўзини бир олам ҳунар, бир дунё санъат ичинда кўруб, аввалги мусулмонларнинг дин йўлинда этгон сайъи ва қилгон ихлосларининг ҳамда ҳунар ва нафис санъатда этган тараққийларининг ва сарф этган пул ва ғайратларини ўйловиға фарқ бўлуб, кўзи тинар ва ҳеч нимани кўрмас даражасиға келур.

Ё раббий! Мусулмонлар ва у бадавий араблар бу қадарми аҳли санъат бўлдилар? Илоҳо, бу на хориқадур*. Бир сўз ила тамом этайин. Роқими ҳуруф ҳинд, эрон ва испаниё жомеъларидан бошқа ислом оламининг барча жомеълари зиёратига мушарраф бўлдум ва аммо жомеъ Уммавиййадек зийнатлик ва осори нафислик бир жомеъ кўрмадим. Ёнимда амиркойи насоро бир сайеҳ

бўлуб, турк бир таржумони-да бордурки, соатлар ила ушбу меҳроб ҳузуринда эди. Бироз сўйлашдук. Ул деди: «Ҳинд, Испаниё, Эрон, ва Туркияни, хулоса, Ҳижоз ва Хитойдан бошқа бутун Шарқ оламининг жомеъларини ва осори нафисасини кўрдум. Аммо бу жомеъдаги араб санъатининг бошқача мазийяти* бордур. Италиё ҳайкалгарошликда дунёда биринчидир. Аммо арабларнинг маънойи саҳиҳи* ила бу диний «ҳайкал»лари—меҳроб ва минбарни кўрсатиб дер: «Ҳар бир санъатни мувофиқидур. Санъати нафиса ила жазбийяти руҳония қувватлари бир бўлуб, инсонга турфа ва ажойиб таъсир этар. Ва бир ҳафтадан бери ҳар кун келиб қарайман, яна аввалгидан зиёда нафис ва яхши кўрунур...»

Ана, бир амрикойининг сўзи.

Уммавийё жомеъинда икки меҳроб бўлуб, бириси нисфи шимолининг нисфинда, дигари масжидни том ярминда воқеъ бўлуб, бу меҳробни 6 газ фосиласида* йигирма қадар зиналик ва эшик ила чиқилатургон, ҳар тарафи музайян, муттало, мунаққаш ва ўймакори забаржад рангидаги раҳомлар ила шабакаланган* ажойиб дилфиреб ва сеҳромиз рангоранг самоқлардан бино қилинган бир минбари шариф бўлуб, устинда чохортарк* мунаққаш бир қубба ва анинг устинда муттало бир қубба ва онинг устинда «олтун ҳилол» қўюлгандур.

Уртадаги меҳробни сўл тарафинда масжид ичинда музайян самоқ ва мармарлардан бино қилинган ширин ва латиф, ниҳоятда санъатлик бир қубба бўлуб, ичи ҳазрат Яҳё алайҳиссаломнинг марқади шарифларидур. Яна меҳробни сўл тарафиндаги деворинда Худ¹ ва Ҳизр алайҳиссаломнинг мақоми муборақлари бордур. Масжиднинг қиблага муқобил тарафи, яъни намоз ўқуганда орқа тараф, асл бинода фақат очиқ равоқлардан иборат экан. Аммо ал-он равоқларни аксари беркилиб, 4—5 равоқга асл вусъатиға мувофиқ катта эшиклар ўтқурулубдур.

Масжидни ери аъло ва мусайқал мармарлар ила мафруш* экан. Ал-он қимматлик ҳасирлар* ила ўртулуб, устинда Истанбулдан юборилган энг катта ва рангоранг 130 дона пат, асл қолин солингандур. Масжидни ҳар биринда садафкори санъатлик ажойиб кўп адад лавҳлар ва устинда Қуръони карим ва Ҳадиси шариф китоблари қўюлган, ҳар ким ўқумоқдадур:

¹ Худ — Яхуд.

Масжиди шарифнинг қандил ва шамдон тоқимлари кўп ва хеле зариф бўлуб, элиқтрик ила танвир қилиниб, оқшоми чироғ нурлари у мусайқал мрамрлардан акс этиб, яна ажойиб ҳусн пайдо этиб, ғариб кайфиятда жисму жонга таъсир этар.

15 сана муқаддам шаҳарға воқеъ бўлгон бир ёнғин масжидға сироят* қилиб, сақфиға зарар келтуруб эканки, ҳозирги уст пушиши ажойиб суратда санъатлик йиғочлардан бўлуб, ҳар навъ ранглар ила ниҳоят зебо ва девориға ёқишиқ кайфиятда нақшлангандур. Таъмири халойиқ ва ҳукумат тарафидан бўлубдур.

Ҳарам атрофинда уч катта минора бўлуб, бири минораи байзо* ва ҳазрати Исо алайҳиссаломни нузуллариға мансубдур. Ҳарам саҳнида уч ерда қори ва муаззинлар учун бино қилинган мақсуралар бордур. Масжид ичиға кирсанг, ҳар нимарсадан сиво* бўлуб, руҳоният ва олий ҳисларға ва равшан бир мозийнинг саҳҳор* таъсири ила маҳвият даражасиға келиб, мажбуруна убудият саждасиға кетарсан. Ва Оллоҳи зулжалол даргоҳиға ўзунгни кўруб, лоҳутий* бир ҳолат рўй бериб, дунёни унутарсан, қалбинг, жисминг ёлғиз Оллоҳ дер.

(Субҳони зи-л-мулк вал-малакут)

(Бақияси бор),

*«Ойна» ж., 1914 йил,
46-сон, 1095—1101-бетлар.*

46-рақамдан мобаъд

Уммавиййа жомеъи ҳарамнинг бир тарафинда машҳур Султон Салоҳиддин Айюбийнинг қабри бордур. Бу жомедан бошқа 999 санаи ҳижрияда Синон пошо тарафидан бино этилган жомеъ Синония ва яна Дарвешия жомеъи, Жомут-тубо ва бошқа жомеълар ниҳоятда зийнатлик ва ери аъло гиламлар ила тўшалган, ажойиб қандиллар осилган ва ҳар бири бир подшонинг катта боргоҳидек дабдабалик жомеълардур.

Дамашқ аш-Шомнинг Солиҳия қисми асл Шомға элиқтрикли қўша трамвай ила рабт берилган ва Шом марказиға 30 дақиқалик йўлдур.

Шайхул акбар Муҳийиддин Арабий ҳазратлари ва яна кўб салоҳанинг* марқади шарифлари шундадур. Солиҳия — Салоҳиянинг устиндаги Қосюн тоғинда

баъзи пайғамбарларнинг зиёратгоҳлари бордур. Салоҳиянинг ўн минг қадар халқи ва аъло бир неча жомеъ ва бозорлари бўлуб, атрофи бутун боғистон ва жорий сувлардур.

Муҳйиддин Арабий зиёратгоҳининг устинда олий бир иморат ва муҳмал* зардўзи пўшишлар бордур. Мадхалинда* ушбу байт ёзилгандур:

Қутб-ал-ақтоби¹ жаҳон ҳазрати Муҳйиддинким,
Рубъи маскунда* деюр ҳазратина: «Ҳазрат шайх!»
Хотами* аҳли вилоятдур у ғавс-ил аъзам
Шарқу ғарби, на ажаб, тутмиш эса шуҳрат шайх.
Бир замондан бери аркони тазалзул* ўларақ,
Манҳадам* ўлмаға майл этмиш эди турбат шайх.
Этдилар сарф нуқуд* ҳимам* аксар ашроф*,
Боис файз дуқун ўлмоқ уза хидмат шайх.
Ўлди бу мазжан олийи муқаддас маъмур,
Этди таъмир ҳақиқатда ани қудрат шайх.
Бандаи хос, зиёли бу иша қилди қабул,
Айлаюб волийи Сурниани ҳиммат шайх.
Хоки иксир эдар, албатта, нигоҳи караминг,
Мазҳари файз назар қил мани, ё ҳазрат шайх².

(1294)

Шайхул акбар даҳмасинда доимо зиёратчи кўп ва даҳма атрофинда мармар ва аъло бир ҳавли ва бир тарафинда ниҳоятда зийнатлик мармар бир жомеъи шариф ва ҳавли ўртасинда мусайқал тошлар ила бино этилган катта бир фаввора бордур.

Даҳма хорижинда катта бир ғурабо ошхонаси мавжуд бўлуб, фуқароға доимо ҳукумат тарафидан мажоний таом (чулон) берилур. Биз бориб ушбу чулондан тановул этдук. Чулонхўрларни(нг) адади 200 қадар эди. Баъзилар табақ-табақ олиб кетмоқда эди. Зиёратдан чиқиб, ароба ила 6 чақирим богчалар ичидан кетиб, Думор, Рабвоҳ сайронгоҳларини тамошо этдук. Шомнинг марказидан ҳар тарафиға 2 хат элиқтрик трамвай ила кетар ва ҳар ердагидек бу трамвай белжикларникидур*. Байрут ила Шом аросинда 12 соатлик темур йўли немис ширкатиға бўлуб, 2-даражаси 4 сўм 60 тийин, 3-си 3 сўм 20 тийиндур. Шомдан яна

¹ Қутб-ал-ақтоби — қутблар қутби.

² Шайх Муҳйиддин ибн ал-Арабий (1165—1240) тасаввуф илмининг, хусусан, «вахдати вужуд» таълимотининг асосчиларидан, асли андалузиялик (Испания).

бир темур йўл Ҳалаб тарафинда ишламоқда ва ушбу йўл Бағдодгача ишланмоқда ва немислар қўлиндадур. Шомдан яна бир темур йўли Ҳайфоғача узайиб, Ҳижози мағфират Тароз темур йўлига қўшулуб, бу йўл туркларни ўз қўлигадур.

Шомда 5—6 катта қаҳвахона ва театрхоналар ва 3—4 синаматўграф хоналар бўлуб, яхшигина оқшом ҳаёти бордур. Марказда бир сайронгоҳ ва анча яқин музайян ва темур панжаралик «Уммат боғчаси» бордур.

Қаҳвахоналаринда маскарот қисмидан йўқ. Фақат чой, қаҳва, норгила, музлик ва ширин-шарбатлар ва таом ва эркак хонанда ва мусиқилар бўлуб, яна бир қисминда булар устинда мусиқий дасталар ила аёл раққоса ва хонандалар бордур.

Йўл ва бозорда озгина мастлик зоҳир бўлса ҳам ҳукумат ҳибс этар экан. Ҳатто, зоҳирий майхона йўқ дедилар. Шом, Миср ва бутун Туркия мамлакатага синаматўграф ва мусиқи ҳам рақслик қаҳвахоналар соат ўндан сўнгра очилур эканки, сабаби, оқшом намозининг риояси ва дигари кеч бўлуб, шоядки халқ оз бориб, беҳуда масориф озайсун. Оқшом намози ҳам бир оз тоъхир* ила ўқулуб, намоздан сўнгра ваъз ва саловатхонлик хейле чўзулур. Бизларникига ўхшаб фақат бир намоз эмасдур. Истанбул ва Миср масжидларидек Шом масжидинда ҳам аёллар намозга келар эканларки, Муҳйиддин Арабий ва Уммавиййа ҳам Синониййа жомеъларинда дасталар ила муслималар келиб, намоз ўқумоқда ва баъзиси 3—4 лаб саҳн ва ё масжид равоқларининг кунжида ўз уйидек тикиш тикиб ўлтургани кўруладур, аммо фаранжи илан.

Шомга бадавий ва шаҳарий арабларнинг ҳар қисми мавжуддур. Масалан, шаҳар халқининг аксар ёшлари оврупойи либос ила фақат бошлариға турк «фас» идур. Оддий шаҳар халқи қадима узун ва тор араб жуббаси ва бошинда кичик салла бўлуб, устидан Оврупонинг палтусини кийибдурки, қисқа палтў остидан бир аршин қадима либос чиқиб турубдур. Уламо жубба ва або* иладурлар.

Қишлоқ араблари бошиға ипаклик ва ё пахталик катта рўймоллар солиб, устидан қаро жундан ва ё устинда гулоба тўнлик чилтор боғлайдурлар.

Ушбу қарс ва чилтор бир сўмдан 50 сўмгача бор-

дур. Устидан княдургон жун або муслиҳлари-да 3 сўмдан 100 сўмғача бордур.

Шомни ипаклик атлас ва олача ва ип матолари энг аъло бўлуб, бир либослиги 2 сўмдан 30 сўмғача бордур. Мунда қаттиғ йиғочларға садаф ва нажаф* тоши ва ақиқ ишламалик уй асбоблари, яъни мебел, курси, сандал, ойна, миз* — устул, дастчўп — полка, диван, лавҳ, ниҳоят санъатлик ромка — чорчўбалар ва сепоярлар кўб ишланиб, Оврупо ва Амриқоға кетар экан.

Миср чорсуси, Ҳамидия чорсуси ниҳоятда зийнатлик бўлуб, усти темур ва шиша ила ёпилган ва ичинда минглар ила дўкони бордур.

Саҳро ва бодиядан келган қир ранглик иштонсиз аёл ва эркак арабларға ва ғазал ўқуб, доира чолиб оқча жамлайдургон қиз ва эр, бадавий болалариға учралур. Шаҳарий ва фақир араб хотунлари ҳам сатр* ила бўлуб, аммо масиҳи* ва жўробсиз* оёқ ила яғоч кафш кийиб тақирлаб кетарлар. Баъзи араб хотунларининг эшакға Оврупо хотунларидек яктарафа ўлтуруб, эшак чоптурғонлари ажойбдур. Бизникилар бўлса, йиқилиб маъюба бўларди.

Қишлоқдан нимарса келтуруб сотадурғон араб хотунлариға ҳам кўб учралурки, ҳар ким иззат ва ҳурмат ила аларға муомала қилиб, «Ё сати-ё саййадати, ё ҳарам»¹, деб нидо этарлар.

Шаҳардан хориж 3—4 эшакға мева ва ғалла ортиб, ҳайдаб келиб турғон муслималар кўзға учралур. Ва ондан тарбуз сотиб олдук.

Шомни(нг) ёш эрлари тамоман сақолларини қириб, мўйлабини қўюбдурлар. Бошларини(нг) тепа сочини олиб, атрофини озгина қўюбдурлар. (Бизға атрофини олиб, тепасидан хитойча кокул қўюлгандек). Муллолариға бироз сақол бор. Яҳудийларнинг икки чеккасиға ингичка ва бир қаришдан зиёда узун кокули бордур.

Тўй ва маъракаға исрофлари оз бўлуб, иқтисодға риоят этгувчидурлар. Қаҳвахоналардаги сарфиётлари оз бўлуб, чилим чекатургонлари «аъло шоми тамоку» ларини ёнлариға юргузуб, қаҳвачи норгиласиға* солиб чекадурлар.

Кўчалариға ва ҳар ерға лимўнат ва ҳар навъ лавиз музлик шарбат ва дўндурмалар кўп бўлуб, катта бир қадаҳи 2 тийиндур.

¹ Ё сати-ё саййадати, ё ҳарам — эй, муҳтарама аёл.

Шаҳар ичинда бир мураббаъ аршин ер 10 сўмдан 100 сўмгача ва яқин боғчаларнинг 7 мураббаъ газии 10 тилло экан.

Шом ва Қуддусдаги қадима шаҳари араб насоро ва яҳудийларнинг хотунлари ҳам сатр ила юруб, аммо қишлоқларга хоҳ мусулмон ва ё бошқа бўлсун сатр йўқдур. Сурия ва Шомнинг мусулмон, насоро ва яҳуд халқи тамоман араби сўзлаб, хат ва ҳатто, ибодатни инжил ва исмлари ҳам арабийдур. Араб маданияти, араб салтанати мундаги ҳар навъ халқни ўзиға жазб этиб, аммо 1300 санадан бери асло буларни ақида ва виждони миллийлариға тасарруф этмайдурки, бул Қуръони каримни бошқаларнинг дину виждонининг озод қўйганидан ва умарои исломиянинг гайридинларни ҳимоя этганларидандур. Ал-он Сурия арабларининг бир қисми туркларға яхши кўз ила қарамайдурки, бул оврупойиларни(нг) таъсиридан экан. Аксар халқи ва турклар тарбият этиб ўқутганлари туркларни яхши кўруб, турклар таназзул этса, бизни(нг) ҳам заволимиз ва оврупойиларға маҳкумиятимиз бўлур, дер эмишлар...

Маркази Дамашқи аш-Шом бўлган Сурия вилоятининг ери 100 минг мураббаъ километру ва барча халқи 2 милйўн 300 минг қадар бўлур, дин жиҳатинча тақсимоти ушбудур:

Аҳли ислом	140 000	Мутовала	70 000
Насоро	70 000	Исмоилий	165 000
Армани		Армани	
ғриғурий	100 000	прутестани	22 000
Бобий ва			
баҳоий	4 600	Язидий	160 000
Яъқубий	45 000	Даразий	200 000
Артузкас	30 000	Тобеини	
		калисо	16 000
		юнон	
Нимору	400 000	Малаки	150 000
Армани			
катулик	40 000	Лотини	48 000
Сурёний			
ва		Яҳудий	140 000
калдоний	68 000		

(Бақияси бор)

«Ойна» ж., 1914 йил,
47-сон, 1120—1125-бетлар.

Шоми Шарифдан 3-куни. Яна темур йўли ила Жабали Лубнон аёлат мумтозаси воситаси ила Байрутга келдим. Оқшом Жабали Лубнон тоғларидан кечармиз. Оташ ароба гоҳ тоғ тепасинда бўлуб, андан ҳар тарафдаги қасаба ва қишлоқларнинг чироғи ажойиб суратда кўрунур. Гуёки устимиздаги юлдузлик осмон акси ерға уруб, бошқа тил ила устимизға ва остимизға ҳам ададсиз юлдузлик осмонлар бўлуб ва оқшоми ниҳоятда латиф ва покиза, муаттар бир ҳаво ютармиз. Қаторимиз гоҳ тоғ тепасидан бош ошоғи сойлар қаърига инар, гоҳ тоғ ямочларинда илонворий юруб, баъзан тоғ тепалариға ўрлаб тирмашар. Баъзан тахтулжабал* туннеллардан ўтар. Бир замонлар бир тарафи жаҳаннамдек тубсиз тоғ каноридан қиялаб ўтарки, оқшом қоронғулиги ила инсон «лоҳавл»* ўқур. Кичкинагина мухатталар-да турар.

Араб хотунлари ҳар мухаттада мева, қатиф, сут сотар. Буғдой унидан қилинган иссиқ тунук (юпқа) пишуруб чиқарубдурлар. Бир юпқа 5 тийин ва юпқа устиға бир қошуқ қатиф (лабан) суртарки, у ҳам беш тийин. Ичиға қатиф ўралган юпқани еб, лабинг, бурутинг қатиф ҳўплаган чўпондек оқарур. Оврупойи сайёҳ эру хотунлар, хулоса, ҳар кимни лаби бу юпқа ва бу қатиф ила оқарур. Мунда арабдан бошқа тил йўқ.

Жабали Лубнон аёлат мумтозасининг масоҳати 6500 мураббаъ километр бўлуб, 400 минг қадар араби сўйлайдургон халқдан иборат бўлуб, ярмидан зиёдаси моруний, яъни қадима сурёний ва финикияли авлодидан бўлуб, мазҳаблари насрониятни(нг) католиккига яқиндур. Бақия нисфининг аксари муслим ва дарзи қабиласидан бўлуб, бир ози Рум катўлиги ва бошқалардур. Дарзи аталадургонлар мусулмон бўлсалар ҳам, баъзи жоҳилона одатлар аларға нисбат берилур. Чунончи, ўз яқинларини никоҳ қилмоқ ва бирдан зиёда хотун олмаслик ва бир дафъа талоқ қилган хотунларини қайтиб олмаслик ва ...дек мазҳабларининг баъзи ҳукмларини сир ва махфий тутуб, ҳар панжшанба оқшоми, жамъ бўлатургон одат ва ёинки ибодатлари бўлуб, у жамиятға ўзларидан ҳам баъзиларни қўймас эмишлар. Ўз ўрталаринда халқни уққол* ва жуҳҳол*га тақсим этиб, аҳкоми мазҳабия ва баъзи асрорларини фақат уққоллари билиб, жуҳҳоллариға айтмас эканлар. Қуръони каримға иқрор бўлуб, саҳобаи изомдан* Салмон

Форсий¹ разияллоҳу анҳуга эътиқодлари зиёдадур. Мазҳаб китоблари ҳам ёширин тутулуб, имо ва ишоратлар ила ёзилиб, ҳатто, ўз жуҳоллариға билдурулмас экан.

Дарзилар катта қабила бўлуб, Шом ва Ҳалаб бодиялариға ҳам сокинурлар. Жабали Лубнон аёлати Туркия давлатиға тобеъ бўлуб, аммо католик ерли араблариндан бири 5 саналик муддат ила Ҳазрат Султон тарафидан мутасриф — ҳоким тайинланур. Мусулмонларнинг қози ва ҳокимлари ўзидандур.

Қадима Канъон диёри Жабали Лубноннинг бир қитъаси бўлуб, Оқ денгизға соҳилдур. Оқшом соат 11, Байрут шаҳриға етиб, Ал-манзар-ал-жамил ўтелға индим. Утел Оқ денгиз соҳилинда бўлуб, денгиз ҳавоси ила муаттар, ужраси* 5 гуруш — 43 тийин эди.

Эртаси Байрут шаҳрини гашт ва гузор этдим. Мактаб ва дорулфунунлар таътил ва боғли эди. Ушбу шаҳар Туркиянинг Байрут вилоятини² маркази бўлуб, илм ва маориф жиҳатидан Мисрдан сўнг Шарқда биринчи шаҳар бўлуб, аммо маорифнинг бониси Оврупо ва Амрико мисйўнерларидурки, тарафона мактаб ва дорулфунунларини тараққийсиға саъй этарлар.

Байрут дорулфунунлари Оврупо ва амрикойилар тарафидан идора қилинса ҳам, лисон, тадрис араби бўлуб, франсавий ва немис ёинки англис алоҳида бир фандек ўқулур. Байрут дорулфунунидек олами исломнинг Туркистон ва Бухордсидан бошқа ҳар тарафидан талаба бор экан. Ҳатто, Шарқнинг Ёпунидан талаба бор экан. Тотор биродарлардин ҳам дасталаб талабалар бордур.

Бухоро ва Туркистондан мунда одам бор, аммо ишлари ҳожиларни шикор этмоқдур.

Шаҳарда юз мингдан зиёда халқ бўлуб, учдан бири муслим ва бошқаси катўлик, ўртўғус, прўтистант мазҳаблик насоролар ва бирози яҳудий бўлуб, барчасининг тили, исм ва инжилиғача арабийдур.

Англис ширкати шаҳарға таҳвил моъ* ила сув келтирган, яъни сақоси* — англис. Ва Байрут лимон—парахўд ҳавзини франсуз ширкати бино этгандур. Темур йўл ва қўша хатлик трамвай немис ва белжикники. Фақат мамлакатни исми усмонлиғи тобеъдур. Ажнабийларнинг минглаб талабалик ҳар навъ дорилфунуни ва неча юзлаб талабалик ҳар навъ мактаби 50 дан зиёда бўлуб, мунтазам расадхона, кимёхона, ташриҳ ва жарроҳи ва

¹ Салмон Форсий — илк мутасаввуфлардан.

² 1914 йилда Байрут Туркия тасарруфида бўлган.

ҳикматхоналари бордур. Туркларнинг ҳам мулкӣ рушдияси, аскарӣ рушдияси, мактаби султонӣ, 2 қизлар рушдияси, 4 ибтидоия мактаби ва ўттуз қадар мусулмон мактаблари бордур. Мунда матбаа ҳам кӯб бўлуб, хейле араби қадим ва жадид, динӣ, адабий, фаннӣ ҳар навъ китоблар ва 20 қадар мажалла ва жаридалар нашр бўлинадур.

Шаҳарнинг ўртасинда кичик, фақат зийнатлик боғчаси ва аъло бир чорсуи ва 4—5 табақалик олий иморат ва катта маҳозинлари ва тош фарш қилгон катта йўллари бордур. Тараблиси Шом, Лозқия, Аъко, Балқо уездлари Байрут вилоятига тобеъдур.

Денгизда араб ширкатининг попури (ал-он англис қўлинда) ҳозир экан, кирдим. Истанбулдан Байрутғача 3-мавқега миниб, ҳожи юруши ила юруб, азиат чекиб эдим ва бироз нотоблик-да бор. Онинг учун 2-мавқега белат талаб қилдим. Йўқ. Ночор Ёфа шаҳриғача 20 соатлик йўл учун 13 сўмға биринчи даражадан жой олдим. 3-си 2 сўм 40 тийин эди.

Парахўдда мисрий, шомӣ, истанбулий кибор мусулмонларда бир хейле бор. Биз-да 13 сўм бериб, бу дафъа киборға қўшулдук. Иттифоқо, уч кишилик бир уйча (қамара)ға бир ўзум кириб, аъло бир уйқуға толдим. Таом вақти ходим уйғотди. Катта солунға чиқдук. 4 катта устол, бирига парахўд маъмурлари, иккисига оврупойи хамулалар*, бирига кештидағи* мусулмонлар ва ҳар кимни уйи ва карават рақами табақи олдиға ёзилгандур. Ходим нўмирамизни кўрсатди, ҳамхоналар саломлашиб ўлтурдук.

Суфрада мисрий, араб даъво вакили — закўнчи бир араб дўқтур. Бир араб бонка мудирининг ноиби, 2 турк зобит — офисар, бир турк, 2 араб бойбачча ва тамоман сақоли тарошланган саллалик бир араб катта мулло ва бир-да ман. Хонимиз* устинда ҳар навъ маскаротлар-да бордур. Таомлар бирин-бирин келдики, шундан иборатдур: макарон, кабоб пиёз, кабоб танури, бир навъ шўрбо, кабоб маъ картўшка, балиғсардника, панир*, янғоқ, мева, қаҳва, канфет, печени. Ҳар ким бўғўзигача тўлдурди. Аммо шишадаги маскоратдан на ул бойбаччалар ва на ул оврупомижоз бўлган араб ва турклар бир қатра бўлсун ичмади.

Дедим: «На учун ичмайсизлар?»

Дедиларки: «Алҳамдулиллоҳ, мусулмонмиз. Оллоҳ азим-уш-шон Ҳазратлари Қуръони каримда афандимиз воситалари илан наҳйи этибдурки, 1300 сана сўнгра

оврупойилар бу хабисларинг* зарарини билиб, ўзларини сақламоқдадур. Биз қандай ичармиз. Анварбегимизда ичган афисарларни силки* муқаддас аскарийдан тард этар».

Дедим: «Эй, мисрийларға на бўлди?» Унлар дедиларки, бизнинг мактабларда мунинг зараридан баҳс этарларки, инсоннинг ичкиси келмайдур. Дедиларки: «Туркистонун Бухоро қандайдур?»

Мажбуран тўғриси сўйладим...

Дедилар: «Астағфурулло!»

Таомдан 3 соат сўнгра мукаммал чой, оқшом яна 3—4 навъ таом. Эрта бирлан яна мукаммал чой, сут... парахўддан берилди.

Қабл аз аср* Хайфоға етдукки, бул Хижоз темур йўлининг аскаласидур. Баҳойию бобийларни каттаси Эроний Абдулбаҳо Аббос афандининг мунда эканлигини сўнградан билдим. Валлоҳи, парахўд 3 соат турдики, тушуб бу машҳур киши ила суҳбат этардим.

Оқшомғача парахўд Сурия соҳилини бўйларди. Сайдо, Сиво, Аъко, Хайфо, Қайсария, Арсуф шаҳарлари кўрунуб қолди. Парахўдға эллик қадар катта ва кичик оврупойи мактаб қизлари бордурки, роҳиба ва муаллималари ила Қуддуси шариф зиёратига кетарлар. Бир вақт денгиз бироз ҳаракатға кирди. Бу қизларни бир қисми лоқайд ва бир қисмининг боши айланиб йиқилмоқда ва қусмақда, кичкиналари йиғламоқда бўлуб, ажойиб манзара ташкил этар эди.

Эртаси соат саккиз, Ефа шаҳриға етдук. Парахўд соҳилдан 3000 қадам узоқда турди. Ефанинг фўртанасини ваҳмлик этиб сўйлардилар. Аммо ҳеч фўртана йўқ, фақат денгиз бироз ҳаракат этиб, қайиқ солланир, қўрқулатургон бир нимарса йўқ. Аммо қиш мавсумида ойни аввал ва охирида жозибаи қамар* қонуни ила 3—4 кун қатиг фўртана бўлур экан, ёзда хотиржамликдур. Қишники ҳам кўп бўлса, ойда бир ҳафта.

20 тийин ила Абдулрауф исминда бир насоро қайиғига миниб, ондан чиқиб, бир ўтелға соат 2 ғача истирохат этиб, 3-мавқеъ оташаробаға икки сўмға белат олиб, Қуддуси шарифға мутаважжиҳан ҳаракат қилинди.

«Ойна» ж., 1914 йил,
48-сон, 1142—1148-бетлар.

Ефадан Қуддуси шарифғача темур йўли илан тўрт соатлик йўл 60 килўметру бўлуб, мунинг 3 соатлиги лалми ва обикор ерлар бўлуб, араблар ҳар мухаттаға тарбуз, узум, зайтун ва амсоли мевалар чиқорадурлар. Қуддусға бир соатлик қадар қолгандан сўнгра тоғлар бошланур. Баъзан тоғ оралариндаги очиқ ерларга анор, узум, анжир, лимў, афлисўн, зайтун ва бошқа мевалар ва бўстонлари кўрулур. Ал-он саратон ойи бўлуб, Оврупо ва Амрикодан гуруҳ-гуруҳ эр ва аёл насоро ва яхудий зиёратчилари келиб кетмоқда бўлуб, темур йўл қаторлари булар илан тўладур. Ефа ила Қуддус орасинда ҳар кун икки дафъа қатор юрар. Ерли араблар-да қаторға кўп бўлуб, саҳройи хотунлари қочмайдур. Шаҳарликларини Туркистонға нисбатан «ярим сатр» бўлуб, аммо ўзларини яхши тутарлар. Қаторға Ҳиндустон Бангола қитъасидан 74 яшар бир каминр-да борки, Мадинадан зиёратға келар. 20 санадан бери Ҳижозда бўлуб, арабий ўрганибдур. Ўзи ниҳоятда фақира ва орқасинда эски латталардан иборат бўғчаси бордурки, Ефаға йўлчилар оқча йиғиб, белат олиб бериб эди.

Қуддуси шариф мухаттасиға етдук. Одам кўл. Ароба оз. Ҳануз қаторға эдим, бир киши келиб, вағўн ойнасидан сўрушди. Ва орамизда шу муҳовара* жорий бўлди:

- Нимарсаларингиз қанда?
- Нима қиларсиз?
- Ман — далил*, сизни манзилға олиб борурман.
- Қимни манзилиға?
- Табя ёинки бухорийлар тушадургон жойға.
- Иккисиға ҳам бормайман. Утелларни кўруб, маъқул бўлганиға тушарман.
- Ман далилдурман, мани сўзумға қабул қилишингиз керак. Утел бўлса ҳам ўзум топиб берарман.
- Далил бўлсангиз, ҳарамға учрашурмиз.
- Йўқ, бўлмас. Сизни бухорийлар тушадургон ерға олиб борурман.
- Мани ҳур қўюнгиз, истаган еримға кетарман.
- Йўқ, тақсир. Мунда усул ва қоида шулки, ҳар ким далилға тобеъ бўлур.

Нимарсаларимни ҳаммолға тоншурмоқчи бўлди. Ман дедим:

- Сиз далилми ёинки сайёд? Йўлингизға кетинг, валлоҳ, жандармани чақирарман.

Ҳаммолини итариб юбориб, бошқа ҳаммол ила ваг-
золдан аробачиларга чиқдук. Аробалар ҳамма машғул
бўлубдур. Далил афанди яна орқамиздан қолмай, ҳам-
молга амр бериб келмоқдадур. Одам ва юк ила тўла бир
фойтунчиға 40 тийин бермоқчи бўлдум. Ашёларни аро-
басиға босиб, ўзумни ёниға ўткурди. Далил афанди ҳа-
нуз мани кўрсатиб: «Ҳожини фалон ўтелға тушур», —
дер. 5 дақиқа тош йўллардан кетиб, бир сойга тушдук.
Ва катта тош кўфрукдан ўтуб, юз газдан зиёда баланд-
лик — дўнгға чиқиб, Қуддуси шариф қалъаи мустаҳка-
мини ташқорисида ва Бобул Халил олдиндаги бозор ва
катта йўлға етдук. Аробадан бошқалар тушди. Ва мани
бир фалокат ўтелға олиб борди. Кўруб хоҳламадим.
Қарасам, далил афанди ўтелға ҳозирдур. Ҳар оқшомға
160 тийин, бир уйини савдо этиб қўюбдур. Бошқа ўтелға
ҳайда, дерман. Аробачи ҳайдамайдур. Отға қамчини
бериб, ўзим ҳайдамоқчи бўлдум. Далил ва аробачи
юзумға қаради қолди.

— Ҳайда, валлоҳ, пўлис чақирарман!

— Қанда?

— Бошқа ўтелға.

— Бошқа ўтел йўқ!

— Ман санга кўрсатурман.

Далил жаноблари ҳам бетаклиф ёнимға ўлтурдилар.
Бир яҳудий ўтелиға бордук. Бир соатдан бери далилни
ҳаракати мани ишдан чиқарди. Чиқиб, бир уйини ўн ғу-
руш, яъни 75 тийинға савдо этдим. Яна далил жанобла-
ри орқамдан қолмайдур. Энди аробачи араб ила муно-
зара. Ул 40 тийин ериға 160 тийин истайдур. Далил
ҳам анға ёрдам берар. Мунозара ва урушмоқға тоқат
йўқ. Ун ғурушни олдиға отиб, уй эшикини ичкаридан
қулф этдим.

Далил ташқаридан дер:

— Ҳожи, Ҳарами шарифға қачон борарсиз? — Икки-
уч дафъа такрор этиб, яна эшикни қоқар.

Дедим:

— Ярим соат сўнгра.

— Ҳўб, ман ташқориға турарман.

Вақт асрдур. Таҳорат этиб, салла-тўн қилиб чиқдим.
Ўтел олдиндаги қаҳвахонада далил ҳазратлари интизор-
да. Бир аробаға далил ила ўлтуруб, бир хейле маҳалла
ва маҳозинлардан ўтуб, Қуддус қалъасиға етдук. Ичка-
ри шаҳар баландлиги баъзан 15 газ, эни 2—3 газ, тош-
дан бино қилинган кунгира, гулдаста ва буржлик мус-
таҳкам бир қалъа ила айлантурулгон бўлуб, ал-он баъ-

зи тарафи харобдур. Қалъанинг баъзи қисмининг биноси Ҳазрат Сулаймон ва Довуд алайҳиссаломга нисбат берилиб ва ҳозирги қалъа бўлса, аҳли салибни қўйган тағ курсиси устинда ва баъзан васиъ қилиниб, турклардан Султон Сулаймон Қонуний тарафидан метин ва санъатлик суратда бино қилингандурки, ушбу қалъанинг дарвозасига аробамиз турди. Қалъа ичининг йўллари ниҳоятда эгри-бугри ва ҳам касрият ила йўлларни усти равоқлар ила ёпилиб ва равоқлар остинда ва устинда уч-тўрт табақалик иморатлар бино қилинган ва йўллар пасту баланд ҳам ости тош фарш қилинган бўлуб, баъзан 10—15 зина ила чиқилиб тушулур. Ҳавосиз, қаронғу ва муавваж* ҳам устини равоқлар ёпган йўллардан эгри-бугри ўн дақиқа қадар юруб, узунлиги юз қадамдан зиёда ва усти равоқлар ила болкулли ёпилган эски ва ифлос бир долонга кирдук. Тарафайни энг эски дўконлар ва фалокат босган айвонча, эшак боғланган жойлардур.

Ушбу долонни бир боши дўконлар ва бошқа боши байтул муқаддас ҳарами шарифнинг дарвозаси, яъни ушбу фалокат босган тош долон ҳарамни сақлайдур. Бу долондаги эшиклар ва остиндаги ахлат ва ҳар ерда уюлуб ётган эски-туски ифлосликлар далилни 2 соатдан бери бератургон заҳматини ёддан чиқориб, кўнгулни қайтадан синдурди. Ҳарам дарвозасига етиб турдук. Далил дуо бошлади. Ман ҳам ўқуб-ўқуб кетмоқда. Ҳарамга кирдук. Ери мармар фарш қилингандур. 50 қадам қадар кетдук ва 20 қадар мармар зинадан баланд бир саҳнга чиқдук. Ҳарами шарифнинг атрофи тош ва баланд деворлар ила ихота қилинган ва ичи тахминан 5—6 десатина ботмон ва ёинки 20—25 таноб қадардур. Ҳарамнинг ўртариқинда 3—4 таноб қадар баланд ва тошдан бошқа бир саҳн бўлуб, бу саҳннинг тўққуз тарафиндан 20 қадар зиналардан чиқилур. Чиқилатургон жойларга бир неча мармар стунлар ўтқурулуб, стунлар бир-бирига мармар равоқлар ила муттасил бўлур. Бу оқ мармардан қилингон суфанинг ўртасинда масжиди Сухратилло ва номи дигар ила Масжиди Умар ал-Форук разиоллоҳу анҳу бино қилингандур.

Масжиди шарифни ичи самоқ ва рангоранг мармарлардан ва ташқориси чинни ва кошинлардан ва мунбаткори рангин мармарлардандур.

Баланд суфадан юруб, Масжиди Сухратиллога кирдук. Далил оғзидан олиб, ман ҳам дуо ўқумоқда ва икки ракат намози шукрда ўқудум. Ўн қадар далил атро-

фимизни олди. Худойи бериб, масжид ичиндаги — Сухратиллонин зина остидаги ҳужра ёинки ғорға тушдук. Зина устинда эшиги ҳам бор. Сухра тошининг ости қатъ ноқис ва номунтазам шаклда.

Дураға* қарийб бир ҳужрадан иборат бўлуб, бу ҳужранинг усти яқинора оқ ва новшадирға шабиҳ тошдан иборатдур. Тошни аксар тарафи девор ва ер устинда бўлуб, тақирбан 7 дан бири деворға етмайдур. Сухратилло остиндаги ҳужрани тўғриси сухра тошининг остиндаги мағорани остига аъло гиламлар тўшалган.

Ҳужранинг у тарафдан бу тарафи 12 қадамча бўлуб, усти одам бўйидан бироз баландроқдур. Тошнинг ўртаси мудаввар* ва қатри* ярим газ қадар тешукдур. Тошни уст тарафини юқоридан кўрулдик, усти ҳам номунтазам, яъни чиқинти ва киринтилик бўлуб, мунинг атрофи ҳашт, яъни 8 буржлик шаклда олий мрамор стунлар ила айлантурулуб ва стунлар ниҳоятда зариф ишланган, ҳаллик, аъло шабикалик, панжаралар ила бир-бирига марбут бўлингандур. Тошнинг уст тарафининг давринда дохилан яна ҳашт қатъинда олтун ҳаллик панжаралар ва 2-панжара ила стунлар панжараси орасига яна аъло гиламлар ва сажжодалар ва лавҳ ҳам каломи шарифлар қўюлуб, қулфлик бир эшикдан муқаррарий вақтларда кирилуб.

Сухранинг устинда ҳеч нимарса бўлмай, очиқ турубдур. Сухратилло мағорасининг ичинда ҳазрати Сулаймон, Довуд, Хизр, Иброҳим ва Жаброил алайҳиссалом учун бошқа-бошқа мақомлар кўрсатилур. Ҳазрати пайғамбаримиз саллоллоҳу алайҳи васалламнинг ҳам мақоми шарифлари бўлуб ва ҳазратимиз меъроҷға Сухратиллодан сауд* қилибдурлар.

(Бақияси бор)

«Ойна» ж., 1914 йил,
49-сон, 1166—1171-бетлар.

49-рақамдан мобаъд

Сухратилло остиндаги ҳужраи шарифадан чиқдук. Масжид ичинда тўрт-беш газ баландликда биринчи бир шамъдонни ҳазрати Довуд ясаган шамъдон деб кўрсатдилар. Аммо шамъдонни яқин вақтда ясалгани зоҳирдур. Мунда беш-ун нафар шайхлар мутаважжих бўлдилар. Бир оз назр бердук. Қабул ва дуо қилдилар.

Масжид эшигидан саҳнаға чиқдук. Яна 4—5 шайх

мутаважжих бўдилар. Ичкарига бердук деб ўтдук. Масжиди Сухра суфасининг бир тарафинда ҳазратимиз саллоллоҳу алайҳи васалламнинг «Қабта-л-меърож» шарифлари музайян суратда бино қилингандур. Суфа атрофинда юруб яна 2-дафъа масжиди шарифга кирдим. Масжиди Умар “ал-Форуқ” разиоллоҳу анҳу 8 буржга бўлунуб, ҳар бир буржининг ораси 26 қадамдур. Масжидни ўртасинда Сухра тоши воқеъ бўлуб, Сухра атрофи яна 12 буржда тақсим қилиниб, муниг 12 буржинда 12 рангга мармар якпора стунлар бўлуб, бул 12 амуд* устинда бир гунбаз бино қилиниб, усти теурдур. Гунбаз қуббасининг дохилий тарафинда қабартма сўм олтундан у қадар нақшлар — исломий гиреҳ, ироқи морпечлар ва бошқа ажойиб суратда ҳиндусий, араб услубинда ишлар қилганларки, мани синиқ қаламиманинг тавсифига ожиздур.

Қуббанинг атрофинда қабартма — мунбат ва одамни йўғон қўлидан йўғонликда сўм олтун ҳарфлар ила сулс ва бошқа мутанавъи хатлар ила оят ва ҳадиси шариф ёзилиб ҳамда «Ғуломони атрокдан Мулки Носириддин Муҳаммад Қиловун» иборати ва бошқа бир неча иборатлар қабартма олтун ҳарфлар ила ёзилгандурки, жилоси кўзни олур. Бу қуббанинг устинда у қадар ажойиб нақшлар қилинибдурки, кўрмагунча инонилмас.

Бир оғуз ила хулоса қилайин: бутун қуббанинг ери олтун бўлуб, устинда ҳар рангда қабартма минолар ва мунбат олтун хатлар ва нақшлардур. Кўпни кўрган сайёҳлар дерки, дунёда мунигдек сақфиға кўп олтун ишланган на бир масжид ва на бир калисо бордур. Хулоса, қараган ила бу қуббаи сухранинг нақш ва нафис санъатларини кўруб, тамом қилолмайин кўзинг чарчайдур, бўйнуг-да қотар. Бу сақфдаги санъатлар аввалги мусулмонларнинг завқи салим эгаси ва санойиъ нафисанинг ошиқи ва мукаммили эканлигига бир далили муҷассамдур.

Масжидни асоси Ҳазрати Умар “ал-Форуқ” разиоллоҳу анҳу тарафларидан қўюлуб, биниси 65-тарихи ҳижриясинда, маснади хулофатға ўлтургон Абдулмалик бин Марвон тарафидан бўлунгон ва Малик Носириддин Муҳаммад Қиловун тарафидан зийнат берилганлиги сўйланур.

Бу масжиднинг сақфлари ажойиб қандил ва овизалар ила ости қимматбаҳо нафис қолин ва сажжодалар ила зийнат берилиб, ҳар еринда садафкори лавҳлар устинда ниҳоятда зийнатлик Қуръони карим қўюлгандур.

Халифа Абдулмалик даврида ёзилган, тўли икки газ, эни, очганда, икки ярим газ қадар бир Қуръони карим, катта ва санъатлик бир лавҳ устинда қўюлгандур.

Масжид ичини бир печа дафъа юруб ва намози шукр ўқуб, яна ташқори чиқдим. Масжиднинг ташқориси 6 газ қадар иртифоъигача рангоранг, мусайқал мармарлардан бино қилиниб, у мармарларга қозма ва қабартма гул ва нақшлар қозилибдур. Мармардан юқориси бутун хитойи чиннидек ранггаҳ ва оят ила ҳадиси шариф ёзилган чиннилардан бино қилинган бўлуб, бир аъжубаи даврөндур.

Бу вақт масжид атрофинда юздан зиёда оврупойи ва амиркойи насороу яҳуд сайёҳлари бўлуб, ҳар бири ва алоҳа ва ҳайрат ила мундаги санъатни тамошо этардилар. Ва ҳар навъ тилда булар сўйларди.

Ўндан зиёда аёл ва эркак руслар ҳам сайёҳлар ичинда эди. Аммо мусулмон заввордан ики мисрий араб ила ялғуз ман бор эдим. Ер юзинда 400 милйўн насоро, 300 милйўн мусулмон бор, дерлар, аммо мунда 100 насоро сайёҳга 3 мусулмон тушарки, мундан бу икки қисм халқни аҳволи руҳиясининг кашф этмоқ мумкиндур. Бу насороу яҳуд сайёҳларининг оғзидан Умар, Абдулмалик, Қиловуи, Масжиди Муҳаммадан иборатлари эшитилмоқдадур. Қўлларинда бўлса, ҳар навъ оврупойи тилларида ёзилгон «Раҳнамо»¹ китоблари бордурки, ҳар нимарсани тарихи ила биладурлар.

Қуддуси шарифдан мусулмоний хатда бир «Раҳнамо» ахтардим, йўқ. Франсавий, немис, англис, румча, русча, арманича, ҳатто, булғорчаси бор. Ялғуз мусулмончаси йўқ. Ана, биз мусулмонларнинг лоқайдлиги. «Мано сакал Қуддусаш-шариф» исминда арабий бир рисола топдимки, анда тарихий жиҳатидан бир нимарса йўқ ва ҳақ нимарсалар қаторинда бир хейле хурофотларни қўшуб бостурбдур.

Ҳарамнинг бир тарафинда бир қубба ва ичинда турба борки, қабри Ҳазрати Сулаймон алайҳиссалом дерлар. Кириб зиёрат қилдук. Бошинда фаслик авом бир ёш йигит мунда шайх экан. Панжараларинда ҳадсиз эски латта ва иплар боғлангандур. Алҳамдулиллоҳ, мундай латта боғламоқ Мадинаи мунавварадаги ҳарам муҳтарами ҳазрат пайғамбаримизга йўқдур. Шунга шукрки, сўюлган қўчқору ҳўкузлар шохи ва қуйруғини туғ деб ва ёинки бутпарастликдан қолган панжа сура-

¹ «Раҳнамо» — маълумотнома, йўл кўрсатувчи китоб.

тини мундаги ҳеч бир муқаддас мазорға ва мақомға қўй-
мабдурлар.

На Шом ва на Қуддус ва на Қоҳирадаги зиёратгоҳ-
ларда қўй ва ҳўкузни (нг) шохи ва қўйруғи муқаддас ва
олий мазор устинда қўюлган йўқдур. Онинг учундурки,
бир содадил туркистоний ҳарами муҳтарами ҳазрат на-
бавийға кириб, ҳужраи саодатни зиёрат этгандан сўнг,
«садағаси кетай, ҳўб мазор экан, лекин туғи йўқ экан»,
деб ҳасрат этиб экан.

Қуббаи Ҳазрати Сулаймон алайҳиссаломдан чиқиб,
ҳарам дохилинда ва қибла тарафиндаги Масжиди Ақсо
зиёратига кетармиз. Ҳарами шарифни учдан икки ҳис-
саси ифлос, чақир-чуқур, ҳар ерға ўт чиқиб, ўзи қуруб-
чуруб кетмоқдадур. Ҳарам ичиға бир неча ерда су (в)
бор экан. Мундаги сарв, зайтун ва бошқа дарахтлар
свсизликдан қурумоқдадур.

Мана мармар йўлакни бир тарафинда мундаги та-
лаба ва машойих ҳам далилларни дастурхонидан чиқ-
гон суяклар ва шиприндилар йиллардан бери тўдала-
ниб ётибдур.

Ҳарамни (нг) икки тарафинда бир неча ерда мармар
фаршлар чўқуб, бизни қабристондаги ўюлган гўрлар-
дек бузулуб, чўқуб ётибдур. 25 таноб қадар бир ҳарам
ва мунинг 10 танобдан зиёдасини масжид, қубба ва
ҳужралар ишғол қилгандур. 5 танобдан зиёдаси яна
мармар тошлар ила фарш қилинган бўлуб, ниҳоят сак-
киз—ўн таноб қадар бўш ер борки, мунинг ҳам ҳар та-
рафидан бир неча мармар бўлаклар қилинган бўлуб,
5—6 танобини баъзи еринда қуругон ва қурумоқға юз
қўйгон сарв, зайтун дарахтлари борки, шуларни суғо-
риб ва ёввойи ўтини ўруб, чақир-чуқурини текислаб,
шипринди ва ахлатларини беш юз қадам ташқаридаги
сойға чиқариб тўкмоқға Қуддуси шарифға одам топил-
майдур. Ҳукумати ва ё баладиясини ҳарамға қарайдур-
гон кўзи кўр бўлгон. Ҳарами шарифни вақфидан юз
минг сўмдан зиёда мадохил бўлуб, 40 минг сўм қада-
ри шайх ва аҳли ҳарамға берилур. Аммо олами ислом-
ни ҳар ериндагидек ҳарамни назофати ва асл биноси
таъмириға аҳамият берилмайдур.

Бу замон атрофимизда йигирма қадар ўн яшардан
60 яшарғача «назрхўр» борки, «Ҳожи, ман—тахиб, ман—
имом, ман—турбадор, ман—мифтоҳдор, ман..., ман...
назр бер», деб мутаважжих бўлмоқда ва чақариб, сани
сақлаб, пул тиламоқдадурлар. Майда болалари бўлса,

атрофингни олган ва этагингдан ушлаб, пул бер, дей-
дур.

Мани оташаробадан олган далил ёнимга бўлуб,
Масжид ал-Ақсога қараб кетмоқдамиз. Баъзи болаға
пул бермадингми, сан яҳудий, деб айрилар.

Ажойиб ҳоллар. Бу ҳарами муҳтарам ичинда бир
замон қалбинг айридур. Олами руҳониятга ва нуроний
бир мозийга ва осмонларга учарсан ва беш дақиқа
сўнгра бу ҳолларни кўруб, тошга айланарсан, гўёки бир
биёбони ваҳшатда гезарсан. Тоқатим қолмади, тавқиф
этдим. Бир нимарса берур умиди ила атрофимни ўн
қадар катта ва беш-олти майда назрхўрлар олди.

Дедим: «Худо учун, мунда ётган анбиё учун сўзум-
ни тинглангиз. Ўзингизга маълум, бу ҳарами муҳта-
рамда Масжиди ал-Ақсо бўлуб, “Субхон ал-ази асру...”
ояти шарифаси мунинг ҳаққиға нозил бўлгандур. Бу
мақоми муқаддаснинг шаънидаги ҳадислар, албатта,
маълумингиздур. Ўз нафсингиз учун бу қадар зиллати
тамаъни қабул қиларсиз ва беш юз қадамдаги ҳужран-
гиздан чиқиб заввордан назр олмоқ учун югуриб, ман—
имом, ман—хатиб, ман—ансордан ва саййид... дерсиз.
Бу вайроналар ва бу ҳарами муҳтарам ичиндаги шу муз-
балаларни* кўрмайсизми? Ушбу болаларингиздек ах-
лоқсиз болаларни ҳеч ерда кўрмадим. Заввор пул бер-
маса, сўкар, яҳудий дер. Бу на ҳолдур? Мундай кет-
са, амин бўлингки, анқариби ҳарамни ва арзи муқад-
дасни насоро ва яҳуд сиздан олар!..» Сўз тамом бўл-
масдан назрхўрларни бир нечаси қайтиб кетди. Бир-
иккиси далилдан сўрайдур: “Ман-ҳувва?¹” “Муҳаррир
ал-жарида*”».

Тумшуқини кўтариб жавобсиз кетар ва бир-иккиси
жавобсиз қараб турар. Охири, қайюмбошидан шикоят
этар.

Далил эртароқ зиёратни тамом қилдурмоқ учун ма-
ни масжиди Ақсо тарафига олиб кетди. Назрхўрлар ва
болалар пароканда бўлдилар. Бироз нари кетдук. Яна
бир неча катта ва кичик назрхўрлар кела берди. Далил
аларга араби баъзи нимарсалар сўйлади, қайтиб кет-
дилар. Биз оёқларимизни ешиб, кафшини баввобго бе-
риб, масжид ал-Ақсога кирдук.

(Бақияси бор)

«Ойна» ж., 1914 йил,
50-сон, 1189—1194-бетлар.

¹ Ман-ҳувва? — Ким у?

«Субҳон ал-ази асру» ояти шарифаси ҳаққинда но-зил бўлгон Масжид ал-Ақсои мубораққа кириб, ҳар шайдан аввал икки рақъат намоз ўқуб, мундай муқад-дас ва мутабаррук мақомларга бандани еткурғони учун Оллоҳи зулжалолга ташаккур ва арзи ниёз ва убуди-ят этдим. Масжид ал-Ақсои аш-шарифнинг энг охириги ва минбари шарифни сўл жаворинда ниҳоятда музайян раҳомлардан* бино қилинган бир меҳроби шариф бор-дурким, Меҳроби Имом Шофеи аталур. Минбарнинг ўнг тарафинда темур панжара ва шабикалар ила айрилгон бир қитъа бўлуб, бул тарафда икки меҳроб борки, бири Ҳазрати Мусо, дигари Ҳазрати Исо алайҳиссаломга нисбат берилур. Минбари шариф атрофинда обнус яғо-чидан ниҳоятда санъатлик қубба ва шакибалар ясал-гандур.

Яна ушбу масжиди шарифнинг бошқа бир тарафин-да Ҳазрати Довуд ва Яҳё ва Закарийё алайҳум асса-ломга нисбат берилган айрича санъатлик ва нафис меҳроблар бордур.

Масжид ал-Ақсои аш-шариф тўлони шимолдан жанубга узайиб бино қилингандур. Қуддуси шарифнинг қибласи жануб тарафи бўлур.

Масжиднинг узунлиги бобдан меҳробгача 130 қа-дам, эни шарқан ва ғарбан 110 қадам бўлуб, яна мас-жиди шарифнинг икки тарафинда бир неча хонақоҳлар бордурки, катта равоқ ва эшиклар ила асл масжиди Ақсога қўшулуб ва ул хонақоҳлар масжид ила бир ҳукмга кирар. Ва ул хонақоҳлардан бир тарафидагини тўли* 60 арзи* 36 қадамдур. Масжид ал-Ақсонинг ши-молий тарафидан ва масжиди Сухратиллони қаршуси-дан 7 эшик бўлуб, яна шарқ ва ғарб тарафидан бирор эшики борки, шарқдаги эшик «Боб ул-Ҳизр» аталадур.

Масжиди шариф 7 адад катта равоқ ва кўп адад тоқлардан иборат бўлуб, бу равоқлар 33 адад раҳом ва 12 адад тош ва ниҳоят баланд зийнатлик стунлар устинда бино қилингандур. Масжиднинг равоқ ва шўъ-баларини бир-бирига рабт қилингон тош деворлар 40 дан зиёдадур.

Масжиднинг стунлари мусайқал ва мужаллий ранго-ранг мрамлардан ва девори жилолик тошлардан бў-луб, инсоннинг акси кўрунур. Масжиднинг ости аввалан қимматбаҳо ва аъло ҳасирлар* илан ўртулуб, устидан барча еринда Истанбулдан юборилгон аъло қолин—ги-

ламлар ва нафис сажжодалар ёйилгандур. Масжидни-
(нг) саҳфиға қарасанг, у мажаллий мармар стун бош-
лиқлариндаги араб санъати меъморияси ва услуби ва
анда ўткарилган ишлар сани ўзига жалб этар.

Тош устиндаги ўймакорликлардан бошқа олтун ва
минокорлик* нақш ва хутутларни тамошоси ҳайратлар-
га ғарқ этар.

Ичи бир неча таноб келатургон ва иртифон* 30 газ-
дан зиёда ва кўпи мармар стун ва гуҳарвар ва оқ ва
лоҳутнишон маснаъ* меҳроблар ва музайян сақфдаги
қанодил* ва овиза* ва муқаддас минбар ҳазрат Му-
ҳаммад Мустафо саллоллоҳу алайҳи васаллам ва ҳар
бири бир пайғамбар азимуш-шонға нисбат берилгон
муқаддас меҳроблар орасинда мажзубона* зоти зул-
жалол ҳазратларининг бу назирсиз боргоҳи кибриёсин-
да ихтиёрсиз жисму руҳ ила саждаға кетарсан. Бу саж-
дан убудийят*дан у қадар лаззат олурсан ва у қадар
важдға* қолурсанки, ҳар бир нимарсани унутуб ва
ушбу саждадан бош кўтармасдан Оллоҳ зулжалолға
етушмоқ амалинда бўларсан.

Назаргоҳи илоҳийдур, мақоми мустафодур бу,
Матофи* қудсиёндуру, саждагоҳи анбиёдур бу.

Оҳ, на руҳоний ҳолатлар, на лазиз важдангиз убудият-
лар, на ашкрез нозу ниёзлар... Оллоҳ таоло ғариқи раҳ-
мат этсун мунинг бониси асл мутақаддимин* мусулмон-
ларни. Қандай асл мусулмонлар! На нуроний фусункор
порлоқ мозийким, онинг асари қудсият самари минг бу
қадар сана сўнгра бизни маҳвият даражасинда келту-
рар.

Эй, ўтмиш муқаддас мусулмонлар! Эй бонийлар!
Эй фотиҳлар! Оллоҳ Сизларни ниҳоясиз раҳматларға
ғарқ этсунки, замонангизда бу қадар лоҳутий асарлар
ва муқаддас буқъалар бино этибсиз. Чин мусулмонлар,
ҳақиқий инсонлар сизларсиз. Ва сизларнинг тарзия* ва
тавсифингиздан бу кунги, биз мусулмонлар ожизмиз.
Бизлар сизни ноҳалаф* авлодингиздурмиз. Сизни изин-
гиздан кетмоқға жаҳолатимиз монё бўлди. Қусуримиз-
ни ажзимиз учун кенг карамларингиз илан бағишлан-
гиз!..

Илоҳо! Бу азиз ва фаол бандаларинг ҳурматиға биз-
ға басират бер! Эшитар қулоқ, англари ақл бер! Оҳ, у
эзгулар қандай эканлар? Биз на ҳолдамиз? Оҳ, бу қа-
дар анбиё, авлиё, машохирлар келиб, биз инсонлар

учун шариятлар, тариқатлар, маърифатлар ваъз этиб, бизни ҳақиқатга даъват этиб эканлар. Биз, гумроҳлар, йўлдан чиқиб, ҳазизи* нафсониятга куллиян* чўмуб-миз. Букун ўзларини маданият ва инсониятни энг олий табақасинда деб ялғондан даъво этадургон инсонлар ваҳшониятни энг асфал* даражасинда қўл ва аёқ урарлар. Милйўнлар ила бани одамнинг боиси кулфати ва мусибати бўлурлар.

Эй, Оллоҳи азимуш-шон! Бу мағар санинг ғазабинг-мидур? Афу эт, биз инсонларни ҳидоят эт! Ер юзинда сулҳ ва салоҳи* умумий ато айла, инсонларга инсоният бер! Золимларни қаҳр эт, маҳв бўлсун зулм, яшасун адолат ва ҳаққоният, омин...

Ал-он Масжид ал-Ақсо ичинда оврупойи ва амрикойи юзлар ила заввор бор. Мусулмондан икки мисрий араб ила ман ва 20-30 нафар хаддом ва далил бўлуб, насоро ва яҳуд завворининг ўндан зиёда пўп ва роввинлари-да бордурки, насоро ва яҳуд руҳонийлари ўртага туруб, бир неча ерда давра этуб, ҳарамии шариф ва Масжиди Ақсо тўғрисида балаид овоз ила нутқ сўйлаб, аларга тарихий ҳолатлардан баён қилмоқдурлар. Масжид ичинда киргонда, ҳар ким бўлсун, этигини ешиб, ёинки устидан бошқа тоза чарм ва ё латта кафш кийиб кирар.

Ушбу масжидни ўрнинда аслан Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом Масжиди Ақсони бино этиб эканлар ва исломиятни бидоятинда қибла ушбу Масжид ал-Ақсо эди. Сўнгра «Фавалли важҳақа шатра ал-Масжид ул-ҳарам»¹ ояти нозил бўлуб, Каъбаи шариф қибла бўлди. Ҳазрати Сулаймон алайҳиссаломнинг асл бинолари бузулуб ва тахтга қолиб экан ва асл масжидни ўрнинда ҳозирги ушбу масжиди азим уш-шонни Халифа Абдулмалик бин Марвон ҳазратлари авваланчи асри ҳижрияда бино этиб, сўнгра хулафоу салотин даражабадаража таъмир ва зийнат берибдурлар. Дерларки, бир замонлар насоро ва яҳуд истило этиб, масжидни калисо этиб эканлар. Ахиран Айюби салотинлари олиб яна аввалгидек масжид қарор берилибдур.

Масжид ал-Ақсонинг остига, ертўлага киратургондек заминий дарвозадан кирдукки, масжидни ости та-

¹ «...Фаввали важҳақа шатра ал-Масжид ал-ҳарам». «...Юзингизни Масжид ал-ҳарам томонга буринг» (Қуръон, 2-сура, 149-оят).

моман катта равоқ ва ҳам вусъатлик камар ва 7—8 газ баландликда тоқлардан иборат бўлуб, ҳаммаси 1—2 макъаб* газлик оқ тошлардан бино қилингондур. Асл маъбад Сулаймон алайҳиссалом муниг остинда қолиб ва ушбу табақа мусулмонларнинг биносидур. Ва бу катта камарларнинг бир тарафинда ёпуқ сардоба бўлуб, Масжиди Ақсонинг уст табақасидан оғзи бордур. Тахтони табақа Масжид ал-Ақсонинг так курси ва ертўласи ҳукминда бўлуб, онинг ери тош ва га (н) жлардан иборат ва деворлари фақат тош бўлуб, тазйиноти* йўқ. Ва аммо ниҳоятда даҳшатлик ер ости катта бир иморатдур. Мунда қиблаи аввал ва сонийга махсус меҳрб ва аломатлар ҳамда Хорун алайҳиссалом, Шубайр ва Шубрий азизлари учун мақомлар бордур.

Мундан чиқиб Боби Ҳизр алайҳиссаломдан ўтуб, икки-уч таноб мармар саҳндан юруб, ҳарами шарифни шарқи-жанубий кунжида бориб, заминий бир эшикдан ер остинда йигирма қадар тош зина ила тушдук. Мунда катта тошлардан бино қилинган бир уй бўлуб, бир тарафинда бир мармар суффа борки, «Тахти Исо алайҳиссалом» дерлар. Яна мунда Ҳазрати Марям ва Исо ва Нуҳ алайҳиссалом ва Ҳаворийин* учун меҳроб ва мақомлар кўрсатилур. Мунда «ванна» (бир навъ тақсра (ға) ўхшаш бир оқ тош борки, «Исо алайҳиссалом бешиги» дерлар. Бу уйдан яна 20 қадар тош зина ила ер остига тушдукки, мунда тўли ва арзи 50—60 газ келатургон катта бир иморат бўлуб, кўп адад оқ тош стун ва деворлар устинда бир неча гунбаз ва қуббалар ила ёйилган бўлуб, равоқу камарларнинг стунлари бир-бирига яқиндур.

Стун ва деворлар 1—2 макъаб газлик ҳажминда тошлардан метин бир суратда бино қилингандурки, биниси ҳазрати Сулаймон алайҳиссаломга нисбат берилиб, ҳазрати Умар разиоллоҳу анҳу фатихидан илгари астабли Сулаймон (Сулаймон алайҳиссалом отхонаси) деб, масмуотга* қараганда, ичинда яҳуд ва насоро от боғлар эканларки, баъд аз фатҳ амри ҳазрат Умар ила тозаланиб, Масжиди Сулаймон алайҳиссалом аталиб ва ал-он муниг ости тош ва туфроқдан иборат бўлуб, ўзи мудҳиш ва муаззам ҳам метин бир бинодурки, бу ҳол ила яна юз минг саналаргача бузулмайдур.

Бу мақомлардан саҳн устига чиқдук. У қадар чарчабманки, бутун аъзога касолат келган.

Далил афандига дедим:

— Манга ҳарам доҳилинда ер кўрсатингиз, бир оз ўлтуруб, истироҳат этайин.

(Бақияси бор)

«Ойна» ж., 1914 йил,
51-сон, 1212—1217-бетлар.

51-рақамдан мобаъд

Далил жаноблари Масжиди Сухранинг муқобилинда бир талаба ҳужрасига олиб кирди. Икки заввор Мисрий араб-да бор. Бири Танато шаҳрининг бошдўқтури, дигари сақоли тамоман тарошланган бир муллодур.

Бир оз ўлтурдук. Истироҳат этдук. Оқшом бўлди. Эртага Халил ар-Раҳмон зиёрати ва Байтуллаҳм саёҳати учун учаламизга далил бир фойтун киро ва бир нафар киши қўшмоқчи бўлуб, ар(о)ба учун байъона* олди. Ваъд аз аъшо* ҳарамдан чиқиб «Олтер» ўтелидаги ҳужрамга ётдим.

Саҳар соат 4. Фойтун ила ҳамроҳлар келди. Ҳазрати Иброҳим алайҳиссаломнинг зиёратлари учун Халил ар-Раҳмон шаҳрига озим бўлдук. Ҳануз саратон ойи бўлса ҳам Қуддуси шарифнинг оқшоми хейле салқиндур. Совуқликдан арба ичиға кўрлаға ўралдук. Бир соат қадар кетдук. Исо алайҳиссаломни маҳали таваллуди — Байтуллаҳм шаҳрининг қуйисидаги боғлар орасидан ўтармиз.

Яна ярим соат юрдук. Халил ар-Раҳмон тоғларини тепаларини офтоб нури қоплади. Гуруҳ-гуруҳ бадавий араблар теваға, от ва эшакларға ҳар навъ юк ва кўмур ортиб шаҳар тарафиға келмоқдадурлар. Бир замон темур садоси чиқди. Ароба тўқтади. Тушуб қарасак, фойтунни орқа чархидан бирини темури икки жойдан синиб тушубдур. Бошқа чархлари ҳам яқинда синмоқчидур. Далил жанобларининг баракатидан ўрта чўлда қолдук. Қуддусдан Халил ар-Раҳмонгача 42 километру (40 чақирим). Тош тўшалган аъло, ниҳоятда мусаттаҳ бир йўл бўлуб, ҳукуматни таърифаси тўрт, ҳатто, беш киши бориб қайтмоқ тўрт ярим мажидий экан. Далил жаноблари бизларға 6 мажидий қарор бериб эдилар.

Сап-сариқ маймунға ўхшаган ар(о)бачи Юсуф яҳудий ҳайрон-ҳайрон ар(о)басиға қаради-қолди. Ар(о)-басини эскилиги учун 3,5 мажидийға далил ила савдо

этиб экан. Ҳар мажидий — 160 тийин. Бизлар ҳам тушуб аробани тавоф қилатурғондек, атрофини ҳар биримиз бир неча дафъа айландук. Илож йўқ. Ар(о)баға уч от қўшулгон. Бирини яхудий Юсуфга миндуруб, қайтариб, Байтуллаҳмға ароба учун юбордук.

15 дақиқа сўнгра далилни бизга қўшган одами Шайх, Маҳмудни ҳам Байтуллаҳмға ароба учун юбордук. Йўл каноринда 45 дақиқа ўлтурдик. Мисрий дўқтур жаноблари мандан ҳам сабрсиз экан, асабийлашиб, далилни ғойибона ғажиди. Инсоф йўқ, бунлар ҳароми, ўғри... деди. Бунлар яна бизни ўйнатур. Орқаларидан Байтуллаҳмға кетармиз, деб иккиси қарор берди. Ман ҳам, табиий аларға тобеъ бўлдум. Икки отни аробадан чиқориб, кўрпамни устига ташлаб отни бирига миндим. Бири мулло ила дўқтурға қолди. Аларни бири дигарига минмоқни таклиф қилар. Бири дер: «Валлоҳу сан мин». Дигари дер: «Боллоҳ, сан мин».

5—6 дақиқа атрофни «валлоҳ», «боллоҳ» босди... Охири мулло минди. Дўқтур жаёв кетмоқда. Отлар ҳам «асл эканки, ҳар қадамга тўқушар. Дўқтурни аёғига қараб оҳисталик ила ҳайдаймиз. Байтуллаҳмни ярим йўлига келдук. Яна «оллоҳ», «боллоҳ» бошланди. Мулло тушди. Дўқтур минди. Муллоға олдим ва ё орқамга минмоқ ва эртароқ етмоқни таклиф қилдим. Яна валлоҳ-боллоҳдан бошқа натижа йўқ. Оқибат, мултони юришинда Байтуллаҳмға етдук. Ва бир кўчадан далил ила Юсуф яхудий уч отлик бир фойтун ила чиқдилар. Мисрилар оташин бўлуб, далил одамини сўкуб, Халил ар-Раҳмонға бормас бўлуб, Байтуллаҳм шаҳрига пиёда кириб кетдилар. Ман 2-аробани аввал чархларини муояна қилиб, далил одами ила ўлтуруб, Халил ар-Раҳмонға озим бўлдум. Бир соат қадар юруб, синиқ аробага келдук. Хулоса, уч соатлик вақтимиз ғойиб бўлдики, бу қимматлик йўқолган уч соат муддат мани беш кун Ёфа шаҳрига мунтазир ва йўлдан қолиб бекор ўлтурушимға сабаб бўлғонини сўнгра ўқулур.

Бақадри имкон ар(о)бани тез ҳайдатиб, Халил ар-Раҳмон шаҳрига яқин етдук. Атроф узум, зардолу, зайтун, анжир, анор — хулоса, латиф мевалар боғчаларидур. Оврупойи 2—3 табақа иморатлар орасидан баъзан кулба ва козалардан* ўтуб кетмоқдамиз. Бу замон Мусаллаҳга бурулгон саллалик бир араб суръат ила келиб, ўзини бизни аробаға олди ва манга Халил ар-Раҳмон зиёратига далиллигини таъйин этди. Ёнимдаги

Шайх Махмуд бўлса, анга «Қуддус далили бу заввори
Шайхи Довудға элтиб топшир», деганини ҳар миён
айтиб, иккиси бир оз мунозара этди. Дам бўл, деган
ила сукут этмайдурлар.

Аробани сақлатиб, дедим: «Ё сизлар ар(о)бадан
тушунг, ё мен. Бўлмаса, ускутво»*.

Бир неча дақиқа сўнгра ифлос ва фалокат бир са-
ройни олдиға ар(о)бамиз турди. Ар(о)бачимиз Никўла
Абдулазиз исминда бир араб насоро бўлуб, Шайх Мах-
мудға дерки: «Мандан хабардор бўл...»

Сабабини Шайх Махмуддан сўрасам, дерки: «Хри-
стианлардан мунда агарчи тубжойи бўлса ҳам махсу-
си олим оладурлар. Онинг учун кўрқар. Вузуъ*
этдим, мани Шайх Довудға топширди. Атрофимни 20
қадар бола ва катта олди: «Ҳожи, бахшиш!»

— Баъд аз зиёрати, фи-л-авдати¹.

Шайх Довуд ила ҳарам сари кетмоқдамиз. Фалокат²
кўча ва бозорлар усти равоқлар ила ёпилган. Эни уч
газлик эгри-бугри, ифлос йўл. Кичкинагина, ифлос дў-
конлар ичинда озгина Оврупо моли бор. Чиркин араб-
лар ўтурмоқда. Хулоса: мундай чиркин ва ажиб кўча
ва одамларни ҳеч ерда кўрганим йўқ. Ҳатто Ёфанинг
кўчаларидан ҳам фалокатроқдур. У қадар фаноки, ин-
сонға ямон таъсир этар.

Бу дўконларни бир—иккиси яҳудийнинг баққол дў-
конидурки, Оврупо туғма ва муҳрлик шароб тўла шиша-
лар ҳам сотилур. Туркия ҳукумати тарафидан бино ки-
линган мактаби рушдияни «харом» деб бола бермай-
дургон араблар бу шишалардан олмоқда ва фойдаси
яҳудий ва Оврупо киссасиға кирмоқда. Ва арабни ах-
лоқи зиёдароқ бузулмоқдадур. Турк ҳукумати шароб
сотмоқни манъ этмоқчи бўлса, Оврупо тожирлари, «вах-
ший» турклар «сарбасти* тижоратға монёъ бўлур», деб
эътироз этар эмиш. Оҳ, сад*, оҳ на учун олами ислом-
нинг ҳар ери мундай! «Фожатнабуҳ» «Ан-пазофати мин-
ал-иймон» қайда қолди? Анбиён изом саловатуллоҳи
алайҳум ажмаин ҳазоротининг турбаи муборақлари ва
абул анбиён Иброҳим Халилуллоҳ ҳазратларининг му-
борақ исми шарифларига нисбат берилган балданинг
холи ва мундаги мусулмонларнинг қиёфа ва башараси
бумидур? Эй, Оллоҳ, қиёматинг қўпсун-да, бу осафлик

¹ Баъд аз-зиёрати, фи-л-авдати — зиёратдан сўнг, қайтишда:

² Ифлослик маъносиди.

ҳолларга хотима чексун ва бизга баъс баъд ал-мавт¹
йўли очилсун!

(Бақияси бор)

«Ойна» ж., 1914 йил,
52-сон, 1235—1239-бетлар.

*Боши биринчи йил «Ойна»нинг 31-рақаминдан
52-рақамигачадур*

Халил ар-Раҳмон шаҳрининг яҳудийча исми «Хеб-
рун» бўлиб, бу шаҳар Жабал Халил исминдаги тоғ
каноринда* муттасил* ва бу тоғ этагиндаги катта бир
заҳра* устинда ва шаҳрга муттасил Иброҳим Халил
алайҳиссалом ҳазратларининг мадфани* мубораклари
воқеъдур. Бозор ва дўконлардан бевосита боргоҳи* ҳаз-
рат Халилга 5—10 зина ила чиқиб, мармар тўшалган
узун саҳловдан юруб, кўп адад равоқ ва тошсутун ус-
тинда бино қилинган катта ва узун ери ҳасир* тўшал-
ган бир жомеъга кирдук. Мунинг асл ўрнинда маъбади*
Сулаймон алайҳиссалом бўлиб, сўнгра мулуки Мисрия-
дан Малик Зоҳир, Барқуқ ва бошқалари тарафидан
олий иморатлар қилингандур. Бу маҳалларга турклар
истило этгандан сўнгра Ёвуз Султон Салимхон зиёрат-
га келиб, яна зиёда таъмирот этиб, мундан сўнг Сул-
тон Маҳмудхон Соний тарафидан яна зийнат берилиб-
дур. Бу жомеъ тахминан юз қадам узунликдадурки,
андин яна мураббаъ* ва тулоний* катта бир хонақоҳга
кирдукки, мунинг зийнати аввалгидан зиёда ва устула-
ри якпора мармар бўлиб, бошлиқ ва деворлари ранги
мармарлар ила зийнат берилиб, яхши овиза* ва қан-
диллари бўлуб, ери бутун аъло қолинлар ила тамом-
ман ўртулгандур. Хонақоҳ меҳробини икки тарафинда
ва хонақоҳ деворлариға етмасдан ва қиблага қараб, ту-
лоний икки муаззам турба* бордурки, ҳар бирининг
тахминан тули* олти, эни уч, баландлиги тўрт газ бў-
луб, усти бизни соғаналардек балиғсиртидур. Ва бул
муборак турбаларнинг ораси ўн газ қадар бўлуб, ҳар
бирининг усти яшил атлас пўшиш ила ёпилиб ва ул
атлас устинда олтун калоба тўп* ила оёт* ва аҳодиси*
шарифа жаллий* суратда ёзилгандур. Меҳробнинг ўн-
гиндаги турбаи муборакка ҳазрати Халил саловат иллоҳ
васалламнинг ва сўлдаги турба завжаи мутаҳаралари*

¹ Улимдан кейинги қиёмат.

ҳазрати Соранинг мақбараи шарифалари бўлуб, икки турба бир-бирига муқобилдурки, зиёратлари ила мушарраф бўлдум. Ва зиёратдан сўнгра меҳроби ҳазрати Халилға намоз ва убудиятни* баржо келтуруб, ушбу хонақоҳга бир эшик ила марбут бўлингон* бошқа хонақоҳга ўтуб, ҳазрати Исҳоқ алайҳиссалом ва ҳарамимухтарамалари ҳазрати рафиқа ва ҳазрати Яъқуб алайҳиссалом ва завжалари ҳазрати Лоиқа зиёратларига мушарраф бўлдум. Яна бир эшикдан катта бир ҳужрага кирдукки, мунда ҳам олтункори ва яшил атлас ила ўртулгон бир турба борки, бул ҳазрат Юсуф алайҳиссаломнинг мадфани шарифлари бўлуб, мунинг ҳам зиёрати ила мушарраф бўлдум. Ва бу ҳужрада эски ва тарихий бир сандуқ-да бордур. Бу ҳарам ичинда шайхлар «тоқчадек» бир жойдаги жилолик бир тошда «қадами набино Муҳаммад» саллоллоҳи алайҳи вассалламини бўса қилдирадурлар¹. Бу хонақоҳ ва жомеълар уч тарафдан кичик ва усти очиқ, ости мармар ила фарш қилинган бир саҳни иҳота этгандур. Саҳнининг қиблага муқобил тарафинда бир неча ҳужра бўлуб, шайхларга махсусдур. Ҳарам ичинда бир неча лавҳда Қуръони карим қўйилгонки, баридан бироз тиловат этиб, амбиёни иъёом* ва оилаи киром* ҳазратиға арз ва Оллоҳи зулжалол* ҳазратларига ниёзу убудият этдим. Ҳарам ва хонақоҳларни яна айланиб, ондаги 30—40 қадар мўсафид ва ёш болаларга ҳадяи ожизона бермоқчи бўлдумки, далилимиз шайх Довуд деди: «Буларга берма. Берган ила қутулмайсан, балки сани талайдурлар. Тўхта, катталарини чақирай, онга бергил». Бу сўздан сўнгра алардан бири катталарини чақирдики, бир ёш киши келди ва ул кишига ҳаляни бердук. Қабул ва дуо этди. Андин сўнгра бир мўсафид шайх манга далолат қилдики, яна бир зиёрат ери қолдики, кел зиёрат қил. Орқасидан кетдим. 3—4 шайх ўлтургон бир ерда ва хонақоҳи Халилни бир тарафинда олиб борди. Ва анда қудуқ оғзиға ўхшаган ва қўлни кўб суртулгонидан мужалло* бўлгон «қубурға ўхшаш тош»ни зиёрат қил деди. Дедим: «Қандай зиёрат қилурлар?» Ул шайх ерға ўтқурулгон қубур тошини ҳам бўлуб, қўли ила масс² этиб, сўнгра қўлини ўпуб юзиға масҳ этди*. Бу афъол* мани ўйловға солдики, бу қандай тош ва қандай зиёратдур? Гўё бул ҳажари асвод* бўлсаки, биз

¹ «Қадами набино Муҳаммад» — пайғамбаримиз Муҳаммад излари (ул зот меърожга шу ердан кўтарилган эканлар).

² Силамоқ.

они ўпармиз. Ҳосил, бу тош учун бироз ҳадя бердим. Бу қудуқ оғзиға ўхшаган тошни бир неча кишиға ўп-туруб турубдурлар. Ҳатто, баъзи бадавийлар ўшал тош-ға сажда этган ҳолда баланд овоз ила ўз муродини тилаб турубдур. Бу ҳоллар асабларимға тўқунди. Яна атрофимни бир неча 60 дан 8 яшарғача одамлар олиб, назир тиладилар... Бу ҳоллар ёмон таъсир этиб, анбиёи иъзомнинг муборак турбалари ҳузуринда бориб, ихти-ёрсиз ҳолимизға йиғладим. То, хайрим, шайх Довуд далилға малол келиб, чиқмоқға таклиф этди. Туруб яна ҳарамни айландим. Ва қуббат ул-Халил деворининг бир тарафинда икки қизил мармарға, бири куфий, ди-гари қуръоний хат ва арабий ал-ибора тила «ушбу тош Мавлоно султон Малик носир ад-дунё ва-д-дин Муҳам-мад Қилоун* айёминда қўйулди» ёзулиб, яна 732 таъ-рих қозилгандур. Бошқа бир ерда 1313 санасинда Сул-тон Абдулҳамидхон тарафидан таъмир ва тажидид* қи-линди, деб тошға қозилгандур. Муни ўқуб тургонимда атрофимда 20 қадар катта ва кичик назирхўрлар жам бўлуб, алардан бири, билмайман, на сабаб учун «Ҳа-мид малъун!» деб менга исмини кўрсатди. Ва ман анга ҳайрон бўлуб қараганимда, бошқа бир-иккиси они уру-шуб ва бири ул сўккан одамнинг мажнунлигини илгари сурди. Яна ҳазрат Халилуллоҳ турбаи мубораклариға мутаважжиҳ бўлуб кетдим. Ва бул турбанинг ичиға кир-моқ мумкин бўлуб, темур шабакалик* эшиги бор экан ва эшикиға шабаки ила 1259 тарихи ёзилибдур. Турба Биби Сора ҳазратларининг темур қуфлиға* 1302 санаси шакли қозилибдур. Видоъ зиёратидан сўнгра хонақоҳдан чи-қиб, ҳарамнинг бошқа тарафиндаги мармар саҳловидан юруб, беш-ўн зинадан тушуб, яҳуду насоро* зиёратчи-лар(нинг) келиб қайтадурғон дарвоза олдиға келдукки, мунда зинаға ўхшаш бир неча тошлар бордур. Зиёратчи яҳудий ва насороларни ҳарам ичинда кирғузмас экан-ларки, яҳудийлар шул тошларни силаб, ўпуб ва ул тош-лар олдиға соатлар ила йиғлаб, дуо ўқур эканлар. Яҳу-дийларни силаб ва ўпгани сабабидан бул тошлар сай-қал ва жило топибдур. Олмоние императори ҳозирги Вилгельм Қуддус зиёратига келганида, бу ҳарамға-да Султоннинг иродаи махсуса коғази ва маҳаллий ҳуку-мат одамлари ила келиб, ҳарамға кириб экан. Султон-дан иродаи махсуса бўлмагунча ғайри мусулмонни ушбу ҳарамға қўймас эмишлар. Вилгельм бу зиёратига араб ва туркларға кўп худойи бериб эканки, баъзилари они «Ҳожи Вилгельм» дерлар. Ҳарамни Халилнинг иккин-

чи боби* дан чиқиб, шаҳарни айланиб, бир араб таомхонасинда кириб, таом этдук. Ул таомхона кичкинагина ва бир мусулмон арабники бўлуб, деворинда Оврупо-нинг машҳур ҳукмдорларининг рангли тасвири осилган эди. Ошхоначидан сўраганда, бул «Ҳожи Вилгельм» ва бул фалон деб кўрсата берди. Ва императори аъзамимизни ҳам атаб кўрсатди. Анвар ва Ниёзий ва Маҳмуд Шавкат пошоларнинг¹ ҳам тасвири осилгандур. Қуддус, Ёфа ва бу тарафнинг баъзи таомхона ва дўконларинда мундай ранг суратлар кўпдур.

Ошхонадан чиқиб, аробамиз турган саройға келдукки, 20 дан зиёда катта-кичик фақир араблар «ҳожи, зиёрат қабул, атои бахшиш» деб мутаважжих* бўлдилар. Бироз бахшиш берилди. Ва аробамизға ўлтуруб, шайх Довудни далилонасини бериб, мурожаат этдук. Бироз кетиб эдукки, келарда аробамизда ўлтургон киши ароба олдини тутуб, ҳаққини талаб қилди. Ва анга ҳам бироз пул бериб, бир—икки ўтел-нўмра* лавҳасини ўқуб ўтдук. Бу ўтелларни яҳудийлар тутар экан. Азбаски, араблар ўтелчилик қилмоқға ор қилар эканлар. Мунда овруцоли зиёратчиларни (нг) кўп келиши учун бу ўтелчи яҳудийлар кўп фойда қилур эканлар. Аммо бечора араблар тиланиб умр ўтқарадурлар. Халил ар-Раҳмон шаҳринда уч катта жомеъи шариф ва бир неча масжид бордур. Шаҳарда 10 мингдан зиёда араб шофеъи ал мазҳаб ва 600 қадар яҳудий бўлуб, яҳудийларни (нг) бир ибодатхона ва бир мактаби бордур. Турклар тарафидан бир рушдия* ва олти сибён* мактаби очилибдур. Мунда шиша бўлатургон маъдан борлиги учун шишадан ҳалқа билакузук ва майда-чуйда нимарсалар қўядурлар. Агарда мунтазам бир фабрика очиб, шиша ва зажжож* санъатига ривож берилса, аҳолиға манфаат бўлур эди. Шаҳарнинг узоқ ва яқиниға шаҳарға қараган 60 дан зиёда қишлоқлар бўлуб, сув ила боғча ва мева деҳқончилик яхшидур.

(Бақияси бор)

«Ойна» ж., 1915 йил,
1-сон, 7—11-бетлар.

1-рақамдан мобаъд

Халил ар-Раҳмон шаҳридан Қуддуси шарифғача тош тўшалган каф(т)дек мусаттаҳ* аъло катта бир

¹ Туркиядаги Еш турклар инқилобининг таниқли вакиллари.

йўл бўлуб, тарафайн* аксар афилсун, узум, анжир, зайтун ва бошқа мевалик дарахтлар ила тўладур. Тарафайн тоғлик бўлуб, Қуддус ва Байтуллаҳмга яқин ерлардаги боғчаларнинг баъзисини Амрико ва Оврупо насоро бойлари сотиб олиб, Оврупо усулинда аъло қасру иморатларни этибдурларки, яна бироз муддатда бу боғчалар тамоман Оврупо ва Амриконинг халқиға ўтуши муқаррардур. Тўрт тарафи тоғлик ва тошлик ерларда юз минглар сўм масориф* қилиб, овруполилар тарафидан қасру кўшклар солингони бу даъвони(нг) далилидур. Йўл ҳозирлангон қайси кун бир Оврупо ширкати трамвай юргузуб, завворлардан* яхши фойда этар. Халил ар-Раҳмондан Қуддусға қараб 5—6 чақирим юрдук. Мунда тоғ парчасидан иборат бир тепанинг ёнида тошға қозилгон бир неча мағоралар* бўлуб, одам эмаклаб киратургон кичик оғзи бордурки, қадим замон одамларининг хонау маконлари эмиш. Бу мағораларни(нг) орқа тарафинда бир неча қабр аломатлари борки, Намруд замонидан қолган дерлар. Йўлда бир-икки ерда шифохона ва чойхоналар бордур. Йўлнинг каноринда бир-икки ерда насоро зиёратгоҳлари бўлуб, анда олий калисолар солиниб, одатан ҳар бири оврупойи бир катта қасаба ёинки кичик шаҳар ҳукмини олибдур. Халил ар-Раҳмондан 11 чақиримда турк султони Сулаймон Қонуний тарафидан 3—4 таноб ерни тутган ва баландлиги 8—10 газлик мустаҳкам тошдан бир қалъа бўлуб, анинг жаворинда* тошдан бир таноб қадарина катта бир ҳавз бино қилинибдурки, вақтинда турк аскарлари турар экан. Ал-он* бўш ва ҳануз қалъа маҳкам ва ҳатто, кунгира ва зийнатлари ериндадур. Яна бироздан сўнгра бир тоққа келдукки, христенлар муни Макони Хизр* деб зиёрат қиладурлар. Мундан нар(и)-роқ модари Юсуф алайҳиссалом ҳазрати Роҳиланинг зиёратгоҳидур. Мунинг ул тарафинда Юнус алайҳиссаломнинг зиёратгоҳлари борки, буларни зиёрат, дуои фотиҳа қилдук. Ва Халил ар-Раҳмондан 30 чақирим қадар юруб, Байтуллаҳм шаҳриға кирдук. Шаҳар тоғ ва қумлик, сувсиз ва оризалик* бир ерда бино бўлуниб, кўчалари тор ҳамда эгри-бугри қадим замон шаҳридур. Шаҳарда шаъшаълик* суратда бир неча калисо ва бир ҳукумат кўноғи ва бир неча мағоза* бўлуб, садафкори савғойи кетадурғон нимарсалар сотилур. Мағозаларинда ерли нимарсаларни баъзан бирда ўн дафъа қимматбаҳо қўярлар. Бу шаҳарда беш—олти минг араб халқи

бўлуб, ярмидан зиёдаси насоро ва бошқаси мусулмон бўлуб, барчаси салла ва жубба* ила юрар. Мағозадагилар ҳар бир тилни оз-оз биладурлар.

Халқининг иши садаф тарашламоқ бўлуб, садафдан тасбиҳ, салиб, ҳалқа, ҳилол ва юлдуз, қути, шамдон, қопчуқ, попирусдон, албўм, муқова, табоқ, қошуқ, тасвири салиб Масиҳ¹, узук, аёл, бола ва эрлар учун тугма ва ҳар навъ зийнату ярашиқ катта ва кичик асбоб, хулоса, минг нав нимарса ясайдурлар. Ва ер юзидан келатургон мусулмон ва насоро завворлари туҳфа учун олиб кетарлар.

Садафлар Ҳинд ва Аммон тарафидан, аввалан, Италияга кетиб, анда аълолари ажралиб, иккинчи даражадагилари мунда келиб, айтулгон асбоблар тайёрландур. Андаги садаф тасбиҳ ва асбоблардан бож ила Туркистонда келтурулганда ва фириб емасдан биринчи қўлдан олинганда, юзда йигирма ва баъзи молдан юзда қирқ фойда қилмоқ мумкиндур. Шаҳарни ва садаф устaxonа ва мағозаларини юруб, баъзи туҳфалар олиб, бир майдончага чиқдукки, анинг бир тарафинда мағозалар ва бир тарафинда ҳукумат қўноғи ва ниҳоятинда катта бир иморат бордур.

Иморатни майдонга қараган жабҳа* эшигини, билмайман, на сабаб учун юқори нисфи* бир келгандурки, ҳам бўлуб кирдук. Қи мунда катта ва олий, деворлари мунаққаш ва зийнатлик бир масжид бино қилингандур. Узунлиги 60, эни 40 газ бўлуб, усти хейле баланд ва 44 дона аъло ва музойиқлик* мрамар стун сақфини* кўтариб турубдур. Ери тош бўлуб, ал-он бўш, фақат бир неча қандиллар осилгандур. Мундан бир эшик ила бошқа бир хонақоҳга ўтдукки, эни 30, тўли 60 газ қадар бўлуб, кўп бино қўюлгандур. Мунда кўд қандил ва ададсиз зайтун чироғлари ва зийнатлик овизалар қўюлуб, мунинг бир тарафинда тоқ(и)дек бир жой қилиниб, анда кеча ва кундуз минглар ила зайтун чироғи ва шамъ ёқилиб турурки, бул ҳазрати Исоий Масиҳнинг туғулгон маҳалидур, дерлар.

Бу иморатда ҳар навъ икон ва тасвиротлар қўюлуб, мукамал насоро калисосининг ичидекдур. Бу сумъанинг* ичида ва ост табақаси ва ер остинда баъзи кичкина ҳужралар ҳам бўлуб, анда ҳам тасовир ва чироғлар қўюлгандурки, кечаю кундуз чироғлари ўчмай, насоро роҳиб ва шайхлари қарашадурлар. Ушбу сумъа,

¹ Тасвири салиб Масиҳ — хочдаги Исо тасвири.

тўғриси, калисб доимо очик бўлуб, турк аскарлари та-
рафидан атрофинда қоровул ва ичинда ҳам бир суффа
устинда доимо икки турк аскарлари милтиқ бадаст тик ту-
руб ва ҳар соат навбат олишдурмоқдадурлар.

Бу олий иморатларнинг биринчи бонийси ҳазрати
Умар разиаллоҳу анҳу, иккинчиси Халифа Абдумалик
бин Марвон дерлар. Ушбу бино кўп метин ва чидамлик
бир суратда мрамрдан бино қилингандур. Девор ва
стунлари тамоман қозма ва қабартма, араб услубинда
музойиқлар бўлуб, кўп бино қўюлгон ва мрамр стун
бошлиқлари кўп зийнатликдур.

Мунда ҳар ким ўз хоҳиш ва одати диниясинча зиё-
рат ва ибодат қилар. Зиёратидан сўнгра яна шаҳарни
кезиб, аввалги арабамизга ўлтуруб, шаҳардан бошқа
йўл ича чиқдук. Шаҳар атрофинда мрамр тош маъдан-
лари бўлуб, бир қисм халқ, ер остидан тош чиқориб,
иморат учун йўнмоқдадур. Шаҳар атрофинда кичик ме-
ва боғчалари бўлуб ва баъзи боғчаларни яна Оврупо
ва Амрико давлатлиқлари эгаллаб, баъзисинда юз минг
сўм туратургон олий тош бинолар солибдурлар.

Қуддус ила Байтуллаҳм ораси 8 чақирим бўлуб,
бир-бирига яқин боғча ва бинолар кўп ва арода бир—
икки дайр (насоро монастири) бордур. Бу орада дои-
мо эшак ва ҳар навъ киро арабалари юруб, заввор
тошимоқдадурлар.

23 саратон ойи саҳар зиёрати Халил ар-Раҳмон ва
Байтуллаҳм учун Қуддуси шарифдан чиқилиб эди. Ушал
куни мазкур маҳаллаларни юруб, зиёрат этиб, ғуруб*
вақтида яна Қуддусдаги манзилимга етдим. Бироз ис-
тироҳат этиб, Қуддусни оқшом ҳаётини кўрмоқ учун
чиқдим. Кўчаларда «лукс» маҳтоби* ланпалар ёниб,
озроқ арабалар бордур. Бир таомхонага кириб, гизо*
этдимки, анда масакарот* йўқ, фақат машруъ* нимар-
салар бор. Қиморсиз қарта ва шатранж ўюни-да мав-
жуд бўлуб, кўп кишилар мунга оғуштадур*. Маданият
одатларидан театр ва синаматограф-да мавжуд эканки,
кирмадим. Бу пайғамбарлар шаҳрига мундай нимар-
сани(нг) бўлмаслигини кўнгилни тилагани ажибдур.
Ма фиййаҳи*, шаробхона ва ҳар нимарса бор эмиш.

Синаматўграфни эга ва хизматкорлари араб ва иб-
рий созларини чолғувчиларни(нг) ҳамаси яҳудий экан.
Театрига арабий, иброний, франсавий, немис тилларда
ривоят-пьесалар қўюлур экан. Азбаски, мазкур тиллар
халқидан мунда кўбдур. Фаластин араблари ҳам Миср
арабларини сабаби ила театрчиликка бироз майл қи-

либдурлар. Театр пиесаларини ривоят атаб, қадим ва жадидлари яхши кўз ила қарар эмишлар.

Синаматуғраф ила мен турган ўтел орасинда овруповорий кенг ва мунтазам бир йўл бино қилиниб, тарафайни ланпалар ила мунаввар ва мунинг ўртасинда ҳукумат қуноғи ва ани жаворинда темур панжаралик аъло бир боғча ва сайронгоҳ бино қилингандурки, инсон мунда ўзини бир Оврупо шахрига кўрар.

Бу катта йўл руслар бино этган «Маскубия» қалъасини олдидан ўтар. Бу йўлнинг икки тарафинда овруповорий катта мағоза ва ўтел ва дўконлар бўлуб, тарафайинга соя учун дарахтлар ҳам ўтқурулубдур. Маҳтобий ланпалар зиёси ила юруб, манзилимга келиб, уй қуға кетдим.

(Бақияси бор)

«Ойна» ж., 1915 йил,
2-сон, 26—30-бетлар.

2-ададдан мобаъд

Ҳазрат Халил ар-Раҳмон алайҳиссалом зиёратинини эртаси далил ила бир аробаға ўлтуруб, Қуддуси шариф ичи ва атрофиндаги анбиёи иъзом ва авлиёи кибор зиёратлариға мутаважжих бўлдук. Қуддус фатҳинда шаҳид бўлган бир неча саҳобағони бузургвор* ва у жумладан, ҳазрат Уккоша ва бошқа мужоҳидони исломни(нг) бир неча ерда зиёрат этдук. Сўнгра шаҳарнинг шарқи(й) тарафиндаги Тур-Зито тоғига чиқилди. Бу тоғ тик эмас, ўрлатиб ароба йўли қилингандур.

Тоғ устиға чиқганда, Қуддусни(нг) ҳар жойи кўзга кўрунур. Бу тоғ устидан шаҳарда ўндан зиёда катта калисолар устиндаги салиб-крести ила кўзга учрайдур. Тоғ устинда ҳам бир неча энг катта калисолар борки, катта давлатлар тарафидан бино қилиниб ва ҳар бирининг атрофинда 5—10, ҳатто, юз-икки юз таноб ерларни айлантуруб олинган майдон, боғча ва ўтеллар, юзлар ила хона ва ҳужралар бино қилиниб, анда насороларнинг ҳар қисмидан, масалан, рус, немис, франсуз, италён, англичан, рум, арман, булғор ва бошқа христиан миллатларининг эр, аёл монахлари туруб, бўйнида тўртбеш олчин тасбиҳ осган зоҳид ва монахлардан бошқа ҳар синфдан, яъни косиб ва аҳли ҳунар муҳожирлари илан тўладур. Мазкур миллатларнинг ҳар бирини шаҳар ичинда ва хорижинда ва Тур-Зито тоғинда мунта-

зам мактаб, ҳатто, дорулмуаллиминлари бўлуб, христиан муҳожирларининг болаларида; бошқа маҳаллий христиан араб болаларини ҳам мажоний* ўқитадурлар. Мусулмон болалари бўлса, на бу мактабда ва на турклар бино этган низомий мактабда ўқумай, дунёдан хабарсизлик ила умр ўткарарлар. Қуддус маишатиға диққат ила қараганда Араб мамлақати ва ёйинки Туркия вилояти ва турк ҳокимлиги; кўзға энг кичик кўрунгон нимарсалардан бўлуб, ҳар ерда оврупойиларни (нг) маданияти, мактаби, тижорати ва хўжалиги зоҳирдур. Мисол учун шуни ёзайин: Қуддус ва Фаластинда Русия императўриға маңсуб рус жамияти бўлуб; буларниаф идорасинда юздан зиёда русча ва арабча мунтазам мактаблар борки, талаба ва талаботлари 3—4 минг бўлуб; бул мактабларға туркларни эски имтиёзлар ҳўкми ила мудохала ҳаққи бўлмай, фақат рус инспектури назоратиндадур. Яна муаллим ва муаллима ҳозирлайдургон мунтазам русча, арабча мактаблари бўлуб, бу мактаблар рус соҳиб ҳайротларининг масорифи ва эҳсони ила тарбия қилинур. Табиий, бу мактабға ўқигон кишилар рус тарафдори бўлурлар.

Қуддусдан Тур-Зитода чиқгонда бевосита чап қўлда йигирма-ўттуз таноб ерни атрофи девор қилиниб, музайян Оврупо кўшк ва иморатлари бино қилинган. Бу кимники? Бир инглиз хотуннинг мулки! Ул тарафинда йўл устинда кўб маҳаллалар бор. Булар кимники? Оврупо муҳожирлариники! Яна бир неча юз таноб ерларни атрофиға стун ўтқурулуб, сим ила ихота қилиб, ичинда миллиўнлар масориф ила бино қилингон мактаб, мусофирхона, калисо, ҳаммом, хастахона ва бошқалари борки, бу кимники? Олмонларники! Қуддусда олмонлар бошқалардан бир неча дафъа зиёдароқ ер эгалладурлар. Ундан нари бошқа катта бир иморат ва бир неча таноб ерни айлантурулгон, бу кимники? Италияликларники! Яна бу... кимники? Оврупойиларники. Бир калима ила айтайин, Қуддуси шариф атрофини (нг) ўндан 6—7 си оврупойиларники бўлуб, ниҳоятда олий ва жамиятлариға махсус умумий бинолар солингандур. Ёлғуз оврупойилар эмас, Амрико насороларининг ҳам мулклари бордур.

Қуддус атрофини (нг) 10 дан 4 ё 3 и маҳаллий одамларники бўлуб, аммо ободлик жиҳатидан оврупойилар мулкени (нг) юздан бири эътибор қилинса, жоиздур. Офарин оврупойиларға! Аларни (нг) дин ва миллатлари йўлиға этгон сарф ва чекгон меҳнатларини айтиб адо

қилиб бўлмайду. Бу айтулгон еру иморатлар қип-қизил ва яланғоч тоғ устинда бино қилиниб, тошларни қозиб, катта майдонлар ва мусаттақ қилиб, бошқа тарафлардан туфроқ келтуруб, ботманлар ила боғчалар бино этибдурлар. Бу тоғлик ярамас ерларни (нг) мураббаъ газини 2 дан 500 франкгача сотуб олибдурлар. Мил ила қаерлардан сув келтурубдурлар... Орий*: «Ҳиммат-ар-ражол тақла-ал-жабол» (одамларнинг ҳиммати тоғларни талқон этар). Энди буларга, биз; диндор мусулмонларни қиёс қилиб бўлмайду. Вақтоки*, Маккаи мукаррама ва Мадинаи мунавварада мушарраф бўлуб эдим:

Охирги 1—2 аср замонида биз, мусулмонлар ва ё мусулмон подшолари тарафидан бир асру буқъаи хайрия йўқдур¹. Ҳозирги замон жамиятлари, мактаблари... нари турсун, бизни баъзи ҳожилар аҳволини анда кўрмоқ керак. Қиссасига минглаб пули бўлуб туруб, тўйуб таом емайду. Тевачисини* тўйдурмай, андан таёқ ейдур. Карантинларда ўзини мискин кўрсатиб, зиллатни қабул қилиб, пулсиз ўтар. Мактаб ё мадраса қилатургон ҳожи топилмайду. Ал-ниҳоя, қилатургон хайри 5—10 сўм андаги бой ва ёинки гадойларга улаштурмоқ ва ҳарами набавийида ҳар кун халойиқга уч кўза сув бергил, деб бир ходимга ойинда бир мажиди (160 тийин) тайин қилиб, они ҳам юбормаслик (мани самарқандийлигимни билиб, Самарқандда ал-он тирик ҳожи... жаноблариға айтинг, мани саққолик* вазифамни юборсун, деб хаддоми* ҳарамдан бири манга таъйин қилиб эди).

Бу мустамлакотлар* орасидан ўтардим, узоқдан катта бир калисонинг ҳаллик қуббаси назаримни жалб этди. Кимники? Русларни монастри-дайриду деди. Бордук. Йўлни бир тарафида фақир ҳовли ва иморатлар, ифлос арабхоналари бордурки, булардан ўтуб, катта бир дарвозадан олий ва катта бир чаҳорбоғга кирдук. Ҳар тараф раста ила ҳар навъ дарахт ўтқурулгон. Ҳар тарафда монахлар учун хусусий уйлари ва ҳаммаси учун катта золлар ва мактабхона, касалхона ва ниҳоятда зийнатлик бир калисо ва Қуддусни ҳар бир минорасидан баланд гиштин бир минора ва устинда Қуддус уфқини овози ила тўлдуратургон катта бир ноқус* осилгандур. Чаҳорбоғни (нг) ҳар ери тозадур. Рус-

¹ Бир асру буқъаи хайрия йўқдур — кейинги пайтда жамоат бинолари деярли қурилмади.

ларнинг Қуддусда Мундан бошқа яна 4 катта калисо-
лари бордур. Олдимдаги далилга дедим: «Кўрдингизми,
русларнинг диндорлиги ва ҳимматини? Шундай тоғда
пукдан шундай жаннатдек жой қилибдурлар. Аммо (сиз)
Қуддуси ҳарами шарифнинг ичинда порухоналар* қи-
либсизлар?!» Табиий, жавоб йўқ.

Баъзи руслар ила сўйлашдук ва ондин чиқғоч ҳамон
олдингга ифлос ҳавли ва саҳройиға ўхшаш чиркин му-
сулмонларни кўрарсанки, бу кўрулгон манзаралар кўн-
гилга таъбир этар.

Атрофни яна айландук. Тур-Зито устидан Баҳри
Лут кўли кўрунуб турубдур. Қуддус ичинда ва атро-
финда кўп адад калисолар устиндаги жиллолик қубба
ва салиби илан кўзни ўзиға тортар. Мусулмоний дини
иморатлар устининг ту누ка ва пўшишлари ва масжид
қуббаларининг устинда қўюлгон ва аломати ислом бўл-
ган ҳилол (ярим ой)лар камоли чиркинликда кўрунуб,
занг босиб, мужалло салиб муқобилинда ҳазини бир
манзара кўрсатадурки, мундан насороларни(нг) диниға
ихлослиги ва мусулмонларни(нг) лоқайдлиги маълум
бўладур.

Рус калисосининг яқинида ҳар тарафи тош девор
айлантурулгон мусамман-саккиз бурж(л)и бир ҳавлиға
кирдук. Ўртасинда бир қубба бор. Ичиға сандалиға ўх-
лаш катта бир тош борки, ҳазрат Исо алайҳиссалом
мунинг устидан осмонға чиқгон, дерлар. Ўртаси чуқур
бир тошни маҳали* Асойи Мусо алайҳиссалом дерлар.
Мунинг яқинида йигирма қадар зинадан чуқур бир
даҳмаға кирилурки, Робия ал-адвиййа ва Муҳаммад
бин ал-Ҳасан разиаллоҳу анҳунинг зиёратларидур.

(Бақияси бор)

«Ойна» ж., 1915 йил,
3-сон, 49—53-бетлар.

3-ададдан мобаъд

Бу чуқурдан чиқиб, аробаға ўлтуруб, бошқа йўл
ила яна шаҳарға тушуб, оврупойиларни(нг) тоғ пар-
чаларидек мактаб, мусофирхона, калисо, сумъа, қўн-
сулхоналаридан ва ора-сира бузуқ ва харобазор му-
сулмон ҳавлилари олдида ўтуб, яна шаҳарни бошқа
тарафиға чиқиб, бир хейле боргандан сўнгра, хароба
бир ерда аробамиз турди. Ердан 50—60 газ баланд —
бир тоғ парчаси ва онинг ости бир танобни(нг) тўрт-

дан биридан зиёда бир мағора. Бу мағоранинг усти якпора уч-тўрт дона катта тош — сухра* ила табиий ёпилгандур. Мағоранинг ости ердан бироз чуқур бўлуб, айвонга ўхшаш уч тарафи қиёдан* девор усти сухра тош ва бир тарафи очиқдур.

Бу мағоранинг бир тарафинда Султон Иброҳим бинни Адҳам жанобларининг турбалари бордур. Мундаги эски асрлардан, вақтинда бу маҳалга катта иморатлар борлиги билинур. Аммо ал-он хароба ҳолиндадур. Агар ҳозирги мусулмонлар бўлсак, бошқа зиёратгоҳларда, шунингдек, хароба ҳолига келиши муқаррардур.

Мундан чиқиб, шаҳарни бошқа тарафинда бир хейле юруб армани калисосидан ўтдук. Калисо деганда йигирма-ўттуз таноб ер ва атрофи тош девор ила қалъага ўхшатуб бино қилинган бир қўрғонча тасаввур қилинсун. Ичинда калисо, мактаб, ҳаммом, касалхона ва жамъияти хайрия идоралари, жимностиқ хоналар*, сумъа ҳар тарафдан келатургон зиёратчи насоролар учун мунтазам уйлар, таомхоналар, ҳатто, ичинда ҳунар ва саноатхоналар бино қилингандурки, ёлғуз танбалхона ва бизни(нг) такялардек ишсиз ва гадойхона эмасдур. Темур дарвоза ва анга дарбонлари бордур. Бироз нари кетиб, аробадан тушдук. Равоқлик бир саҳловдан ўтуб, бир ҳавличага, ундан пастгина ёпилган чинни ва минокори* бир гунбазга кирдукки, ичи масжидлардек гиламлар ила тўшалган ва бул муборак мақом Ҳазрат Довуд алайҳиссаломнинг қабри мубораклари бўлуб, зиёратиға мушарраф бўлдум.

Мундан ароба ила яна бошқа йўллارни айлашиб, Қуддус ичиндаги қабри Ҳазрат Марям ва Исо алайҳиссаломга мансуб калисо ва бошқа машҳур калисоларни зиёрат ва саёхатиға азимат этдук. Аввалан, масжиди Ақсо ҳарами шарифнинг яқинидаги Қамом калисосиға бордукки, насороларча дунёни энг шарофатлик калисосидур. Ичи катта ва кичик бир неча қубба ва мармар иморатлардан иборат бўлуб, ҳазрат Исонинг ҳар навъ тарихий ҳолатларини, яъни халқни динға даъват этганлари ва яҳудийлар тарафидан изо* ва жафо кўруб, салибга михланган ва насоролар эътиқодинча, салб* бўлунгон ҳолатлари тасвир қилинган ва кичкина ясалган ва осилган маслуби мужассам¹ суратлари яслиб қўйилгандур.

¹ Маслуби мужассам — Исонинг чормих қилиниши тасвири кўзда тутилмоқда.

Қалисо ичинда кўп адад чироғ ва шамлар ёқилиб, доимо зиёратчилари узулмайдур. Мундаги насоро зиёратчиларини (нг) баъзиси биз кирганда ниҳоят хўшу ила* тизланиб, андаги насроният меҳроблариға ва Ҳазрат Масиҳ маслублинг тарихий суратлари ҳузуринда саф-саф зиёрат этиб туруб эдилар. Бу калисонинг калиди мусулмон бир шайх қўлинда бўлуб, андан бошқа барча ходим ва руҳонийлари насородандур.

Мундан чиқиб онинг яқинидаги рус калисосиға кирдукки, мунда ҳам тарихий тош ва тасвирлар кўб бўлуб, бир неча уйдан иборатдурки, бир рус хотун шайхи бизларға кўрсатиб баён этди. Мунда тўрт-беш минг сўм масраф* ила қилингон икон (тасвири ҳазрат Марям ва Масиҳ) бордур.

Қалисонинг олдинда тошкандлик ёш агтор бор эканки, ҳожи ва завворлар олатургон нимарсалар сотадур. Дўкониға бироз ўлтурдук. Мамлакатдан сўради. Қўлиға бир неча нусха «Ойна» ва «Туркистон харитаси»ни бердим. Аҳли савод экан. Тошканд шаҳрини кўрсатдим. Беихтиёр харита устиндаги Тошкандни ўпуб, кўзиға суртди. (Ҳуббул ватани мин ал иймон¹.) Хусусан ватан ва аҳли диёрни (нг) қадри мусофиратға* маълум бўлур. Ҳақиқатан ватан муқаддасдур. Қадрини билмоқ керак. Сотмасға ва ўлгунча айрилмасға керакдур. Ўғли бор эмиш, Қуддусдаги русча ва арабча мактабға бериб, мактабни тамом қилдурмоқға ва сўнгра русча дорилфунунға юбормокиға машварат берилди. Шаҳарни (нг) четроқиндаги Қабри ҳазрати Марям калисосиға бордук. Шайхлари тамоман насородур. Асл калисо ер остинда қолиб, 60 қадар зина ила кирилур. Ер остинда 2—3 қубба ва мрамар равоқлар ила бино қилингон иморатлар бўлуб, деворларинда тарихий хат ва тасвирлар бордур. Кўп чироғ ва қандиллар ёқилган ва ер ости иморати бўлган учун қоронғудур.

Андан чиқиб, яқинидаги насороларнинг католик мазҳаби аҳлининг зиёратгоҳиға кирдук. Кичкина бир эшикдан кирармиз. Қудрати катта тош — сухралардан пайдо бўлган ва бир-бириға муттасил 3—4 кичик табиий мағоралардан иборатдурки, мағоранинг тавониға баъзан қўл етар. Ва ичи номунтазам 2—3 хужраға айрилиб, ҳазрат Масиҳнинг бир бола бўйнида салб қилингон мужассам тасвири бордур. Ва яҳудийлар тарафидан

¹ Ҳуббул ватани мин ал иймон — Ватанин севмоқ иймондандур.

салибга михланганда қонларини оқгани тасвир қилин-
гондур. Бу мақомнинг шайхи католик насородандур.

Мундан чиқиб, шунда яқин Боязид Бистомий¹ Ҳаз-
ратларининг турбаларини зиёрат этиб, бироз нар(р)-
оқдаги насороларга тейишли чаҳорбогга кетдукки, онда
ҳам ҳазрат Масиҳнинг ҳар навъ тарихий ҳолатларининг
тасвирини деворларга тортилибдур. Яна бир неча исло-
мий ва яҳудий ва насроният мақомларини саёҳат ва
зиёрат этиб, яҳудийларни Қуддус ҳарами деворининг
орқасига келиб, ҳар кун йиғлаб дуо ўқийдургон жой-
лариға келдук. Яҳудийлар ҳарамни мусулмонлардан
олиб аларга бермоқни ва қадим яҳудий ҳукумат ва сал-
танатиға еткурмоқни Аллоҳ таолодан тилаб, ҳарам де-
вориға орқа тарафдан келиб мутаважжих бўлуб, бўюн-
лариға ридо солиб, эру аёллар соатлар ила тикка ту-
руб, китоб юзасидан ва ё ҳафзан* гуруҳ-гуруҳ дуо ўқий-
дурлар. Ким билур, аларни дуолари қабул бўлур ё йўқ.
Зоҳир ҳолда қараганда, Қуддус ва Фаластин, яъни
арзи мавъудға* яҳуду мусулмонлардан зиёда тасарруф
ва илм жиҳатиндан насоролар тараққийдадур...

Ҳарами шарифдаги Масжиди Ақсө ва Масжиди
Сухротиллоға кириб, яна бир видоъ зиёрат этиб, ушбу
шариф мақомларға яна мушарраф қилишини Аллоҳ
таолодан тилаб, чору ночор ҳарамдан чиқдук. Бозор
ва ўтелдан нимарсаларимизни олиб, далил ва шогирд
далилға кераклик ҳадяни бериб, алар ила видоъ этиб,
ароба ила вағзалға мутаважжих бўлдук. Далил жа-
ноблари вағзалғача келмоқчи бўлди, ёлвориб қайтар-
дим. Гўёки икки киши тамом уч кун манга рафоқат*
ва далолат этдилар. Агарда Оврупони(нг) бир шаҳри-
га бир таржимон уч кун аларни айтган далолатини
қилса, ақлан ўн беш сўм олур. Аммо икки кишиға
мани берганим ондан оздур. Маафиҳи* берган нимар-
сам аларни(нг) тахминидан зиёда эдики, хурсанд бўл-
дилар. Ман дедим: «Агарда икки кун минилган ароба-
ни одат бўюнча киро қилса эдингиз, сизға зиёдарок
берар эдим. Азбаски, аробачиға... фурушни зиёда олиб
бердингиз».

Далил жаноблари уялиб, деди:

— Одамни тонимоқ мушкул. Агар ҳожиларни 3 кун,
4 кун олиб юрармиз, кетар вақтида бергуси бир ма-
жиди (160 тийин) берарки, икки кишиға на бўлур?

¹ Боязид Бистомий — 874 йилда вафот этган машҳур мута-
саввиф.

Лоилож далиллик зимниға даллолик ҳам қилармиз...

Букун чаҳоршанбадур. Асрдан сўнгра бир попур* Ёфадан Искандарияға кетар. Онга етмоқ учун Қуддуси шарифдан оташаробани учинчи синфиға кирдик. Тушганда нимарсаларни чиқорган ҳаммол ҳақини онга бермоқ учун далилға бериб эдим, олганим йўқ, деб 2 гурушни яна олди. Вагонда Оврупо ва Амрико сайёҳлари ва ерли араблар, аскарлар тўла бўлуб...¹ Хулоса, бандаи Худонинг ҳар қисмидан бордур. Курраи арзнинг ҳар навъ мусулмони, насороу яҳудийси мунда келур ва ҳам (маси) бир худонинг бандасидур.

Бу ҳолат ва манзаралар ҳам латиф ва ҳам ажиб бўлуб, инсонни чуқур тасаввурларға кўмар:

Рафтам ба калисои тарсоу жуҳуд,

Тарсоу яҳудро рў-бату буд.

Дар ёди висоли ту ба бутхона шудам,

Тасбиҳ табон замзамаи ишқ ту буд².

Ўрта ёш аммома* ва муслиҳлик* бир араб шайхи Оврупо либоси кийган бошқа бир зиёли араб ила мани олдимға ўлтурдилар. Узум ерлар. Шайх манга: «Домла ака, узум енг...», — Хўқанд лаҳжасиға таклиф этди.

Ман дедим:

— Сиз Хўқанд тарафиға кўбми юрган?

Дедики:

— Ман Хўқандийдурман. Беш-олти санадур. Ҳинд, Арабистон, Миср ва Ҳижозға кезарман...

Ҳаж шавқи учун оқчасиз ватандан чиқибдур. Маржон, садаф, тасбиҳ ва амсоли савдо этар. Ва мазкур айтилгон қитъаларни ҳар сана бир дафъ айнолур экан. Икки минг сўмча мояси бор эмиш. Мазкур қитъалар тилидан ҳамда ўрду ва англизи бироз билур... Мадинаи мунавварадан ер ва хотун олмоқни ва боласини низомий мактабға бериш тўғрисида машварат этдук. Жавориндаги ёш бир араб жариди мухбири бўлуб, онга ҳам маъқул бўлди...

2-июл, ҳануз асрға ярим соат бор. Ёфа шаҳриға оташаробадан тушган ҳамон Ёфада мутавааттун* самарқандий ва садаф тужжори Ҳожи Мир афандиға йўлуқ-

¹ Учиб кетган.

² Таржимаси: Насроний ва жуҳуд ибодатхонасига бордим. Насроний ва жуҳуд қаршингда юзма-юз ўтирдилар.

Ёдинг висоли билан бутхонада бўлдум, қўлимда тасбиҳ ишқингда замзама қиларди.

дук. Бу жаноб даллол ёинки ҳожи сайёдларидан эмас ва ниҳоятда мусофирпарвар ва амини муътамад* бир одамдур. Бизни тўғри ҳавлисиға олиб бормоқчи бўлди. Ман дедим: «Афу буюринг, бир дақиқа ғойиб қилатургон вақтим йўқ. Тўғри парахўдға кириб, Мисрға азимат этмоқчиман». Андаги турк жандармасидан парахўдни сўрадук. Деди: «Суръат ила кетсангиз, балки етарсиз». Нимарсаларни ҳаммолға кўтартуруб, денгизға юруб яқинлаштук. Олдимиздан гуруҳ-гуруҳ халқ чиқиб: «Вопур роҳ» («Попур кетди»), — сўзи ила бизларға муқобил бўлурлар.

Денгиз лабиға чиқиб кўрдуки, попур кетиб турубдур. Денгиз жандармасидан: «Яна қачон попур бор», — деб сўрадук. Зухурот* бўлмаса, душанба куни, жавобини берди. Ана, Халил ал-Раҳмон йўлиға ароба синиб, 3—4 соатимиз фавт* бўлғонининг натижаси. Энди Ёфадек кичкина шаҳрда беш кунимизни гўё ҳибс ила ўткарурман. Уйдан чиқғондан бери тузаган фурсат, сафар прўграмим букун сактаға учради. Қайф учди. Гўёки мани мунда бир саналик ҳибс этдилар. На чора? Ёфада ҳожихона ва ўтел очган жаноби Ҳожи Бақо Бухорий келиб мулоқот этди. Ва жаноби Ҳожи Мир ила манга дилдорлик бериб, Ҳожи Бақо очган Миср ўтелиға олиб келдилар ва аъло бир нўмра бердилар. Алар хурсанд, мен хапа.

(Бақияси бор)

*«Ойна» ж., 1915 йил,
4-сон, 74—79-бетлар.*

4-ададдан мобаъд

Ёфа шаҳри Оқ денгизнинг Шом соҳилинда ва Қуддуси шарифнинг аскаласидур*. 15 мингдан зиёда халқи бўлуб, аксари мусулмон ва бошқаси яҳуд ва насоро бўлуб, барчасининг тили арабидур. Атрофи боғча ва баракатлик бўлуб узум, лиму, тарбуз, шафтолу, хулоса, ҳар нав мевасидан Оврупо ва Мисрға ҳар сана милйўн сўмлар ила сотар. Соҳилиға лимон — парахўд турадургон сунъий ҳавзи йўқ. Вақтида ҳар ойнинг аввал-охири бир ҳафта қаттиғ фўртанаси бор. Ёзда бир озгина денгиз мавжи бўлуб, аммо кўрқунч эмасдур. Ушбу сана Оврупойи бир ширкат уч санада тамом қилмоқ шарти ила рехтим* ва ҳавз қилмоқ учун Туркия давлатидан рухсат олгани сўйланурди.

Шаҳар денгиз бўйида узунча тушуб, баъзи иморатлари денгизга муттасил, узоғи 20—30 газдур. Қадим кўчалари ифлос ва тор бўлуб, охиран ҳукумат 4—5 оврупойи катта йўллар очибдурки, тарафайни 4—5 табақагача тошдан овруповорий иморат бўлуб, лукс ланпалар ила танвир* қилингон. Ва тижорати яхши бўлуб, ер юзидаги бутун мусулмон, яҳудий ва насороларни (нг) зиёратгоҳи Қуддуси шариф ҳожиларни (нг) ўтадургон еридур.

Шаҳарга муттасил ва денгиз бўйида ҳамда темур йўли мухтатаси* ҳамсоғлигиндаги баъзан зироатлик ва баъзан қумзор ерларни Туркия давлати рухсати илан яҳудий милйўнчиларидан иборат бир ширкат—кампония халқдан аввалан йўқ баҳосиға олиб, кичик бир шаҳар бино этиб, яҳудий муҳожирларига керакли иморатларни қилиб, 10—20, ҳатто, 50 сана муҳлат ила берарлар ва беш мингдан зиёда яҳудий муҳожирлари дунёни ҳар тарафидан мунда жам бўлубдурлар. Овруповорий тош иморатлар, ибодатхона, дорулфунундек катта мактабхоналар, «артизан» — сув бергувчи қудуқлар, нўмралар. Хулоса, йигирманчи аср тириклигиға ва яҳудий маишатиға керакли мукамал иморатлар бино этибдурлар. Уз ароларинда иттифоқлари том бўлуб, бу яҳудий шаҳринда содалавҳ ва фикрсиз турк давлатидан на пулис бор, на мудир.

Яҳуд миллати ва ҳар бир кўзи очик миллат манфатлик ишға пулни қизғонмайдур. Бу иш учун биргина Рўтшилд бой 4 милйўн сўм берибдур. Масалан, бир яҳудий дунёни бир учидан анда ҳижратни қарор бериб хатлашса, ўшал ширкат анга керак ҳавлини муҳожир планича бино этиб, 50 саналик берар ва ҳар сана ижросини ярми қадар пул бериб, ҳавлиға эга бўлур.

Ушбу яҳуд шаҳрининг ерини ўн сана муқаддам бир кишиға мажоний берса, олмас экан. Ва яҳудийлар бошлаб иморат қилганидан сўнгра атрофни бир мураббаъ газди бир ғуруш—7,5 тийин экан. Ал-он газди минг ғурушдан фазладур*. Яна қиммат бўлуб тараққий этар. Азбаски, дунёға яҳуд халқини (нг) мустақил шаҳри йўқ. Ва Ёфанинғ бир тарафи чўл бўлуб, бу чўл бора-бора Туркиянинг ҳуррият ва ҳимояти ва ёинки содалавҳлиги соғсинда дунёмизда бирдан-бир яҳуд шаҳри бўлур. Яҳудийларни ҳозирги дорилфунун мактаблари ва идораи баладийалари турклар назоратидан озод, на унга турк инспектур — муфаттиш илмияси ва на пулиси қарайдур.

Ефа яҳудий шахрининг кўзга кўрунмас идораси ўзлари учун марка бостурбдурларки, яҳудийлар бу маркани сотиб олиб, хатнинг ичиға ёпуштурарлар. Албатта, бир кун келурки, бу маркалар лигофани устиға чиқар. Оре, умид лозимдур. Дунёға ҳар ким умид ила яшайдур. Аммо умидға иш қўшулса, натижа берар. Ефада ўн минг қадар мусулмон ва 6—7 минг қадар яҳуд ва насоро бор. Аммо катта савдолар ва катта магазинлар, синаматограф ва катта мактаблар ҳамма(си) яҳуд ва насоро қўлиндадур. Мукаммал франсуз-ферар мактаби мунда мавжуд бўлуб, Франса мисйўнерлари тарафидан яхши бир ерда бино қилингон ва боғчасиндаги кўшкдан қаралса, бутун Ефа боғчалари оёқ остинда кўрунур.

Туркларнинг бир султоний ва бир неча ибтидоий мактаблари бўлуб, Ефанинг ўн минг мусулмонлари бизни Самарқанднинг 80 минг мусулмонидан ўқимоқ тўғрисида аълодур. Азбаски, султонийда юз қадар талаба бўлуб, арабий, туркий, франсавий ўқийдур. Франсуз мисйўнер мактабиға ҳам мусулмондан 20 қадар талаба бор. Самарқанддаги ҳукумат мактабида нуфуси Самарқанддан ўннинг ярми қадар ҳам мусулмон боласи йўқдур. Мундан маълум бўлурки, Ефанинг у чиркин араблари бизни бу озода мусулмонлардан кўра тараққийдадурлар. Ҳолбуки, аларни(нг) бу тараққийси яҳуд ва насороға қарагонда ҳечдур. Ефада насоролар тарафидан уч жариди араб тилинда ва яҳудийлар тарафидан бир жариди араб тилинда ва бир жариди иброний тил ва хатинда чиқиб, аммо бечора мусулмон тарафидан бир дона ҳам йўқдур.

Шаҳар ўртасиндаги жомеъда бордим. Бир мударрис бир неча талабаға тафсир ва ҳадис дарс бериб турибдурки, бир оз қулоқ осдим. Фикри ва тадриси* яхши бўлуб, бизни Бухоро ва Туркистондан аълодур. Ҳамшаҳримиз садаф тожири жаноб Ҳожи Мир афандини (нг) уч ўгли борки, онаси арабдур. Каттаси ҳукуматнинг султонийсини тамом этиб, франсуз-ферарини ҳам шу сана тамом этибдурки, тавзеи мукофот* куни ферар идораси тарафидан бизға ҳам даъватнома ва белат келди. Бордим. Тошдан бино қилингон икки табақалик мадрасадек катта бир мактаб... Туркия ва Франция байроқ ва аломатлари илан зийнат берилган. Бир тарафда султон ва Туркия ҳам Франция акобирларининг тасвири осилгандур. Юздан зиёда насоро, яҳуд ва мусулмон боласи синф-синф чиқиб франсузча, арабча

ва яҳудча/абётлар ва нутқ ўқудилар. Мактаб боғинда тўрт юз қадар мухталит* халқ бор. Мукофот учун берилатургон китоб ва албўмларни(нг) устига болани нўмраси илан исм ва кунияси ёзилган ва келтуруб мактаб попослари* тарафидан ҳар болани яқин одамига берилур. Бола келиб сафларни ичидаги ақрабосини қўлидан бахшишни* олар. Саҳнадаги баланд ерға чиқиб, таъзим этар. Араб муаллимлари араб либосиға, яҳуд муаллимлари яҳуд қиёфасиға, франсуз муаллимлари тамоман руҳоний (пўп) қиёфатинда бўлуб, бўюнлариға салиб осилгандур. Пўпларни оёқларида масиҳи ва этик-да йўқ. Балки арабдек аёқ ялангдур. Расми мукофот тамом бўлди. Араб талабалар тағйири қиёфа* этиб, арабча тарихий ва муҳорабалар суратинда бир фожеа театр кўрсатдилар. Араби шеър ва қасидалар ўқуб, андаги ҳар синф, халойиқ тарафидан мазҳари тақдир бўлиндилар. Шом соҳили француз нуфузида дерлар. Дарвоқе, французлар Порисдан қочуқлар ила олтун келтуруб, мусулмон ва араб болаларини мажоний ўқутуб ва ҳатто, у чиркин, иштонсиз араблар боласиға либослар бериб, ҳаллдор китоблар бахшиш этиб, устига нон ҳам бериб, яна ҳар сана дунё жаннати ҳисобланган. Порисға мажоний саёҳатлар қилдуруб, ҳамда франсуз пули илан араб ва турк еринда очилгон мактабға араби ва ҳатто, араб динини пул бериб араб мулласидан ўқутурса ва андан чиқгон болаларни восита илан ва минг йўл илан Туркиянинг давлат маҳкамалариға маъмур қилиб сўқса, албатта, Сурия ва Фаластин халқини(нг) франсузпараст бўлуши лозим келур. Бизни(нг) Туркистон ва Бухоро халқидан кўра араблар қобил ва мустанди маданиятдурлар*.

Арабларда либос, сочу сақол, қадим ва жадид, театр ва музиқи масалаларининг ҳаром ва ҳалоллиги қачонлар ҳал бўлуб кетгандур. Бизға энди бошлайдур. Биз Русияга тобеъ бўлуб туруб, Туркистонни ҳеч бир шаҳриндаги бир ҳукумат мактабиға ўн нафар мусулмон талабамиз йўқ, мусулмон тили ва мусулмон дини ўқитмоқ нари турсун...

Ҳожи Мурбақонинг Миср ўтелидаман. Бир неча кун муқаддам Бухоро шайхулисломи жаноблари ҳам шунда турган эканлар. Қуддус, Ефа ва Халил ар-Раҳмондаги шайх ва мискинларға кўп-кўп ҳадялар бериб, бир неча қурбонлар сўюб, халқға тарқатибдурларки, ҳар ким мадҳ этар.

Ефада ҳамроҳлари илан маъан* ва ҳам танҳоли суратларини олдуруб эканлар. Муборак сийратларини Шоми шарифда бориб кўруб эдим. Бизларда баъзан таасуб йўқ. Агарда тотор шайхулисломи бўлса эди, балки суратни гуноҳ биларди. «Шуро» мажалласига сурат қўймоқ гуноҳ деб тотор муллолари бир неча вақт мубоҳаса этиб эдилар...

Миср ўтели олдидан бир мусулмон жанозаси ўтди. Нардбонсиз бир тобут. Тобутни(нг) бош тарафинда бир газ қадар яғоч ўтқурулгон. Агарда мант* эр бўлса, устига аммома* ва аёл бўлса, рўймол ўрайдурлар. Тобут қамош* ила ўртгон бўлур. Тобут кўтарганлар ва ақраболар ва орқадан кетатургонлар дод-фигон ўрнига «Ло илоҳо иллоллоҳ, ло илоҳо иллоллоҳ»ни якбора ва баланд овоз ила айтиб кетмоқдадурлар. Ман ҳам нўмрадан тушуб, орқаларидан кетдим. 200 қадамдан сўнгра қабристонга кирдук. Ки шаҳарни(нг) марказига бўлуб, икки тарифида бозорга қараб катта дўконлар бино қилинибдур. Бир тарафи маҳалла йўли ва бир тарафи ҳавлилар бўлуб, ораси бир неча таноблик қабристони мусилминдур.

Ўлук кўмулуб, Қуръон ўқилди. Йиртиш йўқ. Қабристонни(нг) икки тарафиндаги икки катта йўлдан, эшиги ва орасидан пиёдагузар* йўли бор. Қабристонни(нг) бир тарафиндаги ҳавлиларни(нг) ҳар биридан қабристонда бир эшик ва тиризалари* бор. Ҳар нав кишилар, ҳатто, Ефа олдида тургон икки англис ҳарбий парахўдини(нг) сарбозлари даста-даста мазкур ҳавлиларга кириб чиқмоқдадурлар. Ҳайрон-ҳайрон ман-да эшиklarини биринда яқин бордим. На кўрайин, оврупойи ва яхудий ва араб фоҳиша хотунлари тўла ва ҳар бири муштарий* тортмоқ учун изҳори жилва этмоқдадурлар. Тукларим урпайди. Субҳоноллоҳ, бу на расволик. Мунда мусулмон борми? Ҳукумат борми? Во, осафо, ҳар бири бор.

Аммо маънан ҳақиқийси ила ҳеч бири йўқ. Бу фисқ-хоналарнинг олдиға муттасил қабрлар кўпдур. Яъни бу хоналарни(нг) девори, хона ичиндагилар ила қабрлар орасинда ялғуз воситадур. Мунда киратургон ҳабислар қабрларни устидан ўтуб кирар.

Ҳожи Мир жаноблари мани зиёфатға таклиф этиб эди. Қабристондан чиқиб, денгиз бўйидаги саодатхоналарига бордим. Шаҳар мўътабаронларидан* бир неча турк ва араб бордур. Фавран қабристон ҳолатидан сўз очдим. Узр мақоминда дедиларки: «Ундаги

қорхонадорлар ажнабий табааси яхуд ва насоролардур. Биз бир неча дафъа аларни кучурмоқ учун ҳаракат этдук, қўнулар мудохала* этди. Ҳукуматимиз заъф* кўрсатди. Баладия* ҳам аларга тараф бўлди. Тўғриси, оқча кучлук этди. Ҳоло иш юқори маҳкамаларга кетган. Жавоб келган йўқ».

Дедим: «Ҳеч ерда мундай разолат ва зиллатни* кўрмадим. Дунёда муқаддас қабристонни бу қадар таҳқир этган бир шаҳар бўлмаса керак. Бизни Туркистон қабристонига ит ва эшшак ётар... Боболаримиз устига от чопамиз; бузуб йўл қиламиз... Аммо қабристонда расмий фоҳишахона қилганимиз йўқ. Бу қўнуларни(нг) айби эмас. Сиз мусулмонларни(нг) ва ҳар нимарсага бепарво ҳукуматингизни(нг) айбидур. Бизни(нг) Туркистонда расмий мусулмон фоҳишахоналари ҳар шаҳарда кўн эди. Аммо мусулмонларни(нг) саналар ила талаб ва рижосини Русия ҳукумати диққатга олиб, ушбу сана барчасини беркитди. Айб бўлсун, сиз мусулмонларга...»

Ҳожи Мир Самарқандийни(нг) уч ўғли бор. Бири бу сана Истанбул ва ёинки Оврупо дорулфунунига юборилур. Иккиси ҳукуматнинг султоний мактабига ўқийдур. Ёзгон ва ўқугон дарслари, чизгон расм ва пилонларини болалар кўрсатди. Ниҳоятда қувондим. «Ойна»лардан ва «Туркистон харитаси»дан бердим. Падарларини ватани Самарқандни харитага кўруб суюнарлар. Оллоҳ ривож берсун. Кошки, ҳар бир муҳожир Ҳожи Мир афандидек ҳаракати маданиятга бўлинса эди.

Зиёфатдан чиқиб, Бухорий Ҳожи Мирзо ал-Бақо афанди хонасига бордук. Грамўфунда Туркистон ва Бухоронинг машҳур хонандалари лавҳасининг қўюб, мамлакатча бир мажлис этдук. Ҳожи Мирзо ал-Бақо афанди Ёфада икки ҳожихона ва бир Миср ўтелини тутар. Қуддус зиёратига борагургон ҳар ҳожи 11 сўм берса, Ёфадаги парахўддан қайиқга ва андан ҳожихонада ва ондан вағзолга ва темур йўл ила Қуддусга ва Қуддус вағзолидан ар(о)ба ила Қуддус ҳожихонасинда ва андан Халил ар-Раҳмон ва Байтуллаҳмга ароба ила яна Қуддусдан ароба ила вағзолга ва темир йўл ила Ёфага ва Ёфадан қайиқ ила парахўдга масорифсиз юруб чиқарки, бул ҳожиларга ниҳоятда фойдаликидур.

Ёфа ва Қуддусга бир ой турса ҳам ҳожихонага ижара ва сув учун оқча бермайдур. Хулоса, на ҳаммол ва

на қайиқ ва на темур йўл ва на аробаға бир пул бер майдур. Далилларни(нг) назру рўзини таоми бошқадур. Ҳожи Бақо ушбу хизматиға темур йўл ва парахўд идорасининг ҳар биридан ҳар ҳожи бошиға ярим сўм қадар комписса¹ олурки, агарда ҳар сана беш минг зиёратчи мусулмон Қуддусға ўтса, тўрт-беш минг сўм комписса ҳақи бўлиб, икки ҳожихона, Ефа ва Қуддусдаги йигирма қадар вакил ва хизматкору котиб ва югурдаклариға шу оқчадан вазифа берур. Ушбу машъум муҳораба ул ходими миллатга кўп зарарлар этди. Ҳожиларни ўз ҳолиға қўйса, бу 11 сўм эвазиға 20—30 сўм, балки зиёда масраф этарлар. Ҳожи Мирзо ал-Бақо афанди бу ишни кўп ҳаракат ва тадбирлар ила қўлға кирғузубдурки, узун бўлмаса ёзардук. Тўрт кеча-тўрт кундузни Ефада ўткармоқ кўп гарон* эди. Маа фийҳи, ҳамшаҳарийларни навозишлари соясинда хафа бўлмадук ва бу бекорликда саёҳатнома мактубларидан бир нечасини ёзиб, «Ойна»ға юбордук. Чаҳоршанба Ефаға келиб эдук. Душанба аср парахўдни 3-даражасиға белат олиб кирдук. 2-белати тамом бўлгон, биринчиға кўз қиймади. Аммо 3-синфға ўлтургонимизға жазо чеканимизни Пўрт Саидға кўрарсиз.

Парахўдимиз шомға яқин ҳаракат этди. Иншооллоҳ, эрта соат 8.00 Мисрнинг Пўрт Саид шаҳриға чиқармиз.

(Бақияси бор)

*«Ойна» ж., 1915 йил,
5-сон, 98—105-бетлар.*

5-ададдан мобаъд

Попур Ефадан Пўрт Саидға қараб ҳаракат этди. Гуруб яқиндур 2-даражани устиға чиқдим. Бир гуруҳ араб ва Оврупо либоси кийган араблар бор. Сажжода* солиб, асрни ўқуб, давра этиб, имомлари ваъзи сиёсий сўйлаб ўлтурубдур. Мисрни англис ва туркларға бор муносабатидан ва туркларға яқинлашмоқни мисрийлар учун нафълигини исбот этмоқға зўр берадур. Баъзилари савол ва эътироз этар, гўё онда йигирма—ўттуз нафар аъзолик бир парламент — мажлиси миллат очилгандур. Ман ҳам таҳорат олдим. Офтоби жаҳонтоб денгизимизға ботиб, ғарбимизни қонға бўятди. Бир араб

¹ Комписса — компенсация демоқчи.

шайхи азони Муҳаммадий ўқуди. Парахўддаги мусулмонлар азон нидоси муқобилига: «Оллоҳ, Оллоҳ жалли жалол самъийна ва аъъийна»¹, — жавоби илан фазони тўлдурарлар эди. Ҳар тарафимиз сув ва анинг боҳаридан* пайдо бўлган осмондур. Мундан бошқа олам йўқ. Бу поёнсиз денгиз устинда писта пўчоғидек маркаи баҳриямиз* солланадур. Бу ғуборсиз ва муаттар уфқни холиқиға ибодатға муқайяд бўлдук.

Араб шайхи важдға* келди. Намози шомни икки аввалги ракъатиға «То»дан бошлаб Қиссаи Ҳазрат Мусо ва Фиръавни охиригача ўқуди. Намоздан сўнгра такбир ва таҳлиллар, таслиҳ* ва тардиҳлар* ўқулди. Ва олами ислом учун дуолар айтилди. Мундай важдлик бир ибодатни мундан аввал кўрганим ёдимға йўқ. Атрофимизни олойиши дунёдан поклиги, уфқимизни муаттарлиги ва шайхни руҳфизо оҳангги қироати асбоби важдан эди.

Чу хуш аст савти Қуръон зи ту дилрабо шунидан, Барахт наззора кардан сухани худо шунидан².

Уфқимизни зулмат босди. Осмони шабчароғлар зохир бўлуб, Оқ денгизнинг лотимоҳо* мавжларини кумушдек жилолантирар эди. Араб мажлиси миллати ҳануз баҳсу жидолда*, араб шайхи ҳануз сўзу гудоздадур³. Ҳавонинг салқинлиги оёқим оғруқини қўзғамоқчи бўлди. Лоилож, хуфтонға туролмай, 3-даражани (нг) анбориға тушуб, жаноби Ҳожи Бақо бергон амонат денгиз курсиси (качалка) устиға узандим. Анбор бадбўй бўлган эди. Ёнимда Ҳожи Абдуллоҳ исминда Шаҳрихоний мискин бор. Юки бир чарх ила 3 пут келатургон эски-туски, латта-путталардан иборатдур. Чархидан бошқа барча либосу латта-путталарини бизни тўқумдўзлар 50 тийинға олиши маълум йўқ. Узи икки ҳаж қилгон, Ироқ, Бағдод ва Фаластинни икки дафъа жаёв кезган бир обиддур. Парахўдда ва Пўрт Саидда нимарсаларимизға қаровуллик ва ҳаммоллик этди. Обжўш келтурадур. Хулоса, мен учун бир ҳамшаҳри ва аъло бир ҳамроҳдур. Миср туфроғинда чархчилик қилиб, бироз фойда этиб, мавсумда яна Ҳажи шарифға кетар.

¹ Таржимаси: Эй қодир Худо, бизни тингла ва тилагимизни бер.

² Таржимаси: Қуръон оҳангларини сен дилрабадан эшитмоқ, атрофдаги жамъи нарсаса қараб Худо сўзини эшитмоқ қандай яхши.

³ Сўз гудоза — гап билан овора:

Заррадек ғами йўқ. Икки юзи қип-қизил, тавоно*. Фақат ниҳоятда чиркин, ҳаттоки, либослари кир ила у қадар муҳр(а)ланганки, ҳабашни қаро юзидек ялтирайдур. Хулоса, бу ҳоли илан бир милйўнердан тинч ва роҳатдур...

Оқшом денгиз курсиси устинда чалқарамон ётиб уйқуға кетдим. Парахўд бир оз бешикдек тебратур. «Афандим, — турунг, фажр* қўлдан кетар. Ва ҳам Пўрт Саид кўрунди», деб Ҳожи Абдулло афанди уйғотди.

Фажрни сафоси, денгизни шаффоф мавжи, бир тарафдан шамси жаҳонтобни зиёси илан ҳаво ва фазони касб этгон латофати ва денгиз қушларини учуши ва соҳилдаги шаҳарни, денгиз мусофирларинча, чимилдиқдан чиқгон бир қиздек латофатини тамошоси тўятургон ва тавсиф қилиб битиратургон нимарсалардан эмасдур. «Оқшомги ибодат лаззатини тақрори учун араб намозгоҳиға кетдимки, намозни битирибдурлар. Ялғуз бошимға убудият этдим. Ҳар замон Мисрни ҳақиқий ҳужаси англисларни зарби ва фулоди мудҳиш парахўдларига йўлуқармиз.

Энди Пўрт Саид жомеъларининг ҳилоллик минораси ва салиблик калисолари ва 3—4 ошёналик иморатлари ва денгиз бўйиндаги симсиз тилгироф-мухаттасининг устун кўрунмоқға бошлади. Суэс қанолининг ишбоши муҳандиси француз Фердинанд Дулиенсни денгиз ичинда тошдан қилингон ҳайкали мусофирларға қанолни кўрсатиб тақдим қилиб турубдур.

Парахўдимизға араб дўқтури келиб, ҳаммани бирма-бир кўз ила кўрди. Карантин қайиқлариға юклар тўлуб, ўзимиз ҳам ўлтуруб, аскалаға мутаважжиҳ бўлдук. Мундаги қайиқ ва ҳаммоллар карантин идорасидандур. Қайиқ кириси, карантин пули, «начур» пуллари учун бир сўм олиб панд бердилар. 3-мавқеъға белат олганимни жазоси энди бош кўрсатди. 2-даражадаги одамлар матурлик қайиқлар ила кетдилар. Биз аларни карантиндан ўтушларини соатлар ила денгиз ичиға мунтазир қолдук. Карантинға чиқдук. Бир-бирин темир панжара ва ҳалқалардан ўтуб, табиб ва пўлис доираларига йўлуқуб, ҳар тарафи темир панжара ила иҳота қилингон бир майдонға чиқдук. 3-даражадаги одамларни нимарсаси «начур»* бўлур эканки, яна икки соат интизор керак. Баракат берсунки, тоза чамадон ва тоза жойхобларни «начур»ға солмадилар. Чиркин кўринган ҳар нимарсани боғлуқи илан жаҳаннам мисоли «начур»тиб чиқордилар.

Бир хил мусофирлар бу замон гүе девона бўлган эди. Мани 4 қитъа нимарсамни «начур» қилмасдан тоза нимарсалар ичиға ажратдиларки, панжарани орқасидан ва узоқдан кўрар эдим. «Искандария» ўтели (дан) одми араб Алини ўтелиға бормоқчи бўлдумки, Али мани андаги сиҳҳия доираси*ға олиб борди. Қимлигимни, поспуртсиз сўрадилар. Мисрға қайси хонау қайси кучада кетишим сўралди. Дедим: «Ўтелға тушарман». Дедилар: «Сиз 3-мавқеъ ила келибсиз, 3 кун Пўрт Саидда турарсиз, ҳақим муояна этар*, сўнгра кетарсиз...» Ҳар на дедим, илож йўқ.

«Искандария» ўтелиға турушим ва Алини (нг) манга 3 кунғача кафиллигини пўлис ёзди. Хулоса, бандға тушдук. Агарда Мисрда махсус бир хона ва кўчасининг нўмраси ва хона эгасини оти айтулса, қўяберар эканлар. Ва Миср пўлисиға тилги роф берилиб, андаги сиҳҳия ҳақимиға 3 кун кўргузулур экан. 2-синфдагилар қачонлар Миср вағзолиға кетди.

Бошимдаги Эрон кулоҳи шафоати илан бир эроний келиб, аҳвол сўради, вукуотни* сўйладим. Ул деди: «Мунда “Доруссаодат” исминда ўтелим бор, Эртаға сизни Мисрға жўнатмоқ қўлимдан келур». Яна пўлис ва сиҳҳия идорасига бордук. Табдили макон* ва кафили ҳадидманд* қайди учун энди аввалги кафилим Али қабул қилмайду. Лоилож беш ғуруш бадалиға Алини бандидан озод бўлуб, 2-Ҳожи Али эроний кафолатиға қирдим. Соат 8 парахўддан чиқуб эдук, энди 12 дурки, ҳоло гумрукдан чиқгонимиз йўқ. Соат 2 да Мисрға ароба жўнайду. 6 соат Пўрт Саидни саёҳат этиб, шу кун аср Мисрға кирмоқчи эдукки, 3-даражаға келгонимиз учун ҳибсға тушдук. Гумрук(д)а нимарсаларимиз қаралди. Божилиги йўқ экан, чиқиб «Доруссаодат» ўтелиға келдик...

*«Ойна» ж., 1915 йил,
6-сон, 123—126-бетлар.*

ХАЙРУЛ УМУРИ АВСАТУХО¹ 2

«Хуршид»ни қорийни кром ва муштарийни аъзомиға арз қилунурки, замонимизни сиёсий (пўлитик) замонлигини кимса инкор этмайдур. Ҳозир Русия давлати (нинг) тариқи* ҳукмронлиги (ни) ноқис эканлигига ҳар бир хабарлик киши иқрор этар. Давлат қонунларини (нг) ислоҳ ва таждидига ҳар ким мойилдур. Аммо Русиядаги барча халойиқ бошлуча неча аслу асосга бўлунгандурлар. Бу сиёсий фирқаларни (нг) ҳар бирига ҳар бир мазҳаб ва дин аҳлидан қўшулгандур. Чунончи, насоро, яҳуд, муслим ва мажусий тоифаларини (нг) ичида бу сиёсий маслакларга мойил кишилар бордур. Ва яна ҳар тоифа ичида фирқасиз, маслакисизлар ҳам топилур. Биз, туркистонийлар, замондан камхабарлигимиз учун бир неча минг кишидан бошқа ҳаммамизни ҳеч бир фирқага мансуб эмас, маслакисиз нодон фирқаси деб аталса ҳам сазодур. Ани учун биз бу 3—4 фирқа — партияларни асос ва маслак сипоҳийларисидин мухта-сар баён қилармиз. Чунончи, биринчи — «Буйрўкратияи мустабид»* фирқасики, булар эски тарз ҳукумат давомини хоҳлайдур. Русияни (нг) эски ҳукмронлиги (ни) тариқи шундай эди. Импиротуримизни (нг) ҳар бир амри ва ҳукму ройи — «зақун» аталиб, ҳеч лоу наамсиз* барча волий, суд, вузаро ва булар қўл остида турганлар воситаси-ла ўрнига келадур. Ҳар хил низом ва закун китобларни Синод (Военный совет) деган мажлис аъзолари тузатиб, тўқуб подшо ҳазратларига Вазирлар мажлиси воситаси ила манзур қилурлар. Импиротуримизни (нг) имзоларидан сўнгра закун аталиб, барча вузаро ва вилоят маҳкамаларини ва суд мажлисларини мутассиддийлари тарафидан халқ устига жорий қилинур. Бу қонидани идораи мустақила (самодержовний) аталадурки, ҳозир Европо қитъасидаги Русия ва Туркиядан бошқа қирқ қадар катта ва кичик давлатларда йўқдур. Идораи мустақила қўл остидаги фуқароларни ҳар қанча ҳукумат одамлари ва тўраларга яқин ва муносабат-

¹ Иш (амал)ларнинг яхшиси ўртачасидир.

² Д. Рашидова ва К. Турсунбоев нашрга тайёрлаганлар.

лик улса ҳам аҳволи сиёсия, диния ва дунявия ва олил-
си дуруст бўлмай, кундан-кун таназзулдадур. Хусусан,
мазкур 2 (икки) мажлисга катталари дохил бўлмай-
дурган тоифаларни аҳволи ниҳоятда забунроқ бўлуб,
дин ва дунё, илм ва маърифат, тамаддун* ва адолат,
мусовот тўғрисида ҳаммадан кейин қолур. Чунончи,
биз, мусулмонларни (нг), диний ва қавмий ҳуқуқимиз-
ни (нг) камчиликлари подшоҳ ҳазратлариға етмай, ет-
ганда ҳам мажлис членлари тарафидан радд бўлуб ё
илтифотсиз қолур. Буни (нг) сабаби ила биз ва бизга
ўхшаш тоифалар таназзул қилуб, оҳисталик ила фир-
қаси, тоифаси, ватани хор ва хароб бўлуб батадриж йўқ
бўлмоқ хавфи вордур. Бу масалада аҳли хабар наздиға
тажрибаи тарихия ила собит бўлгандурки, дунё сиёсий-
лари ва сипоҳийгаридан хабарлик кишилар, албатта,
мунга тасдиқ қилурлар. Ал-он биз, туркистонийлар, шу
ҳол мақдамасиғамиз. Албатта, савол келадурки, Тур-
кистон обод бўлди, илгари бой кам эди, миллиўнир йўқ
эди, яхши иморат ва либос ва палос йўқ эди. Боз, бас,
на учун инсофсиз муҳаррири маъраз*лар харобмиз дея
жоҳилона ёзадур деб, анга шундай жавоб бермоқ ке-
ракки, 6 миллиўн туркистонийларға 3 миллиўнир борлиги
маълум. Йўқ, бойман деганлар банк ва фабрикантларни
хизматчиси ва мадюнидур*. Шаҳар ва қаръялардаги
катта иморат ва казармаҳоналар ҳамма яҳудий ва Овру-
пойиларникидур. Оврупо имтаасийлари* ерли имтаалар-
ни синдурди. Деҳқонлар, эса, агарчи бир вақт қўли, бир
оз ақча кўрарина Оврупо имтааларини бириға икки ва
беш хом бериб, бир пишиқни зўрға олар. Бир даража
диний ва илмий жиҳатга атф назар қилинса, вақфлар
кетди, мадрасалар хароб бўлди. Бориға ҳам тартиб,
фехрист, мухтасиб, мумтахин, муназзам йўқ. Эски тар-
тиб ва жадвал ва даррус кундан-кун мударрислар та-
рафидан таржеъ қилинур. Икки миллиўн туркистоний-
лар мадрасасиға Худодан бошқа нозир йўқ. Бир раиси
диний ва мумайизи илмий йўқ. Узимизда эса инсоф ва
хавфи ҳақ йўқ, асло йўқ. Ва Оллоҳ, на учун саводсиз
қози, илмсиз мударрис, инсофдан хабарсиз муфтий,
қироатсиз имомлар оламни босди. Бунга сабаб бирор
раисъ диний ва мумайизни* илмиға молик ўлмағанимиз
эмасму? Худо сақласун, яна 25 йил шундай бўлса, ҳо-
зирги муҳтарам уламоларимиз кетсалар, Туркистонға
қиёмат қўпқон, илм ва амалға фотиҳа тортилгон ҳисоб-
ланур. Басират ила 25 йил мақдамни ҳозир ила ва ҳо-
зирни 25 санаи сония ила қиёс қилган хушманд* бизни

бу баёнимизни муболаға ва хатой зуъм қилолмаса керак... Биз яна масдар* баҳс бўлган партиялар баёнига ружуъ қилармиз.

2инчи фирқа партияни кадет (конституционий демократически маршрута аъвомия маъишат) маршрута фирқаси аталадур. Бу партияни(нг) муроди шулки, «Миллат мажлиси» хоҳ Дума очилиб ҳар бир миллиун халқдан 3—4 вакил пойтахтга бориб, мажлис қуруб, бирча зақун ва қонунларни ҳар бир вилоятни аҳволи ва ҳар дин ва миллатни озод ва сарбастлигига ақл ва инсофига қараб таассуби ҳуқуқи башария ва риояи динияга мувофиқ тузатиб; подшоҳ ҳазратларига топширилса. Ва импиротуримиз ҳам ўшал халқ вакиллари тайёрлаган зақунларни урнига келмоқиға ҳумоюн фармойишларини қилсалар. Барча дин ва уруғ халқ хартухар* ўлуб, то қозий ва судиялар ҳукм қилмағунча, чиновниклар ўз ройлари ила...¹ ёйинки мол, жон, фикр ва ҳаракат расмиясига монё бўлмасалар. Ҳар тоифани ўз китоби, эътиқоди ва масоили динияси ўз орасига жорий бўлуб, Русиядағи барча халқ Русияни ҳар бир нуқтасига баробар бўлуб, ҳуррияти диния, ҳуррияти шахсия, ҳуррияти ижтимоия, ҳуррияти иттифоқия ваъз ўлунуб бўлатурган қонуни жадида доиралари онинг муътодича жорий ва мустаъмил* тутулса, халойиқ вакиллари(нг) қароридан хориж ҳеч зақунлар бўлмай ва вакиллари хоҳламайдурган эски зақунлар ислоҳ этилса... Ҳозир Русияда бу — кадетлар фирқасига мансуб халқ ҳар дин ва миллат аҳлидан ниҳоятда кўпдир. Собиқ Миллат мажлиси аъзоларини(нг) аксари бу фирқадан эдилар. Бу фирқа ҳақиқатда ўрта фирқадур. Муътадил ал-мизож халқлар бу партияни хоҳлагандурлар. Бу фирқа ифрот* ва тағрит* ўртасига, соғ ила сўл васатиға, ҳар бир фикр ва матлабни авсати ва марказига бирлашган бир ҳизби* мутавассит*дур. Русия мамлакатига мундин беҳроқ ҳизб йўқдур. Ифрот ва тағрит, яъни Иштирокийун, Инқилобийун ва Қора гуруҳ дегаи ҳизблар сабаби ила Русияға ҳар кун ва ҳар соат фасод ва инқилоб, бузуқлик жорий бўлуб турубдур. Фақат саломатлик ва амният бу кун кадетлар ҳизби соясида ватанимиз Русияға жорий бўлса керак...

3инчи «социал-демократически» — иштирокийун оъмийун* — маъишияти муштарак* фирқасидурки, бул ҳам дохилан икки фирқаға бўлунур. Бирини сотсиёл демо-

¹ Уқиб бўлмади.

крат — иштирокийун оъмийун, дигари сотсиёл револутсийонер — инқилобийундур. Буларни бошлуча муроди ҳозирги барча закун, мулкият қоидаларини бутун бузуб, мол ва ерларни ҳамма халойиқ ўртасига муштарак қилиб, анинг манфаатини бутун халойиқ ўртасида мусовий этмоқчидур. Бойлик ва камбағалликни йўқ қилиб, дунё моли(ни) роҳатидан ҳаммани баробар фойдалантуруб, масъуд ва роҳат умр ўтказилмоқиға ва ҳар ким ўз истиқболидан амин бўлмоқиға закун ва қоида жорий қилмоқчидурлар. Буларни прўграмини жорий бўлмоқиға ҳозирги асримиз мусоид* эмас. Балки неча асрларга таваққуфи* бордур. Дунёға нелар бўлмади. Ким билур, балки замони келиб, буларни(нг) прўграми қонуний жорий бўлса, ҳамма минкулл ал-вужух баробар бўлуб, сир-китоб раъиға ёзилган Жобулса ва Жобулқо* тартиб маъишати ер юзига балки жорий бўлур. Ҳар ҳолда, бу партиани муроди мумкин лойиқиъ ёйинки хаёлийдек кўрунуб, бу тоифаға қўшулмоқ биз мусулмонлар учун ниҳоятда зарарлиқдур. Прўграмларини(нг) молия модаларина бир оз тағйир бермагунча, шариатга мувофиқ ўлмағони каби жоний* ва оила бобидаги фикрлари ҳам асло-асло тўғри келмайду...

4инчи «Русия мусулмонлари иттифоқи» ҳизбидурки, буларни партия суратиға кирғаниға бир йил бўлди. Аввали ўтган сана Нижнийда парахўдга ўлтуруб, мусулмон пешравлари сув устида мажлис ясадилар. 2инчи ушбу йил аввалида Питрбургда ғайри расмий яна бир мажлис—съезд ясаб, қарорнома нашр этдилар. 3инчи ушбу ўтган августда яна Нижний ёрмонкасида уч-тўрт кун давомат ила бо рухсати расмия неча минг муъминлар бир-умумий надва* (общий съезд) этдилар. Қарорларини ижмоли, Туркия газеталаридан маълум бўлишиға қараганда, Русия мусулмонлари диний ва илмий важҳдан алоҳида бир партиийи махсусадурлар. Аммо сиёсий ва умумий талаб ва маслаклар тўғрисида кадетларға қўшилтурганға ўхшайдурлар. Русия мусулмонлари ҳизби ҳам ўзга тоифалардек комитет барпо айламоқчидурлар. Идораи марказия—сентральний комитетлари Питрбургда бўладур. Бу партия 31 кишини аъзои марказия сайлаб, аларға Боди Кубо*даги Алимардонбек Тўпчибошев жанобларини садриини ва Қозондаги Юсуф афанди Оқчурин жанобларини мусташор* сайлабдурлар. Бу муҳтарам аъзолар, албатта, бир неча шўъбаға бўлнадурки, шўъбаи илмий, шўъбаи сиёсийлардан иборат бўлса керак. Бу 31 нафар аъзоларина Русияда-

ги аҳли мусулмонлардан бир неча аъзо интиҳоб қилиб олмоқга қарор бермишлар. Аммо бу бобдаги жароид ва тасвидотга* қарағанда, бизни Туркистондан бир нафар аъзо интиҳоб қилмоқга қарор бермишлар. Лекин 6 милйўнлик Туркистон мусулмонларидан бир аъзо оздур. Беш облустдан 30 нафар ҳам Бухоро ва Хева ва Туркистони Чинийдаги мусулмонлардан биртадан аъзо олмоқ лозимдур. Бу комитет ва аъзолар вақт-бавақт жамъланиб, диний ва илмий маъоши тўғрисида машварат* қилиб, мусулмонларни илман ва молан, динан тараққий ва таолилариға хидмат қиладурлар. Сиёсатан бўлса, умумий партияларни бири ила қўшулуб иш кўрадурлар... Бу тўрт партияни(нг) матлаби миллий ва маслаки сиёсийларини мадомики, бир неча саҳифа ила баён ва шарҳ қилинмаса, камхабар киши тушунмайдур. Ани учун биз, Туркистон мусулмонлари, 23инчи августда Нижний шаҳринда бўлган Русия мусулмонлари ҳизбиға байъат қилиб, сиёсатан кадетларға қўшулуб, динан ва илман мазкур съезд иттифоқи ҳукмиға мутеъ ва мунқод бўлсақ керак. Яқинда мазкур надваи исломия қарорномаси босилиб, олами матбуот ила нашр қилинадур. Туркистоннинг муҳтарам муаллиф, муҳаррирлари ғараз, нафсоний ҳасад, баҳс ва мунозараи шахсияларини тарк этиб, шу маслак ва шу жамиятға тобеъ ва ходим бўлмоқлари хидмати дин ва давлат, обрўйи Ватан ва Миллатдур... Биз ояндаға бул бобларға, Иншооллоҳ муфассал ёзмоқ амалиндамиз...

«Хуришд» г., 1906 йил, 11 октябрь 6-сон.

ИККИ ЭМАС, ТҮРТ ТИЛ ЛОЗИМ

Биз туркистонийларға туркий, форсий, арабий ва русий билмоқ лозимдур. Туркий, яъни ўзбекини сабаби шулки, Туркистон халқининг аксари ўзбаккий сўйлашур. Форсий бўлса, мадраса ва удабо тилидур. Букунғача Туркистонни ҳар тарафиндаги эски ва янги мактабларинда форсий назм ва наср китоблари таълим берилиб келгандур.

Барча мадрасаларда шаръий ва диний китоблар арабий таълим берилса ҳам, мударрисларни тақриру* таржималари форсчадур. Бу қоида, яъни дарс китоби, арабий, муаллим — туркий, тақриру таржимани форсийлиги хила ажибдур.

Туркистонда қадимдан бери бу уч тил жорийдур.

Чунончи, эски ёрлиқлардан маълум бўлурки, Туркистонда эски амир ва хонларни амри фармойиш ва муборак номалари доимо туркий, яна айни замонда дорулқазоу* адабиёт тахрирлари форсий ёзилар экан. Бу қоидалар зотан яхшидур. Аммо бора-бора ённки кела-кела усули таълим ва китобатга эҳмол* пайдо бўлуб, ҳозир бир даражага келибдурки, аҳли савод ённки аҳли илмни юздан тўқсон тўққузи бу уч тилда мукаммал тахрири адабийга молик йўқдур. Яъни усули таълим ва тадрисни ислоҳ этмак керак. Утайлук.

Туркистоннинг Самарқанд ва Фаргона вилоятларинда форсча сўйлайтурган бир неча шаҳар ва қишлоқлар бордур. Бухоро ҳукуматининг тили форсийдур.

Форс шоиру удабоси асарлари қиёматгача лаззати кетмайтурган хазинаи маънавийдурки, мундан фойдаланмоқ учун оврупойилар миллиардлар сарф этарлар.

Бизга саодатдурки, туркий ва форсийни таҳсилсиз билурмиз. Ҳар туркни форсий ва ҳар форсни туркий билмоғи лозимдур.

Форсий билган киши Фирдавсий, Бедил, Саъдий, «Маснавий»дан¹ қандай лаззат олса, туркий билганлар Ғузулий, Навоий, Боқий², Сомий³, Абдулҳақ Ҳомид⁴, Акрамбек⁵, Санойи⁶, Нобий⁷, Ножий⁸ лардан, яна Толстуй, Жул Верн ва уламои замоний асарини туркий таржимасидан лаззат шундай оладур.

Фаранг ва рус донишмандларининг асарларидан фойдаланмоқ туркий ё русий ва фарангий билмак ила мумкин бўлур, на учунки бугун усмонли, Кафказ ва Қазон турклари замона уламози асарини туркийга таржима қилиб, кўпайтиргандурлар, яъни туркий билган киши замонни билур. Турк тилига ҳар бир янги ва нафълик китоблар барча тилда таржима бўлгандур. Араб маданияти юноний Суқрот, Буқрот, Фалотунлардан фойдаланганидек, замони ҳозира маданияти Толстуй,

¹ «Маснавий» — Ж. Румийнинг машҳур асари.

² Маҳмуд Абдул Боқий (1526—1600) — машҳур усмонли шоирларидан; «Сумбул қасидаси»нинг муаллифи.

³ Сомий (1850—1904) — «Қомусул аълум»нинг муаллифи.

⁴ Абдулҳақ Ҳомид (1852—1937) — машҳур турк шоири.

⁵ Акрамбек — Риждоизода Акрам (1847—1914) — «ғарбчи» жадидчи шоир.

⁶ Санойи (Иброҳим Шиносий бўлса керак) (1826—1874) — машҳур турк масалнавис шоири.

⁷ Нобий (Юсуф Нобий) (1640—1712) — усмонли шоирларидан.

⁸ Муаллим Ножий (1850—1893) — «шарқчи» шоир.

Жул Верн, Кеплер, Коперник, Ньютонлардан фойдаланур. Мақсаддан узоқ тушдик.

Бизга лозимки, ўз нафъимиз учун русча билайлук, ҳукумат мактабларинда ўқуйлик. Давлат мансабларига кирайлук. Ватанимизга ва ўз динимизга хидмат этайлук. Мусулмон бўлуб туриб тараққий қилайлук. Бу замон тижорат иши, саноат ва мамлакат ишлари, ҳатто, дини ислом ва миллатга хидмат илмсиз бўлмайдур. Масалан, бугунги «подшолик дума»га ўз дин ва миллатимиз нафъига сўзламоқ бизлар учун мумкин бўлур. Аммо анда бориб сўйлагувчи киши бизга йўқ. Анда бориб нафъи бир ўн сана ўқумоқ керак, замондан, қонундан хабардор бўлмоқ керакдур.

Хулоса, бугун бизларга тўрт тилга таҳрир ва тақрир этгувчилар керак, яъни арабий, русий, туркий ва форсий.

Арабий тил дин учун на даража лозим бўлса, русий ҳам тириклик ва дунё учун лозимдур.

Ҳадиси шарифдан маълум бўладурки, жаноби пайгамбар ўз саҳобаларидан Зайд бин Собит(га) яҳудий хатини ўқуб-ўрганмоқга буюрган эканлар. Ва ул жаноб Умар ҳазрат нубувват паноҳи ила яҳудий хатини ўрганиб ҳазрат пайгамбарга яҳудийлардан келатургон хатларни ўқуб берар эканлар (Саҳиҳи Бухорий, жуз 4, саҳифа 156).

Ҳолбуки, ул зоти бобарокот пайгамбаримиз қуввати ҳокима эгаси эдилар. Яҳудийлар маҳкум ва тобеъ эди. Ал-он Русия ҳоким, бизлар анга тобеъ ва ўз тирик-лигимиз учун алар хатини билмоқ зарур ва ҳадиси шариф далолатинча дурустлигига жойи инкор бўлмаса керакдур.

*«Ойна» ж., 1913 йил,
1-сон, 12—14-бетлар.*

БАЕНИ ҲОЛ

«Самарқанд» газити сармоясиз, фақат ваъда ва умид илан чиқарилиб эди. Умидлар тасаввурдан феълга келмади. Зарар ва оқчасизлик сабабли чору ночор беш ой давом этиб, 1913 йил 13 сентябр 44 адади-ла вақтинча ётиб эди. Сўнгра Хўқанддан 500 сўм иона таклиф қилинди. Аммо бу 500 сўм ила «Самарқанд» жаридасининг адад-давоми маълумлиги учун ионани қабул қилолмай, ширкат таъсис этилиб, жаридани давом этдирмоқ учун идора тарафидан миллатга 17 сен-

тябр ойи 45-адад «Самарқанд» ила мурожаат қилиниб, бир ой муҳлат қўюлуб эди. Аммо маатаассуф, бу бир ой муддатда (17 ўктабргача) «Самарқанд»ни чиқаратургон ширкат пайдо бўлмади.

Дигар тарафдан, «Самарқанд» муштарийларининг баъзилари ва бошқа туркистонли ҳамватанларимиз ташвиқномалар ила «Самарқанд»ни чиқармоқни таклиф қилдилар. Инчунин, Русиядаги матбуоти исломия «Самарқанд» таътилини(нг) таассуфлар ила маррат баъд охири ёзиб, яна чиқишини таманнода бўлинди. Алалхусус, Русия мусулмонлари жароидининг аноси ва пири муҳтарами ўлан «Таржимон» ва «Вақт» ва бошқалари янадан чиқишига дуочи бўлуб ва «Самарқанд» жаридасининг маслакига, мундарижотиға ҳусни занларини изҳор этдиларки, «Самарқанд» муҳаррири масъули барча ҳамватанлариға ва Кафкоз, Қрим ҳам Тотористон матбуоти исломиясиға бул бобда ташаккуротги қалбиясини ожизона тақдим ва миннатдорлигини изҳор ва ояндаға маънан ва моддатан иона ва ҳидоят этмоқларини таманно этар. Бир важҳи боло таклиф ва ташвиқлар, ваъда ва дуолар бизга яна қувват ва умид бериб, ишға савқ* этди. Аввалан, «Самарқанд»ни чиқармоқға қасд этилди. Аммо охири яна аввали каби сармоясиз эди. Ва зарарини таҳаммулиға қувватимиз етмаслиги зоҳир бўлди. Дигар тарафдан, асаб(ий), яъни сингир хасталиги ва ҳам кўз касалиға гирифтормиз учун ҳафтада икки ё уч дафъа газитни таҳрир ҳам идораси бизга мумкин эмас эди. Таҳрири учун вазифа ила ражо ва талаб қилинган дароятли муҳтарам муҳаррир жаноблари-да баёни муаззот этдилар.

Хулоса: ақча қаҳати, рижол қаҳати бизни мушкул ҳолда қўйди. Ва охири, ҳафталик «Ойна» мажалласини чиқариб турмоқни таржиҳ қилинди. Газитни идорасиға кофий* муштарий мавжуд бўлгунча ва ё оқча топулгунча «Ойна» давом этар. «Ойна» зарар этса-да, зарари нафсимизға оид ва муштарийларға асло зарар юкланмайдур.

Мажалла баҳосини-да арзон қилинди.

«Ойна»ға муқтадир муҳаррир ва ҳар тарафдан муҳбирлар даъват қилинди. Тили аввалгидек туркий ва форсий назм ва наср бўлуб, мундарижоти илмий, адабий, сиёсий, фаний ва тарихий мақолалардан, вуқуот ва ахбори ҳафтадан, киноя ва мудоҳакадан иборат ва тасвирлик бўлур. Тадрижи мукаммалият, нафосат ва интизомига диққат қилинур. Баъзан русча мақолалари-

да дарж қилинур. Арбоби қалам ва хабардан рижо этармизким, бизга қалам ва донишлари ила танбеҳот-да, ионатда бўлинсалар, мажалла бизники эмас, миллатникидур. Сўйланатурган сўзлар шахсий эмас, умумийдур, гурурий эмас, динийдур.

Қориларга салом ва эҳтиром.

«Ойна» журнали, 1913 йил,
2-сон, 2—4-бетлар.

ТУРКИСТОН

Туркистон Осиё васати ва ёинки Туронзаминдан иборат ва турк қавмининг мухталиф уруғлари ила маскун бўлуб, ҳол-ҳозирда Туркистони Русий ва Туркистони Чиний қисмларига бўлунур. Туркистоннинг бир қисми Афғонистон ҳукуматининг тасарруфида бўлуб, Туркистон ёинки Чаҳор вилоят аталур. Қирғиз-Қозоқистон ва ёинки Арози саҳроия ҳам Туркистондан ҳисоб қилинодур. Аммо мунда ҳозирги тақсимоти сиёсий юзасидан фақат Туркистони Русийни баён қилинадур.

Туркистон музофотининг ҳудуди ғарбан Баҳри Ҳазар (Каспий) денгизи, шимолан Ўрол ерлари ва Арал денгизи ва аксарият Туркистоннинг Қирғиз-Қозоқистон қитъаи васиёси, шарқан Туркистон Чини, жанубан Афғонистон ва Эрон мамлакатларига муттасилдур.

Бухоро ва Хива хонликлари ушбу ҳудудга дохил ва Туркистоннинг жанубий тарафинда воқеъ бўлуб, Бухоронинг ерлари Афғонистонга муттасилдур.

Туркистон вилоятлиги облустларга бўлунуб, вилоятлар санжоқ уездлардан ташкил топилиб, баҳор вилоятга ҳарбий волий (военной губернтир) мансуб бўлуб, ва бутун Туркистон музофотини бир бош волий генерал-губернтир идора этиб, маркази ҳукумат Тошканд шаҳридур.

Туркистон музофотининг ҳозирги тақсимоти ушбудур:

вилоят ва уезд ери	мураббаъ чақирим	1902 йилдаги барча халқи
Закаспийский (Маворобаҳри ҳазар)	501 696	409 000
Ишқобод уезди	86 650	102 000
Красноводский	101 000	59 000
Манғишлоқ	160 254	67 000

Марв	110 795	131 000
Ташканд	33 997	50 000
		1910 йилда
Самарқанд вилояти	81 891	900 202
Самарқанд санжоқи	17 060	362 217
Диззах	43 410	241 343
Ҳаттақ рғон	4 994	135 567
Хўжанд	14 477	221 245
		1904 йилда
Сирдарё вилояти	441 837	1 629 000
Тошканд уезди	48 090	492 000
Авлиёта	62 144	307 000
Ғазолий	58 528	155 000
Оқмасжид (Серовский)	90 134	148 000
Чимкент	95 820	314 000
Амударё қитъаси	97 098	243 000
Фарғона вилояти	140 668	1 726 000
Марғилон санжоқи	14 069	359 000
Анджон	13 333	386 000
Хўқанд	13 110	402 000
Наманган	15 273	392 000
Уш	24 880	174 000
Помир	60 000	2 700
Семиречинский (Еттисув вилояти)	228 966	1 090 000
Верний (Олмати уезди)	45 588	248 000
Жаркент	25 587	136 000
Лелсинский	43 876	200 000
Қамол	75 797	150 000
Пишпак	77 683	194 000
Пржевальский	40 435	163 000
	1 395 057	5 604 362

Турқистонда халойиқдан юзда тўқсон бешдан зиё-даси мусулмон бўлуб, ҳар бир юз нафар одамдан тўрт нафар қадари насоро ва яҳудийдур.

Турқистон халқини (нг) юқоридаги адади оздур. Орий, 1897 йилинда Русия ҳукумати амри ила умуми таҳрири нуфус бўлуб эди. Аммо бир тарафдан, рўйхатчи мирзо-ларни (нг) таңбаллиги, дигар тарафдан мусулмонларни «Русия ҳукумати аскар оладур» ёинки «Жон бошидан солиқ оқча оладур» деб ҳақиқий ададни кўрсатмаган-лари сабабли ҳисобни натижаси оз зоҳир бўлгандур. Болодаги рақамға бир сулс ва ақлан бир рабъ яна қўш-моқ керакдур.

«Ойна» ж., 1913 йил, 1-сон, 2—5-бетлар.

ШЕРДОР МАДРАСАСИ

Ушбу мадрасаи олия Туркистон подшоларидан Имомқулихон¹ ҳазратларининг давринда сипоҳсолор ва ҳам Самарқандга волий бўлгон Абдулкарим Ялангтўш Баҳодир тарафиндан бино қилингандур.

Ялангтўш Баҳодир Самарқанд аскарлари ила Хуросон ва Машҳадни истило этиб, ул тарафдан келтургон амвол, ғанойим ила Самарқандга ушбу Шердор ва ҳам Тиллакори мадрасаларини бино этибдур. Бу мадрасалар дохилан ва хорижан чиний мулави қоши ила зийнат берилиб қошиларини аксари гўё бугун усто ва санъаткор қўлидин чиқгон кабидур.

Тарих биноти Шердор мадрасасини дохилий ва ғарбий тоқинда чиний/музойиқ ила зердаги ваҳж узра назман ёзилгандур...

Шердор мадрасасининг мадҳали ва жаҳҳаси ғарбдаги Мадрасаи Мирзо Улуғбек Қўрагоний мадрасаси моҳазисинда мутаважжих ва иккиси юз ба юз бир шаклда бино қилинган. Иккиси фосиласи юз аршин ва ораси тош фарш қилинган васиъ бир майдондурки, Регистон аталур.

Регистоннинг шимоли ва жануби катта йўл бўлуб, шимолидаги каноринда болода зикр қилингон икки мадраса руқи ва зовиялариға муқобил Тиллакори мадрасаси мабнидур. Шердорнинг самти хориждан ҳадди ғарбия ва шарқияси 82 аршиндан, шимолий ва жанубий жиҳатлари 95 аршиндан бўлуб, жамъан 779 мураббаъ аршин ерни муҳтавийдур.

Шердорни саҳни дохилиясининг ғарбий ва шарқий ҳадлари 54 аршиндан, шимолий ва жанубий тарафлари 52 аршиндан бўлуб, вусъати 2808 мураббаъ аршин ва ери мрамор тош ила фарш бўлуб, тўрт жиҳатдан ҳужралар ва тўрт катта равоқнинг жаҳҳаси ушбу мураббаъ саҳнга мутаважжих ва нафси иморатни ўрни 4910 мураббаъ аршин ерни шоғилдур. Мадраса икки ошиёна бўлуб, 64 ҳужра, икки катта дарсхона, дохилан тўрт катта тоқни муҳтавилдур...

Пештоқнинг хорижий жаҳҳасинда меҳробнинг икки тарафинда бир-бириға муқобил икки шер (арслон) шаклини мусаттаҳ чиний ва қошилар ила арслон рангида мулавиан тасвир қилингани учун Мадрасаи Шердор аталибдур. Арслон нақшасининг асари бу кунда ҳам

¹ Имомқулихон 1611—42 йилларда ҳукмронлик қилган.

маълумдур. Мадраса ва миноранинг бошқа жиҳатларинда тасвир йўқ ва аксарият ила ояти ҳадис ва тарихи абётни мраммларга музойиқланган ва қоши мулавван чинийлар ила ёзилгандур. Мадраса минора ва қуббаларининг бутун сатҳини араб, эрон, ҳинд услуб наққошиси узра мулаввун чиний ва рангоранг қоши ила ниҳоят нафис суратда нақшлангандурки, тўрт аср бўлган бўлса ҳам қошилар офтоб ва ой нурини акс этдураб ва кўзни қамашдураб:

Минора мадхалиға етгандан сўнгра минора ичиндаги 56 зина воситаси-ла миноранинг шарафаси устинда минилур. Энди ушбу буюк минора устидан Самарқанд фирдавсмонандининг зумурраддин боғу бўстонлари; хушоҳанг латиф наҳрлари, тўғри ва аваҷожлик йўллари ни тамошо этиб, Самарқанд шаҳри офоқнинг атрошом, соғлом, нафис ҳавосини шимитмали ва бу муборак офоқдаги юзлар ила тариз тоғ парчаларидек мадраса, дахма, қубба, масжидларни сайр қилмали.

У муборак қубба, дахма ва буқъалар боний ва сокинларининг мозийға мадфун ва мужассам тарихий ва диний қаҳрамонликларини ёд этиб, баҳри таоммиқиға маҳв ва фарқ ўлмали.

«Ойна» ж., 1913 йил, 1-сон, 6—9-бетлар.

АЪМОЛИМИЗ ЁИНКИ МУРОДИМИЗ

Маълумдурки, дунёда ҳар ким умид ва аъмол ила яшайдур. Кеча-кундуз меҳнат ва машаққат тортмоқ оянда* учундур. Ҳар ким ўз ояндасини яхшиликка ҳаракат этар ва келар замонда ўз орзуси ва ҳавасиға етмоқ учун ҳеч дам олмасдан ҳол қадаринча ҳаракатдадур. Тириклик кулфати ва меҳнати асносинда ҳар ким ўз ояндаси ва истиқболиға бир нав яхши умид ила қараб ва ўзиға бир муддао қарор бериб ва ўшал муддао ва ёинки муроди ҳосил қилмоқ учун қўшиш этиб, ҳар кун чекатурган кулфатини ўшал муддаосини ҳосил қилдирмоқ учун ўзиға олмай яна зиёдароқ интиладур. Ва баъзан ўшал муроду муддаосини, гўё ҳосил бўлди, деб роҳатланиб ўзиға тасалли берадур. Ва ҳеч аҳади* ушбу муддаоу муродни орқасидан югурмоқдан холи эмас. Ана шул муддао ва муродларни илми ислоҳ ила аъмол дерлар.

Энди аъмолимизға диққат қилмоқ керак. Аксар халқимизни аъмоли шулки, ишласа ва фойда қилса. Шо-

ядки, ўғил ва қизини тўй қилса ва ҳам қандай! Ҳз қаториндаги одамларни қилган тўйидан зиёдароқ!

Бечора косибни аъмоли тўйдур. Ҳзи роҳат юзи кўрмайдур. Кеча-кундузи 18, балки 20 соатни меҳнатга ўтқаратургон косибларимиз бордур. Ҳаққинча емайду, киймайду. Ҳн ва йигирма саналар меҳнат ва машаққат этар ва худодан ўғил тилар, тўй қилмоқ учун. Ана, бечорани аъмоли. Йигирма саналик меҳнати уч кўн тўйда тамом. Яна Аҳмад порина* ҳавли ва хона гирал. Тўй мусрифи* учун қарз эгаларидан қочадур. Қатта тўй қилиб хотун олгон бир қисм бечораларни ҳолига йиғламоқ керак. Уч кунлик тўйни азоси баъзи оилаларда ўн йил, ҳатто, бир умр сурар, балки беватан ва ҳонавайронликга сабаб бўлур. Бир косибни ақду никоҳига, тўю обрўсига минг сўм. Бир ўртаҳол учун 2000 ё 3000 сўм. Нимбой учун тўрт—беш минг сўм керак. Бу сўмларни юздан етмиш беши ейилиб-ичилиб... кетар. Бу сўмлар аслинда кимники эди? Бонка, фирма, фойдахўрники. Табиий, буларга пулларини бермоқ лозим, на берилур? Боғу хона ва уйи ичиндаги асбобни сотиб бермоқ керак. Бечора келин ва кўевни кўрпа ва либосига сотила, қарзхоҳга берилур. Нимбойлар синар. Тириклигинда бўлмаса, ўлганда синар. Аҳлу аёли дарбадар бўлур. Ой, бу нима? Тўғриси, бир нав девоналик эмасми? Субҳоноллоҳ, қарз олиб халқга ош бермоқ ақлсизлик эмасми? Ҳамда иллоти бедавосидур. Ҳар киши бир уйланса ва сўнгра оиласидан бир ўлук кўмса, оллоҳи акбар. У хона аҳли косиб бўлса, бу дунёга ўзига келмасдан кетар. Ҳоло, баъзи бечора ўлса, ани бой қариндошлари, обрў қилурмиз, деб сағир молини халқга эллар ила йиртиш, палов қилиб берар. Бечора сағирлар нонини бой кишилар қўлтуғига олиб кетар. «Ло такулуй амволил ятима. Кулуй ва ишрабу ва ло тасрафу»¹, қанда қолди?..

Эй мусулмонлар, бу ояту масъалаи шаръига ким амал қилур? Ва муни халойиқга ким билдурар? Ҳар кун бир мусулмонни нимарсалари бозорга дини учун... сотилур. Ва ҳар кун судда нақадар ҳовли, хона, боғ сотилур. Ҳар кун нақадар векселлар «протест», нақадар дўкон, корхона ҳажз (печать) бўлур. Бу ниманинг жазоси? Тўй, маърака, тазия, кўпкари, базм. Бир маҳаллада аҳли савод йигирмадан бир йўқ. Имони исломни да-

¹ Таржимаси: «Етимнинг молини еманглар. Енглар, ичинглар, исроф қилманглар» (Ҳадис).

лиллари ила билатурғонларни нари қўйдуқ. Эрта қозилар барҳам бўлса, замонча қози бўлатурғон биргина киши бутун ўн миллион Туркистонда йўқ... Йўқ, яна йўқ. Ҳой, ҳой, халойиқ! Бизлар девонами соғ? Албатта... Биз тўй ва маърака хаёлидан лаззат олардуқ. Тўю маъракамиз ила фахр қилар эдуқ. Тўю маъракага сарф қилинатурғон оқчани жамламоқ ва ё қўлга киргузмоқ учун ҳаракат этардуқ. Агарда тўй ва маъракага қадимгидек оқча тўкмасак, ул оқчани на қилмоқ керак? Мунга жавоб берилурки; тўй ва маърака қилинсун. Аммо ҳозиргидек исроф этмасдан қилинсун. Ва мумкин қадаринча кичик қилинсун. Ва ортуқча пул ила болаларни мусулмон ва руси яхши ўқитулсун. Тўю маъракага сарф қилинатурғон оқчани эски мадраса ва мазору масжид ҳамда мактабларни шикаст-рехтлариға сарф қилинсун. Тўй ва маърака оқчасидан болаларни ҳукумат мактаблариға берилсун ва бу оқчадан талабаларни Макка, Мадина, Миср, Истанбулға ва Русия дорилфунун ва дорулсаноатлариға юборилиб диний ва дунёвий ва замоний одамлар етишдурмоқға саъй қилинсун. Бизни Туркистонда муаллим оздурки, тўю маъракага сарф қилинатурғон оқча ила Кафказ, Қирим, Ўрунбург ва Қозонға усули таълим ўрганмоқ учун бола юбормоқ керакдур. Ҳукумат мактаблариға кирмоқ учун русча билмоқ ва имтиҳон бермоқ лозим. Ва бу имтиҳонни бермоқ учун ҳар болани икки сана русча ўқутуб, тарбият этмоқ керак. Ва бул икки сана учун ҳар бир болага 600 сўм ақча керакдур. Ақчалик оталар, албатта, тўй ва маъракага қизеонмаганларидек, болани ўқутишға ҳам қизеонмасалар керакдур. Болалар учун тарбиятхона (пансион) очмоқ керак. Ва бу тарбиятхоналар замонча ва ҳам миллий ва диний руҳда бўлиши керакдур. Бу тарбиятхоналарни очмоқ учун ва ҳукумат мактаблариға бола тайёр қилмоқ учун нашри маориф ёнги жамияти хайрия ва ёнги тарбияти атфол жамияти ва ё ўзга исм ила, худоса, жамиятлар керакдур. Токи бул жамият(лар) халқдан оқча жамлаб миллат болаларини ўқутиш ва миллатни ояндаси учун керак бўлатурғон қози, яъни судья, закунчи, яъни ҳуқуқшунос, инжинер, яъни муҳандис, муаллим, яъни замона мактабдори, миллатни ҳомийси ва ходими, яъни Давлат Думасиға депутат, миллий саноатхоналаримизни ислоҳ ва ихё этгувчи*, яъни техник, тижоратхона ва бонкаларда бизга ёрдам бергувчи, яъни тижорат илмини ўқугон коммирсант, шаҳар думахоналариға ва минбаъд Туркистонда очила-

тургон земства идораларинда бизни тарафдан кириб ва сайланиб, биз учун, ватани Рус учун, дин, мубаййини ислом учун, зауфо* учун, фуқаро учун ишлайдургон одамларни етушдурмоқ керакдур.

Ҳозирги мўсафидларимиз турсун, ўрта ёшлар яқинда ўлиб кетар, замона ҳар кунни янгилашур. Янги илм ва янги фикрлик ва фунуни замонияни дарбар* қилган одамларни талаб қилур. Букундан бошлаб, ҳар шаҳардан ҳар сана ўн-ийгирмалаб ҳукумат мактабларинда бола берилса, ўнбеш сана сўнгра ҳар шаҳарда 4—5 замона одами тайёр бўлур ва ҳукумат мансабларига, замона доираларига, тижорат ва саноатхоналаринда кириб, бизларга манфаат еткурар. Келар замон бошқадур. Ҳатто, ҳозирда иккимиз урушсак, яҳудий ва ажнабий закунчиларига борурмиз. Бошимиз оғриса, ажнабий дўктурига борурмиз. Сабаб надурки, ўзимиз ўқуб замоний одам бўлмаймиз? Ана энди биз учун тўй ва маърака ва кўпкари ўрнинда шул юқоридаги айтулгон ишлар аъмол — идеал — мурод — тилак — муддао бўлсун. Вало, мун(и)сиз биз кундан кун йўқ ва забун бўлармиз.

*«Ойна» ж.. 1913 йил, 6—7-сонлар,
130—132, 154—156-бетлар.*

ФАВҚУЛОДДА ТАКФИР

3 январ баъдаз жумъа Самарқанднинг мунажжим Мирзо Улуғбек мадрасаси ичиндаги жомеъда беш-олти минг мусулмон ҳузуринда муаззин тарафидан усули жадидачиларни ва русча ўқутмоқга ташвиқ қилатургонларни кофирлиги ва ҳар ким боласини усули жадида мактабига берса, «ўзи кофир, хотуни талоқ» бўлушини форсий тил ила узун ва ҳаяжонлик бир нутқ ила халойиқга билдуруб, ҳамда.¹ларни «кофир ва ўрус» ҳамда «кофир ва ўрус қилғучи» деб эълон қилинди. Халқ ҳеч бир нима демасдан тарқалди. Бир неча ҳафтадан бери жаноб қози ва мударрислардан баъзилари маълум ерларга мажлислар қилиб эканларки, бу фавқулодда ва умумий такфир шунинг натижасидур. Чунончи, муаззин дерки, «Бу сўзларни ўзумдан айтмайман, уламо қавли ва буйруғи ила берман. Мақзуф ва

¹ Жой қолдирилган. Чамаси, муҳаррир масала ойдинлашмагунча эл эътиборидаги кишиларнинг номлари бадном бўлишини истамаган:

макдуҳлар ушбу тўғридан шариат ва қонун маҳкамаларига ва ер юзиндаги мусулмонларни виждониға ружуъ этарлар. Шуниде фавран ёзайинки, кофир деган одамлари азалий ва абадий мусулмондур. Унлар куфрни абадан қабул этмайдурлар. Туркистонда юз минг оталар борки, балалари усули жаид мактабига ўқуйдур.

(Келар адад ояндада батафсил ёзармиз.)

«Ойна» ж., 1914 йил, 12-сон, 295-бет.

БИЗНИ ҲОЛЛАР ВА ИШЛАР

12-адад «Ойна»да Самарқанднинг Мирзо Улуғбек ҳазратлари жомеъинда муаззин тарафидан усули жаид мактабинда ва ҳам русча ўқумоқни ямонлиги ҳақинда жумаъдаги мусулмонларға нутқ қилингони ва ҳар ким усули жаида мактабига бала берса, ўзи кофир, хотуни талоқ дегани ва бир неча самарқандийни от тутуб, «алар кофир ва ўрус» дегани ёзилиб эди. Ушбу нутқ ҳукуматға маълум бўлуб, ҳукумат тарафидан Мадрасаи Тиллакори ва Мадрасаи Мирзо Улуғбек мударрислари жаноб Мулло Имомназар ва жаноб Мулло Салим ва ҳам нутқ қилгон муаззиндан сўралибдур. Жаноб мударрислар ушбу нутқдан хабаримиз йўқ дебдурлар. Муаззин айтибдурки, «Ман усули жаид ва ё русча ўқумоқ ва ё усули жаидчилар ҳақинда ҳеч бир нимарса айтганим йўқ. Фақат «Анжумани арвоҳ» исминдаги янги чиқгон рисолаға эътиқод қилманглар, дедим» деб бошқа айтганларига мункир бўлубдур. Ҳукумат тарафидан билдурулубдурки, баъзинда мундай ямон ҳаракатлар воқеъ бўлса, сабабчини беш йиллик бадарға қилинур. Китоб тўғрисида закун бўйинча ҳаракат лозим. Бечора муаззин масжиди жомеъда ва бир неча минг киши ҳузуринда айтгон сўзига мункир бўлгани, ани қайси даражадаги одамлигини кўрсатур. «Ойна» муҳаррири имониға ҳам ўшал муаззин чанг солибдур деган сўзлар ҳам эшитиладур. Бул сўз собит бўлганда, «Ойна» муҳаррири, албатта, анга даъво (қзаф) қилур. Ўшон муаззин сўзига умумий тарафдан қараб бир оз муҳокама қилармиз. Усули жаид ва русча ўқумоқ раддиға сўйлагани собитдур. Биз, аввалан, шуниде зармизки, на усули жаида мактабига ўқугон сабабли ва на русча ўқугон ваҳидан киши кофир бўлмайдур. Муаззин мунга ҳеч далили шаръий ва ақлий кўрсатолмайдур.

Мундан қатъи назар муаззинни устози муҳтарам Ҳожи Мулло Тўрахўжа мударрис жаноблари усули жаид мактабининг бонийси ҳисобланурлар. Усули жаидчиларни ва русча ўқугонларни «маълум мажлис»да куфр қудуғи бўйғача судраган самарқандий муҳтарам Мулло Саидаҳмад Васлий шоир жаноблари ва Ҳожиаҳмад мударрис жанобларининг устодлари муҳтарам Ҳожи Мулло Тўрахўжа жанобларига: «Истанбул шайхулисломи Туркистон ва Бухорода усули жаид мактабларини ривож бермоқға ва Русия мактабларига бола бермоқға уламонинг саъйи ва ҳаракати лозимдур», — деб айтганларини мазкур муҳтарам Ҳожи Мулло Аҳмад мударрис жаноблари нақл қилиб эдилар ҳамда Ҳожи Мулло Аҳмад афанди айғиб эдиларки: «Истанбул шайхулисломини устодим Эшон Тўра илан зиёрат қилдим. Шайхулислом жаноблари дедиларки, биз эшитармизки, Бухоро ва Туркистон уламоси усули жаидни ямон дер эмишлар, ажабо! Далиллари надур? деб мавоҳаза қилмоқчи бўлганда, ман, Мулло Ҳожиаҳмад, дедимки, — афандим, бизни шайхимиз (Эшон Тўрахўжа домлани мурод этар) усули жаидни мудофеъи ва ҳомийсидурлар», — деб қутулдик. Ажабо, Ҳожи Мулло Аҳмад мударрис жаноблари Истанбулдан шул қадар сўзлаб, яна қандай номи киромиёлари илан бир-икки жаидчини «маълум мажлис»да алар ғойибонасиға жаноб устоди муҳтарам Ҳожи Мулло Абдужалил махдум мударрис ва Ҳожи Мулло Тўрахўжа мударрис ҳузурларинда куфрға нисбат бериб, бадном этарлар. Ҳолбуки куфрға нисбат берган одамлариданки, бири руси ўқугон, расмий омури ҳукумат, дигари русча билмайдургон оддий бир кишидур. Алар ҳақинда ҳурмат ва риоят, балки ионатдан бошқа бир нимарса содир бўлгон йўқдур.

Утайлук. Ҳануз олти ой бўлган йўқ усули жаид мактабинда волийи вилоят ҳузуринда Самарқанд қозиси ва Самарқандни акбари уламо ва содотидан жаноб Қози Мулло Муҳаммад Исохўжа мударрис ва қози Абдулҳайхўжа ва қози Мулло Абулқосим ва қози Мулло Бақохўжа жаноблари усули жаид мактабини айни шариат ва усули қадимдан кўра нофеълигини баён қилиб эдиларки, «Самарқанд» жаридаси ёзиб эди. Ажабо, олти ой ўтмасдан, қандай бўлдики, усули жаид мактаби ва усули жаидчилар мажлисларда, ҳатто, жомеъи шарифда такфир қилинадур? «Анжумани арвоҳ» рисоласи ҳақинда ҳам жаноб Қози Мулло Муҳаммад Исохўжани «сўзлари ҳамма (си) тўғри ва дуруст» дегонлари

ривоят қилинур. Ҳаммадан ажойиб булки, муаззин минглар ила киши ҳузуринда айтгон сўзиға ҳукумат ҳузуринда ҳамда ўзини устоди ҳузуринда мункир бўлур. Биз бу сўзни ёзмас эдук ва аммо бутун халқ орасинда шуҳрат тобгани ва жомеъи шарифда сўйлангани учун ва Туркистондаги юз минг оталарга болалари усули жадид мактабиға ўқуйдур. Аларға дафъи иштибоҳ қилмоқ учун ва халойиқни ҳар нимарсадан азиз имониға чанг урулгон учун ёзиб фурсатимизни фавт қилармиз. Валлоҳ айтиб туруб, мункир бўлгучи киши сўзини бир пуллик эътибори йўқдур. Оҳ! Биз қандай кейин қолганмиз. Халқи олам усули жадид ва илми замоний ила осмонларға учар, биз ҳануз бир-биримизни такфир ва талъин ила вақт ўткарармиз.

«Ойна» ж., 1914 йил, 13-сон, 200—202-бетлар.

ЗУРАКИ БОЙ

Охирги вақтларда биз — туркистонлилар тижорат, ҳатто, зироат ва дўкандорлик ишларинда на учун синармиз, яъни ифлос этармиз. Мунинг энг биринчи сабаби илмсизлик, тўғриси ақлсизлигимиздур. Оре, билиб туруб ўз зарарини қилмоқ ақлсизликдур. Чунончи, «Зураки бой» жанобларини ўн минг сўмлик мероси, боғ ва хонаси бор эди. Бу одам агарда боғини яхши ишлатса, мувофиқи шариат ва инсоф тириклик қилса, исрофгарлик этмаса, тўй ва азо деб ўзини барбод этмаса, албатта ортдурарди. Бу одам ўзидек ва ҳатто, ўзидан оз нимарсалик кишиларни кўрарга ўғул тўйиға икки-уч минг сўм сарф этар. Ўғлиға хотун олиб берса яна бир, икки, уч минг сўм сарф этар. Бир ўлук кўмса, беш-олти юз сўм харж этар. Ҳатто, олти ойлик баласини сочини олганда ва ё олти кунлик баласини бешикға боғлаганда бир-икки юз сўм сарф этар. Фотиҳа, чанлади¹, дубораталабон, калутапўшон², мўйлабгирон... ва бошқаларини нари қўйдук, хулоса, бечора ўн минг сўмлик мулкдор қарайдурки, иш бўлмайдур. Ўғул ва қизлар кагта бўлуб турубдур. Тўй лозим, хатна, никоҳ, унинг орқасидан кети узулмас бир сурук маърака ва қоидалар лозим. Кўбдан чиқиб бўлмайдур. Бечора одам ўйлавға тушар. Тўй қилмоқ учун бир-икки таноб боғдан ва

¹ Чарлари.

² Аёллар киядиган бош кийим.

ердан сотса, кўзи қиймайдур. Тўй қилмаса, бўлмайдур. Бас, ноилож ўйлаб-ўйлаб, дўкандорлик, яъни базозлик ва чойфурушлик ва ё бошқасини қилмоқчи бўлуб дўкон очар. Бонкалардан кредит (эътабар), очар. Ун минг сўмлик меросий мулки бор экан, беш бонкадан уч минг сўмдан 15 минг сўм қарз олур. Чой, қизил мол, газвор, чиннivor, канап-чарчинвор, хуллас, ҳар навъ кантур ва фермалардан ҳам бир-икки йилга етмасдан бир ўн беш минг сўм урар. Бир вақт кўрарсан 30 минг сўм ишлатгучи қибқизил бир катта бой. Ўзини муфт деҳқонлиги ила рўзгор қилур экан, бир минг сўмни бутун умрига синамаган 30 минг сўмлик мол ичинда кўмганини кўруб, бизни деҳқонбойни аввалги торгина ақли ҳам учдикетди. Қавму қариндошдан вексел олиб бонкага кўяр. Сасиб ётган ва аларни сўзинча, эгасиз фабрикант молини тўғри келган кишига нася берар. Бир тарафдан яхши от ва аробаларга ҳаваси кетар. Экипаж файтулар ва маскав отлари олинур. Дигар тарафдан, ҳовлига замона одами ўлтуратургон иморатлар қилинур. Усти темур, ости тахта, девори рангоранг шишакори шаҳнишинлар, бир неча меҳмонхоналар ва онда замона асбоблари олинур. Бу иморатларни ва дастгоҳни одамларга кўрсатмоқ учун зиёфатлар, базмлар керак. Ферма ва бонкаларни мудир ва аъзоларини-да алафранг шампанскилик зиёфатлар қилмоқ керак. «Зўраки бой» жанобларини (нг) хотун ва ўғли ҳам мундан ранг олиб, исрофга юз кўяр. Чунки Худо берган давлат қаердан келиб, қаерга кетар? Зўраки бойни ўзи ҳам билмас. Бир вақт тўй навбати етти. Энди терламоқни замони келди. Машваратлар, прўграмлар тузалур. Хўқанд, Андижон, Туркистон ва Тошканддан бошлаб, Марв, Бухоро, Қарки ва Афғонистон ҳудудинча шуҳратлик бойлар ва кўрмаган ошнолар рўйхат бўлур. Ол-а... Мунча одамга хат ёзмоқ мушкул. Босмахонада зарҳаллик хатлар сипориш берилур. Ёддан чиқғони тилгиром ила таклиф қилинур. Хивадан, Фарғона ва Бухородан машҳур жувон ва мутриб ва хонандалар чақирилур. Базмда фирмаларнинг мудир ва бонкаларнинг мубошири, ҳатто, ражולי ҳукумат таклиф қилинур. У қадар исроф, у қадар беҳуда масориф бўлурки, ҳисоби сингандан сўнгра маълум бўлур. Бу тўйни базми, жувони, кўбкариси, фашанги, инъоми у қадар кўб, у қадар қизиқ бўлдики, мунга ўхшаган бошқа бир зўраки бой ҳам ўзини анга ўхшатмоқ, балки ўткармоқ учун ўзини жардан ташламоқга ҳозирланур. Яъни мундан зиёда этмоқ-

чидур. Биз аввалги зўраки бойнинг тўйи сўзини тамом қилган йўқ эдук, бойға яна бир никоҳ тўйи воқеъ бўлди, яъни жаноблари ёш хотун олдилар. Табиий, эллик-олтмиш яшарға 15 яшарни икки-уч минг сўм масорифсиз берилмайдур.

Сўзни қисқа қилайлук. Бир вақт эшитилур, зўраки бой бонкаға пул еткуролмайдурлар. Имонсиз сарроф ҳам тақа-тақ шилдирни билиб, пул бермайдур. Иш «праваучўт»ға қолди. Бир неча вақт сўнгра яна эшитилурки, векселлар «пратест» бўлди. Ун минг сўмлик мулк ила дўкондаги беш-олти минг сўмлик мол ҳажз (арест)ға олинди. Ҳисоб қилиб кўрулса, билинурки, 30 минг сўм қарз майдонда. Отадан қолган мулк ила тўрт-беш минг сўмлик ароба ғалтак оту тек дўкон мол энди нима бўлур дерсиз? Олти ой бир йилғача аввалги мулклар судға сотилиб, бечора зўраки бой аҳлу аёли ила дарбадар қолур. Чунки ақалли мартаба сннган яхудийдан ибрат олиб, биргина ҳавлисини ҳам хотуни отиға ўткармаган эди. Инолло-ло-юҳиб-ул-мусрифин. Яъни Аллоҳ таоло исроф қилгувчиларни дўст тутмайдур. Зероки, бой жанобларини таржимаи ҳолидан «Ойна»да кўб кўрунгон эди, аммо қисқартиб ёзилди. Балки бақияси бўлур.

«Ойна» ж., 1914 йил, 16-сон, 270—273-бетлар.

ЖАҲОЛАТ ДАРДЛАРИДАН

Исмимизни билмаймиз! Нима учун? Бизға ўргатмаб-дурлар. Масалан, исмимиз Абдулсамад экан, «Абсамат», ҳатто, қишлоқларда «Апсат» дерлар. (Афу буюрулсун, адабдан хориж бўлса-да, адабга даъват этар.) Оти Едгор экан — «Жодигор», Лутфулло экан — «Нутфулло» аталадур. (Астағфурулло!) Ғалат атамоқ сабаби ила авом котиблар тарафидан қозихона, валаснойхона ҳужжатларинда ва ҳукумат маҳкамаларинда ҳам шул тариқа ғалат ва масхаралик ҳолатинда ёзилур. Ҳатто, шаҳарларда, дўкон ва корхоналарни тепасинда русча ва мусулмоний хат илан «Обдукодир», «Патхулла», «Санатулло» («Санъатулло»), «Обдурахмон» ва мундан ҳам ғалатроқ ёзилиб осилган лавҳалар бордур. Бу ғалатлар бонка ва хазина ва нотариус-мақоволот муҳаррирлиги доиралариғача борар. Бир замон бу ғалат исмларни тўғри ёзиб маҳкамаға берилса, маҳкамадан тўғрини ғалат деб қайтарарларки, аларни қайтариши

тўғридур. Бу ғалатларни тузатмоғи ва ё дурустларни ғалат қилмоғи учун иш эгасига, яъни исмни соҳибига ҳафталар ва ойлар ила югурмоқ лозим келур. Муни-да қўйдук.

Шундай ғалат кета берса, йигирма — ўттуз сана сўнгра халқ янадан авомроқ бўлуб, мусулмон исмлари яна зиёдароқ бузилур. Дўкон ва корхоналар тепасиндаги унвонлар мундан зиёдароқ ғалат исмларни шомил бўлур: Энди мунга илож, исм қўйганда, исмни маъносини баён қилинмоқ ва кайфияти талаффузни ота-онаға билдурмоқ керак. Ва алар болани ўзига ҳам билдурсунлар ва исмларни ёзганда ва чақирганда дуруст атамоқ керак. Ва ҳам «Жўрақул», «Норқул», «Тошмурод», «Болтақул»дек маъносиз исмлар ила болани аталмасун. Балки арабий, туркий, форсий маънолик исмлар ила аталсун... Ажаби шулки, идорада ғалат ёзилиб келган исмларни тўғри ёзиб юборилса, эгалари рози бўлмай-дур. Исмлари арабий экан, араб қоидаси бўйинча «алиф» — «лом» ила ёзсанг, шикоят этарлар. Оре, ул бечораларға айб йўқ. Айб жаҳолатға ва мактабсизликға ва руҳонийларни (нг) мусоҳалаларинда, диний ва миллий ишларға диққат этмаганлариндадур. Исм тўғриси-нда тотор биродарларимизни ҳам баъзи ҳоллари ажойиб-дур. Масалан, «Айнулло», «Набиюлло», «Рухулло» деган исмларға учраладурки, бу ҳам бир навъ диққатсиз-ликдур.

«Ойна» ж., 1914 йил, 18-сон, 318—319-бетлар.

ОҲ, БОНКАЛАР БИЗНИ БАРБОД ЭТДИ

— Шундайми?

— Албатта йўқ.

— Бас, нима бизни барбод этди?

— Нозоалла, ҳисобсизлик. Тўғри, ақл ва тарбиясиз-лик бизни барбод этди. Айб бонкада йўқ, бизда. Чунки бошқа миллатлар бонкалар сабаби ила обод бўлур. Давлати ва мулки ортур. Аммо биз, зоҳиран бонкалар сабаби ила барбод ва фақир бўлармиз. Аввалги бор мулкимиз қўлдан кетарки, мунинг асл сабаби бонка эмас, ўзимизни тарбиясизлигимиз ва донишсизлигимиз ва беҳисоблигимиз ҳамда нафъ ва зараримизни билмаганимиз, тижорат иши ва аҳли замонадан беҳабарлигимиздан, хулоса, жаҳолат ва нодонлигимиздандур.

Бонка сабаби ила яҳудий, армани ва бошқалар дав-

латлик бўлур. Биз бўлса, болакс давлатимиздан, мулк ва обрўйимиздан айрилармиз. Чунончи, қўлдаги бор нимарсамизни тўй ва азоға, беҳуда одатларға сарф этармиз. Кўрпамизга қараб оёқ узатмаймиз. Қарз ила иморат, тўй, фисқ ва бойлик қилармиз. Исроф қилармиз. Охири «Хаср ад-дунё ва-л охира»¹ бўлурмиз. Бу сабаб ила фақирлик даражасинда тушуб, сўнгра бонкадан додхоҳлик қилармиз. Бир карра диққат қилинсун, бир яҳудий, бир ўрус, бир армани ҳеч вақт тўй деган балоға беш минг сўм, ҳатто, бир-икки минг сўм сарф қилгани эшитилмайдур. Биз бўлса, йигирма минг сўмлаб сарф этармиз. Кошки бу пул ўзимизники бўлса эдики, ялғуз исроф гуноҳи ила қутулардук. Йўқ, балки биз ҳақ-ул-абд²дан қўрқатургон мусулмонлар бошқалар оқчасини барбод этиб, охиратға қарзи дунёға кулфат ортдурармиз. Мундан номаъқул ҳаракот, албатта, шаръан ва ақлан гуноҳи азимдур, девоналикдур. Хўқанддан жаноб М. Д. Р. М. афанди ёзадурларки, бонкадан фойдалиқ оқча олмоқ дурустми? Ва биз, мусулмонлар нима учун бонкадан пул олиб синармиз? Аввалги савол учун жавоб берармизки, шаръан бонкадан пул қарз олмоқ тўғрисида муътабар «Шўро» мажалласинда тафсили илан кўб ёзилди. Хоҳласангиз «Шўро»дан ўқуб огоҳ бўларсиз ва ул сиз учун ҳозиржавобдур. 2-саволға қисқалиқ ила шуни ёзармиз: масалан, Абдуллабой баззозни ўзидан беш минг сўм сармоёси бор. Дўконидан 500 сўмлик молни олти ой ваъда ила нася сотди. Албатта, бу сотилган молға ақлан 50 сўм фойда қўюб эдики, юзда ўн юзасидан бўлур. Энди дўкондаги мол оз эди, яна мол олмоқ учун оқча йўқ. Қантурдан нася олса, аввалда нақдаға нисбатан 7—8 ҳисса қиммат қилиб берур, Масалан, 400 сўмлик молни олти ойға 470 сўм, балки зиёда қилиб берар ҳамда яхши молға ямонни қўшар, агарда Абдуллабой баззоз бонкаға сотган моли учун олган векселени қўйса, олти ойға бонка 500 сўм нақд бериб, фақат 15 ё 20 сўмгина фойда сахлайдурки, бизни баззозимиз ушбу пулға 4—5 кантурдан чеккасиға чертиб, сийлаб молни арзон нархға олур. Ана бонка ҳикмати ва кераклиги шундан иборатдур ва ҳам шундай ўлчав ила муомала қилинса, ҳар ким бонкадан фойда кўрар. Йўқ, бонка уни учун эмаски, бир пулсиз дўкон ўлтуруб ва бонка пулини нася қилиб, тўй ва зиёфат ва

¹ Дунё ва охиратни барбод этиш.

² Ёйши ҳақи.

иморат ва шароратга, кўбқари ва азога сарф қилиб ё бонкадан қарз олиб, ҳаж бориб, дунёга баобрў ва охи-ратга қарз юклаб кетмоқ учун эмасдур. Муҳтарам М. Д. Р. М. афанди! Мундан бошқа яна синмоқимиз-га сабаб тарийқи тижоратни, молни олиш ва сотиш жойини билмаганимиз, пахта ва бошқа ғалла тўғриси-да Амриқо, Африқо ва Оврупо бозор ва зироатларини ҳолидан, бўлган ва бўлмаганидан беҳабарлигимиздур. Бизни тожирлар аксарият ила ҳеч жойдан беҳабар «таваккал» деб иш қиладурларки, ташаббуссиз тавак-кал ила иш қилмоқни шаръан манҳийлигидан беҳабар-лигимиз боисдур. Энг охирги сабаб синмоқимизга шул-ки, тижорат майдонинда нодонлигимиздан бошқалар тарафидан алданармиз. Хулоса, бизлар коммерсант, яъни тожири замоний эмас, балки бизларга деҳқонлик лозим. Аммо маатаассуф унга ҳам илми басират ва ҳисоб лозимки, бизга шу илми замоний йўқ, бинобарин келаримиз ниҳоят қоронғудур. Мулкларимиз аксари қўлдан кетар ва қора меҳнаткаш бўлуб қолурмиз. Аллоҳ басират берсун. Шайх Саъдий деюр: «... мадоҳили ўнсаккиз ва махорижи йигирмалик киши ҳолига йиғ-ламоқ керак. Кундуз чироғ ёққан аблаҳнинг оқшом қоронғуда ўлтурганини яқинда кўрарсан»¹.

«Ойна» ж., 1914 йил, 19-сон, 342—344-бетлар.

ЁШЛАРГА МУРОЖААТ

Бизни Туркистон ва Бухорода бир синф муҳтарам ёшлар мавжуддурки, ҳукумат маҳкамаларинда тижорат-хона, бонка ва корхоналарга котиб, таржимон, молфу-руш ва даллолик ёинки насячинлик ила машғулду-рлар ва бу синф аҳлининг адади бугун Бухоро ва Тур-кистонда мингларчадур. Ана ёшларга мурожаатдан мурод шу синф аҳлидан бўлган ҳамватанларимизга бир неча калима арз қилмоқдур. Лутфан сўзимизни тинг-ласалар, деб илтимос қиламиз. Ва камоли эҳтиром ила ул жанобларга баён қилармизки, сизлардан аксарингиз савқи қадар ва ёинки савқи табиат ила бир навъи бўлуб, русча бир оз ўқуб-ёзмоқга ва ёинки фақат сўйламоқга қодир бўлубсиз ва бу озгина замоний билгу сабабидан вазифа олиб, енгиллик ва бир оз рифоҳият ила умр ўтқарурсизки, Тангрим зиёда этсун! Ва сизларни озгина

¹ Таржимаси берилди.

илми замоний билганингиз, албатта, нафъ келтурди ва алҳамдулиллоҳ дини мубинга ҳам яхши муътақид-сиз ва бу илмий замоний эътиқодингизни бузмади. Зотан исломият шундай бир дини матин ва қобили тараққий-дурки, на қадар илми замоний кўб ўқуса, инсонни яна дини исломга шунча ақидаси мустаҳкам бўлур. Чунончи, илми замоний кўб ўқуғон Оврупо уламоларини (нг) энг номдор ва давлатликларидан мусулмон бўлуб тургон-лари жарихонларга маълумдур. Бас, сабаб бўлдики, илми замоний исломиятга зарар қилмоқ нари турсун, фойда этар, энди матлабга келайлук.

Муҳтарам биродарлар! Сиз хидмат қилатургон доираларда сиздан катта ва сиздан оз ишлайдургон ва сизларга иш буюратургон кишилар борки, сиздан беш, ҳатто, йигирма дафъа зиёда вазифа олур. (Баъзи бонка ва тижоратхоналарда ойинда беш юз сўм, ҳатто минг сўм олатургон кишилар бор ва аларни тижорат мактабига ўқуғони беш-олти йилгинадур.) Мунинг сабаби надур? Сизнинг қўл остингизда сиздан кўп ишлайдургон ва қаттиғ хидмат қилатургон ва юк кўтара тургон мусулмон ва ё ўруслар борки, сиздан ҳам оз вазифа олур. Мунинг сабаби надур? Албатта, мунга жавоб берурсизки, бизни устимиздан қарайдургонларни (нг) «илми замоний»си биздан зиёда ва меҳнаткашларни илми бизга ҳам эмас. Мана сабаб шудур. Биз ҳам дермизки, жавобингиз дуруст. Бас, маълум бўлдики, ҳозирги замон ишлариға хоҳ тижорат ва ҳукумат ва санъатхоналарга бўлсун, кириб вазифа олмоқға ва иш қилмоқға илми замоний деган нимарса лозим экан ва ҳар ким бақадар билгуси вазифа олур экан! Бас, сиз муҳтарамлар ҳам ўз авлодингизни ва азиз болаларингизни, агарда хоҳласангизки, сиздан кўра тараққий этса, дин ва миллатга хизмат этса. (Бин ва миллатга хизмат илм ва оқча ила бўлур.) Шу илми замонийни таҳсил қилмоқ учун ҳаракат қилмоғингиз лозимдур. Ҳамватанларимиз мулкини сотиб тўй қилганидек сиз-да, ҳатто, лозим бўлганда мулкингизни сотсангизда ўғлингизни замонча ўқумоқиға саъй қилсангиз. Тўйга исроф қилинатургон оқчаларни ўқумоқ йўлиға сарф қилсангиз! Замонча ўкутмоқ тариқасидан бошқа мақолада арз қилинур.

«Ойна» ж., 1914 йил, 21-сон, 390—391-бетлар.

ТАРИХИ ИХТИРОИ БАШАР

Бугун кўзимизга кўринмайтургон нимарсалар аввалги замонда йўқ эди. Худонинг одамларга берган ақл ва тадбири соясинда бирин-бирин чиқорилди. Ва ҳам муни бир тоифа ихтиро қилмади, балки ҳар замонда ҳар ким тарафидан чиқорилди. Тарихдан беҳабар баъзи кишилар ва ёинки душманлар мусулмонларни аввалдан охирғача нодон, ваҳший кўрсатурлар. Мусулмонлар дунёга ҳеч нима ихтиро қилмади... дерларки, ул ғалатдур. Ва ҳар бир шараф ва ҳунармандликни, букунги фарангларга иснод бермоқ ҳам тўғри эмас. Чунки дунёдан ўтганлар ўз навбатларинда ишлаб, ҳунар кўрсатиб ўтди. Ва ушбу кунги ихтиролар учун асбоб ҳозирлаб қўйди. Ва ҳозир фаранглар навбатидур. Бир замон келурки, навбат бошқаларга тегар, бул дунёнинг одатидур.

«Ойна»нинг муҳтарам хонандаларига дунёни аввалдан букунгача бани одам тарафидан ихтиро қилинган машҳур нимарсаларни арз қилмоқ учун тарих китобларидан олиб ёзмоқчи бўлдук ва мундан сўнгра «Ойна»нинг ҳар рақаминда пайдар-пай «Тарихи ихтирои башар» унвони ила ёзилур. Мунда ёзилатургон нимарсалар «Тарихи умумий», «Тарихи маданият», «Маданияти исломия», «Қоинот», «Тарих ва жуғрофия луғати», «Тарихи тамаддун» китоблари ва бошқа китоб ва рисо-лалардан нақл қилинур. Ва мунда кўрсатилган тарих уч навъ бўлуб, биринчи(си) «тарихи хилқат» аталурки «Таврот»ни баёни бўйинча дунё бини бўлганидан ҳазрати Исо алайҳиссаломни туғулганигача 5594 санадур.

2-«тарихи милодия» ҳазрати Исони таваллудларидан ҳижрати ҳазрати пайғамбаримиз Муҳаммад мустафо алайҳиссаломгача 626 санадур.

3-«тарихи ҳижрия» ҳазрати пайғамбаримизни Маккадан Мадинага ҳижраг этганларидан бу кунгача 1332 санадурки, тарихи хилқат «Х», тарихи милодия «М», тарихи ҳижрия «Ҳ» ишоратлари ила кўрсатилур. Яна замоналар «азманҳаи қабл ат-тарихия», «азманҳаи тарихия», «Қаруни аввали», «Қаруни васати», «Қаруни жадида», «Аср» деган исмлар ила баён бўлинадур. Азманҳаи қабл ат-тарихия—тарихи яхши маълум бўлмаган замонларни дерлар. Азманҳаи тарихия — тарихи аниқ бўлган замонларни дерлар. Қаруни аввали — хилқати Одамдан Румо давлатининг йўқ бўлушигачадур. «Қабл аз ҳижрат» — 146 сана Қаруни авсати — Румонинг йўқ бўлушидан мусулмонларнинг Истанбулни олганигача

(баъд аз ҳижрат—731). Қаруни жадида—фатхи Истанбулдан замонамизгачадур.

Тарих энг машхур ва муътабар ҳодисалардан бошланур. Ҳар юз санани «аср — қарн» дерлар. Чунончи, ал-он тарихи милодиянинг 20-ва ҳижриянинг 14-асридур.

Энди асл матлабни бошлаймиз.

Зироат санъати ҳазрат Одам алайҳиссалом тарафидан чиқорилгондур. Деҳқончилик учун баъзи асбоблар 2500 (X) да Эрон ва Мисрда ўхшатилиб кейин машхур финикиялилар тарафидан ислоҳ қилиниб, 1280 (X) да Оврупода ҳам баъзи мошиналар чиқорилибдур. Ал-он Амриқода оташ ила ҳаракат қилатургон мошиналар ила ерни ҳайдаб зироат қиладурлар. 200 от қувватиға баробар деҳқонлик оташ мошиналари чиқоратургондурлар.

1262 (X) да тошларни тарашлаб, тахтадек қилиб устиға хат ёзмоқ усули ҳазрати Идрис алайҳиссалом тарафидан чиқарилибдур.

2150 (X) да камонча сози учун гиёҳларни терисидан бир навъ маҳкам иплар ихтиро қилинибдур.

«Лиз» деган соз, ҳарфлар ила хандаса шакллари машхур Ҳурмуз тарафидан чиқорилибдур. Охирида юнонийлар ҳам ушбу асбобни яхши ислоҳ қилибдурлар.

2241 (X). Ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом тарафидан кема чиқарилибдурким, анинг узунлиги 300, бари 50 ва баландлиги 30 газ бўлуб, уч табақага тақсим бўлган экан. Оташ кема эса 1078 (X) да италияли машхур Данис Поин тарафидан, бир навъ нажжорий мошинаси ихтиро қилиниб ва кейин Жемс Вайг номлик бир тафаннун тарафидан ислоҳ қилиниб, 1114 (X) да яна Дўку деган бир фаранги тарафидан чархнинг нажжор қуввати ила ҳаракати тажриба қилинибдур.

1218 (X) да амриқоли Қўлтун номлик киши чарх ҳаракатини ислоҳ этиб, Порисда Сан нахрида тажриб қилинибдур. 1222 (X) дан бошлаб параҳўдлар ишламоқға кириб, энди ер юзинда неча юз минглар ила оташ кемалар, ўн минг киши сифатургон катта кемалар ичида босмахона, театрхона ва корхона ва мактабликлари бўлуб, сув устинда кичик бир шаҳар ҳикматидур (бақияси бор).

«Ойна» ж., 1914 йил, 28-сон, 531—534-бетлар.

ТАНҚИД — САРАЛАМОҚДУР

Мажалла ва жаридаларнинг катта бир хосияти танқид, яъни сараламоқдур. Саррофлар ақчани, тужжорлар матоъни саралаганидек, муҳаррирлар ҳам умумий ҳол ва маишатга тааллуқ нимарсаларни саралайдурки, бошқа сўз ила «танқид» аталур. Масалан, янги мактаб ва муаллимлари ва анда ўқулатургон китобларни маънан тафтиш этиб, андаги нуқсонларни баён этмоқ танқиддур. Таарруз* ва душманлик эмас. Агарда шахсиятга тўқунмаса. Аммо бир муаллим ё мударрис ва муҳаррирни ишидан, шахсиятидан халойиқга зарар келса, андан ҳам баҳс ва танқид ёзмоқ шахсий бўлмайдур. Танқид янги ёзилган китоб, жариди ва мажаллаларга-да жорий ва нофеъдур. Масалан, бир муҳаррир ва ё муаллимни саҳвини ва ўз хизматиға бепарволигини ва лозим қоида ва тартибларга амал қилмай, оммага зарар келтургонини танқид этмоқ боиси ислоҳ бўлур. Бизни Туркистонда янги мактаблар хейле бордур. Янги рисола хейле босилиб турубдур. Жаридаларга мақола ва шиорлар ўқулуб турубдур. Аммо ҳануз танқид давриға етушганимиз йўқ. Иттифоқо, танқид шаклинда бир нимарса ёзилса, бизларга қаттиғ тегар. Ёзганларимизни бузуқлиги ва фикримизни хатолиги, ишимизни ноқислигини бирор киши кўрсатса, аччиғимиз келур. Ва ул одамни душман кўруб, шахсидан нафрат ва фикриға норозилик баён этармизки, бул бизни янгидан ишга бошлаганимиздан, бошқа тил ила ноқислигимиздандур. Биз эскиларни айблаймизки, аларга ислоҳдан сўзласак, чидай олмайдурлар. Аммо ўзимизнинг мақтаб, рисола, таҳрир ва маслакимизни бир киши танқид этди-ми, чидай олмаймиз, диққат ила мунаққид сўзини тингламаймиз. Мунаққид бизни тўғримизга минг сўз ила баёни муддао этар экан, биз они ичиндан ўн сўзини номаъқул топиб, юзиға урармиз. Ва ёинки важҳсиз онинг сўзини радду ўзиға эътироз этармиз. Агарда ул десаки, ман сизга бир минг калима насиҳат ё танқид сўйладим, дуруст, ўн калимаси сизга бежо эканки, қайтиб олдим, 990 калимасиға на дерсиз?

На жавоб берармиз! Танқидни кўтаролмаганимизга тўғриси, ҳануз танқидга лойиқ бўлмаганимизни мисоли. Кафказли сайёҳ Муҳаммад Саййид афанди Туркистон мактаблари тўғрисида «Оила ва муътабаран иқбол» жаридасиға танқид ёзиб эдики, анинг жавоби ялғуз қуруқ бир эътироз (прўтест) бўлди. Аммо онинг ёзга-

нига жавоб тушмас. Иккинчи, «Адаб ва тарбият» ун-вони ила яна сайёҳ мазкур «Ойна»нинг 27—28—29—30 рақамларинда мактаб тўғрисида воқеъи далиллари ила баъзи нимарсалар ёздики, муътабар «Садойи Туркистон» рафиқимиз 11-ададинда Муҳаммад Саййид афанди мақолаларини хилофи адаб ва тарбия деб они ёзилганига соҳиби мақола ва идорага изҳори норизолик айтиб, мазкур мақолаларни «аҳамиятсиз» дер. Ҳамда «муаллимларнинг хотирин қолдирув» бўлармиш. «Ойна» камоли эҳтиром ила «Садойи Туркистон» рафиқимизга арз этарки, мазкур мақолалар бошдан охиргача аҳамиятсизми? Агарда аҳамиятлиги бўлса, илтифотга олмаганларига таассуф этармиз. Ва мақола ичидан икки-уч хати мизожга номувофиқ тушган учун афуларини тилаймиз. Такроран, айтармиз: биз ҳануз танқидга лаёқат пайдо этганимиз йўқ. Яна қадима касалларимиздан — «норизо», «хотири қолмасуну...» иллатлари ҳануз кетган йўқ.

Муҳаммад Саййид афанди таъбиринча, мундай кетаберса, «қийматдан минг йил сўнгра-да, Туркистонга тараққий йўқ». Агарда, «хотир қолмасун» қондаси маслак тутулса, матбуотдан қалам тортмоқ керак. Чунки ҳақиқий матбуот ҳеч кимни хотирига қарамас. «Хотир қолмасун» касали биз мусулмонларни барбод этди.

Умумий ҳоллардан баҳс қилиндими? Мутлақ ҳар бир масалага бир неча кишини хотири қолур. Ислоҳи мадорис ва дорулқазо десангиз, уламони хотири қолур. Ислоҳи расм базм десангиз, авомни хотири қолур. Ислоҳи савомеъ* десангиз сўфи, шайху эшонларни хотири қолур. Ислоҳи фондахўрлик ва тижорат десангиз, бойларни хотири қолур. Энди ислоҳи макотиби жадида дейилганда, муаллимларни хотири қолса, бас муҳаррирлар учун сукутдан бошқа иш қолмайду.

Шуни-да айтмоқки, Муҳаммад Саййид афандидан ёнқи идорадан биргина «баъзи» калимаси ма-ат-таассуф қолибдурки, бу баъзи важҳдан баъзи муаллим афандилардан идора афу истар.

Боқи: Муҳтарам «Садойи Туркистон»га салом.

«Ойна» ж., 1914 йил, 32-сон, 621—623-бетлар.

ТЕЁТР НАДУР?

Теётр нимадур? Жавобига теётр ибратнамодур, теётр ваъзхонадур, теётр таъзир адабидир. Теётр ойинадурки, умумий ҳолларни анда мужассам ва намоён суратда кўзликлар кўруб кар-қулоқсизлар эшитиб, асарланур. Хулоса: теётр ваъз ва танбиҳ этгувчи ҳамда зарарлик одат, урф ва таомилни, қабиҳ ва зарарини аънан кўрсатгувчидур. Ҳеч кимни риоя қилмасдан тўғри сўйлагувчи ва очиқ ҳақиқатни билдургувчидир. «Кул-ал-ҳаққа ва лав кона (ва) мароан» мазҳаридур Айни замонда яна тамошогоҳ ва ёинки кўнгул очгувчи миллий ва адабий жамъиятларни боисидур. Тараққий қилган миллатлар теётрхоналарни улуғлар учун мактаби адаб ва ибрат атайдурлар. Тараққий қилмоқни энг биринчи сабаб ва боисларидан бири теётрлардур декорлар. Теётрларнинг яхши ва ямон одатларни сарроф* ва мунаққиди дерлар. Умумий одатларни нафъи ва зараридан пайдо бўлатургон натижаларни теётрхонада айнан кўрсатурларки, ҳар ким мундан таъсирланиб, ямон одатларни тарк этиб, яхшилиқни зиёда ишламоқға сабаб бўлур. Ҳар замонни бир усули эҳтисоби* бордур. Бу замонда теётрхоналар ҳам ямон ва зарарлик одатларни эҳтисоб ва танқид қилиб ямонлигини, қабиҳини халойиқға кўрсатиб ваъз ва насиҳат этгувчи бир жойдур. Теётрхона саҳналаринда қўюлатургон асарлар фожеа, яъни қайғулик, мазҳака, яъни кулгу, драма, яъни ҳангомалик бир воқеа ва ҳодисани тасвир этиб, халойиқға кўрсатилур. Ул воқеадаги ямонлик ва яхшилиқни пайдо бўлгани ва сабабини ҳар ким кўруб, англаб, ибрат олур ва ямонликдан қочиб, яхшилиқға ҳаракат қилмоқға, теётрда кўрсатилгон воқеалар сабаб бўлур.

Ҳикоят ва ёинки насиҳат китобларинда баъзи бир ҳодисани баён қилингандурки, ўқуб, асарланиб, лаззат олинадур. Аммо теётрға махсус бир ҳодиса ва ё воқеа ва ҳикоятни феълан қилиб кўрсатиладурки, мунинг таъсири эшиткандан зиёдадур. (Шунидан кай буд монанди дийдан — эшитмоқ қачон кўрмоқ кабидур.) Яна теётрда саводсиз одам кўзи ила кўруб, кўзсиз одам эшитиб, кар мушоҳада этиб, ибрат ва лаззат олар. Хулоса: теётр бир навъ мактаб ҳукминдадур. Тараққий қилган халқлар ўртасинда теётр у қадар тараққий эткандурки, ҳар кун бир янги асар тасниф* бўлуб, саҳнада қўюлур. Асарни ёзган муҳаррирға минг сўм ва

ўн минг сўмлаб ҳадя бериб, асарини мушаххис*лар сотиб олиб, саҳнада қўюб фонда қиладурлар. Баъзи бир теётр асарлари эски бўлмай ва халойиқни кўнглига урмай, бир шаҳарда йигирма — ўттиз, ҳатто, юзинчи дафъа қўюлганлари бордур. Театрға қўюлгон асарни ортуқча ва ё оз ерларини ва етишмаганларини маишати миллиядан хориж нуқталарини муҳаррирлар, жаридалар ила танқид этадурлар. Халойиқға маъқул бўлуб ва ё бўлмагани ила теётр муҳарририни хурсанд ва ё ғамлик бўлур. Муҳаррирни асари яхши чиқса, ҳарким они табрик этар ва шуҳрати зиёда бўлур. Ва бул бошқа муҳаррирларни ҳаракатға келишиб, яхши асарлар ёзмоқларига боис бўлур. Теётр учун муҳаррирни не қадар чуқур ўйлагувчи зариф ва назокатлиги лозим бўлса, мушаххис (ҳодисани кўрсатгучи)ларни ҳам тавоно ва муқаллид ва ҳар нимарсани ўзидек қилиб кўрсатгучи, нуктадон бўлиши лозим бўлиб, бул алоҳида бир санъатдурки, овруполилар мунга ҳам алоҳида мактаб ижод қилгандурлар.

Сўзни қисқаси, теётр хоналари масхарабозхона бўлмай, балки ибратхонадур. Ва анда мушаххис бўлатургонлар «ўюнчи ва масхарабоз» бўлмай, балки мушаххис ва муаллими ахлоқдурлар. Тараққий қилган халойиқ орасинда мушаххислар ҳам кибор ва муҳтарам синфлар қаториндадур. Хусусан, ўз киссаси нафъига мушаххислик қилмай, балки мактаб ва ўз миллати нафъига мушаххислик қилганларни қадри ду боло* зиёдадур.

Бизни Туркистон ва Бухорода миллий теётрдан асар йўқ эди. Муҳаррири ожиз «Падаркуш»ни ёздики, ўтган феврал ойинда Самарқанд, Хўқанд, Бухоро ва Тошканд ва Каттақўрғон шаҳарларинда миллат нафъи учун кўнгуллилар саҳнада қўюб, тўрт-беш минг сўмни тўрт-беш кечада жамлаб, мактаблар фондасига бердилар. Мана энди муҳтарам Самарқандий кўнгулли мушаххислар ғайрат қилиб, яна «Падаркуш»ни Самарқандда еттинчи мойда саҳнага қўюб, ҳосилини мактабларға сарф учун бердилар. Муҳтарам ҳамшаҳарларимиздан рижо этармизки, келиб кўргонлари гунаҳ бўлгон жойини кўрсатсалар. Инчунун, асарни танқид этиб, бузуқ ерини матбуот ила баён этсалар, токи боиси ислоҳ бўлинса. Аммо бу кунғача муҳтарам аҳли қалам «Падаркуш»ни бузуқ ерини кўрсатмай, балки «кулдургучи ва ҳам йиғлатгучи носих ва нофё асардур» ҳолинда табрик ва тақризлар ила ёздиларки, биз аларға ташаккур ай-

тармиз. Асаримизни қабиҳини ёзгон кишига зиёдароқ ташаккур этмоқга мадюнмиз, чунки боис ислоҳдур. «Мутакаллимро тоайб нагиранд — суханаш ислоҳ на-пазирад» («Сўз сўйлагувчини айб этмагунча, сўзи тузалмайдур»). Баъзи бир аҳли ватаннинг теётр асари ёзмоқга машғулликлари эшитилурки, асарлариға чаҳорчашм ила мунтазирмиз. Ёзилган асарларни кўнгулли дасталари сотиб олиб бостурсалар, фоида ҳам қиладурлар. Чунки бир кишиға ҳам асар ёзиб, ҳам бостуруб ва ҳамда саҳнада қўйдурмоқ мушкулдур. Дасталар сотиб ола берсалар, асар-да. кўпаюр. Туркистонда ойинда бир асар таҳрир бўлинса-да, кўблик қилмайдур.

*«Ойна» ж., 1914 йил, 29-сон,
550—553-бетлар.*

МУХТАРАМ ЁШЛАРҒА МУРОЖААТ

Ҳар бир мамлакатда ислоҳот ва маданият асбобиға тавассул* ва гашаббус этмоқлик ҳаракати у мамлакатнинг ёшлари тарафидан зуҳур эта бошлагани каби, бизнинг Туркистонда ҳам маданият эшиги манзаласида бўлган макотиби ибтидоийя ила интибоҳ ва ислоҳот жарчиси бўлган миллий матбуот ғайратлу ёшларнинг ҳаракоти маорифпарвароналари соясида вужудга келди. Шунинг учун ҳар бир миллий ҳавойижи-миздан* бўлган мушқул ишларда ёлғиз ёшларимизни маржаъ* ва умидгоҳ тутиб, алардан ёрдам сўраймиз (моллари ёки сўзлари ила миллат фойдасиға ёрдамлари текган баъзи уламоу ағниёмиз* ҳам ёшлар қаторидадурлар).

Мухтарам биродарлар! Барчамизга офтоб каби равшан ва аёндулки, макотиб — тараққийнинг бошланғичи, маданият ва саодатнинг дарвозасидур. Ҳар миллат энг аввал, макотиби ибтидоийсини замонча ислоҳ этиб, кўпайтурмагунча тараққий йўлиға кируб маданиятдан фойдаланмас. Маданияти ҳозирадан маҳрум қолуб, саноеъ ва маориф салоҳи ила қуролланмаган миллат эса, дунёда роҳат ва саодат юзини кўролмас. «Муборизан ҳаёт» майдонида мутлақо мағлуб бўлур, оёқлар остида эзилур, диний, иқтисодий ишларда ўзгаларнинг асири бўлуб, бора-бора миллият ва диёнатини ҳам қўлдан берур. Ана ушбу йўллар ила охири маҳв ва нобуд бўлуб кетар.

Биноан алайҳ, ер юзидаги барча миллатлар ўз бо-

лаларини ибтидоий тарбиясига ва мактабларнинг ҳар жиҳатдан интизом ва ақмолига аҳамият беруб болаларини миллий ва диний руҳда мукаммал суратда етуш-дурадлар. Анинг учундулки, ўзга миллатлар диний ва миллий ҳиссиётга молик бўлуб, ҳар ишда диёнат ва миллиятни муқаддам тутарлар. Ва лузуми келганда бу йўлда молу жонларини фидо этмоқга ҳозир турарлар. Мана, ҳозирги урушлар ва иқтисодий тортишлар диёнат ва миллият ҳиссиёти натижасидур.

Энди, бизни Туркистонда мундай ҳиссиётлар қайда? Модомики, биз туркистонийлар илму маорифдан ҳаққинча истифода этмаймиз. Фазойили инсониядан саналган шайлар қандай ҳосил бўлуб? Чин инсоният нимадан иборат эканлигини қайдан билурмиз?

Бизларда бир фазилат бор бўлса, ул ҳам фақат таассуботи жоҳилонадан иборатдур. Демак, бизлар ҳозирги нимокла диёнатимизни ёлғуз таассуб соясида сақлаб турубмиз. Лекин ушбу тамаддун асрида илмсиз қуруқ таассуб ила ҳам яшаб бўлмас. Чунки замонамиз шундай зўрки, озгина фурсатда чурук таассуботимизни асосидан қўпаруб ташлайдур. Шунинг учун замонанинг муҳлик асбобиға қаршу муқовамат этадургон бир нарса бор бўлса, ул-да маорифдур.

Таҳсили маорифни ибтидоий қисми мунтазам мактаблар бўлган учун энди биз Туркистон мусулмонлариға ибтидоий мактабларни кўпайтурмоқ лозимдур. Табиий, мактаб муаллимсиз кўпаймас. Ҳозирда эса Туркистонда муаллим оз бўлуб, муаллимларга эҳтиёжимиз шадиддур. Чунки бу кунларда янги мактаб ҳаваскорони кундан-кун зиёдалашмоқдадулки, муаллимлар мавжуд бўлган тақдирда ҳар йил Туркистонда юзларча мактаб очмоқ мумкиндур.

Энди ушбу мушкул ҳолларни назари эътиборга олуб, Туркистон ёшлари муаллим етушдурмоқнинг чорасини топмоқлари лозимдур. Агар букунги ёшларимиз ушбу муҳим вазифа ва хизматни ифо этмакга қасд эта бошласалар, муаллим етушдурмоқни чораси ҳам топилса керак. Чунончи, Туркистонда муаллим чиқормак учун дорилмуаллимин бўлмаса ҳам, ҳар шаҳарда усули таълимдан хабардор бир—икки нафар муаллим, албатта, бордур. Ана, муаллимликка толиб кишиларни аларнинг ҳузуриға юборуб, 3—4 ой зарфида усули таълимдан хабардор қилдурмоқ мумкиндур. Агар бояфарз, ушбу хизматни муаллимларимиз илтизом* қилмасалар, ул ҳолда муаллимликка ҳаваскор ёшларни бироз заҳмат-

лик бўлса ҳам, тўғридан-тўғри Тошкандда Мунаввар-қори жанобларининг мактабиға юбормоқ керакдурки, мушорун алайҳнинг* мундай толибларни маалмамну-ният қабул этмоқлариға аминдурмиз. Ишта, муҳтарам қариндошлар, миллатимизнинг тилаги ва энг зўр эҳтиёжи ушбу шайлар эдики, назари олийларингиза арзу тақдим этдук. Энди ғайрат сизлардан, тавфиқ Олло-дандур.

«Ойна» ж., 1914 йил, 41-сон,
970—972-бетлар.

«ТУРКИСТОН ТАРИХИ» КЕРАК

Тарих кўп аҳамиятли ва фойдали бир нарсадур. Тарихнинг фойдаларидан баъзиси ушбудурки, бир миллатнинг на тариқада, қайси йўл ила тараққий этганин ўқиб, ибрат олмоқ ёки бир миллатнинг на сабаблардан таназул этиб, охири мунқариз бўлуб кетганин ўқуб мундан ҳам истифода этмак мумкиндур. Шунинг учун бизнинг ўз шевамизда Туркистонда ўтган боболаримизнинг маиший, сиёсий аҳволиға доир «Туркистон тарихи» бор бўлгонда, они кўз олдимизда қўюб, бурунги қаҳрамон боболаримизнинг на йўл ила тараққий ва маданият давриға кируб ва нима сабабдан охири мунқариз бўлуб кетганларини ўқуб, билуб, хейли ибрат олар эдук. Ушандоқ ҳозирги ҳолимизни боболаримиз давридаги ҳолларға бир даража муқояса этмак ила баробар ўз-ўзимиздан бир инфиоли даруний* ҳис эдуб, юзларимиз қизарар эди. Ҳоло, биз туркистонийлар марҳум боболаримиз аҳволи ҳам Туркистон воқеоти тарихиясидан бутун гофил ва беҳабардурмиз. Чунки ҳануз Туркистон тарихи ҳақинда янги тадқиқот ила ёзилгон, тартибли ва истифодали мукамал бир асар вужудға келган йўқ. Тўғриси, мундай тарих ёзувчи киши турк ўғлонларидан ҳануз майдонға чиқгон йўқки, бу эса турк болаларининг нохалаф бўлуб, чин ўғул эмасликлариға далилдур. Бу сўзлардан тарихсизлигимиз англашилмасун. Бизнинг тарихимиз бор.

Бурунги асрларда Туркистон ва турклар воқеоти ва аҳволи ҳақинда туркий, форсий ва арабий тилларда неча китоблар ёзилгандурки, у китоблардан рус ва бошқа ёврупойилар истифода этган ва этмакдадурлар. Лекин у мухталиф* тилларда ёзилган. Тарихий асарлардан биз туркистонийлар истифода этуб, янги муҳо-

кама ва тадқиқот ила ўз шевамизда мунгазам бир асар вужудга келтурганимиз йўқ. Балки бизлар андоғ тарихий китоблардан аксарият ила хабарсиз бўлуб, баъзисидан хабардор бўлсак ҳам, аларнинг таъ ва нашрига аҳамият бермаймиз. Чунки бизнинг халқлар андоғ китоблардан кўра хурофотлик қисса, ҳикоя ва ошиқона ғазал китоблариға зиёда рағбатлик бўлганидан моддий фойдасини кўзлаб, шундай афсона ва аслсиз китобларни таъ ва нашр этмакдамиз. Шунинг учун кундан-кун муҳим тарихий китобларимиз кўздан тушуб, эсдан чиқуб кетмакдадурки, мунинг айбу гуноҳи Туркистондаги манфаатпараст китобчилар бўйнига тушса керак. Чунки бу сўнг йилларда китобчилар тарафидан турли хурофотлик китоб ва рисоалар нашр бўлиноб турганлиги майдонда ва барчаға маълумдур. Агарда муҳтарам ношир ва китобчиларимиз мундан сўнг ахлоқ бузгувчи ошиқона ғазаллар ва соф эътиқодларни захарландирувчи хурофотлик афсона китоблар ўрниға мўътабар тарихий, ахлоқий ва адабий рисола ва китоблар нашр этмоқға ташаббус этсалар, шояд бу хайрли ишлари аввалги гуноҳларининг юзини ёпар.

«Садойи Туркистон» жаридасиға «Миллий тарихимизни ким ёзар?» мазмунида бир савол кўрулгон эди. Бизнинг фикримизча, мундай бир тарих ёзмоқлик ниҳоятда қийин бир иш бўлуб, ҳозирда мунинг ифоси бизларнинг қўлимиздан келмайтурғонга ўхшайдур. Шунинг учун бу хизматни Туркистон тарихи ила ошино бўла бошлаган ёш муаррихимиз муҳтарам Аҳмад Заки Валидий афандининг қаламидан умид этмакдамиз.

*«Ойна» ж., 1914 йил, 38-сон,
898—900-бетлар.*

«САРТ» СЎЗИ МАЪЛУМ БЎЛМАДИ

Мўътабар «Садойи Фарғона» жаридасининг 30-нўмерида «Сарт сўзи маълумдур» унвонлик бир мақолани кўруб ўқумасдан аввал «сарт» сўзи ҳал қилинди гумони-ла қалбан бир даражада хурсанд бўлсак ҳам, лекин мақолани тамоман ўқуб чиққандан сўнг ҳурматлу Мулло Абдуллобек жанобларининг қилган ривоятлари мазмунидан «сарт масаласи»нинг яна бурунги мажхул ҳолиға қолгонини англаб умидимиз бўшға чиқди. Чунки А. афандининг сарт ҳақида ёзган сўз ва далил-

лари маҳз оғизлардан эшитилган ҳақиқати номаълум шайлардан иборат бўлуб, ҳеч бир асл ва асосга мабни эмасдур. Бизнинг фикр ва билганимизча, «сарт» сўзининг ҳақиқати машҳур ва инобатлик муаррих ва мусташириқлар тарафидан кашф ва ҳал ўлиноуб, ҳануз бир жойга қарор берилган йўқдур. Агарда «сарт» сўзи маълум бўлса эди, яъни Туркистондаги халқларнинг барчаси ёки муайян бир қисмининг «сарт» аталғони далолийли тарихий ила исбот қилинган бўлса эди, ул суратда ҳеч ким «сарт» хусусида сўз очмас ва баҳс чиқормас эди. Муҳтарам Маҳмудхўжа жанобларининг бул хусусда «Ойна»га хели ривоят ва қилу қолларни нақл этуб ҳам ўз фикрларини ёзганлариға сабаб, шул «сарт» сўзининг мажҳуллиги бўлса керак.

Дуруст, ҳаёт ва мамот масаласи қадар муҳим бўлган неча масалалар кўзимиз олдиға тургон ҳолда аларни эҳмол этуб, фақат «сарт» сўзи ила шуғуллануб, фурсатларни бўшға ўткармоқлик ҳам яхши эмас. Лекин асримиздаги ёврупойилар қошида «миллият» масаласи «дин» масаласидан муҳим ва муқаддам тутилган бир замонда бизлар ҳам миллият масаласидан саналган «сарт» ҳақида гоҳ-гоҳ баҳс этишуб миллиятимизин хотирлаб тургонда зарар кўрмасмиз. Диний, миллий ва маиший масалалар хусусида (низом ва қонундан чиқмаслик шарт-ла) ҳар доим баҳс ва музокара этишуб турмоқға ҳаққимиз бор. Шунинг учун фалон масала хусусида сўз очма! Ёки фалон лақабни мутлақо бўйнунигга тоқарсан, деб сабабсиз зўрлик этмоқға ҳеч кимнинг ҳаққи бўлмаса керак. Мақсадға келайлук. Мулло А. афандининг «Сарт сўзи маълумдур» унвони остида: «Бир замонларда Туркистонда саҳройи қирғиз ва қазақ...»,—деб нақл ва ривоят этган маълумотлари қайси таърих китобидан ва ё қайси ишончлик муаррих сўзидан олинганлигини била олмадук, агар бу ривоятлари маҳзи оғзаки ҳикоя ва сўзлар жумласидан иборат бўлса, бул тақдирда, мунинг ила «сарт» сўзи маълум бўлди, ёки «сарт» масаласи ҳал қилинди, деб ҳукм этмоқ мутлақо дуруст эмасдур. Чунки муаррихлар мундай аслсиз сўзларни далил мақомиға келтируб, мушкул бир масала тарихияни қатъий суратда ҳал этмайдурлар. Балки бир муносиб келганда, қаринан мақомға қараб, бир даъвонинг тақвияси учун зикр этубгина ўтарлар. Асли номаълум бир ривоят ила улуг масала тарихияни ҳал этмоқликни эса тарих ҳақида жинойт санайдурлар.

Шундай қондаларни оз-моз билганимиздан Мулло А. афандининг сарт масаласини ҳал этмоқ қасди-ла ёзган аслсиз далиллари ҳайрат ва таажжубимизни мужаб бўлди. Чунончи, мушорун алайҳ сўзларин бир жойида «сарт»нинг асли «шарт» деб, ондан сўнгра деюр: «Муҳтарам азизларга махфий қолмасунки, ҳар ким бизни сарт деса, мунга хурсанд бўлуб, фахр қилмоқимиз даркордур. Чароки сарт дегани, масжидлик ва мадрасалик ва бозорлик ва озода уламони маданий, дегани бўлур». Ҳолбуки бу маъно аввалги маънога бутун мағойирдур. Чунки, аввалги маънога қараганда, «сарт» лафзи «шарт»дан маъхуз эдики, бул суратда сартнинг маъноси нечук масжидлик ва фалонлик бўлсун?.. Шерали Лапин жанобларининг «сарт»га «сариг...» деб берган маъноси на қадар номуносиб бўлса, юқорида берилган маъно ҳам шундай келишсиздур. Бизнинг баъзи асарларда кўрганимизча, «сарт»нинг маъноси карвонбоши ёки савдогар каби мазмунда эдики, бул ҳам бир мустаҳриқ*нинг сўзидур. Хулоса: «сарт» на маънода бўлса бўлсун, арбоби тарафидан ҳал қилинмагунча они қабул этмасликка ҳаққимиз бор. Шунинг учун мажбурий суратда айтиб турармизки, «сарт» сўзи ҳануз мажҳулдур. Юқоридаги мазмунда мухтасарча бир мақола ёзуб, қачонлар «Садойи Фарғона» идорасига юборган эдук. Идора жаридага дарж этмоқга танзил этмагани ёки муносиб кўрмагани учун бир оз тафсили ила «Ойна»га ёзмоқга мажбур бўлдук.

«Ойна» ж., 1914 йил., 39-сон, 922—924-бетлар.

ИСМОИЛБЕК ҲАЗРАТЛАРИ

Марҳум ходимул миллат Исмоилбек ҳазратлари 1268 ҳижрий, мутобиқ 1851 милодия санасинда Қиримнинг Ғаспра қариясинда дунёга келиб, Маскав эъдодий аскарин мактабинда ўқуган. Андан сўнгра Истанбул ва Парижга амалий ва назарий икмоли таҳсил этиб, Русияга қайтиб, «Русияда мусулмонлар» ном русча бир китоб ёзиб, Русия мусулмонларининг илмий, ижтимоий ва сиёсий ҳолларидан баҳс ва Русия мусулмонларини ҳимоя этган. Ҳижрий 1297, милодий 1880 санасинда Қиримнинг мусулмон мадрасасинда русча муаллим тайинлангандурлар. 1883 милодия 10 апрелдан бошлаб мўтабар «Таржумон» ғарро* жаридасини миллати ислом ва турклик хизмати учун чиқарган. Ва мусулмон-

ларни иодон қисми тарафидан изо* ва жафолар чеккан. Қашшоқлиги сабабли ўзи ва хотини ила «Таржумон» ни ёзмоқ, тартиб этмоқ, ҳарф термоқ ва почтага топширмоқ тўғрисидаги оғир ишларни ишлаган ва ҳатто, баъзан босмаҳонанинг мошина чарҳини ўзлари куч ва қўл ила айлантурган. Ва ҳар нав меҳнат ва кулфатларни ўзиға раво кўруб, миллатни уйғотмоқға, дунёдан, сиёсати оламдан, маданий миллатларни ҳолидан хабардор бўлмоқлари учун жисман ва руҳан ҳеч тинмасдан 35 сана ишлагандурлар. Мусулмонларни дунёдан хабардор қилмоқ учун бутун Русияда, Туркия, Миср, Тунис, Жазоирда, Ҳинд ва Африқода, Туркистон ва Бухорода дафъалар ила саёҳат этиб, ҳар ерда мусулмонларни маданияти замонияға, улум ва фунуни асрияға, саноат ва тижорати қаринаға* ва рус маданиятиға даъват ва ташвиқ этгандурлар. Усули савтия мактабларини Русияда бонийи муассиси Исмоилбек ҳазратларидур. Биринчи янги усул алифбони мураттиб* ва ношири яна Исмоилбек ҳазратларидур. Тараққиёти замонияға ялғуз даъват эмас, фаълан ҳаракатда бўлуб, жамияти хайрия, қироатхона, тараққиюни ислом, таовун* жамиятлари ва буларға ўхшаш асосларға тааллуқ низомномалар тузатиб, халқ аросинда нашр этиб, бу кун адади юзлар ила Русияда мавжуд илмий ва маданий жамиятларни барпо этдургандурлар. Ал-он Русиядаги минглар ила низомлик мактаблар ва собиқ нашр бўлган ва ҳозир фаълан нашр бўлуб турган юзлар ила исломий мажалла ва жаридаларнинг барча муҳаррир ва мудирлари ул зоти студа* сифотни шогирдидурлар. Шундайки, бу кунда Русия мусулмонлари ичинда ҳар бир жаридахон ва ҳар бир муаллим ва ҳар усули савтия мактабларининг шогирди ва ҳар бир жариди муҳаррири марҳумнинг билвосита шогирдонидандурлар. Яъни устози муаззамнинг букун Русия мусулмонлари аросинда милйўнлар ила уламодан муҳарририн ва муаллиминдан ва ўқувчилардан шогирди бордур. Ҳам қандай шогирд! Ўттуз санадан бери доимо онга дарс ўқийдургон шогирдлардур. Яна бу шогирдлар ўз охир умрларинча устоднинг анфоси қудсияси* сабаби ила илалабад жорий афкори олиясидан дарс ва файз олмоқда бўлурлар. Хулоса, Исмоилбек ҳазратлари сулс* асрдан зиёда айём тадрисинда милйўнлар ила мусулмонларға доимо дарс берди. Энди илалабад анинг афкори ва руҳи ададсиз ва ниҳоясиз мусулмонларға дарси урфон берар... Хулоса, Русия мусулмонла-

ри ичинда мундай бир зот келган йўқдур. Ана ушбу зоти ноёб ушбу сана бешинчи зулқаъда — 12 сентябрда бу олами фонийдан рихлат этиб, бутун дунё мусулмон уърафоларини* асири ёс* ва алам этди. Раҳматуллоҳи алайҳи раҳматан ва асъатан.

*«Ойна» ж., 1914 йил,
50-сон, 1186—1188-бетлар.*

ТИЛ МАСАЛАСИ

Туркчанинг шуъба ва шох(а)лари бўлган ўзбек-чигатой, тотор, озарбайжон, қозоқ ва туркман лаҳжалариндаги янги матбуотнинг энг аҳамиятлик масалаларидан бири, албатта, шева, лаҳжа, имло масалаларидур. Юқоридаги лаҳжаларга сўйлайтургон турк болалари бир-икки минг санадан бери Эрон халқининг аларга ва ё аларни эронийларга истило этганлари сабабидан форс маданияти ва адабиёти ва луғатлари нуфузига маҳкум бўлуб, форс тилидан бир хейли луғат ва жумлаларни хоҳу нохоҳ абадий ва доимий суратда олганларки, у жумла ва луғатлардан бир қисмини туркий лаҳжалардан чиқориб ташламоқ гўё мумкин эмасдур. Ва бир қисмини муродифи* туркчадан топилмаслик даражада ғойиб бўлгандур. Балки... биз туркчага бугун истемол қилинатургон баъзи форсий сўзларимизни муқобил ва муродофи халқ тилидан ва адабиётидан йўқолгандур. Масалан, шанба, якшанба, душанба, сешанба, чаҳоршанба, панжшанба, одина* кунларининг оти каби... Ҳол шундай экан, яна юқоридаги туркий лаҳжаларнинг халқи ўн икки асрдан бери дин манбаимиз ва Қуръони карим тили бўлган арабийнинг нуфузига* учраб, табаррукан ва мажбуран кўп луғат ва жумлаларни янадан олдилар. Ва баъзи ифротпарастрлар* тарафидан янгидан букунгача яна олинмоқдадур.

Туркларнинг баъзи тоифаси форсий ва арабийни у қадар кўп олдиларки, тиллари туркий, форсий ва арабийдан қўшулуб, «усмонли тили» агалди. Ушбу уч тилни адабиёт ва қоидаларидан бохабар бўлмагунча усмонли шевасинда ёзмоқ мумкин эмасдур. Усмонли шевасига ёзатургонларда охириги саналарда ўз саҳвларини билиб, форсий ва арабийсини озроқ айтиб ёзмоқдадурлар. Азбаски, усмонли шевасинда ёзилган асарларнинг аксарини усмонли туркларнинг камсаводи англамайдур. Турк қавмининг Кафкоз, Эрон ва Қирим-

даги қисмларининг тилига арабий ва форсий жумлалар усмонличадан кўра хейли оз бўлуб, аммо туркий тилларнинг бошқа шеваларидан кўра усмонличага энг яқинидур. Чунончи, букунги Кафкоз ва Қирим матбуотининг ўқуб англайдургон киши усмонличани, албатта ўқуб фаҳмлайдур. Чунки орасиндаги фарқ жуда оздур. Хусусан, охириги саналарда арабий ва форсийларини озайтуруб ёзилган усмонлича ва ённки туркча Қирим ва Кафкоз шевасидан оз фарқликдур.

Тоторча ённки нўғойча аталатургон шевага келсак, Қирим ва Кафкоз шевасидан кўра оз арабий ва форсийлик бўлуб, бовужуд шул бу кунги тотор матбуотининг ҳеч бир стунни, балки ҳеч бир сатри хати форсча ва ё арабчадан қутулолмайдур. Ҳатто, сирфи* тоторча ёзмоқ тарафдори бўлган матбуот ва муҳаррирлари-да, арабий ва форсийсиз бир нимарса ёзолмайдурлар.

Келайлук Туркистон ва ённки Осиёи Васати* халқларининг тил ва шевалариға: Туркистоннинг ўзиға теъйишли шеваси турк тилининг чигатой лаҳжаси бўлуб, «Навоий» китоби бу лаҳжанинг гўё муҳим китобидур. Аммо кўпдан бери Туркистонда маданият ва салтанат ва адабиёт таданний* этгани учун халқ бу лаҳжани бузганлар. Бузмоқ нари турсун, Туркистоннинг ҳар бир шаҳарининг ва ҳатто, баъзи бир қасаба ва кўйларининг шеваси бошқадур. Масалан: анда, мунда, шундани — ул ерда, бул ерда, шул ерда; ўтда, бўтда, шўтда; этта, бетта, шетта; ўрда, бўрда, шўрда; ўра, бўра, шўра кайфиятинда сўйлайдургон шаҳарлар бўлуб, мундай бузуқ сўзларни навъи ва адади жуда кўпдур. Туркистон туркчасиға форсий ва арабийни қўшулгани ҳам барча ерда бир ҳолда бўлмай, балки мавқеъи жуғрофиясиға қараб ҳар навдур. Чунончи, Бухоро аморати ва Самарқанд вилоятининг туркча тилиға форсий ва арабий кўб қўшулгандур...

Фарғонанинг Хўқанд ва бошқа шаҳарларида ҳам форсий ривожда бўлуб, уламо ва машойихни форсийға майли кўпдур. Табиийдурки, форсий кўб ёйилган ерларда арабийни ҳукми зиёдадур. Форсчани ҳукми Тошканд шаҳри ва Сирдарё музофотиға озайиб, форсий билатурган киши, эҳтимол, мингда бир ҳам топилмаса. Фарғона вилоятининг Хўқанд ва бошқа шаҳарларида букун форс тилинда ерли шоирлар-да мавжуддур.

Хўқанд хони Умархон жанобларининг «Девони Умархон»иға форсий абётлар иншод қилингониға қараганда

қадимдан бери Фарғонада форсий тилни жорийлиги маълум бўлур.

Туркистон шарқида форсийнинг ҳукми озайиб, бовужуд шул уламо орасинда оз бўлса-да, сўйланур. Туркистон жануби ва Туркистони Афғонийга бўлса, туркий ва форсий тили гўё баробардур. Туркистоннинг Мовароуннаҳр, Хазар қисмига аксарият ила туркман шева-си ҳукмфармо бўлса ҳам, Эрон ва Афғонистон ва Бухоронинг ҳамсоялиги сабабидан яна форсийнинг нуфузидан қутулуб бўлмайдур. Хивага келганча, мунинг тили яна усмонличага яқин бўлуб, фақат арабий ва форсий қўшимчалари оздур. Хулоса шулки, нафси* Туркистон, Бухоро, Хива, Туркистон Афғони ва Кошғар ўлкалариндаги туркча шева-си дохилан ўн қадар бузуқ ва тузук лаҳжага айрилиб, аммо бу лаҳжа ила сўйлай-тургонларнинг ҳар бири бошқасини сўзига тушунадурлар. Қитобатга келсак, букунгача Туркистон, Бухоро ва Хивада ҳар ким ўз лаҳжасига мувофиқ ёзса ҳам, бир-бирига қарибдур*. Чунки котибларни муаллимлари мавжуд туркча ва форсча назм ва наср китоблар бўлуб, Баҳри Хазардан то Кошғар ва Туркистон Афғонигача қадим мактабларда «Навойи», «Фузулий», «Саботул ожизин», «Ҳикмат», «Хувайдо» ва бошқалари, форсийдан «Чаҳор китоб», «Хожа Ҳофиз», «Бедил», «Саъдий» ва бошқалари ўқулурки, бу китоблар аҳли саводни тил бирлигига сабаб бўлур. Аммо авомларни сўзи тахти таҳрирға кирмайди.

* * *

Аввалги мақолада туркча тилнинг аҳамиятлик шўьбаларини қисқалик билан ёзиб эдим. Энди тилни бутун соддалаштуруб индурмоқ ва ёинки адабийлаштуруб тараққий қилдурмоқдан бетарофона ёзарман.

Матбуот майдониға биздан муқаддам отилган ва дўстлар ила жариди ва мажаллаларға соҳиб бўлган ичкари Русия ва Кафкоз мусулмонларини матбуот тили ва ҳам кўча тилиға диққатлик кишиға маълумдурки, матбуотлари кўча тилидан неча даража олийдур. Ва кундан-кун яна олийлашмоқдадур. Урам* тили тарафдори ёинки содда тил тарафдори бўлган баъзи тотор матбуоти йилдан йилға адабийға айланмоқдадур. Масалан, «Вақт», «Шўро», «Юлдуз» жаридаларининг аввалгилари ила ҳозиргисини тафтиш қилинса, ҳозиргиларини адабийлиги зоҳир бўлур. Кафкоз матбуоти ав-

валдан адабий бўлуб, ўн саналардан бери матбуот, коғаз устиндаги адабий тилни, халқни тил ва сўзиға таъсир этиб ўткардики, бул ўшал вилоятларда диққат этганларға маълум бўлур. Ҳеч бир фирқа ва ё лаҳжанинг авом тили матбуотға кирмайдур. Кирса-да, мактаб рисоаларига ва фанний китобларға кирмайдур. Азбаски, фанний, адаб, таълим, тарбия ва диний китобларни сирф* авом тилиға ёзмоқ мумкин эмасдур. Ҳатто, бу замонда фан ва ҳунар тараққий этгани учун ва янги чиқгон бегона луғатдаги исмлиқ нимарсаларға туркий исм тақадургон жамиятлар барпо этиб, туркий тилимизға хизмат этатургон кишиларни бизға йўқлиги учун бегона тилдаги исмлар ила кўп нимарсаларни ёзмоқға мажбур бўлармиз. Ҳатто, мундан тараққий этган миллатлар-да қутулган йўқ. Масалан, арабий илм «Алжабр»ни букун тараққий этган миллатларда «Алжабр» ва аларда «ж» йўқлиги (дан) «Алгебра» дерлар.

Бу тил масаласи Русия мусулмонлари матбуотиға бир хейли баҳс бўлуб, фаалан ва амалан авом тили ва ёинки содда тил тарафдорларини мағлубияти ила натижаланмоқдадур. Бизнинг Туркистон матбуоти-да, табиий, бу масалани бошидан ўткарур. Шунинг натижаси ва навбати бўлуб муътабар «Садойи Туркистон» рафиқимизда тил масаласи мақолалари ёзилмоқдадур. Баъзи афандилар меҳмонни «қўноқ» дейилсун деб таклиф этарлар. Ҳолбуки қўноқ деганда, бир турк фаҳмлайдур. Меҳмон деганда, турк фаҳмлагани устида, яна бир форсий мусулмон қариндошимиз-да англайдур. «Тилимиздан форсий ва арабийни қувайлук», бу кўп енгил орзу, аммо ижроси мумкин эмас орзулардандур. Масалан, муниг тарафдори бўлган муътабар «Садойи Туркистон»ни «Турк эли довуши» лозим бўлур. Туркистонни «Турк эли» ёхуд «Турк ери» ёзмоқ керак бўлур.

Тошканд, Ҳўқанд ва бошқа минглар ила жуғрофийёвий исмларни ражولي тарихия* ва ёинки тарихий воқеаларни маҳаллий ва машҳур одамлари ва ой ҳам йили, кун ва ...ларигача тағйир* бериб, туркий исмлар тоқиб, аларға, янги луғатлар тайёрлаб, янгидан тадвин* этмоқ лозим келур. Ва ўшал ҳолдагина турк тилини арабий ва форсий луғатлардан ажратиб бўлурки, мунга ҳама ишни қўюб, ҳамма бирдан ҳаракат этса, эҳтимолки, бир неча юз саналарда хаёлан зўрға воқеъ бўлса. Ҳолбуки, бул, ижроси мумкин эмас қуруқ хаёли фосидгинадур*.

Бир неча минг санадан бери форсий ва араб тили ва маданияти ва салтанати таъсири остида қолган туркийни яна бир неча минг санада буларни таъсиридан чиқармоқ нари турсун, балки маънан ва моддатан ва фаннан маҳкум миллагларни тили бўлган тилимизга яна тараққий этган миллатларни луғатлари ҳужум этар.

Туркистон халқининг мактаб ва мадрасасиндаги китобларга, жариди ва мажалласиндаги мақолаларга сирфи форсий ва арабийни қўймас тарафдори кишиларни ўйловларига, тўгриси, шошармиз.

Масалан, мактаб, мадраса, жариди, мажалла, китоб — ҳаммаси арабники. Исминизни ўндан тўққузи арабий. Энди, бу ниҳоясиз нимарсаларни ҳаммасига туркийдан исм охтарибми, дунёдан ўтармиз?

Муҳтарам А. Музаффар афанди 63-рақам «Садойи Туркистон»да ҳандасидаги арабий истилоҳ ва исмларга туркий муқобиллар кўрсатурлар. Анга қараганда, ҳандасани ўзига «андоза» форсийнинг муарраби ва ёинки бузулғонидур. Анга ҳам туркча ва барча улум ва фунун ва Қуръонга ҳам туркча исм қўймоқ лозим келур. Ҳолбуки, баъзи бир нимарсани исми, луғатан мусаммасининг* маъносига далолат қилмай, аммо истилоҳан, таълиман ва тарихан ва ёинки замонан анга исм ва алам* бўлуб қолгандур. Чунончи «воҳид қиёси» маъно-йи фаннийсини «солиштириш ўлчови» адо этмайдур. Бўлса-бўлмаса, бу бир истилоҳ бўлуб, «солиштириш ўлчови», яъни воҳид қиёси дейилмагунча фаҳмланилмас. Авом учун бу сўзлар ёзилатургон бўлса, ул иккисини-да фаҳмламайдур. Агарда мактаб талабалари учун бўлса, Туркистонда йўқ туркий ҳандаса китобимиздан муқаддам бир-да лоятиноҳо* янги истилоҳи туркия луғати чиқормоқ лозим келур.

Фикримча, бу ўйловлар фазладур*. Тўғридан-тўғри демоқ керакки, бақадри имкон арабий оз ёзулсун. Арабий исмлиқ нимарсалар жамланганда, туркча жамлансун. Масалан, улум, фунун, уламо, қуззот ва ...демоқ еринда фанлар, илмлар, олимлар, қозилар ва... лар ёзингиз. Ёинки мўътабар «Садойи Туркистон»нинг 64-рақаминдаги «Тил масаласи»да «Қурраи арзда яшмакда бўлган ҳар миллатни ўзига махсус бир лисони миллийси вордур» жумлаларни бир оз туркча ёзмоқ кераклигига машварат бермоқ лозим. Аммо бутун фанний ва илмий ва диний истилоҳ ва иборатларга муқобил туркчадан исм таъйин қилмоқ фикрига чўммоқ

ўзни чарчатиб ва матбуотни зосъ қилмоқдан бошқа нимарса эмасдур.

«Тил масаласи» муҳаррирларидан бири дер: «Тиллар замон ила ислоҳ бўлур, бирдан ислоҳ этилмаслар». Содда тил нима учун керак? Атрофиндаги қавму қариндоши илан сўйлашмоқ учун. Адабий ва илмий тил нимага керак? Мавжуд илму фан ва тарихни билмоқ ва алардан фойдаланмоқ учун. Энди бизга лозимки, атроф, яъни теварагимизни адабийлаштурсак, мунавварлаштурсак, яъни илму фан ила ёрутсак. Илму фан бўлса, бизни тилга тобеъ бўлмай, балки бизни ўзига жабран тобеъ этар. Энди бу содда тилни бизни ҳар қишлоқ ва маҳаллада бир-биридан фарқи бордур. Аммо илмий ва адабий тилни ҳар бир қишлоқ ва кўйдаги оналарни тилинда бўлмоқлиги ва алардан бошланмоғи мумкин эмасдур. Оре, англис ва франсуз оналари ва ва ўқуғон рус ва усмонли оналарини (нг) тили матбуот ва мактабдаги адабий ва илмий тилни айни ва худ ўзидур. Аммо алар бир неча юз санадан бери, қориндан қоринғача ўқуб келган оналардур. Бизни мазлум оналаримиз батанан баъд батан¹ ўқумай келганлар. Энди у мазлумларга ҳандасанинг туркча истилоҳларини ютдургон ила она тили бўлуб туруб, аввалан ул оғани ўзига англашилмайдур. Модомики, бизга илму фан керак ва модом (ики), турк тилининг баъзи шўъба ва лаҳжаларига замоний, фанний, диний, тарихий ҳар навъ китоблар бордур. Ани ўқуб фаҳмламоқиға ғайрат этишимиз лозимдур. Масалан, Кафкоз ва Қирим лаҳжасини билатургонлар бу кунги дунёмизда мавжуд аксар, балки ҳама илму фанларни туркча тилда билурлар. Дунёмизни илму фанидан хабардор бўлмоқ учун рус, немис, франсавий, англис, итолиёли, арабий, жопуний тилларидан бирини билмоқ керак ва аларни билмаганда Кафкоз ва ё Қирим лаҳжаи адабиясини билган кишини дунёдан хабарлик бўлушиға восита бўлур. Аммо қадим чиғатойча, мўғулча, ўрхўнғча ва сахройи тилларни тиргузгон ила на фойда? Ва у тилларга, қаю илму фанлар бор? Ҳозирги сўзимизға қўшулган форсий ва арабий сўзлар бизни арабу форсга бир даража яқин этар. Илму фан китоблариға яқинлашмоқимизға восита бўлур. Баъзи биродарларимизни соф она тили бор. Аммо она тилида мактаб, мадраса, фанний ва илмий китоблар таъсис этолмайдулар. Чунки сўз

¹ Батанан баъд батан — авлоддан авлодга.

етишмайду. Агарда алар тараққий этса ва маданий бўлса, ҳукман ҳозирги тилни ўзгартириб бўлу. Ҳамда минг йил аввалги тилга қайтмоқ қонуни табиатга мухолифдур. Чунки мозийга ружуъ мумкин йўқ. Бегона тилдан сўз олмоқдан қутулган тил йўқдур. Англичани арабчадан сўнгра энг бой тил дерлар. Маа фиҳи*, ўн минглар ила бегона луғатларни мажбуран олганлигини ёзарлар. Хулоса фикримиз шуки, ялғуз туркча сўйламак ва ёзмоқ абадан мумкин йўқ. Бақадри имкон арабий ва форсийни оз ёзайлуқ. Барча илму фан истилоҳ ва луғатлариға туркчадан муқобил охтариб вақтни зое этмайлуқ. Тараққий этган туркий шевадаги илмий ва фанний китобларни англамоқға саъй ва ғайрат этайлуқ. Келар замон учун ҳозирланайлуқ, ўтган замон учун эмас. «Она тили, она тили», бу яхши орзу. Аммо тилсиз оналар тилиға мактабий китоблар ёзила берса, Туркистонда ададсиз бузуқ она тиллар шевасиға ададсиз китоблар ёзмоқ лозим келурки, Андижонда ёзилгани Бухорода, Авлиёотада ёзилгани Қаршида англашилмайду. Чунки бу оналарни тили бир-биридан фарқликдур. Тараққий этган миллатлар оналари ўқутар экан, биз аввал онамизни ўқутуб, анга тил ўргатмоқимиз керак. Чунки бизни илм ва тилсизлигимиз алардандур. Бинобарин, бақадри имкон оз арабий ва форсий, оддий, туркий луғат ила ҳозирги шеваларча ёза бермоқдан бошқа илож йўқдур.

*«Ойна» ж., 1915 йил, 11—12-сонлар.
274—277, 306—311-бетлар.*

БИЗНИ КЕМИРГУВЧИ ИЛЛАТЛАР

Бизни кемиргувчи иллатлар деганда, захму маразними гумон этарсиз? Ёинки, сил, сил-ар-ия* ва махавлиқними дерсиз? Йўқ, андан ҳам ямонроқ ва андан ҳам жонхарош*, бевоё, хонавайрон ва ғариб этгувчи бир дард, биз—туркистонийларни шаҳри ва қишлоқи ёйинки ярим маданий, ярим ваҳший синфларимизгача истило этиб, бутун тириклигимизға сорилгон ва бизни инқирозға ва таҳликаға ва жаҳаннамға юмалататургон тўй, азо исминдаги икки қаттол душманни дерман.

Атомиздан меҳрибон Тангримиз жалла ва аъло Қуръони қаримда «Ло галаққу би ядикум ала таҳлиқкатиҳи», яъни ўз қўлларингиз ила ўзингизни таҳликаға отмангиз, дер. Биз бўлса, бадбахтона ва Худонинг амриға

бўюн қўймасдан кофирона бир суратда тўй ва азо деган, йўқ бўлушимизга сабаб бўлган одатларга бору йўқимизни сарф ва исроф этармиз. Йилда икки ой наврўзи кофири учун сайр этармиз. Бир ой муқаддам Самарқандни Панжакент қасабасидаги наврўз сайрига мушак-фишанг отишдан учгина киши ўлуб, ўндан зиёда киши мажруҳ бўлди. Кўпқари ва улоқ чопмоқлик одати малъунонасиға ҳар вилоятдан ҳар сана юзлар ила киши охиратға кўчар, на қадар киши мажруҳ ва маъюб бўлар. Кўп кишилар сайр ва кўпқари шумлиги ила ишдан ва зироат вақтидан қолур. Уйиға озуқаси йўқ, ҳўкузи ва соғар сийири йўқ экан, бир неча юз сўмға от олиб ва ҳар кун анга ҳиндидек парастиш* этиб, ҳар кун бир сўм сарф этар, на учун? Тўй ва сайрға кўпқари чопмоқ учун. Ун-йигирма чақиримға тўй бўлдими, ҳар ким ишини, деҳқончилигини қўюб, отла-ниб кўпқарига кетар. Деҳқон учун олтундан азиз вақт фавт бўлди-кетди. Экин биргина кун кейин сепилган учун пишмай қолар. Биргина кун сўнгра йиғилган учун ёғинга қолиб, баъзи хирманлар чириб кетар.

Маълум бир шаҳарда яҳудийлар баъзан ўлукларини оқшом элтиб кўмарлар. На учун? Кундузи ишдан қоларлар. Биз бўлса, ўлук ва тўй учун ҳафталар, ҳатто, ойлар ила ишдан қолурмиз. Ҳолбуки, шореъи аъзам, пайғамбари акрам саллоллоҳи алайҳи васаллам ҳазратлари ўлганни тез кўмуб ва кўмгандан сўнгра тез тарқалиб, ишға кетмоқға ва ўлукхона халқини уч кундан зиёда таъзия тутмасға, қаро киймасға, кир, фалокат бўлмасға амр этарлар. Эй халқ! Эй мусулмонлар! Биз на учун Худо ва расулни сўзиға ва ўзимизни нафъимизға амал қилмаймиз? Биз девонами? Биз таклифдан¹ ташқарими, Худо. учун сўйлангиз. Биз нима?!

Шариат китобларидан «Фароиз, яъни Худони буйруғи деган китобларға: «Ўлукни молидан аввалан ўлукға керакли мувофиқ суннат ва исрофсиз кафан қилиб, дафн қилмоқға сарф қилинсун, сўнгра қарзини берилур. Сўнгра ортган молларни варасасиға* мувофиқи шариат тақсим қилиниб берилур», — дейилган экан, биз билъакс кафандан сўнгра қарзға бермай ва ҳатто, сағир ва бенаво хотунларни меросини йиртиш, азойи, садақа, хайрот, билмайман, нималар ужраси* деб, қарздан ворисидан илгари тақсим қилиб олармиз. Беш-олти маърака ва худойи, 8—10 жумъа оқшоми деб бутун

¹ Таклиф — бу ерда, инсоний бурч, вазифа маъносида.

Маҳалла ва қишлоқ халқиға падов берармиз. Баъзи бир бечора сағир ва муштипар аёллар меросдан ва ҳақларидан ноқис олурлар. Баъзи қарзхоҳларни ҳаққи худойи ва хайрот, нохудойи* ва шаррот* сабаби ила куюб кетар. Бечора ўлукни зиммаси қарздан қутулмай қолур. Худо учун айтингиз, бу хайротми, бу худойими? Беш—олти кун сўнгра бу худойи ва хайротлар учун варасани ҳаққи бўлган мол ва ерлар сотулур. Берилган дангга* адрас*, азойи ва ғаниларни олган йиртиш ва садақалари учун берилур. Энди бечора вариса дарбадар, ҳам отадан, ҳам ватандан айрилдикетди. Бир ўртаҳол, бир бечора фақир ўлар. Онинг ғани яқини ўлукни эгаси бўлуб, вариса молини «обрўй» этарман, деб исроф ва барбод этар. Натижада бечора вариса* дарбадар. Эй, уйинг обод, обрўй қилғувчи! Улган ул, санга нима? Сан, ғани, ўз ўлукингға обрў қилгонинг бас эмасми?

Астағфурилло, субҳонолло. Бизни қилатургон ақлсизлигимизни қайси миллат қилур? Никоҳ, хатна, бу икки бало шундоғ қаттиқ бир иллатки, ўлмагунча қутулуб бўлмайдур. Шаҳарларда ўртаҳол, яъни ўтурарға хона ва боғи бор бир киши никоҳ учун икки минг сўм сарф этар ва ўғул хатнаси учун ҳеч бўлмаганда минг сўм. Ҳар бир бенаво киши бу мавридларга 200 сўмдан 1000 сўмгача сарф этар. Бой ва зўраки бойлар эса беш минг, ўн минглаб сарф этар. Охири нима бўлур? Нима бўлур дейсиз? Ота-бобосидан қолган мулк ва ватанини ўз ихтиёри илан зўраки бойни ўзи ўлгандан сўнгра бир яҳудий ё бир армани ажнабийға сотиб, тўй ва таъзия қарзини берар. Ўзи сотмаганда судға сотилур. Мана, юқоридаги сарлавҳада «Бизни кемиргувчи иллатлар» деган одатларимиз, шу тўй ва таъзия исминдаги девоналигимиздан иборатдур.

Бир дўкончи, бир гулкор, бир фақирҳол, бир косиб учун бу тўй ва таъзиялар ўлумдан қатиғдурки, мунинг учун бечора ҳар кун ўлур. Ҳар кун ўлгон ила-да қутулмас. Ўзидан сўнгра аҳлу аёлиға бу йўқсуллик ва бу мусибатни мерос қўяр. Хўб, яхши, ўз молини тўй ва таъзияға исроф этсун, барбод этсун, кўзи чиқсун. Ҳай, бонка оқчасини, биров пулини на учун барбод этар. Бу девоналикни у тарафи эмасми? Бу ҳол ила 20—30 сана ўтса, ер ва ҳавлилар ажнабийларға ўтуб, аксар халқимиз гадойлик даражасиға инур. Эллик сана муқаддам ер сотилса, бир мусулмон оларди, энди бошқалар олур. Мана, энди биз шу ҳол илан яна йигирма — ўтгуз йил

Ўткарсак, халқимизни ярмидан зиёдаси ватансиз, ерсиз, дарбадар бўлатургони маълум ва ошкордур. Бир ҳавлида, бир рўзғорда, масала, икки ўғул, икки қиз бор. Ато ўлса, ани моли тўрт бўлунур. Аларни ҳар бирига никоҳ ва хатна ва ўлум мавридлари муқаррардур. Ўзларини замонча илми ва ҳунари йўқки, контурға, маҳкамаға, бонкаға кириб вазифа олса. Энди лоилож атторлик ва ё баққоллик ва у бўлмаса, муздурлик* ва мардикорлик қилиши лозим келиб, бу ишлардан фақат аларни қорни тўядур. Ортдурмоққа йўқ. Мунинг устиға тўй ва таъзия деган даҳшатлик балолар келгандан сўнгра бу азиз оила ва рўзғорға ёниб кул бўлмоқдан бошқа илож йўқдур. Эллик сана муқаддам бир қариш ер бир пул экан, энди бир олтун ва келарға ер олтунға ҳам топилмайдур. Қирим ва Кафкоз мусулмонлари-да бизлардек ер қадрини билмаслар экан. Энди Қиримда бир таноб (600 сажин) ер ўн минг сўмдан ўт-туз минг сўмғачадур.

Биз бир таноб еримизни 200 сўм сотиб тўй қилмоқчи бўлсак, «ерни хўб пулға урдум» деб мажнунона шодланурмиз. Инсонни бу қадар аҳмоқлиги ажибдур. Бизға лозимки, тўй ва таъзияларни кичик қилиб ва ҳолимизча ҳаракатда бўлуб, келар замонамизни ўйлайлук. Валлоҳ, хору зору мунқариз* бўлмоқ эртаға офтобни чиқишидек муқаррардур.

Самарқандда бир маҳалла борки, аксар халқи фақру заруратдан, тўғриси, ақл ноқислигидан ҳавлиларини пулға қизиқиб яҳудийларға сотган учун маҳаллаға оз мусулмон қолди. Маҳалла мактаби йўқ бўлди. Масжиди-да яқинда йўқолур. Мана, бизни ақлсизлигимизни охири ва исрофларимизни хотимаси динимизға футур келмоқиға сабаб бўлур. Дин учун, масжид ва мактаб учун ақча, сарват, давлат, сомон* керакдур. Тўй ва таъзияға сарф қилинатургон оқчаларимизни биз, туронийлар, илм ва дин йўлиға сарф этсак, анқариб* оврупойилардек тараққий этармиз ва ўзимиз-да, динимиз-да обрўй ва ривож топар. Йўқ, ҳозирги ҳолимизға давом этсак, дин ва дунёға зиллат* ва мискинатдан бошқа насибамиз бўлмайдур.

Қо эътабару йо аввал ул-абсар!¹

«Ойна» ж., 1915 йил, 13-сон,
338—342-бетлар.

¹ Таржимаси: Эй кўзи очилганлар, (атрофга) эътибор қилинг;

САРТ СЎЗИ МАЖҲУЛДУР

Ул зоти анвар амири Бухоро ҳазратларининг ҳузури ҳумоюн русча таржимони муҳтарам Баҳромбек қоровулбеги жаноблари: «Биз Туркистон ва Бухоро халқининг турклиги маълум бўлуб туруб... на учун сарт атайдурлар?» — деб муътабар «Шўро» мажалласининг 1911 йил 16-ададинда савол этиб эдилар. Мазкур мажалланинг 19-ададинда «Ойна» муҳаррири тарафидан «Сарт сўзи мажҳулдур» унвони ила баъзи нимарсалар ёзилиб эди.

«Шўро»нинг 24-ададинда самарқандий марҳум Бақоҳўжа тарафидан «Сарт лафзи аслсиздур» унвони ила баъзи нимарсалар ёзилиб эди. Муътабар «Таржумон» муҳаррири муҳтарам Исмоилбек жаноблари «Таржумон»да «сарт» атамоқни дуруст эмаслиги тўғрисида бир неча дафъа ёзиб эдилар. Сарт ҳақиндаги туркий мақолаларнинг натижасини муътабар устод Исмоилбек жаноблари тафсили илан Тошканда чиқатургон «Туркестанский курьер» русча жаридасинда ҳам ёзиб нашр қилдуруб эдилар. «Ойна»нинг (?) рақаминда¹ яна ушбу тўғридан жаноб Баҳромбек қоровулбеги сўз қўзғотиб эдилар. Тотор муаррихи муҳтарам Аҳмад Заки Валидий жанобларининг Самарқандда келганларинда сарт сўзи ҳақинда баъзи муколималар* ҳам бўлуб эди. Туркистон ёшларидан ушбу тўғрида бир неча эътироз — «прўтест» номалар ҳам келиб, у жумладан Тошкандникини «Ойна»да ёзилди. Яна ушбу тўғридан идорада саволлар келган сабабли «Сарт масаласи» ҳақинда қисқалик ила минбаъд ёзилатургон нимарсалар хулоса қилинди. Ва ушбу тўғридан асослик нимарсалар ёзатургон азизлар учун «Ойна» саҳифалари очуқдур.

Энди матлабға келайлук. «Ойна» муҳаррири тарафидан 19-адад «Шўро»да ёзилгон сўзларни мазмуни шул эди: фикри ожизича, туркистонийларнинг сарт аталишини сабаби маълум йўқдур. Бу исм шимол халқи яъни қозоқ ва тотор қардошларимиз тарафидан Туркистоннинг шаҳар халқиға берилган исмдур. Ушбу бобдаги мулоҳазалар шул тариқа хулоса бўлунур:

1) қозоқ ва тоторлар Туркистон халқининг хоҳ турк ва тожик ё араб бўлсун, сарт дерлар;

2) (ўқиб бўлмади);

¹ Манбада рақам тушиб қолган.

3) Туркистон жанубидаги Балх, Бадахшон ва Чаҳорвилоят халқики, аксаран туркча сўйлашурлар ва ўзлари Афғонистон табъасидурлар, туркистонийларни ўзбек дер, Афғонистоннинг афғон, тожик, ўзбекча сўйлайдургон барча халқи туркистонийларнинг ўзбак ва турк дер... Сарт деган сўзни абадан билмайдурлар;

4) Қафқоз, Эрон ва Ҳиндистон халқи сарт калима-сини билмайдурлар, фақат туркистоний, турк ё тожик дерлар;

5) туркистонийлар бир-бири ила сўрашганда: «Ўзбек-мисан тожик?», «Мулломисан хожа?» — деб сўрайдурлар. Туркистонда саййидларни «хожа» дерлар. Хожасиз араблар-да бордур;

6) Туркистонда машҳур 92 қабила — уруғнинг исми машҳур бўлуб, онинг ичинда «сарт» йўқдур.

Хонлар замонинда жулус ҳангомида бу 92 қабиладан мурраххас* ва оқсоқоллар Самарқандда жамланиб янги амири(нг) «хон» кўтариб «жулус» маросимини ижро этардилар. Самарқанд Тахти Темурийсинда жулус этган Бухоро хонларининг энг охиргиси амири ҳозирнинг жадди* Музаффархондур. Самарқанд Бухоро ҳукуматининг Маскови эрди.

Амир Музаффар марҳумнинг таърихи жулуси:

Баҳри таърихи жулусаш омад.

Шанбау моҳ раббиус-соний. (1277 ҳижрия.)

Туркча таърих шеъриси:

Шоҳ мулку иқбол ила

Ултурди Кўктош устина.

Кўктош амир жаҳонгир Темур Соҳибқирондан қолма тош — бир тахтдурки, Туркистондаги турк эллари-дан 92 уруғнинг оқсоқол ва баковуллари йиғилиб, янги хонни оқ бир намад — кача устинда ўтқузуб, 92 уруғ мурраххас*лари качани бирдан кўтариб, янги хонни Кўктош тахтина миндурарлар эди. Ва бу ондан эътиборан хон ва амир эълон қилиниб, нақора, карнай қоқилиб чолинарди. Амир ушбу 92 нинг оқсоқоллариға олтун ва хилъат, от ва туғлар бериб, алардан байъат* оларди. Ва хон кўтармоқдан аввал 92 нинг оқсоқоллари баъзи бир сўзу одатларни риояти учун амирдан ваъда ва сўз олар эканлар. Бу 92 сўзи ал-он халқ оғзинда мавжуд ва мақоллар ҳукминдадур. «Тўқсон иккени ичинда... деди», «Бу ер 92 ни йиғилган ери, сўзингни билиб сўйла», «Сан бадзот, шажаранг 92 ға етмайдур».

7) «Темурнома» ва амсолий китобларда сарт исми мавжуд (ва) уруғлар ичинда кўрулмайдур;

8) Туркистон шимолига охирги вақтларда сарт сўзи эшитилиб, ammo Туркистон жануби ва ғарбида халқ оғзинда йўқдурки, Туркистон шимолига бу сўзни жорий бўлғони қазоқ, тотор ва руслар сабабидандур. Масалан, Тошканда «сарт арбаси», «сарт чойи», «сарт одати»... дейилган ҳолда Самарқандда «мусулмони ароба», «мусулмон шаҳри», «мусулмон одати» дерлар;

9) Бухоро ўлкасинда сарт сўзи мутлоқ йўқ. Халқ ўзбек, тожик, қазоқ, туркман, араб қабилаларига мансуб кишилар бўлуб ва шу исмлар ила аталурлар;

10) Туркистоннинг қаю бир чўл ва тоғ ё маъмур ериндаги 60—70—100 га киргон кишидан «сарт» сўзи сўралсун, билмайдур. Ammo олчин, барлос, туёқли, қипчоқ, хитой, турк, қавчин, сарой, мангит, қорақалпоқ, минг, юз, қирқ, ўроқли, ойтамғали, қўштамғали, найман, қангли, мўғул ва буларга ўхшаш асомаи қабила, уруғ исмларининг машҳури ва аларнинг туганмас шўба ва шохаларини баён қилган ҳолда бу «мажҳур сарт» ни аслан тилга олмайдур. Қари кишилар: фалона аслан ўзбек ё тожикдур, дер. Асло сарт демас ва сартни билмас, сарт деган қабиладан беҳабардур;

11) сарт сўзини ҳозирги мафҳумидан хабардор туркистонлилар гумон қиладурларки, сарт сўзи туркистоний деган сўзни русча таржимаси бўлса;

12) матбуотдан бохабар Туркистон ўзбек ва ё тожик ва ё арабга «сарт» деб хитоб қилинса, ўзларига ор ҳис этарлар. Албатта, бир кишини ота-онаси берган исми бўлуб ва они мансуб бўлгон қабила ва уруғи бўлуб туруб, они бошқа бир исм ила чақириб ва номаълум ва ё маълум бир қабила исмини онга тақилса, они хушланмасга ва эътироз қилмоқга ҳақи бўлса керак;

13) Туркистон халқидан ўзини билатургонлари қабила ва уруғига у қадар биноси борки, бошқа қабилага қиз бермайтургонлари бордур. Қизни ўзи хоҳлаб теккан бўлса, қабила орасидан ақча жамлаб даъволашиб чиқориб оладурлар. Қабиласининг исмини ва етти отасининг отини билмайтургонларни қул — марқуқ дерлар.

«Шўро» мажалласининг 1911 санадаги 24-ададинда самарқандий марҳум Бақохожа жаноблари «Сарт лафзи аслсиздур» унвони ила баъзи нимарсалар ёзиб эди-

ки, андан минбаъд* ёзилатургон моддаларни хулоса қилармиз:

1) ўтган саналарда сарт сўзи ҳақида руслар орасига мувоҳаса бўлуб, «Туркестански ведомости» русча жаридасида ҳар ким ҳар нима ёзиб ва ҳар навъ фаразиётлар жорий қилиниб эди. Қазоқ биродарларимиздан даъво вакили жаноб Шерали Лапин¹ ёзиб эканки, сарт сўзи ҳақорат сўзларидан бўлуб, «сариг ит»дан ахуз* муҳаққақдур*. Бу лафзни истемол қилмасга керак. Ҳозир Туркистонда жорий турки — ўзбаки шевани «сартски» ёинки «сарт тили» демасдан «ўзбаки тил» деб аталсун;

2) Астрўмуф² жаноблари «Сартлар» исминда тахминан 300 саҳифалик русча бир китоб тасниф қилгандурлар. Ушбу китобга мазкур жаноб Шерали Лапин тарафидан бир неча эътироз ва баҳслар бўлгандур. Аммо жаноб Астрўмуф, сартлар ким эканлигини исбот қилиб бир жойга қарор берганлари йўқ ва китоблари ҳар нафъ ихтилоф ва фаразиёт ила тўладур;

3) Астрўмуф жанобларини «Сартлар» китобидан ва бошқа бир неча русларни ёзган китобидан маълум бўлурки, Фарғона ва Сирдарё вилоятларининг халқи «сарт» бўлуб, Самарқанд ва Бухоро ўлка — вилоятларининг халқи ўзбек ва тожикдурлар;

(«Ойна»: Аммо тарих ва адабиётдан беҳабар рус ва тотора рабта* беш вилоят Туркистони Русий ва Бухоро хонлиги халқини(нг) айирмасдан «сарт» дерларки, бир маҳзи* асари гафлат ва бутун ғалати фоҳишдур*. Фарғона ва Сирдарё халқининг сартлиги маълум йўқдур.)

4) Гейер³ жаноблари «Туркистон саёҳатномаси»да ёзадурки: «Сартларни асл ва насаблари масаласига ҳозиргача уламо тарафидан фйсал* берилган йўқдур. Аларни насабларига тейишли ҳар нав баёнотдан сиҳатга яқини шулки, Туркистоннинг асл халқи тожик бўлуб, сўнгра турк — ўзбек халқи тасхир* қилиб олиб ва бу икки халқни бирлашганидан пайдо бўлган халқларни «сарт» аталиши тахмин ва гумон қилинур;

¹ Шерали Лапин — 1917 йилдаги «Шўройи уламо»нинг муассисларидан, сўнг муҳожир. 1895 йилда русча «Ўзбек тили грамматикаси», 1906 йилда «Самарқандда Шохизинда» китобларини чоп эттирган.

² Машҳур миссионер Н. П. Остроумовнинг 1890—1895 йилдаги босилган «Сарты» китоби кўзда тутилмоқда.

³ И. И. Гейер — сайёҳ.

5) Вамбери жаноблари ёзадурки: «Сартларни Бухоро ва Ҳўқандда тожик атайдурлар. Инчунин жаноб Лазар Будагўфни¹ ва Шайх Сулаймон Бухорий² жанобларининг луғатларидан маълум бўлурки, сартлар аҳли форс ва тожик эронийлардан иборат бўлса, ҳолбуки эронийлар форс ва тожикдурлар;

6) Логофет³ жанобларининг «Бухоро хонлиғи» ном русча китобинда Туркистонда мавжуд турк-ўзбек қабилаларини теъдод* этибдурки, «сарт» қабиласи йўқдур;

7) «Шайбонийнома» соҳиби Муҳаммад Солиҳ, Алишер Навоий, Бобурхон, Абулғозихонлар туркдурлар, буларнинг таълифотлариндаги* сартлар ким бўлур, ажабо? Албатта, булар Туркистоннинг тамом ўзбек ва турк халқини(нг) ва ўз жинсдошларини(нг) сарт дегмаганлар. Бунлар эронийларни ва ё бошқа бир тоифани (уруш замонидаги душманларини) мақоми таҳқир ва очиқда сарт деган бўлсалар керакки, «Шайбонийнома»дан шундай билунур;

8). (ўқиб бўлмади);

9) алҳосил, ушбу кун Туркистони Русийнинг беш вилоятини ва Бухоро хонлигининг барча турк ва ўзбек халқини «сарт» демак ва ёзмак инсофсизлик, истибдодройъи* боиси шубҳа ва тафриқадур*, буюк хатодур, вассалом.

Марҳум Бақохожанинг сўзи мунда тамом бўлди.

Юқоридаги ёзилган сўзларга қараганда, маълум бўлурки, сарт сўзи ҳақиқатан номаълум ва сарт аталмиш кишилар ёинки сартлар букунги Туркистони Русий ёинки Турон, Хоразм ва Бухорода абадан йўқдур, балки бир замонлар бор эмишлар-да, қавми таъ ёинки хун, ҳамирий, осурий, бобилий... лардек дунёдан билкулли сафар этиб, жойларида бошқалар келубдурлар. Тарихга қаралса, букун мусаммаси* йўқ кўб исмларга учралурки, сарт исмида Туркистонда «исми бемусамма» ҳукминдадур. Сартликни бутун Туркистони Русий ва Бухоронинг турк, тожик ва арабдан иборат халқига тоқатургонлардан далил сўралса, айтатургонлари албатта шундан иборатдурки:

1. «Шайбонийнома», «Бобурнома», Абулғозихон китобларинда баъзи бир туркистонийларни(нг) сарт аталибдур.

¹ Л. З. Будагов (1812—1878) — шарқшунос.

² Шайх Сулаймон Бухорий (1821—1880) — луғатшунос.

³ Д. Н. Логофет — шарқшунос.

2. Оврупонинг баъзи сайёҳлари ёзибдурларки, Туркистонда шаҳар халқини ёинки форс халқини ё тожирни номаълум замонда сарт атардилар.

3. Номуайян бир замонда Дашти Қипчоқ ёинки Хитой ҳудудидан «сарт» исминда бир тоифа келиб, Туркистонга ерлашиб, сўнгра бошқалар тарафидан ютулуб ва бошқа уруғлар ила аталиб кетгандурлар.

Ана, Туркистони Русий ва Бухоро халқиға сартлик исмини тоқатургонларни далили шундан иборатдур. Биз такрор айтармизки, мазкур уч эҳтимолни қайси бири чин бўлган суръатда ҳам нафсул амрда бугун Туронда сарт йўқдур. Ҳамчунонки, бу кун Оврүпода ва Озиёда исман «хун» йўқдур. Тарих хун қавмини сартдан кўра яхши забт этган. Маа фиҳи букун на Оврүпо ва (на) Осиёда «хун» исмлиқ уруғ йўқ. Фаразан, сарт қабиласинда бир вақт бор экан, аммо энди сарт уруғи йўқдур. Бу қадар машҳур уруғлар Туркистонда бўлуб ва аталиб туруб, аммо сарт уруғини йўқлиғи ва ҳеч бир қабилани «ман сарт» демагани бу кунда сартни йўқлигини ва замонида бўлса-да, мунқариз бўлганини далилидур. Хўб, туронийларни сартлигини даъво этатургонларни далили бўлса, лутфан баён этмоқларини илтимос этармиз. Ва далилларига қараб, албатта, аҳли қалам муҳокама жорий этарлар. «Сарт» атамоқға ошиқ бўлганлардан баъзан дерларки: «Ҳар ҳолда туркистоний ва бухорийлар охирги замонларда сарт аталиб ва бу исм машҳур бўлубдурки, мунинг тарк этмоғи мумкин йўқдур».

Бу сўз бир неча важҳдан тўғри эмас. Масалан, усули жадидчи ёинки тараққийпарвар ва маданияти ҳозира толибларини Туркистонда баъзан кофир «бобий», Истанбулда «мосун», Эронда ҳоказо «бобий» атабдурлар. Ҳолбуки, «бобий» ва «мосун» бошқа, тараққийпарвар мусулмон бошқадур. Бобий ва мосунлик ила фахр қилатургон номусулмонлар бўлганидек, тараққийпарвар мусулмон бобий ва мосунликни ўзиға нисбат беришни абадан қабул қилмайдур.

Энди маданиятпарвар мусулмонларнинг «бобий», «фарра»*, «мосун» исмлари баъзи халқ тарафидан бизға берилибдур, деб мусулмон исмини қўюб, ўзини «бобий» ва «фарра мосун» атамоғи ва шул номағруб исмларни ўзиға тоқмағи муносибми? Албатта, йўқ дерсиз. Бас, туронийларнинг ўзиға махсус ва машҳур уруғлари бўлуб туруб, мажҳул бир уруғ исмини ўзлариға тоқмасликлари табиийдур, албатта. Дерларки, сарт демайлуқ-да,

на дейлук? Жавоби ниҳоят осон! Туркистон ўзбеклари, тожиклари, араблари, турклари, руслари, яҳудийлари агарда десаларки, биз Туркистонни турк, араб ва форсийни ташхисдан* ожиз ва барчасиға умумий бир исм керак. Бул суратда дермиз. Ундай бўлса тўғри «Туркистонли», «Туркистон мусулмонлари» ёзингиз. Йўқ! Бўлмаса, балки бир аср сўнгра Туркистонда мавжуд яҳудий, рус, турк, тожик ва араблар бир либос ва бир ҳайъатға кирар-да, сиз яна барчасини «сарт» атарсиз.

Тотор муаррихларидан муҳтарам Заки Валидий афанди «сарт» иборати тўғрисида тақрибан шундай деюр: «Бир замонлар Туркистон халқи сарт бўлганлар. Аммо Чингизлар ва мўғулларни истилоси сабаби-ла исмлари алмашгандур. Самарқанд ва Бухорода сарт йўқ ва ҳам тожик ва араб ва ўзбеклар сарт эмас. Ҳўқанд ва Тошканд халқи сартдур, азбаски, алар уруғини билмайдур ва ҳам алар на турк ва на ўзбек ва на тожик ва арабға ўхшайдур. Сарт исмлиқ қабила Туронда бўлмаса-да, эски китобларда бор».

Юқоридаги сўзлар мунга жавобдур.

(Бақияси бор)

Маҳмудхўжа

*«Ойна» ж., 1915 йил, 22-, 23-, 25-, 26-сонлар,
314—315-, 338—340-, 386—388-, 478—480-бетлар.*

ЭҲТИЕЖИ МИЛЛАТ¹

«Бошқа миллатларга қаралса кўрилулки, мунтазам мактаблари бор ва аввал мактабда диний илм устида дунёвий илм ва фанлар ҳам ўқилур. Чунки дунёда турмоқ учун дунёвий фан ва илм лозимдур. Замона илми ва фанидан бебаҳра миллат бошқа миллатларга поймол бўлур.

50 сана муқаддамги замонда, биз туркистонлилар якка ва танҳо яшаб, бошқалар ила муомала ва муносабатимиз йўқ эди. Энди замон ўзгариб, бошқа миллатлар ила махлут бўлдук, шарийат ва ўз урфимиз устига қонун ва Оврупо одатига итоат қилмоққа мажбурмиз.

Аммо қонун ва Оврупо одатларини билмаганимиз учун бойимиз бўлсун, қози ва миллий ҳукамомиз ва

¹ Н. Очилов нашрга тайёрлаган.

аҳолимиз бўлсун кўб ташвиш ва зарар кўрар. Замони собиқда фақат шарият билмоқ кифоя этарди. Энди қонун ва закунни билмоқ ҳам лозимдур. Шарият илми мадрасаларга, қонун илми Русия дорилфунунларига ўқи-лур. Дорилфунунга кирмоқ учун, аввало, ўн сана гим-назияга ўқумоқ керак. Сўнгра тўрт сана дорилфунун ўқуб андан ҳуқуқшунос, юрист, таъбир жоиз бўлса, замона фақиҳи бўлиб чиқар. Суд маҳкамаларинда, давлат доираларинда кириб, ҳар ҳуқуқшунос ўз мувак-кили ва ўз миллати ва ўз тойифаси ва ўз Ватани ва ўз давлатининг нафъига сўйлашур, мудофаа қилур.

Масалан, давлат думасинда биз Туркистон мусул-монларидан шундай ҳуқуқшунос вакил бўлса, бизни дин ва миллатимиз нафъига ҳаракат қилур. Аммо шун-дай одам бизда йўқ.

Давлат думаси нари турсин, судга ва расмий маҳ-камаларга кириб, бизни мудофаа қиладургон кишимиз йўқ. Бошимиз оғриси дўқтурга борамиз, аммо дарди-мизни айтмоқга тил йўқ. Ўзимиздан дўқтур йўқ.

Иккимиз бир-биримиз ила низо қиламиз. Кетамиз закунчига, сўйламоқга тил йўқ. Орадаги одамлар яна бизга фириб берар, пул берармиз, югурармиз, яна иш-лар барбод, охири йўқ.

Иморат қилмоқчи бўлсак, плон-лойиҳаси лозимки, инжинерга муҳтож бўлармиз. Аммо биз ҳануз «муҳан-дис» исмини билмаймиз.

Контур ва расмий дафтар тутиб, касса қуриб тижо-рат этмоқ лозим. Илм тижорат била турган бухгалтер-рик ҳисоби юритадургон бойларимизга керак, ул ҳам ўзимиздан бир нафар топилмайдур.

Ҳаммолликдан бу ишлар яхши бўлса керак. Бир неча бойваччани биларманки, энг қаттиқ хизматларга ги-рифтор. Сабаби надур — илмсизлик. Ҳолбуки аларни «тўйи»га атоси 5 минг сўм сарф этиб эди.

Туркистон меваси, донаси, тоши, туфроғи, эски ни-марсалари Оврупо бозорига кетар. Муни Оврупо дал-лоллари келиб оз баҳога олиб кетар, меҳнатни биз қилурмиз, фойдани улар кўрар. Ўз нимарсамизни Ов-рупо бозорига элтиб, яхши баҳога сотатургон бизда бир одам йўқ. Азбаски, Оврупо ила савдо қилатургон кишини (ўзи) аввал ўн сана замона илми ўқумоғи ло-зим.

Бизда шоҳи, адрас, беқасам, алоча... бофликлар бор. Агарда бир нафар техник ва муҳандисимиз бўлса бу дастгоҳларни ислоҳ этар, аҳоли обод бўлур. Валлоҳ,

яқин вақтда “дока” бофилларимиздек зоеъ бўлиб кетар. Чунки Оврупо янги асбоб ила мундин яхши қилиб чиқорур.

30 сана муқаддам Самарқандни Ёмини маҳалласинда 300 алочабоф ишчи бор эди. Ал-он 30 нафар йўқ. 10 сана сўнгра тамоман маҳв бўлур.

Хулоса, мактабимиз, дўконимиз, корхонамиз, мадрасамиз ва ҳар нимарсамизни замонча ислоҳи лозимдур. Валлоҳ, ҳар нимарса қўлдан кетар, бизда муздурликдан бошқа ҳеч иш қолмас. Бир ускуна, дўкон ва саройни ишлатмоқга ҳам илми замоний ва замона шумлигини билмоқ лозим. Валлоҳ, биздан дунё илмини яхши билатургонларга мулк ва асбобимиз ўтар ва ўтуб турубдур.

Қисқа қилайлик, бошқа миллатларни бойлари фақир ва етимлар учун мактаб ва дорилфунунлар соладурлар, фақир ва етимларни ўқумоғи учун вақф “истипендия”лар таъйин қилур. Бошқа миллат милиўнерлари мактаби ила истипендияси-ла, идора қилатургон газет ва мажалдаси-ла, бино қилган доруложизин (аёллар университети — Н. О.), барпо қилган жамъияти хайрияси-ла фахр қиладур.

Бизникилар жуфт оти-ла, аробаси-ла, тўйи ила ва... ла фахр этар. Ҳатто, ўз ўғилларини ўқутмайдургон бойлар бордур.

Бу кетишни охири ямондур, ўқумоқ, ўқутмоқ керакдур. Болаларга оталардан илми диний ва илми замоний мерос қолсун.

Бутун Туркистондан ўн бой йилинда минг сўмдан берса, 25 бола учун Тошканда “диний ва замоний” бир “пансиун” лайли ва наҳори 5 мукамал мактаб бино бўлуб, ҳар йил ҳукумат мактабинда 50 бола тайёрлайдур.

Ун йилда булардин... 200 муҳандис, дуқтур, ҳуқуқшунос, муаллим, техник, замона тожири, валлоҳ... чиқар ва бизни замон одамлари қаторида қўярлар ва давлат ишига кирарлар. Руслар ила бизни ҳасан имтизожларимизга хизмат қиладурлар.

Ал-он миллатимиз бойлардан шуни кўз тутар, халойиқни барбод этатургон тўйларни эмас. Оҳ, бу сўзларни тушунатургон бойлар бизда етушганми?

“Самарқанд” г., 1913 йил, 12 июл..

МИЛЛАТЛАР ҚАНДАЙ ТАРАҚҚИЙ ЭТАРЛАР?¹

Миллатлар тараққийиға бир неча сабаблар бўлуб, туб сабаби уламо ила ағниёнинг ҳамийят ва ғайратларидур. Тараққий қилгон ва ё энди тараққий қилгувчи миллатлар аҳволиға диққат қилинса, мазкур икки синф мухтарамни ўз миллатлариға сўз ва оқча ила хидмат этганлари фавран зоҳир бўлур.

Ҳар миллатнинг уламози, аҳли қалами, мутафаккири ўз миллатининг ояндаси учун йўл кўрсатур, машварат берур, миллат ахлоқининг ислоҳи учун масжидларда панд ва насиҳат берур, мактаб ва мадрасаларда дунё ва охиратда керак илм ва фан, таълим берарлар, китоб ва газет ила умматни муслиҳи* учун баҳс ва муколамалар қилурлар.

Тараққий қилгувчи миллатларнинг уламози замондин бохабар бўлиб, ўз миллатининг “масолиҳа замонийя”си учун саъй этар, миллатни пешрафтиға оқча ила, ҳайрат ила иона қилмоқни миллат бойлариға таклиф этар, ташвиқ ва таҳрис этар. Хулоса, ҳар миллатни уламози, аҳли қалами миллат учун сўйлар, ёзар ва ҳавоижи миллия ва замонияни ўз миллат мансубасиға билдирарлар. Замона ағниёлари ўз миллатларини замонийча кераклиги йўлинда оқча сарф этарлар, масалан, янги усулда замонавий мактаблар бино этиб, замонийча одам тайёрламоқ учун ҳаракат этарлар. Ҳукуматни ўрта ва олий мактабларига ўқийдургон ўз миллат болалариға ионат этарлар. Ва бечора ҳамжинсларини диний ва дунёвий мактаблариға беруб, ўз харажатлари ила ўқутадулар.

Рус, армани, яҳудий ва бошқа Русиядаги ватандошларимизни бойлари доимо ўз миллатлари учун катта хайр ва эҳсонлар қиладурлар, инчунин, Кафкоз, Қирим, Қозондаки мусулмон биродарларимизни бойлари, уламози ва аҳли қалами, соҳиби фикри ўз биродарлариға мол, оқча, қалам ва илм ила кўб иона қиладурлар.

Аммо бизни Туркистонда бу ишлардин сўйламоққа ҳануз навбат келган йўқ. Ҳар ким ўз нафъи ва ўз шахсий иши ила саргардон, умумий ёинки диний ва миллий ишларни ояндаси учун, миллатни замона одамларидек тараққий этмоғи учун, халойиқни ислоҳ ахлоқи учун ҳам тортувчи ва ҳаракат этгувчи йўқдир.

Бир карра диққат қилиб, маҳалла-кўй ва қишлоқ

¹ Ҳ. Сайидов нашрга тайёрлаган.

халқларига қаралсун. Авомлик, беилмлик нақадар кўпайган. Биз мусулмонмиз. Мусулмонликга илм лозим, амал лозим. Уқумоқ керак, нима учун бошқа миллатларда юза бир нафар бесавод йўқ экан, биза юза бир нафар саводлик йўқ?

Бошқа миллатнинг ёш болалари мактабда, лекин бизники ҳаммолликда ва гадойликда. Бошқа миллат уламосига тобеъ экан, бизни уламо билъакс авомга тобеъдур? Бунинг охири харобдур. Ингирма, ўттуз сана сўнгра яна ёмонроқ бўлур, мусулмонлик, илм ва одоб ила қоим миллат ахлоқ, фазл ва ҳунар ила боқий қолур.

Бугун ислоҳи мактаб-мадраса, яъни ислоҳи миллатга кўшиш қилинмаса раби аср сўнгра диёнат барбод бўлур ва анинг жавоби масъулияти бугунгиларга қолур, бу масъулиятдин қутулмоқ учун миллатни диний илм ва дунёвий илм-фанлар ўқумоқ учун тарғиб қилмоқ керакдур. Диний илм ва фанларнинг ўрни мактаб ва мадрасадур.

Дунёвий фанларни ўрни ҳукумат мактабларидур, иккисига ўқумоқ учун оқча лозимки, ул оқча бойларни киссайи ҳамиятидан чиқса керак.

Ҳар замон учун асбоби ислоҳ ва тараққийи ионат бошқарур. Миллатга ионат этмоқ учун, ислоҳи мактаб ва мударрис учун, русий мактаблариға бола тайёрламоқ учун, деҳқон ва санъаткорларни ривож бермоқ учун “ҳамийяти хайрия”, “нашри маориф”, қироатхоналар, фўндлар, куружуклар, жаридалар, мажаллалар, нашриётлар... керакдур. Миллатлар тараққийси шул ила бўлур ва бу ишларға оқча керакдур, оқча бойларда ва афродда!

Маро ба тажриба маълум шуд даро ҳар кор,
Ки қадри мард ба илм аст қадри илм ба мол.

(Маъноси: менга тажрибадан маълум бўлдики, одамда қанчалик илм бўлса ҳам илмнинг қадри молдадур. — Ҳ. С.).

“Самарқанд” г., 1913 йил, 30 июл.

Азиз қариндошларим! Мусулмон биродарлар! Ҳаммангизга маълумдурки, Туркистон, демак — туркий эл бўлиб, мундаги халқнинг қозоғи, қирғизи, сарти, ўзбеги, туркмани, татари — ҳаммаси аслан... жаҳонгир... Темурнинг авлоди ёки оғанидурлар. Туркистондаги араб, хўжа ва сайидлар-да ўз тилларини йўқотиб, балки билкулли турклашиб ва ҳатто, араблиklarини эсларидан чиқориб... ҳар жиҳатдан бирлашиб кетгандурлар. Туркистоннинг энг оз шаҳарларида ва баъзи тоғларида бир оз форс, яъни тожиклар борки, алар ҳам камолан мусулмон ва сиз ила ҳаммазҳабдурлар. Тирикчиликларининг ўзбеклардан фарқи йўқ даражададур.

Боурлар! Билингки, ҳозирда Туркистондаги барча халқлар учун мухторият эълди қилинди ва сиз билингки, ҳақ олинур, берилмас. Инчунин, мухторият-да олинур, берилмас. Яъни мухториятни Туркистон болаларининг ўзи бирлашиб, ғайрат ила олурлар. Албатта, бошқалар тарафидан берилмас. Бошқаларнинг қўлидан келса, бермаслар. Биз бўшлиқ қилсак ва Туркистондаги халқлар бирлашиб, мухторият йўлига саъй қилмасак, албатта, ҳозирги қоғоз устидаги мухториятимизни ҳам йўқ қилурлар, бул албатта, шундайдур ва бул сўзга ҳеч ким ихтилоф қилолмайдур.

Энди ишлар шу ҳолда экан, биз ҳаммамиз, яъни қирғиз, қозоқ, ўзбек, туркман, араб, форс, хуллас, Туркистондаги, Қозоғистондаги ва Туркманистондаги барча мусулмонлар ва ҳам мундаги яҳудий ва христианлар бирлашиб, иттифоқ ила шу мухториятнинг амалга келишига саъй ва эҳтимом этмоғимиз лозимдур. Агарда бизга ўз бошимизга, шариат, урф ва одатимизга мувофиқ тирикчилик қилмоқ керак бўлса, ҳаммамиз вақтли низоъ ва “манман”лиқни қўйиб, ҳамма нарсани эсимиздан чиқориб, ёлғуз “мухторият” учун ҳар нимарсамизни фидо этмоғимиз лозимдур. Мундай фурсат ва замоннинг бизга қайтиб келиши маълум йўқ, қадрини билиб ишламоқ керакдур. Вақт ўтгандан сўнгра ўкинмоқ фойда этмас.

Шуни-да билингки, қозоқ ўз бошига, шаҳар халқи ва атрофи ўз бошига ойрилиб, бошқа-бошқа мухторият қилмоқчи бўлганда, иккиси ҳам муддаога етмайдур. Сиз, қозоқ қариндошларимиз, оре, чўлдасиз, аммо сиз-

¹ Ҳ. Сайидов нашрга тайёрлаган.

дан бир кўп халқлар ҳам шаҳарларда ва шаҳарлар теварагиндадур. Тирикчилик шундай нимарсаки, чўл ила шаҳар ва қишлоқ халқини бир-бирига боғлагандир. Бир-биридан ажралиб яшаёлмайдур. Шаҳар халқи ила бирлашиб мухториятни бошқарғанда сизларга зарар келмай, балки фойда келур.

Мухториятни бошқармоқ учун ёлғуз сиз-да кифоят этмаганингиз каби, ёлғуз шаҳар ва атрофидаги халойиқ ҳам кифоят эмас, балки иккингииз-да кераксиз. Шунда билингки, сизлар турғун халқ ила бирлашиб мухторият қилган ила сиз ила турғун халқ учун биргина навъ қонун бўлмай, балки сизнинг тирикчилик ва одатингизга мувофиқ алоҳида сиз учун нафълик қонунлар ёзилур. Шариат ҳам кўчма ва чўл мусулмонларининг урф ва одатлариға кенглик берғондир. Сиз ўйламангки, турғун халқи ва ё шариати бизни қисадур. Йўқ, билъакс, сизга кераклик одатларингизни сизга қолдириб, сиз учун сизнинг зиёли вакилларингиз қонунлар тузайдурлар. Тоғ ва шаҳар халқлари учун-да, бошқа-бошқа қонунлар тузалур.

Ҳатто, Туркистондаги баъзи уезд ва шаҳарлар учун алоҳида қонунлар тузалур. На учунки, ҳамманинг тирикчилиги бир эмасдур. Яҳудий ва христианлар учун-да, бошқа қонунлар туза олур. Ҳар бир халқнинг одат ва мазҳабиға риоя қилинур. Хулоса: мухториятни миллат мажлиси ҳар бир халқнинг нафъини кўзда тутуб, қонун чиқарар. Агарда сиз, қозоқ биродарлар, турғун халқдан ажралиб, ўзга мухторият қилурмиз десангиз, мундан сиз-да ва турғун халқ-да зарар кўрар ва эҳтимолки, иккингииз-да мухториятдан насиб бўлмас, азбаски куч таралур.

Бобокалонларимизнинг машҳур насиҳати бор, у ўз ўғуллариға қилиб эдики, бирлашингиз. Масалан бир даста таёқни бирга боғласангиз, кимса синдиrolмас. Агарда ажратсангиз, бирин-бирин ҳар ким синдурар. Мана, бобонгизнинг буйруғи.

Чироғларим! Бошқа халқлар, масалан, серблар, италянлар, арманлар, славянлар, поляклар ва бошқалар, ҳатто, дунёнинг у бир учудаги қариндошлари ила бирлашур эканлар, бошқа катта ва қувватли давлатларга тобеъ бўлуб, ютилуб, ҳатто, тилини йўқотган ўз жинсдошларини ажратиб олиб, бирлашмоқға жон ва кучларини сарф этар эканлар, биз ўз ичимиздаги қариндошларимиздан айрилеак, уятдур, аҳмоқликдур. Турк томуриға болта урмоқликдур.

Онгли қозоқлар ўйласинлар, тарихга қарасинлар, зиёли қозоқлар, Оврупонинг ихтилоф солиб, миллатларни ажратмоқ сиёсатиға ва икки юзлигиға қарасунлар эди. Бирлашгон Туркистон халқининг бўлунмоқиға ўзимиз сабаб бўлмасак эди. Барча ихтилофчилар ва бошқалар-да, албатта, зарар кўрарлар ва алар ила баробар татарлар-да, биз-да, мундан зарар кўрурмиз ва ихтилофимизнинг жазосини тортармиз. У кунларимиза йиғлармиз, аммо фойда этмас.

Чироғларим, бирлашайлик! Кўрасиз, бу кунги руслар-да бирлашмоқдадурлар. Энди бирлашмоқ замонидир. Агарда сиз айрилсангиз, туркман қариндошлар-да айрилса, Туркистон турклари уч ерга бўлиниб кетар ва барчаға мухториятдан насиба чиқмай қолур. Еттисувдаги мусулмон қариндошларга ҳам айтатургон сўзим шулдур.

Ондаги христианларға келгунча, алар билсунларки, Еттисувда кўп бўлсалар-да, бутун тевараklarини мусулмонлар айлантириб олгон ва аларнинг-да бизнинг мухториятға қўшилмоқлари, албатта, ўзлари учун лозим бўлгонидек, Туркистоннинг бошқа жойларидаги руслар учун-да фойдалиқдур. Чунончи, алар қўшилса, миллат мажлисинда рус аъзолари кўпайур. Бизнинг мухториятимиз жорий бўлгондан сўнгра, Еттисув русларининг қўшулмасликлари асло мумкин эмасдур.

Ёлғуз сиз ила биз эмас, бутун Русия мусулмонларининг бирлашмоқлари шаръан ва ақлан фарздур.

“Оллоҳнинг ипиға бирлашингиз ва тарқалиб кетмангиз” Тангрининг сўзидур. Бошқа газеталарнинг кўчирмакларида ражо ўлинур.

Самарқанд, “Хуррият” г., 1918 йил, 26 январ.

МУҲТАРАМ САМАРҚАНДИЙЛАРҒА ХОЛИСОНА АРЗ¹

Аҳли хабаранинг маълумидурким, эски ҳукумат замонида ҳар нимарса амр ва буйруқ ила бўлур эди. Халойиқнинг диний ва миллий ишларини ислоҳи ва ривожитўғрисида қилатургон ҳаракатларға йўл берилмас эди. Ҳеч нимарса ҳукуматдин бежавоб ва изнсиз қилина олмас эди, ҳозирда бўлса, Худойи таоло бизга ҳуррият

¹ Ҳ. Сайидов нашрга тайёрлаган.

берди. Диний ва миллий ислоҳот ва тараққийимиз учун ҳаракат ва сайъ этмоқға йўл очуқдир.

Хурриятнинг учинчи ойиндамиз. Лекин биз самарқандийлар диний ва миллий ичимизни ривож бермоқ учун ҳануз бир иш қила олмагандурмиз. Аҳли жамоат ва ғайрат бир неча ёшлар, аҳли мурувват бир неча мўйсафид ва катталаримиз бир неча кун бир бўлиб, баъзи яхши ишларни бажармоқчи бўлдилар. Ҳатто, уламои киромдан аксари қўшулмоқчи бўлдилар, билкулли қўшулдилар.

Ёшларнинг очган «исломий қулуби» ҳар кун уламо, савдогар ва аҳли касабадан бир неча дафъа тўлуб, бўшолуб эди, ишлар яхши кетар эди, умидлар қавий (кучли — Х. С.) эди. Ояндамизнинг яхши бўлушини истидолар қилур эдук. Аммо ишлар ва иттифоқлар узоқға сурилмади. Бир неча тажрибасиз ва тез ҳаракат ёшлар, бир-икки нафар нафсониятға ботган ва ўлгунча тузолмайтурғон кишилар қадима иғво ва фасодни ўртаға солдилар, натижада Самарқанд халқи иккиға бўлунди. Балки икки эмас, юзға бўлунуб, халқнинг кўнгли совуб, баъзиларининг сўз ва ҳаракатларидан нафратланиб, тарқалиб кетдилар.

Букун маънойи ҳақиқийси ила Самарқандда бир жамият йўқ, миллат ва дин ояндаси учун натижалик бир сайъ ва ҳаракатни бошқаратурғон бир жамият йўқдур, ҳозирғача айтур эдукким, бизнинг миллий ҳаракатимизға ҳукумат монедур, аммо энди ўзимиз монемиз.

Эй ҳазрати уламо! Эй тужжор, аҳли касаба ва ағниё! Эй, ғайратлик ёшлар! Нифоқ ва бир-бирига душманликни ташлангиз. Худо ҳақи, арвоҳи анбиё ҳурмати ва бу кунларда қорнини тўйғазолмайтурғон етим ва бева-лар ҳақи бири-бирингиз ила иттифоқ этуб, жамиятлар барпо қилуб, холиқ Худонинг нафъиға, дин ва миллат йўлиға хизмат этингиз. Миллат ва халқ сиздан хизмат ва яхшилик талаб этадур, нафсоният ва ғурур эмас.

Эй ёшлар! Сиз ҳам бир оз оғир ва хушсўз бўлингиз. Хурриятнинг аввалида халойиқ сизга йнонди, сизға ўзини ташлади, аммо сизлар тажрибасизлик этиб ва ўз орангизда ихтилоф кўрсатиб, халқнинг ўз борангиздаги хушгумонлигини, афсуским, йўқотдингиз. Мана шу йўқотганингизни қайтариб топмоққа ҳаракат, сайъ этингиз. Халқ сизларға майл қилғон эди, сизлар, тўғриси, бажаролмадингиз. Мана шу тажрибасизлигингизни

хотирингизга келтирунгиз ва бул ёшларга дарси ибрат бўлсун.

Муҳтарам ёшлар! Замон сизникидур, қарилар замони ўткан. Сиз киромга бобасират бўлуб, ўн дафъа ўлчаб, бир дафъа кесингиз. Оташинлик ва тезлик ила иш бўлмас. Ал-ажла минашшайтон! (Шошилган шайтондандир! — Ҳ. С.) Бу фикрни бошингиздан чиқарингизким, сизнинг ўз бошингизга тараққий қилмоғингиз мушкулдур. Балки, бутун шаҳрингиз ва миллатингиз ила тараққий қилурсиз.

Ман ҳам йигирма йилдан бери ҳаракат этаманким, тараққий пайдо бўлсун, шуни сизлар ҳам билурсизки, ўн ва йигирма нафар ила тараққий бўлмайди ва бўлмас экан. Бинобарин, ўрта ва бир қадар имкони кўпроқ киши майл қилатургон йўл ила тараққий этмоқ керак ва унсиз бошқа чора йўқдир. Муни мен бир неча дафъа сизларга юз ба юз айтганман. Муҳтарам ҳамшаҳарларимдан аксари шундай биладурларки, менинг ҳар сўзумни сизлар қабул қиласиз ва сизнинг ҳар бир ишингиз менинг машваратим ила бўлур. Хайр ундай эмас. Ёшларнинг баъзи бир машварат ва ишлариға шерик бўлсалар ҳам баъзисидан беҳабардурман. Аларнинг барча ишлариға мен масъул эмасман. Зотан ҳеч ким ҳеч бир кимнинг ҳаракатидан масъул эмасдур.

Азиз ҳамшаҳарларимга, мўътабар аҳли ватаним, ҳаммангиз бир бўлуб, халқ ва диннинг ривожини учун бирлашуб, орадаги нафратларни ташлаб, Худонинг берган ҳуррият неъматидан нафъиланмоқ ҳаракатида бўлмоқ керак ва ал-он (токи — Ҳ. С.) бизнинг ҳаракатсизлигимиз биздан ҳурриятни кеткуриб, яна бошқаларга бизни асирлик даражасига тушурур ва юз йиллар ила кейин кетармиз. Бизнинг авлодимиз ҳамда халқи олам бизга раҳмат ўрниға лаънат ўқурлар.

Бу сўзлар тўғри сўзлардур. Ёш ва қарилардан, албатта, мандан ушбу сўзларим учун ранжийдурғонлар бўлур. Аммо начора, тўғрини аймагунча, ишлар тўғриланмас. Олдимизда шаҳар думаси сайлўви, мажлиси маъбусон(?) (учредитүлнәя собрания) сайлўви, мамлакат думаси сайлўви турубдур. Агарда Самарқанд ёш ва қарилари шу ҳолатда турсалар, вой бизнинг ҳолимизга! Халқи олам бизга кулар. Биз янадин бошқаларнинг асир бўлурмиким, бунга тажрибасиз ёшларимиз, тараққийни хоҳламайтүргон катталаримиз сабаб бўлурлар ва ҳам бизнинг ишсизлигимиз учун бошқалардан кейин қоли-

шимиз муқаррардур. «Қолу ал ҳақ валу кон маран» — «Тўғрини сўйла аччиқ бўлса-да!»

«Хуррият» газетаси, 1917 йил, 13 май.

ҒАЛЛА, АСКАРЛИҚ, ЕР ВА ТАЗМИНОТИ ҲАРБИЯ¹

Тошкандда бўлатурғон маориф қурултойиға қўшулмоқ учун Самарқанд анжумани маориф жамияти тарафидан бормоқчи эдим. 15 инчи июлда Самарқанд мусулмон шўросиға бориб, Тошкандға бормоғимни билдуриб, агарда ғалла тўғрисинда менга бирор иш тобшурилса, бир жой(и) кетуришимни ифода этдим. Мусулмон шўроси ҳам ғаллаларнинг забти ва қўлга олинишиға муқобил экан. Шунинг учун аввало маним фикримни эшитиб, фойдали билиб, сўнгра ман билан Тошканддаки Ниёзуф отиға мандат (ваколатнома) бердилар.

16нчи июлда Тошкандга кирдим. Йўлда вағўнда одам кўблиги учун ўтуриб бордик. Онда бориб Ниёзуф билан бирга ҳозирги Туркистон ҳукуматининг раиси Тобулин афанди ҳузуриға кирдик. Ва ушбу тубандаги масъалалар тўғрисинда сўйлашдук:

1) ғалла; 2) аскар олиш; 3) тазминоти ҳарбия; 4) ер ва сув масъаласи.

Ҳозирги ҳукумат ва ҳам Туркистон мусулмонларининг нафъи нуқтаи назаридан юқоридаги масъалалар хусусинда эътидол ва осон йўлларни кўрсатиб, таклиф этдим ва ўзимни йигирма йиллик муҳаррирлик ва журналистлик, 25 йил халқ ишиға араллашиб ва бир неча дафъа саёҳат этиб, дунё ва мусулмон, хусусан, Туркистон мусулмонларининг тирикчилигига ҳосил этган тажрибам юзасиндан хулоса ва салоҳияти ватан ва Туркистоннинг тинчлиги номиға бир хейли таклифотда бўлдум. Туркистоннинг ҳозирги дохийий ва хорижий душманлари аҳволини ва халойиқнинг аҳволи руҳия ва эътиқодия ва маишиясига бир оз бўлса ҳам аҳамият бермак ва рия қилмоқ кераклигини билдирдим.

Тобулин афанди бу сўзларға аҳамият бергандек кўрунди. Ниёзуф билан Жўрабойуф афандилар ҳам ҳозир эдилар ва маним сўзларимни таҳийя этдилар. Юқоридаги масъалалар тўғрисинда таклифларимнинг хулосаси шу эди:

Биринчи, ғаллани тамоман ва ўзиға заруридан бош-

¹ Х. Сайидов нашрга тайёрлаган.

қасини ҳукумат бутун ўз қўлига олиб, ғалла олиш ва сотишни, ғалла бозорини, ҳатто, хусусий нонвойхоналарни манъ қилмоқ ва бу ҳақда лойиҳа тузмак учун мамлакат озуқа комитетлари тарафиндин сиезд чақирилғон экан. Бул тўғринда маним таклифим шу бўлдики: Бозор очик бўлсун, аммо вилоят ва уезддан ғалла чиқорилмасун ва омбордорларнинг ғалла олиши манъ қилинсун. Такса (қатъий баҳо) асло бўлмасун. Фақат ғалла эккан деҳқонлар бир ботмон экилган ердан тўрт пуд ғалла такса юзасиндан берсунларким, бу ҳам, аввало, дафтар бўлуб, сўнгра берилсун.

Иккинчи, аскар масъаласидирки, бу ҳар нарсанин муҳим ва мунинг умумий бўлуши лозим. Аммо мусулмонлар ҳануз шунга ўрганмаган ва ҳам дохили фитначилар қора халқнинг фикридан фойдаланиб, эҳтимолки, баъзи бир фитналарға сабаб бўлсалар. Ва ҳам номаълум ва сиёсатан фикри билкулли нотўғри кишилар қўлига яроқ ўтуб, эҳтимолки, кутулмаган ёмон ҳодисалар пайдо бўлса. Шунинг учун таклиф қиламанки, то халқ ўрганиб, бироз аҳвол ўзгаргунча умумий аскар олинмай, кўнгилли тариқинда тарғиб ва ташвиқ билан ҳам халқнинг аҳволига қараб олинса эди. Чунки...

Учинчи, тазминоти ҳарбия масъаласидирки, бу Туркистоннинг ҳар ериндин зиёда Самарқандда ҳукм сурди ва Самарқанднинг бойлари бошқа жойлардан оз бўлса ҳам рус, яҳудий, мусулмонлар ёлғиз Самарқандда саккиз миллийун қадар тазминот ва уч миллийун қадар очлиқ солиғи бердилар ва бу қаторда баъзи камбағал ва паст ҳолли кишилар ҳам жабр кўрдилар. Мунинг тақсими устинда баъзи бир одилсиз ва инсофсиз кишилар туруб ришватхўрликлар ҳам бўлиб ўтди. Хулоса: ҳар ҳолда Самарқанддин янгидин тазминоти олинмаса эди. Чунки ҳозирда маъишат ва сиёсат осойишталикни талаб этадур. Халқ ҳам очлиқ ва қимматчилик ва шунга ўхшаш оғирлиқлардан ҳориган ва асабийлашгандур. Оқча керак бўлса, бошқа йўллар билан солиғ тариқинда тўпланмоғи мумкиндур.

Тўртинчи, ернинг тақсими масъаласидурки, баъзи бир агарчи кичик деҳқонларники бўлса-да, тақсим қилинмоқчи ва балки тақсим бошланибдур. Баъзи бир кичик деҳқонларнинг ғалласини ҳам тамоман забт қилмоқға қарор қилғон жойлар ҳам бор экан. Ҳолбуки бул бобда ҳануз Марказий Туркистон ҳукуматидан бир амр йўқ экан. Шунинг учун бу ишларни Марказий ҳукуматнинг чиқарғон қонунидан сўнгра қилинса эди. Мана

ушбу ишлар ҳам ҳозирги ҳукуматнинг сиёсатиға зарарликдур. То таъқиқлашиб Туркистоннинг умум халқи ва ери истагистик ҳисоби-ла рўйхат бўлиб, қонуний бир қарор чиқарилгунча, кичик деҳқонларнинг ва кичик тегирмон ва кичик корхона ва устахоналарнинг «нотсиёлизатсия» си (ёинки тақсими) мавқуф (тўхтатиб—Ҳ. С.) қолдурилса эди. Ҳолбуки, Туркистонда, бохусус бизнинг Самарқандда ери кўб киши ниҳоятда оз бўлуб, ерлар аксарияти ила деҳқон ва майда мулкдорлар қўлиндадур.

Ҳозирги ҳукуматнинг раиси Тобулин афанди билан музокарамиз икки дафъа бўлуб, бир соатдин зиёда чўзилди. Тобулин афанди юқоридаги масъалаларнинг муҳимларини ёзиб олиб, яхши ваъдалар берди. Ғалла иши сиездида бўлур, деди. Самарқандда аскарнинг кўнгилли равишда олинишиға ва янгидин тазминот олинмаслигига ва ҳам ер тақсимини мавқуф қолишиға фикри бирлигини сўйлади. Ва бу тўғрида тадбирлар кўрарға ваъда этди. Ва ҳозирги тақсимнинг нотўғрилигини сўйлади. Самарқанддаги доираларға бул тарзида қоғоз юбормакни ҳам ваъда этди. Хулоса: сўзимни яхши онглади ва яхши қаради. Ман шундай билдимки, маъқул сўзни болшавик ҳукумати эшитар экан, айб ўзимиздаки қўшулмаймиз ва узулуқ йўриймиз.

Ғалла тўғрисиандаки ишни тамом этмак учун Ниёзуф билан «Туркистон ўртоқ қурултойи»ға бордик. Кўб музокара ва сўзлардин маълум бўлдики, бир қисм аъзоларининг фикри шулки: Туркистон бутун ғаллаларни эгасининг ва деҳқонларнинг ўзига кифоя қилатурғон овқатиндан бошқасини бир ерда жамлаб, сўнгра ҳар кимға муқарраридек бир қадоқдин якун ва оз бермакчи ва бутун ғалла бозорини, ҳатто, хусусий нонвойхоналарни беркитмакчи эканларки, бу ишларни аввалдан «пализатсия» номини эшитгандин маълум бўлуб эди. Мунинг Туркистон аҳлининг маъишатиға тўғри келмаслиги ва ғаллаларнинг ер остиға кириб кетиши, Бухоро ва бошқа тарафдин келмаслиги, хулоса: нарх ниҳоятда кўтарилиб, камбағалларға ва балки бутун халойиқға зарар ва машаққат бўлурға мунинг бир неча дафъа такса тайинланганда натижаси кўрулди. Агарда ғалла олинмоқчи бўлунса, уйлар ва ҳовлилар ахтарилиб маъмурлар билан халқ орасинда баъзи кутилмаган ҳодисалар чиқиб қолса ажаб эмасдур.

Хулоса: кўб сўйланганум сўнгра бизнинг таклифимиз бироз ўзгартирилиб икки кунги мажлисдан сўнгра

шул равишда қабул қилинди. Чунончи, бир десатин (яъни тўрт таноб) гача экин эккан киши ҳеч нима бермайду. Бир десатиндин ўн десатингача ҳар десатинасидан тўрт пуддин бераду. Ўн десатиндин 50 десатингача экканлар ҳар десатинасидан саккиз пуддин, юз десатиндин ортуқ экканлар ҳар бир десатиндан 10 пуддин берарлар. Ва бу олингон ғаллалар муфт—тегин олинмайду, балки такса тайинланиб пул тўлаб олинур. Ушбу таклифим унга мақбул 37 кишининг товуш ва икки кишининг бетарафлиги ила қарор берилур. Нархига келгунча ихтилоф бўлди. Бошқалар 30 сўмдин 15 сўмгача таклиф этибдурлар ва эҳтимолки ҳар вилоятнинг таксаси бошқа бўлса ва маҳаллий шўроларга такса иши ҳавола қилинса. Мана биродарлар, Тошкандга бориб қилгон ишимиз шудир. Бу майда-чуйда ғаллаларни розилик билан берсак керак. Ушандоқ онбордорларнинг ғалла олмоқидин ўзларини сақламоқлари керакдур. Чунки онбордорларнинг ғалласини, эҳтимолки, тамоман забт қилинса.

Маним юқоридаги таклифим бутун Туркистон учун қабул қилинди ва ўз фикримча, Туркистонли ватандошларимнинг буни жон ва дилдин қабул этиб, тезлик билан беришлари лозимдур. Агарда умумдан ғаллани олмоқга қарор бўлинса эди, ман халқнинг устига бўлатургон кулфат ва оғирлиқдин ниҳоятда қўрқар эдим. Ҳар кимнинг уйи охтарилур эди ва балки ёмон ҳодисаларга сабаб бўлуб, моли ва жони кўб зарар бўлишини ўйлардим. Лекин, алҳамдулиллоҳ бу таклиф қабул қилинди ва Туркистон учун миллиардларча зарар ва балки бизнинг андоза фикриямиз ҳам ташқари зарар ва кулфатларнинг йўлини бу таклиф ва қарор боғлади. Агарда умум тарафиндан бу таклиф ва қарор яхшилиқ билан қабул этилиб, кам ва зиёдасиз ижро қилинса, ўзимни хушбахт санар эдим. Муҳтарам уламо, ҳазрати ва аҳли фикр бу таклифни аҳли халқга тушунтуруб тездан ўрунга келтирмакликнинг нафъини халойиқга онглатсалар эди. Шунини ҳам билмак керакким, бир десатин, яъни тўрт танобгача экилган ғалладан ҳеч бир нарса олинмайду. Мева ва бедазор, ер олмаси (картошка), сабзи ва бошқа шуларга ўхшаш нарсанин олинмай, фақат ғалла, яъни дони экилган ерлардин олинаду. Туркистоннинг баъзи ерларинда бир десатин 4 таноб ва баъзи ерларда 6 таноб ҳисобланаду. Аммо ҳозирги қоидага десатин ҳисоби ила яъни бир танобни 300 соржин ҳисоблаб олинур. Бир таноб 400 соржинлик жойлар бир

ярим танобга бир пуд ғалла термарлар. Бир десатин 3400 мураббаъ (квадрат.—Х. С.) соржундур.

Фикримча, лозимки ҳар даҳа ва қишлоқ учун махсус комиссия сайлануб, ҳар кимнинг неча таноб ерда нима эккани, аввало, рўяхати ва ўлпон солиқ дафтаридек рўяхат бўлуб, уезд комиссориянинг ва бу тўғридаки алоҳида бош комиссиянинг мустаҳкам этишидан сўнгра, ғаллани йиғиштуруб, ҳар бир деҳқонга махсус дафтарда босма санад (ҳужжат—Х.С.) берилса эди. Токи, хиёнат бўлмасун. Албатта, бу иш тўғрисида ҳар уезд ва вилоят учун алоҳида бош комиссия тайинланса лозим. Ҳар вўлустнинг ғалласи ўзинда тўпланиб керакинча бошқа жойларга олинур.

Биз ҳозир бўлгон Тошканддаги Туркистон ўлкаси ўртоқ қурултойиға ҳар уезд шўроларидин уч нафардин киши чақирилгон экан. Сирдарё ва Фарғонадин бир неча нафар мусулмон бор эди. Аммо бизнинг Каттақўрғон, Хўжанд, Жиззах ва Самарқанд уездиндин биргина нафар ҳам мусулмон йўқ эди. Демакки, ҳануз халқимиз уйқуда бўлуб, ўз нафъи ва зарури учун қайғурмай, болта келгунча кундадек ётадур. Устиға бир йукни қўйғондан кейин дод дейурга ул вақтда иш ўтган бўлур. Бу ёмон одатни ташламоқ керак. Замон бошқа замондур.

Тошканднинг барча расмий комиссориати ва ҳукумат доиралари ҳозирда қайнайду. Ҳар биринда Туркистон учун зокун (қонун) лойиҳалари тузилмоқдадур. Бир неча мажлисга каминани таклиф этдилар. Баъзисиға боролдим. Мусулмон тилини русий ҳукумат тили этмак мажлисиға ва ҳам Туркистон учун миллий комиссориатлар қонунининг музокараси мажлисиға бир неча дафъа бордим ва лойиҳалари боб-боб ўқулуб, бизнинг таклиф ва тасҳиҳларимиздин баъзиси қабул қилинди. Агарда одам бўлса, миллат нафъиға ишланатурғон ишлар кўб экан.

Туркистон мактаб ва мадрасалари, вақф ва қозихоналар учун лойиҳалари тузилмакдадурки, бизнинг аҳли фикр ва донишларимизнинг иштирок этмаклари лозимдур. Мусулмон шўроларимизға вожибдурки, шундай ишлар учун одам — делегат талаб қилинғонда салоҳиятлик ва муносиб кишиларни сайлаб юборсалар. Ҳозирги ҳукуматга одам керакдурки, мунини иш устундагилар ҳам сезибдурлар. Чунончи, ҳукумат аъзоларининг бир мажлисинда Эрон ва Афғонистон давлатлариға кўнсул юбормак масъаласи қўзғолиб, баъзи рус ва мусулмон-

лар бу хизмат учун мани муносиб кўруб юбормакчи бўлгонлар эканки, ман буни эшитиб, нохушлигим учун сафар машаққатини кўтара олмаслигимни баён этдим. Зотан мен мактаб ва мадрасалар учун бўлатургон қурултойга борган эдим. Йўлларнинг боғланғони учун қурултой мавқуф қолди. Бовужуд шул бултурғидаги комиссияга бордим. Мадрасалар прўғроммасини кўруб бир оз зичлаштирмоқға таклиф этдим. Чунки мутасарруф прўғромдаки дарсларни мадрасаларға киргузмак билан ундай дарсларни айтатургон мударрислар йўқдур... Фаннинг ибтидоий таълимини кўрмаган кишига киргузуб таълим бермакдин фойда чиқмайдур. Охиринда шуни моъал-таассуф иқрор этаманки: сиёсий, илмий, маиший ва аскарый йўлларда замон биздин кўб ишлар талаб этадур ва бу ишлар чун замонимиз мусоиддур. Аммо бизда ишлайтургон одам ниҳоятда оз ва бори ҳам ишламайдур ва ёинки эгри кетадур. Бу фурсатлар ўтганларидек ўтуб кетар. Сўнгра пушаймонликдин бошқа қўлда бир нарса қолмас, масалан, ҳозирда аскарый ва илмий ишлардан қочамизким, бу, бир боланинг мактабдин қочғонининг ўзгинасидур.

«Меҳнаткашлар товуши» г., 1918 йил, 2 август.

МАҚОЛА ВА ЧИҚИШЛАРГА ЖАВОБЛАРДАН

Муътабар расмий «Туркистон вилоятининг газети» 32-рақаминда «Ойна»нинг «Сарт сўзи мажҳулдур» мақолаларини ёқтурмай ва ҳам боиси фитна ва сиёсий деб ёзадур. Биз камоли эҳтиром ила баён қилурмизки, мазкур мақолаларнинг «боиси фитна ва ё сиёсий»лигиға ақлимиз етмайдур. Бизча ул мақолалар тарихий, воқеий ва илмий бўлуб ҳамда они биз ижод қилганимиз йўқ, балки бизни ёзганларимиз муаллими муҳтарам Устроумўф ва жаноб Шерали Лапин ва бошқа насоро ва мусулмон муҳаррир ва олимларнинг бир неча саналар муқаддам қилган баёнини ёзмоқ ва ўз мушоҳидотимизни арз қилмоқдан иборат эди. Такрор айтармиз, бизни(нг) маслакимиз илмий ва фаний бўлуб, сиёсатға ақлимиз эришмайдур. Муътабар «Туркистон вилоятининг газети»ға 10 санадан зиёда бир муддатдан бери ҳар сана бир неча мақолаларимиз мудири муҳтарам Устроумўф жанобларининг мусоадалари ила ёзилиб келмакда бўлуб, ул жаноб маслаки ожизини «мусулмонларнинг рус

маданиятига ташвиқчилиги»га илм ҳосил этган бўлса керак. Албатта, биз лойхити эмас, балки «Сарт сўзи мажҳулдур» мақолаларига хато бордур. Лекин муни «боиси фитна ва сиёсий» деганларига, тўғриси, ажабга қолармиз. Дигар тарафдан, муҳтарам ҳамдинларимиздан баъзилари бизни рус миссийунерига тобеъ бўлган ва халқни рус қилдургучи, деб билмасдан ифтиро қилдурлар.

Боқий, авфу қусур маржудур¹.

¹ Қусурни авф этиш ҳимматдир.

«КИТОБАТ УЛ-АТФОЛ»¹ (1908)дан

...Туркистоннинг қадим мактаблариндаги болалар 4—5 йил ўтқаргандан сўнг хат машқ қилиб, баъдинда иншо ёзадурлар. Ушал иншолар ниҳоят мушкул суратда арабий махлут* форсий ва туркий ёзилгандурки, шогирдлар нари турсун, баъзи мактабдорлар зўрға билур. Уйла* мушкул иборатлик узун иншолар, албатта, бола зеҳнини очмай, балки фикрини йўқ бўлушига сабаб бўлур. Билжумла мамолики исломиянинг мактаблариндаги болалар учун енгил суратда иншо тайёрланубдурки, ибтидоийя, рушдийя, эъдодийя мактаб талабаларини ҳар бирига мувофиқ суратда иншо таълим бериладур. Яъни шогирдлар ибтидоий мактабга кириб, қалам юргузгонидан сўнг ҳар нав мактуб таълим олмоқ ила батадриж усули таҳрир ва китобати замония ва маҳаллийя ҳам адабиёти миллийя таҳсилина бошлаб, бора-бора таҳсилларини охиригача маҳорат ҳосил этадурлар. Биз ҳам шул қоидага биноан мажмуанинг китобат ва иншо унвонинда авлоди ватан учун расмий ва хусусий ҳамда Туркистоннинг шаръий ва миллий маҳкамаларина маъмул* барча васойиқ* ҳужжату билжумла мусулмон валаснўйи управители (ноҳия мудирини) ҳузуринда бўлатургон дознания, протоқол, қабоҳатнома ва расмий ҳар нав мактуботларни муҳтавий* бир неча жуздан мураккаб бир асар нашр этмоқ амалинда эдук. Шу мақсадга ушбу «Китобат ул-атфол»ни нашри ила шуруъ этдим. Мактабимизни асоси болалар ва барча талаба тоқатинча «тавҳиди лисон»* таъмим* ва тафҳим* мактуботи туркия ва форсиядан иборатдур. Маа фиҳи ватанимиздаги котиб ва муҳаррирларнинг фикрига, баъзи нуқталарга риояни лозим билинди. Иншоотнинг* келар жузъиларининг тадрижи тавҳиди(ни) лисонга ходим ҳам туркийча ва форсийча адабиёт ҳолига тақлидан ва бироз муфассал ёзмоқ ниятидаман. Шуни ҳам айтайинки, Туркистонни қадим ва жаид билжумла мактаблариға форсий ва туркий назм ва нашр китоблари махлут таълим ўлунур. Ани учун иншоотларимиз ҳам форсий ва туркий тилларинда мухталит* тартиб қилинди. Муаллим афандилар мактаб болалариға мундаги

¹ Болалар мактуби.

мактублардан оз-оз бўлуб, ҳар калима ва жумла маъносини билдируб, сабоқ ва таълим бермоқлари ва имтиҳон олмоқлари маржубдур*. Шул тариқа ила Туркия, Персия, Афғонистон, Ҳинд, Кафкоз ва Тотористон мамлакатлари шеvasига ёзилган барча мақола ва китоблардан истифода этмоқ ҳам алар шеvasига қалам ишлатмоқ ва адабий тил ила ҳар нав хат ва таҳрирот ёзмоқ талабамизга мумкин ва осон ўлур умидиндамиз.

Хат ёзмоқ шартлари

1. Котиб ҳар муддаони ёзмоқчи бўлганда, ўшал муддаони ўзи яхши тушунуб, сўнгра ёзса керак.

2. Ўзи билмайдургон луғатни мумкин қадаринча ёзмасун.

3. Ҳар тил ва луғат сўзини ўз қоида ва имлоси ила ёзмоқ лозим. Арабий калималарни арабий ҳарф ила, форсий ва русий сўзларни ўзиға тейишли товуши ила ва ўқумакға мумкин бўлгудек ҳарф ила ёзмоқ керак. Чунончи: сирот, азим, падар, соло, ... Петербург, Нижни Новгород...

4. Ҳар ким маъносиға тушунмайдургон калима ва бегона луғатни сўз ичиға ёзмоқ лозим бўлгонда, ҳаракат қўймоқ керак.

5. Хат бориб тегадургон одамни мулоҳаза қилиб, они фаҳм ва билишиға мувофиқ ёзмоқ лозим.

6. Бировни кўр, кар, ўғри, ҳаммор* ва шунга ўхшаш айб ва ямон сифатлари бўлса, ани исмини ёзганда ўшал ямон сифатларини ёзмоқ айб ва мамнуъдур*. Магар ёзилмоғи лозим бўлган суратда (чунончи ҳукмномаларда)...

7. Ёзилатургон сўзлар ичиға ҳар ким билмайтургон луғат мумкин қадаринча ёзмасға ва инчунун, авомча ва кўчаги иборат ва айб саналатургон калима ва лақабларни ёзмасға керак.

8. Халқ орасинда бутун унутулгон эски форсий калималарни қасддан ёзиб, ўқувчилар зеҳнини ташвишға солмаслик беҳроқдур.

9. Туркийча ёзилур экан ва иборатни туркиси бўлуб туруб, ани ўрниға русий ва ажнабий исмини ёзмоқни аҳли дониш манъ қилгандурлар.

10. Аҳли фан, уламо ва удабоға махсус ёзилатургон хатлар, маҳкама ва дорулқазо мактублари, илмий ва сиёсий мақолалар яхши ва адабий суратға ёзилса керак. Мундай мактубларда арабий, форсий хатға ру-

сий ва франсавий баъзи бир исм ва луғатни ёзмасга илож йўқдур. Бовужуд шул бақадри имкон ўшал сўзларни туркий ё форсийчасини топиб ва топилмаганда жумла ила тафсир қилмоқ лозимдур.

11. Хатни камсўз, сермаъно ёзмоқ керак. Эрон, Афғонистон ва Туркиядек шикаст ва таълимсиз ёзмоқни тарк қилмоқ ва хушхат ёзмоқга саъй қилмоқ керак.

12. Узун бир мақола ёзгандан сўнг луғз* ва маъноси, назокат ва одоби ва тарзи шевасини тушунуб, тасҳиҳ*, иккинчи мартаба ёзмоқ керак. Биринчисини — тасвид*, иккинчисини — табиъз* аталадур. Мақолаларга қайси шаҳар ва маҳалладан ёзилгони билдурилса керак.

13. Мақолани ўз муаллими ва ё аҳли дўстига кўрсатиб, саҳву хатоларини билмоқ керак.

14. Ғазаб ва хафалик ва ё ниҳоят хурсанд ва беҳушлик вақтларда хат ёзмай, ҳолоти даражи эътидолга* келганда мактуб ёзмоқ авлодур.

15. Ҳар бир хатни ўқиб кўруб, баъдинда юборилсун.

16. Бир нимарса ва ё одамни ниҳоят мадҳ ва таъриф ва ё ёмонламоқ ва муболаға этмоқдан ҳазар қилиб, барча ҳолда ўрта қисмга қалам ишлатмоқ керак.

17. Мактубга ҳақорат, таъна, ҳазл, фиққ ва гуноҳга тааллуқ сўзлар асло ёзилмасун.

18. Бир кишини тўғрисида хат ёзилур экан, ўшал одамни ояндаги дўст ва ё душман, яхши ва ямон бўлиши ва аҳволини тағйир топилиши эҳтимолини ёдга тутиб, хулоса ҳар бир ишга дастуриламал ҳикмат бўлгон «Хайрул умури-авсату хо»¹ ҳадиси шарифига амал лозимдур.

Авсоф* ва одоби мактуб

1. Ёзилатургон хатлар икки қисмга бўлинадур. Бири — умумий, дигари — хусусий. Умумий хатлар девонхона, қозихона, тижоратхоналарда ёзилатургон мактублардурким, расмий аталиб, яна шаръий ва урфий деган қисмларга айриладур. Хусусий мактублар икки киши орасига ёзилатургон ёднома, муборакбод ва хабарномалардур.

2. Хусусий мактубни бош тарафига «бисмиллоҳир раҳмонир раҳим» — хайрул само иборати ва ё шунга монанд исми Оллоҳ ёзмоқ керак. Сўнгра хат бориб те-

¹ Таржимаси: ишларнинг яхшиси ўртачадур.

гадургон қишини лақаб — исми ва ё мансаби сифат ва қаробатиға* қараб туғрони исми Оллодан қуйи ёзмоқ лозим. Баъдинда хат ёзадургонни зикр бўлгон сифат ва мартабасиға мувофиқ онга таъзим ва дуо қаториндаги иборатларни ёзмоқ керак. Сониян*, муддао бошланадур...

Румузлар*

Аломати савол ?
Аломати нидо, таажжуб, хитоб!
Аломати муътариза ()
Аломати муммайиза « »
Икки сўзни фарқ қилатургон аломат —
Аломати муродафот, яъни иккиси бир поғонада =
Озгина турмоқ учун ,
Баён ва тафсил учун :
Нотамом сўзлар, киноя, мубҳам* ва маҳзуф*лар аломати...
Сўзни охири ёки вақфи том аломати .

НАМУНА ХАТЛАР

*Улуғ Тангрим оти ила
Меҳрибон отажоним хизматлариға*

Тангрим сояи давлатингизни бошимдан эксик этмагай, азиз қиблагоҳим!

Бу оқшом уйға жаноби халифамни зиёфатға таклиф қилдим. Онажоним дедиларки, гўшт ва биринч йўқдур, марҳамат қилиб таомға кераклик нимарсаларни олиб хизматкордан юборсалар, хурсанд бўлур эдим, афандим.

Қулингиз...

*Севикли онам ҳузури шарифаларина!
Парвардигорим доим сизни эсон сақласун!*

Онажон! Меҳрибон опамни уйиға борғанингизға ўн кун бўлди. Ман сизни кўб соғиндим. Борай десам, мактабдан қолурман. Ани учун илтимос қиларманки, энди уйға келсангиз, йўлингизға кўз тутарман, волидажоним! Мушфиқа опамға салом айтармен.

12 шаввол, явмул чоршанба.

Жаноби устоди киромим ҳузури анворларина!

Парвардигорим файзу муҳаббат устодоноларина биздин эксик этмагай. Боиси дониш ва саодатим, жаноби мавлом! Ҳазрати воҳид ал-ато ўтган оқшом бандангизга бир ўғул биродар ато этди. Шул сабабли букун жаноби волидам хизматлариға турмоғим лозим бўлдики, мактабга боролмаганимга жанобингиздан афутиларман, афандим.

Чокарингиз... 18 зулҳижжа...

Севикли биродарим ва шерики мактабим!

Умрингиз узун ва илмингиз фузун бўлғай! Ийди босафои зиҳиға мушарраф бўлушингизни дўстона муборакбод этарман, азизим! Марҳаматлик парвардигорим кўб-кўб ийдларға оила ва қариндошларингиз ила соғу саломат еткургай, омин.

Маълумингиз...

Биродари азизим!

Дунёда сабаб йўқ. Охири ҳар жамъият паришон, ҳар хонаи рўзгор вайрон бўлғусидур. Жаҳон фоний, ялғуз биз ила сиз эмас, жонликларнинг барчаси, ҳатто, еру кўк ҳукми қазо ила йўқ бўлғусидур. Боқий ва доим собит фақат зулжалол ҳазратларидур. Букун ва эрта ҳаммамиз Тангрининг аржаи нидоси ила олами арвоҳға кўчуб, ота-бобонинг муқаддас руҳлариға қовушурмиз. Дунёю дун кулфатидан ва олойишидан қутулурмиз. Улум навбатдур, ногузидур* ва кўб қўрқулатургон нимарса ҳам эмас. Чунки анинг орқасида доимий тирклик бор. Ва руҳлар боқийдур. Улумни илгари ва кейин келишиға аҳамият йўқ. Мутлақо букун бўлмаса, эртаға биз-да кетармиз. Онинг учун жаноби қиблагохини дорулбақоға рихлат этганлариға ҳаддан зиёда маъюс ва ғамнок бўлишингиз маъқул ва машруъ эмас. Олло бошингизни омон этсун. Ота ўлуми меросдур. Бизу сиздан дуо ва хайрот керак. Оҳу воҳ лозим йўқ. Мусибатни ўзига олмоқ фоида этмас, балки зарардур. Иймонлик ўлим тўйдур. Олло таоло кетганларга иймон ва қолғонларға умр ва сабр берсун. Энди сизға лозим шулки, марҳум қиблагох васиятларини мў-бамў ўрниға келтируб, оилани ўзингиздан рози этмоқ ва оталик ватанини обод ва зиёд этиб, қадриға етмак ва

чироғларини ўчирмаслик лозим. Оилани ўзингиздан рози этиб, ота арвоҳини ёддан чиқармаслик керак.

Азизим, шунда-да ожизона ёзайинки, энди ота ўрнига оила учун отадурсиз. Ва букундан бошлаб бомаънилик ила оталардек ҳаракатда бўлишингиз кераклигини дўстона арз этарман...

Қотиб ва ми́рзо афандилардан рижа

Хатларда «фалон маҳалла ё қишлоқни фуқароси» ёзилурки, бу яхши эмасдур. Биздан бошқалар «...аҳли» ёзарлар. Бизни муҳтарам ми́рзолар-да фуқарони (мискинни муродифидур) ёзмасдан «аҳли» ёзсалар яхши эрди. Масалан, бойни фалон маҳаллани бечора ё камбағали деб ёзмоқ ялғон ва таҳқирдур...

РАСМИЙ ХАТГА МИСОЛ

Ҳурматлу... уездани ҳокимиға!

...шаҳрини ...қитъа қозисини ...йили ...ойинда ...рақамли ҳукмларин нухасини ушбуни-ла топшуруб, илтимос қиларманки... саёзд қозиларини сўровлариға юборсалар. Азбаски, мазкур қози... сўм (ёинки бир таноб боғ) ундуруб... ўғлиға топшурмоқға ҳукм қилдилар. Мазкур ҳукмға шариат бўйинча маним айтадургон дафъи* ва жарҳим* бордур.

...сана ...ойинда.

«КИТОБИ МУНТАХАБИ ЖУҒРОФИЯИ УМУМИЙ»¹ (1906) дан

...Асри ҳозирни ташвиқоти ила истеъдоди ожизонамизча, батақдири ҳай, қадим фан жуғрофияға тааллуқ ушбу китобни таҳрир ва жамъ айлаб, «Мунтахаби жуғрофияи умумий» ёд қилиб баъзи маҳалиға таърих, риёзий, муҳокамоти диний, умроний, сиёсий ва андаги кутуби диниядан баён ва иқтибос* қилдук.

Фани тўғрисидаги ижмол* ва тафсилот туркий, арабий, форсий, рус луғатлариға тасниф бўлган ўттуз қадар қадим ва жадид кутуб ва расоили жуғрофия, ҳайъати риёзий, тарихий, табиийлардан муътабар нуха ва ҳар гуна мазкур луғатлардаги газит — жариди, атлас, харита, курраи масан* — курраи мусаттаҳа*,

¹ Таржимаси: Умумий жуғрофиядан сайланма китоб.

истатически мажмуалардан жамъ ва тартиб қилинган-
дур.

Ушбу тартиботимизни ўз сарфим ила бостуруб, илм ва хабардўст аҳиббой* аҳли Ватан маъразу* маҳфил* илмиялариға манзур қилиб, тасҳиҳи саҳвини рижо этмоқни муносиб кўрулди. Асар ва таҳриротимни хатийёт* навоқисдан* мубарролигиға* даъвом йўқдур.

Ғалату саҳв бар ману ту равост,
Бар жаҳон офарин ғалат наравад¹.

Матлабим арзи ҳунар ва изҳори фазл эмас, аҳли ватанға қўлумдан келгунча бир хидматдур...

...Инсонни нуқсон ва хатодан холи бўлмаслиги ҳар бир инсонга маълум. Биз ҳам инсонмиз. Воқеъ бўлгон саҳву хатоларим ҳасан ният ва камбизоатлигимға бағишланадур умидиндаям.

Ҳар фирқа арбоби заковат ва фатонат асаримни тасҳиҳ ва икмолиға нашру таъминимға ҳиммат ва муовинат буюрсалар, миннатдор ва шукургузор бўларимни арз ва инсофи инсониятни тасҳиҳ, тадқиқ ва танқидиға асаримни ҳавола қиларман.

Отияға* баён бўлган фан ва илм тўғрисиға биз ҳануз комил эмас, навқадаммиз. Яна жуғрофияи олам ва аҳволи замон бу олами рўзгорни инқилоби ва улуми асрия, фунуни замонияни тараққийси ила ҳар он тағйир топадур. Ушал тағйир ва табдилотдан баъзини отияға зикр қилинди. Эртаға яна бешқа ҳайъат ва сурат ила бу олами кун ва фасодға неча вуқуот, табдилот, кашфиёти жадида вужудға келиши табиийдур. Лоҳаза*, бу асарни баъзи маводу* ахбориға, вуқуот оянда мухолифат қилса керак. Ҳамчунонки, жуғрофия ва боахбороти мутақаддимин ҳукамоға фунуни ҳолия* мухолифат этгани каби...

«Жуғрофия» деган сўзни маъноси

Жуғрофия деган сўз юнон(ча), луғати арабияға таърифи арз маъносиға, яъни ер ва туфроқни баён қилатургон илмни атайдур. Жуғрофия илмини неча навъ қоида ва баёнлари бўладур. Анга қараб ушбу илмға тейишли баён ва фанлар бир неча исм ила аталадур. Чунончи, Ерни шакли (гавда—ҳажм) дан, осмон ила Ер орасидаги хосияти ва осмондаги нимарсалар ила

¹ Мендаги саҳву хато сенинг ризолигинг биландур, беайб Парвардигордир:

нисбати ва ҳаракатидан баён қилатургон илмни «жуғрофияи риёзий», Ерни хосияти, туфроқ паст ва баландлиги, ҳар хил/гиёҳ ва конлари, тоғ, дарё, кўл, мижоз ва ҳавосидан баҳс қилатургон илмни «жуғрофияи табиий» аталадур. Ер юзидаги катта ҳодисалар ила уруғ, ҳукуматдорлик, хулоса, ер устига бўлган воқеалар тўғрисида ҳар бир навъ ишни ушбу илмга баён қилиб, жуғрофия калимасини охирига ўшал ишга тааллуқ илм ва фанни оти қўшуладур. Чунончи, «жуғрофияи тарихий», «жуғрофияи сиёсий», «жуғрофияи умроний» ва бошқаларидек. Хулоса, бу замонга жуғрофия илми дунёни ва андаги халойиқ, ҳайвонот, умронот ва ҳар наки дунёга бордур, билдуратургон керакли, бир илмий жаҳоннамодур...

Жуғрофия қачон пайдо бўлган?

Тарих ва жуғрофия китоблариға ёзилибдурки, жуғрофия илми аввал мартаба Миср мамлакатиға Ҳазрат Мусодан илгари, фиръавнлар замониға бошланиб, Ер, туфроқ, денгизлар борасиға баёнотлар ёзилиб, харита — картаға ўхшаш «планлар» ихтиро бўлингонлиги маълум бўладур. (Фиръавнлар замони ҳижратдан 3—4 минг сана илгари эди. Ва илгари ўтган Миср подшоҳларини барчасини фиръавн аталадур.) Чин мамлакатиға ҳам ушбу илм сироят қилиб Ю деган подшо Хитой мамлакати хариталарини чиний косалар устиға нақш қилдурбдур. Сўнгра ушбу илм юнон халқиға сироят қилиб, алар замониға ривож топибдур. Сўнгра навбат румийларға тегиб, Искандари кабирни Эронға қилган сафари сабаб бўлуб, ҳозирги Туркистон, Ҳиндистон, Сибир мамлакатлари дунё одамлари ёинки юноний ва мисрий одамлариға билинди. Искандари кабир милоддан 350 сана илгари тириклик қилар эди. Ани устоди Арасту ҳақим бу очилган мактаблар тўғрисиға баённомау китоблар ёзиб, жуғрофия илмини ривож берди.

Ушбу ҳақим милоддан 384 сана илгари таваллуд бўлуб эди (санай милодий таваллуд ҳазрат Исодан, санай ҳижрий пайғамбаримизни Мадинаға кўчганларидан ҳисобланадур). Сўнгра Истрабўн¹, Батлимус² деган

¹ Страбон (милоддан олдинги 64/63 йиллар — милодий 23—24 йиллар) — қадимги юнон географи, тарихчиси; 17 китобдан иборат «География» асарининг муаллифи.

² Птоломей (тахм. 90—160 йиллар) — қадимги юнон мунажжими.

юноний олимлар жуғрофия ва ҳайъат илмлари тўғриси-
га яхши китоблар тасниф қилиб, бу илмлارни кўп ри-
вож берибдурлар. Аларни китоби юнон тилига ёзилган
эмиш. Истрабўн милотдан ўттуз, Батлимус саксон сана
сўнгра вафот қилибдур.

Осмон тўққуздур ва Ерни атрофига айланадур, де-
ган киши ушбулар ва низоми маҳдуд эгасидур.

Дини ислом зоҳир бўлгандан сўнгра мусулмон ула-
молари, яъни араблар Андалус, Бағдод, Шом, Миср
мамлакатлариға ҳар хил илмларни ниҳоят ривож ила
ўқуб, ақлий илм ва фанлар тўғрисида кўп таснифот-
лар қилганларидек, ушбу жуғрофия илмини ҳам аввал
мартаба юноний тилидан арабийға таржима қилиб, ўз би-
лиш ва тажриба ва кўрган мамлакатларини анга қў-
шуб, шарҳ қилиб, ўшал замонни (нг) дунё ва қуруқли-
гини билиб, жуғрофия илмини тараққийсиға саъй қи-
либдурлар. Ўзларидан илгари уламоға номаълум тур-
ган ерларни ва мамлакатларни очиб, ўз мусулмоний
жуғрофиялариға ёздилар.

Хулафои Аббосияни еттинчиси Абдулла ал-Маъмун
бин Ҳорун ар-Рашид замони 198 санаи ҳижрияға ва
андан сўнгра мадрасаларға юноний уламолардан вақ-
тинча мударрис тайинланиб, мусулмон уламолари юно-
нийча ўқуб сўнгра барча улуми ақлияи юнонияни таҳ-
қиқға бошладилар. Ушал замонға жуғрофияға тааллуқ
«даража ҳисоби»ға амалиёт — ўлчов қилдилар. Хуло-
са: барча улуми ақлияни бу кунги даража тараққий
қилишиға уламои аҳли ислом сабаб бўлдилар. Жуғро-
фия, ҳайъат, риёзий, тиб, ҳикмат, кимё, ҳисоб, илми
табақот ул-арз¹ ва бошқалариға кўп китоблар тасниф
қилиб, расад ва асбоб истеъмол қилиб ва мазкур илм-
ларни баъзиси, чунончи, кимё, илм ал-арз фанларини
ихтиро ва ижод қилдилар. Мазкур мусулмон уламо-
лардан бир нечаларини тасниф этган китоблари ила мун-
да ёзармизки, у жумладан 290 тарихи ҳижрияға Абул-
қосим Убайдуллоҳ «Китоб ал-масолик ва-л-мамолик»
ва «Китоб ас-само»ни тасниф қилган ва жуғрофия тўғ-
рисидаги китоби Франса ва Гирмония тилларига тар-
жима бўлгандур. Абу Исҳоқ Истахрий «Китоб ал-ақо-
лим»ни, Абулқосим Мархитий ҳайъатға «Таъдид ал-
кавокиб» китобини 390 санаға, Ибн Ҳавқал Тужжор
«Китоб ал-масолик ва-л-мамолик ва-л-мағориз»ни 28
сана саёҳатидан сўнгра тасниф қилдики, фаранг тил-

¹ Илми табақот ул-арз — ер қатламлари илми.

ларига таржима бўлгандур. Абул Фидо VII аср ҳижрияга «Тақвим ал-булдон» ном китоби жуғрофияга тасниф қилдики, фаранг тилларига таржима бўлди. Фуқаҳои шофеъа¹дан Сирожиддин Ҳифс «Харитат ул-ажойиб» китобини тўрт аср илгари тасниф қилди. Саккизинчи қарн* ҳижрийга араб уламоларидан Абу Абдуллоҳ ибн Батута 25 сана доимий саёҳат қилиб, ўз вақтиндаги дунёни ҳаммасини кўруб, жуғрофия ва бир неча таснифлар қилганки, баъзиси фарангий тилларига таржима бўлгандур. Олтинчи аср уламосидан Муҳаммад бинни Абулқосим Абулфаттоҳ Шаҳристоний «Китоб ал-мулк ва-л-наҳлий» бир неча фарангий тилларига таржима бўлди. VIII аср уламосидан Шихобиддин Абул Аббосни ўттуз жилддан зиёда «Масолик ал-абсор фи-л-мамолик ва-л-амсор» исмли китоби Париж шаҳрига босилди. Мундан бошқа мусулмон донишманд ва уламоларидан Абулфараж Бағдодий, Ёқут Ҳамавий, Масъудий, Баҳром Дамашқий, Ибн Аёз, Абу Убайд ал-Бакрий, Шариф Идрисий, Самарқандий Али Қушчи, Улуғбек Кўрагон, Абу Али ибн Сино ва ғайриларики, тарих ва жуғрофия ва ҳайъатга таснифот қилиб эдилар. Фаранг—Оврупо тилларига юзлар йилга илгари билинмаган ва эшитилмаган жазира, мамила мусулмон уламосини китобларидан неча юзлар ила таржима ва табъ бўлдики, жуғрофия илмини букунги тараққийсига қарун васатадаги*, яъни беш юз йил илгари ўтган уламойи исломияни сабаб бўлишига кимса мункир бўлолмайду. Ушал ислом уламо ва сайёҳлари Ер юзини аҳволи жуғрофиясини муфассал ёзиб, яна Ерни ич тарафини аҳволдан баҳс очиб, янги илмларни бошлаб, хулоса, мисрий, юноний замонларидан кўра дунёни каттароқ қилиб олам аҳлига билдурдилар, деб муътабар китобларга ёзилган ва аҳли вуқуф ва тарих ўқийдургон одамларга маълумду.

Мусулмон уламоларидан сўнгра фарангийларни аҳли дониши ва Оврупо олим ва сайёҳлари денгиз ва қуруқликни ҳар тарафига араблардан зиёда ҳиммат ва ғайрат ила юра бошлаб, дунёмизни иброний, юноний, арабий замонларидан кўра хейле катталигини билиб ва дунё аҳлига билдурдилар. Аввалги замонларга оти эшитилмаган Америка, Пўлинизия, Орази Қутбийя ва минглар ила жазираларни топиб, ҳозирги барча мамлакат ва жазира ва денгизларни масоҳати* ила ҳама-

¹ Шофеъилик мазҳабига дахлдор фақиҳлар.

га билинмоқиға боис бўлдилар. Дунё илми бирдан ривож топди. Санаи 1450 милодий — 854 ҳижрийдан бошлаб, бани одам илмиға дунёмиз аввалгидан кўра каттароқ бўлишиға Оврупо донишмандлари хизмат қилиб ва ўз давлат ва миллатлариға кўп нафлар еткурдилар.

898 санаи ҳижрияға фаранги тоифасидан Христофорўф Колумб деган илми риёзийға доно ва денгиз сафариға моҳир киши денгизға ўз ишиға бориб туруб, Амрика ерларини топди. Унланчи аср¹ ҳижрияға Русия одамларидан Ермак деган киши ҳозирги Сибир мамлакатини кашф қилиб, Русия ҳукуматиға қўшди. XI асрни аввалиға бешланчи қитъа еримизға тобеъ Пулинизия аталгўвчи кўп адад жазираларни Оврупо донишмандлари топиб, ўз ҳукуматлариға тобеъ қилдилар. 1700 ланчи йилга Русияға император бўлиб турган Петр аъзам подшоҳ завжаси (малика Йекатерина) амри ила Азийя қитъасини шимоли-шарқи тарафиға азбаройи кашфиёт учун икки кема юборилдики, 1741 санаи милодияға Беринг, Черикоф деган кемачи капутанлар Шимолий Америкағача бориб, Саника деган жазирани топиб, Янги Архангил деган шаҳарни бино қилиб, Беринг бўғозини топдилар. Хулоса, уч-тўрт асрдан бери йилдан-йилға илгари билинмаган ва эшитилмаган жазира, мамлакат ва қутблар тарафидаги ерларни аҳволи фарангий — Оврупо уламоий жуғрофийюн ва сайёҳларини ғайрати ила олам ёинки илм аҳлиға билинди ва фарангийларни дин ва дунёлариға ушбу саёҳат ва жуғрофия илми ниҳоят кўп нафлар еткурди. **Ҳануз жуғрофия** илмини ривожига саъйлари бордур. Барча мактаблариға ўқитадурлар. Ҳозир ҳар бир катта давлат ва ҳукуматларни «жамияти жуғрофия» деган катта мажлислари ва ул мажлисларни уламоий жуғрофийюндан члон—аъзолари бордур. Дунёдаги барча жамияти жуғрофияни бир-бириға хату хабари бўладур. Янги топган нимарса ва янги саёҳатларидан бир-бириға хабар берадур. Ҳозирги жуғрофия илми ниҳоят мартаба тузатилиб, мукамал бўлгандур. Хулоса, жуғрофия илмиға ул мисрий, румий, юноний одамлари, сўнг-ра мусулмон уламо ва сайёҳлари, учунчи мартабаға — фаранг сайёҳлари хидмат қилдиларки, ҳар бирини аҳволиға илми тарих ва жуғрофия шоҳид...

¹ Унунчи аср. Муаллиф Сибир истилосини Русиянинг расмий-ҳукмрон нуқтаи назаридан ёритади.

Ақлий ва фанний илмларга китоб тасниф қилган му- сулмон уламо ва ҳукаمولари ниҳоят кўпдур. Инчунин, Туркистон музофотиға ўсуб шаръий ва ақлий илмлар- га китоб тасниф қилган ниҳоят машҳур уламоларни адади неча юздан ўтадур. Бу китобимиз ақлий ва фанний илмларга тааллуқ учун ақлий ва фанний илм- ларга китоб тасниф қилган ва ниҳоят машҳур Туркис- тоний уламо ва ҳукамо ва муаррих мусаннифларни* мунда ёзармизки, ушбудур. Агарда ақлий ва нақлий илм- ларга китоб тасниф қилган. Туркистон уламоларини ҳаммасини аҳволи ва таснифотини ёзмоқ лозим бўлса, ушбу китобимиздан ҳам каттароқ бир китоб тайёрламоқ керак бўладур. Шайх ур-раис Ибн Сино. Бу Али луғат, мантиқ, жуғрофия, мусиқа, ахлоқ, кимё, абтоли аҳкоми нужум, табиат, мофуқ ат-табиат, ҳикмат, тиб, расад, нужум, илми наботот, илми тавҳидға юздан зиёда китоб тасниф қилгандурки, мусулмон ҳукамола- рини аввалидур. Аксар китоби Оврупо тиллариға тар- жима бўлган ва фарангийлар Ависин атайдурлар. Ва- фоти 428 санағадур. Абу Наср Фаробий замонидаги барча тилларни билар эканки, «қонун» деган асбоби тағаннийни* ижод қилиб экан. Барча тасниф қилган китоби 80 қадар. Ва илми тавҳид, фикҳ, мусиқий, риё- зий, ҳайъат*, мантиқ, ҳикмат илмлариға таснифоти бор. Вафоти 339 санағадур. Хожа Фахриддин — ҳик- мат, тиб, фалакиёт, ҳайъатға таснифоти бор, вафоти 868 санаға. Ҳаким Азрақий Марвий — ҳикмат, тиб, шеърға. Бадриддин Самарқандий — тибға. Нажи- биддин Самарқандий — тибға. Абдурахмон Хоразмий — ҳозирги настаълиқ хатни ижод қилган, вафоти 9-асри ҳижрияға. Абу Язид Балхий — тиб, ҳикмат, ташриҳ- га*. Абдурахмон Марвозий — ҳайъат, тиб, ҳикматға. Абдураззоқ Ҳиротий — тарихға, вафоти 887 санаға, Абу Иброҳим Гургоний — тибға, 531 санаға. Шариф Хоразмий — тибға, Аҳмад бин Табиб Сарахсий — тиб, мантиқ, жуғрофия, тарих, ҳикмат, мусиқи, илми тав- ҳид, фалакиёт, илми жабрға, вафоти 283 санаға, барча таснифоти 50 қадар. Абу Машъар Балхий — ҳайъат, нужумға, ўндан зиёда таснифи бор ва илми ҳадисға шуғли кўп экан, вафоти 286 санаға. Абу Жаъфар Хо- размий — юнон тилиға моҳир, нужум, илми жабр, жуғ- рофия, ҳикмат, ҳайъатға таснифи бор. Аҳмад Фарғоний — ҳайъат, нужумға таснифоти борки, лотин тилиға тар-

жима бўлгон, вафоти 226 санага, Муҳаммад Чағминий Бухорий — ҳайъатга, муътабар китоби бордур. Али Қушчи Самарқандий — ҳайъат, жуғрофия, сарф, ҳисобга таснифоти бор, вафоти 879 санага. Шамсиддин Самарқандий — ҳандаса, риёзияга таснифоти бор, вафоти 600 санага. Мирзо Улуғбек Кўрагоний Самарқандий — ҳайъат, нужумга гуё мужтаҳид экан. Самарқандга расадхона бино қилди. Зиж китобини тасниф қилганки, фаранг тилларига таржима бўлган, вафоти 853 санага. Муҳаммад Хўжандий — ҳайъат, нужум уламосидан ва устурлоб истеъмол қилингандур. Али бинни Можур ва ўғли Ҳасан — ҳайъатга таснифоти бор. Абдуллоҳ Фаргоний — ҳайъат, риёзий уламосидандур. Абу Райҳон Хоразмий — юнон, ҳинд тилига моҳир, 40 сана саёҳат қилиб, тарих, жуғрофия, нужум, фалакиёт, тиб, тарихи табиий, ҳайъатга 26 мужаллад китоб тасниф қилгон ва бир нечаси фарангий тилига таржима бўлган, вафоти 430 санага. Ғиёсиддин Самарқандий — риёзий илмига моҳир эди. Ғиёсиддин Муҳаммад Ҳиротий — тарихга таснифи бор, вафоти 942 санага. Муҳаммад Фаргоний — тарихга таснифи бор. Ҳофизи Абрў Ҳиротий — тарихга таснифи бор, вафоти 834 санага. Абу Саид Самъоний — 30 жилд тарихга таснифи бор, вафоти 562 санага. Абдураззоқ Самарқандий — жуғрофияга таснифи бор. Мир Абдулкарим Бухорий — тарихга таснифи борки, фарангига таржима бўлгандур. Булардан бошқа ақлий илмларга китоб тасниф қилган бир неча Туркистоний донишмандларни тарих ва таржимаи ҳол китобларига кўриладур. Ушбу маҳалга шу юқорига баён бўлганлар ила иктифо* қилдук. «Қомус ул-аълум»¹ («Илмларнинг денгизи») ва «Туркистон уламоси»² рисоласидан мухтасар нақл қилинди.

Жуғрофия ўқумоқни нафъи

Одам боласини қанча илми зиёд бўлса, дунё, тарих, жуғрофия илмидан хабари бўлса, шунча яхшидур. Бу илм одамга бутун дунёни ва кўб нимарсаларни билдирадур. Дунё одамларини дин ва мазҳаби, тириклик ва рафтори, тараққий ё таназзул сабаби, яхши ва ямонликлари, мамлакатларни тинч ва осойиш ё зулм ва жаврға турғони, хулоса, бутун аҳволи дунёни, подшо-

¹ Ш. Сомий (1850—1904) 1888—89 йилларда Истанбулда нашр этган 6 жилдлик қомус.

² И. Гаспдали (1851—1914) асарп.

ларни қуввати, давлати, одамларини одати, ер юзини аҳволини билдиратургон ушбу илмдур. Ҳозир ер юзидаги одамларга қараганда, аксар мусулмон тоифаси илму фан, давлат ва ҳукумат тўғрисиға кейин қолиб, илмлик мусулмонларга қараганда биз туркистонийлар замонидан беҳабар қолибмиз. Масалан, Хитой ва Ҳиндистон мамлакат ва одамлари тўғрисидаги билгумиз бутун бекор ва беаслдур. Аксар дунё ишлари тўғрисиға ҳам бизларни билишимиз хатодур, яъни дунёдан хабаримиз йўқдур. Оврупо ё Русияни ўн беш яшар бир шогирди бизни эллик яшар савдогар ё муллотароши миздан дунё илми тўғрисиға яхши хабардордур. Ер юзидаги илмийлик мусулмонларимизни ҳам бу жуғрофия илмиға саъйлари кўб, фақат биз туркистонийлар бу илмдан бебаҳрамиз. Замонамизға парахўд, темир йўл, ҳавоға учатургон асбоблар, тилигроф (мухбири ҳавойи) ва бошқа минглар навъ мошиналар (ҳикмати табиийъя) деган илмни худо халқ қилгон* кундан Оврупо уламоларини саъй ва ғайрати ила чиқорилди. Узоқ йўллар яқин бўлди, билнимас ерлар билинди. Они учун билгувчилар истило қилиб мамлакатимизға келдиларки, кўрармиз ва бизларға сироят* қиладурлар. Шарқ ила Ғарб аросиға қатнов, муомала, мажлис очилди. Яна ота-бобомиз эшитмаган шаҳарлар отини эшитармиз, кўрмаганларни кўрармиз, билмаймизки надур. Ёинки ерни ўртаси хатти истивоға*, кеча ва кундуз доим баробар бўлган сувратға, бизни Туркистонға на учун гоҳ узун ва қисқа бўлуб, кунимиз 9 ила 15 соат аросиға юрадур? Ҳар қанча ерни шимол ё жанубидаги чет (қутб)лариға қараб борилса, кун ва ётуи узаядур? Қутблар тарафиға бир—икки, ҳатто, 6 ойғача кун ботмайдур? Петербург шаҳриға қиш олти соат, ёз 19 соат кундуз бўлиб турадур? Сабаби нима, деб бир киши сўраса ёинки бир ой кун ботмайдургон жойға мусулмонни ибодатлари ва амри наҳйини қандай баржой келтуруладур? Ёинки на учун кеча ва кундузни фарқи ер ила осмончадур? Ҳар шаҳарни тулу* ва ғуруби* на учун олдин ва кейиндур деб сўралса, бизлар, хусусан, уламомиз на жавоб берармиз? Билмаймиз, ёинки «ундай бўлмаса керак»дан бошқа жавоб айтолмасак керак. Бу саволларға жуғрофия ўқумагунча жавоб бериб бўлмайдур ва жуғрофия илми жавоб берадур. Шаръий саволларға жавоб бермоқ уламои дин зиммасиға лозимдур. Аммо на фойдаки, бизлар хатти истиво* ила қутб аросидаги ҳодиса ва ихтилоф, кеча ва кундуздан

хабаримиз йўқдур. Ани учун мункир ё мулзам бўлармиз. Дини исломга ушбу сабабдан ажнабийлардан таъна тегадур. Мазкур хабарлар ва ҳодисаларга мункир бўлмоқ, маълум бир нимарсага мункир бўлгандекдур. Ерни лўндалиги, ҳаракати бутун ер юзидаги донишмандларга маълум эмиш ва аммо биз билмаймиз. Истанбул, Миср, Ҳинд ва Арабистон бўлсун, ҳар бир ўқуғон донишманд мусулмон уламози ушбуга иқрор ва ҳатто, ерни юруши, юмалоқлиги шариятга зарар келтурмайдур, деб китоблар тасниф қилдилар. Фақат биз туркистонийларга маълум йўқдур. Мухтасар шулки, жуғрофия илми катта ва керакли илм ва билмасликдан билмоқ, ўқумоқ афзалдур, хусусан уламомизга. Пайгамбар алайҳиссалом айдилар: «Ҳолитул ҳукамои» («Ҳукамолар қила аралаш бўлингиз»).

Жуғрофия ўқумоқ мусулмонларга лозимдур

Баъзи китобларимизга ер тўғрисига ҳар хил сўзлар ёзилган ва ўшал китоблар кўб йиллардан бери ўқилуб, фикримизга қолган. Авомимиз бўлса, ҳар на рости ва ялғон сўз китобга ёзилган бўлса ёинки «калом ун-нос биқадри уқулу ҳум»¹ мазмунича ёзилган бўлса ҳам инонадур. Бора-бора ул эътиқодга уламолар ҳам одат қилиб, аралашиб, қабиҳи* номаълум бўлиб кетадур. Шул тариқа ишларни биров сабабини сўраса, ё нотўғрилигини исбот қилса, тингламай, дуруст жавоб бермай, кофир кўзи ила анга қараладур. Шул тариқа хилофи ақл ва нақл сўзлик ҳикоят китоблар бизларни истеъмолимизга борки, илм ва хабарлик одам зеҳн қўйса биладур. Чунончи, мутолаамизга юрган баъзи китобларга ёзилганки, ер ялпоқ, бир бошдан бошқа бошиғача беш юз йиллик йўл, атрофиға Кўхи Қоф деган забаржаддин девори муҳити* бор. Ер ҳўкуз шохига, ҳўкуз балиғга, балиғ сувға, сув ҳавоға, казо-казо (ҳоло осмон тўғрисидаги сўзларни қўйдук)... Аммо ҳозирги жуғрофия илми тажриба ва рўияти башарийдан билинадурки, ер курравий (юмалоқ), остиға ҳўкуз, балиғ йўқ, атрофиға девори йўқ (муҳити тошдан эмас, бошқа) ва ер айланадур, ҳавоға муаллақ турадур. Бизни назаримизга сокин ва аммо ҳақиқатда айланадур. Бу айлангани кўз ила кўрулмай, хусусан тўрт-беш асрдин бери илм, тажриба, қоидаи асбоб ва ақл ила

¹ Таржимасп: «Ҳар кимнинг сўзи ўз ақлига кўрадур».

собит бўлгандур, деб ҳар бир ҳукамо хоҳ мусулмон бўлсун ва ғайри мусулмон бўлсун, айтадур ва китобларига ҳам ёзибдурлар. Бас, икки йўл аросига қолдук. Ўтган уламоларни китобларига ер сокин, янги уламоларни китобиға ер айланадур деб таъкид қиладур. Бу икки илм ёинки китоб инсонни кўб ташвиш ва изтиробга соладур. Ҳукамо ё динға душман қиладур. Ҳар на бўлса, ушбу ихтилоф эскидур, чунки Имом Ғаззолий ҳазратлари ва Иброҳим Ҳаққий жаноблари ушбу ҳўкуз, балиғ тўғрисиға «Таҳофат ул-фалосафа...» (маърифатнома) деган китобларига очик баён ва жавоблар ёзибдурлар. Ва бошқа китобларға ҳам ушбу тўғриға уламолар жавоб ва таъвил ёзиб, ҳўкуз ва балиғни йўқлигиға ва ерни муаллақлиғи дурустлигиға таслим қилгандурларки, инсон то ўшал арабий ва туркий китобларни ўқуб кўрмаса, гирдоби ваҳшатангиз ҳайратдан чиқолмайдур. Ғаззолий ҳазратлари ва бошқа муҳаққийқини киrom* ер ва осмон тўғрисиға ҳар хил далилларни ҳикмат ва ақли башарға қараб таъвил қилиб, мусулмонларни бул тўғридаги изтироблардан нажот топишларига сабаб бўлубдурлар. Ушбу таъвилларни* мунда ёзмоқға маҳал йўқ, маҳсудимиз жуғрофияни риёзий ва табиийдан намуна кўрсатиб, сўнгра ер юзидаги ободликдан баён қилмоқ эди. Иншоолло, замони ояндаға илми ҳайъат тўғрисида бир китоб ёзиб, ўтган уламо ва ҳукамо ва ҳозирги уламо ва ҳукамони ихтилоф, далил ва таъвилларидан очик ёзармиз (ушбу китоб тайёр бўлган ва ояндаға босилса керак, иншоолло таоло). Бизлар бу таъвиллар ва ўтган уламон аҳл шаръийни ақл ва ҳикматға мувофиқ ёзган китоблари ва ҳозирги аҳли шаръ уламони янгидан тасниф қилган китобларини ўқуб кўрмай, беҳабарона жуғрофия илмиға мункир бўлуб, ерни атрофиға девори бор ва ҳўкуз устиғадур, десак, жуғрофиядан хабарли киши ўз ўғлимиз бўлса ҳам, бизни ақлсиз фаҳмлаб ёинки дини ҳақ Муҳаммадийға шак келтирадур. Чунончи, холо ақлий илмларни ўқуб, илм дини ўқумаган кишиларни кам эътиқодлигидек.

Агарда жуғрофия ўқумасак, дунёға тараққий қилолмаймиз. Дунёға тараққий қилмасак, дин ишларимизни баржой келтиролмаймиз. Маа фиҳи, жуғрофия ўқугонлар оғиз ила, китоб ва газит ила баҳс қилиб, жуғрофия важҳидин бизни далил ақли ила мулзам қилиб, охири динимизға таъна берадур. Илми динни кам билатургонларимизни бўшатадур. Ҳозир дунёни катта

шаҳарларини мактаблариға жуғрофия илмидан ўқутмоқ одат ва лозим бўлубдур. Истанбул, Миср, Арабистон, Ҳиндистон, Русия мамлакатларидаги одамлар ва му- сулмонлар бу илмдан ўқумоқни лозим билибдурлар. Русия мактаблариға ўқугон болаларимиз ўқуйдирлар- ки, ер юмалоқ ва муаллақдур, атрофиға Кўҳи Қоф йўқ, ҳўкуз, балиғ йўқ. Ва аларға маълумдурки, Петербург- дан бир одам темир йўл ила Валодивостўкға боруб, андан Америкаға парахўд ила чиқиб ва Америкадан яна парахўд ила ерни ул тарафи (ости) ила юруб Фран- сия мамлакатиға чиқиб, яна темур йўли ила юруб, ху- лоса, Шарқдан боруб Ғарбдан Петербургға келиб, 40 кун- дан кам муддатға ерни бир айланмоқ мумкиндур. Ха- рита — глобус ва ўқугон илмлари юзасидан аларға ушбу сафар ниҳоят маълум ва собит бўладур. Мактаб- ға жуғрофия ўқумаганлар ҳам форсий, туркий тилиға ёзилган жуғрофияларни ўқуб, агарда илми динийдан камхабар бўлсалар, албатта, дини исломға шубҳа қи- ладурлар. Энди бу икки тоифа аросиға кириб, ер ва осмон тўғрисидаги нақлий далилларға Ғаззолий... дек муҳаққиқлар сўзларини билдирмоқ керак. Токи ёшларимиз ва нодонларимизни эътиқоди суст ва заиф бўлмасун. Бу баҳслар жуғрофияи риёзий, табиий, та- рихийни ўқуб билмоқ ҳам уламоий мутақаддимин ва мутаохирин аҳли исломни ер тўғрисидаги далиллари ва таъвилот ва истидлол*ларини диққат қилиб -кўр- моқ ила бўладур. Яъни илми тафсир, ҳадис, ҳикмат ва ҳайъати қадима ҳам ҳикмат ва ҳайъати жадида илм- ларини таҳсил ва тафтиш қилмоқ керак. Илгари за- монға ҳукамоларни кашфиёти қайси йўл илаки динимиз ва эътиқодимизга ирод* ва зарар келтурса, уламоий ди- нимиз фавран* ўшал йўлға банди важҳ тайёрлабдур- ларки, китоблардан маълум бўладур.

Букунги ҳукамони иродиға керакки, букунги уламо- миз садду далил тайёр қилсалар, лиҳаза*, аввалан янги ҳукамони барча муддао ва кашфиёту сўзини бил- моқ ва таржима қилиб, ҳар ким ўз ҳолича уламоға арз қилмоқ керак, токи алар танқид қилсунлар. Валлоҳ, келар замонға эътиқодимизға зарар келадур. Бас, ло- зим бўлдики, жуғрофия, ҳайъат илмларини аввал ўқуб, эътиқодимизға муҳолифат қилатургон жойларға важҳ этмоқ керак. Илгари ўтган юноң ҳукамолар сўзини, лозим бўлса, китобларимиздан чиқармоқ керак. Ушбу китобни оянда варақлариға «тафсил ва танбиҳ» деган фаслиға ушбу мақсадға тейишли баъзи баён ва шаръ-

ий далиллар ёзилгандур, диққат қилинсун. Ҳозир на мулло ва на авомларимизга жуғрофияни берадургон хабари маъқул бўлмайдур. Маъқул бўлса, истеъмолимиздаги баъзи мусулмоний китобларидан кўнгли совийдур. Асл афсуслик жойи шудур. Икки илмдан ҳам кўброқ ўқулса, бу ихтилоф ва иштибоҳлар, таваҳҳумлар* йўқ ва яқсў бўладур, дини покимизга эътиқод мустаҳкамроқ бўладур. Ерни сайёрлигини билиб, яна дини исломни мунга монийи йўқлигини билса, динга шубҳа қилмайдур. Ҳоло, ерни сайёр деб айтатургонларни хилофи зоҳирни айтадур деб маломат қиладурлар. Жуғрофиячилар бўлса, шундай одамларни нодон ёинки далили қандай далилдур, хилофи нафс ул-амр ва ақлни айтадур деб яна шубҳа қиладур.

Ва икки тараф аросиға маънавий бир нифоқ пайдо бўладур. Оллоҳ бу нифоқни йўқ этгай. Туркистон ула молари йигирма йил муддат ўқуб, хатм қиладурларки, беш санаси илм, ибодат ва ақидаға сарф бўлса, бақияси йўқ бўлган ҳукамои юнония ва фарқи золлаи муҳаррама тарафидан оид баҳсларни жавоби ва хасми мафрузани мужодаласи ила ўтадур, яхшидур¹. Мутақаддиминимиз* ҳукамо ва фарқи золлаи асриялариға яроқ тайёрлаб, фалон баҳсиға бу жавоб, ул раддиға бу истидлол деб далоили ақлий* ва нақлий ила зафар топибдурлар. Ҳозирги замонамизни ҳукамоси ва фарқи зола ва даҳриясини сўзи иродаи кашфиёти ақлиёти бус-бутун бошқа. Ва буларға яраша асбоб керакдур. Ҳукамои жаид оламини ҳудус* ва фано*сиға қойил ва аммо бошқа навъ эътиқод ва кашфиётлари борки, ани жавобини ҳама билмоғи лозимдур. Матлабимиз жуғрофия эди, фалсафа ва калом тарафиға мойил бўлганимни кўрдум. Бу сўзларни биз ўзимиздан айтмай, балки мусулмоний китоблардан баъзисини олиб ёздук, баъзисини кўрдук, баҳс ва жавобини бошимиздан ўткардук.

Эски ва янги донишмандлар

Ер ва осмон тўғрисиға илгаридаги юноний ула молари ила ҳозирги Оврупо донишмандларини аросиға фарқ кўбдур. Юноний ва румийлар барча осмонлар

¹ Маъноси: ... қолгани ўтиб кетган юнон олимлари ва насронийларнинг баҳс ва муҳокамалариға жавоб бериш, муҳолифларнинг фикр-мулоҳазалари билан баҳслашишга сарф бўладики, бу яхши, албатта.

Ерни атрофиға айланадур. «Ер — маркази оламдур» деб қарор бериб эдилар. Аларни баъзиси Ерни ялпоқ ва охири йўқ, атрофи Қоф деган тоғ ила ихота бўлган, ерни тўртдан бирига одам туратургон жой бор, бақияси номаълум ва ул тарафи жин ва париларға тейишли деб айтарларки, юноний ва ибронийларни шул тариқа сўзу ҳикоятлари ҳаммаға ёйилгандур.

Эски одамлар ерни етти иқлим санар эдилар. Ушал қадима қоидаларига қараганда иқлимни адади юзга турмай ўтадур. Охирги вақтларға бошқа қоидалар юзасидан иқлимларни тақсим қилиб юрмоқ бефойда чиқди. Эски ҳукамолар ҳозирги катта беш бўлак қуруқ ердан икки парчасини асло билмай, ҳатто, билатургон уч парчани ҳам баъзи жойларини билиб, четларини асло билмас эдилар. Бовужуд, шул эски юноний ва ҳиндистоний ҳукамолар ер ялпоқдур, охири йўқ, фил ё ҳўкиз устиға деб ҳар хил сўзларни айтиб эканлар. Бир қўлга эски юноний ва ибронийлар Қафқоз, яъни ҳозирги Кафқоз тоғини шарқи тарафидан беҳабар ва шул тоғни муҳити оламларни билар эканлар. Ерни сокин ва доим турғувчи гумон қилганларидан кўз ила кўрунгувчи беш сайёрани, Ой ва Офтобни «сабъаи сайёра» деб атар, ҳар бирига бир осмон ва юрмайдургон юлдузларға алоҳида бир осмон ва яна бу саккиз фалакни устиға юлдузсиз бир фалак бор деб, жамъи тўққуз фалак ё тўққуз осмон қарор бериб, осмонлар ниҳоят тезлик ила ўзларига ёпишган юлдузлар ила бирга Ерни олти жиҳатидан йигирма тўрт соатға бир мартаба айланиб бўладур, деб ҳукм қилиб эканлар. Шул тоифани «аҳли ҳайъати мутақаддимин»¹ аталадурки, аларни каттаси Батлимус ҳакимдур. Бизни китобларға «тўққуз фалак — на тоқ, на равоқ» деб ёзилган, тўққуз фалакни илгаридаги юноний, румий одамлари тахмин ва эътиқод қилгандурлар. Ва ҳам ушбу осмонларни «қаттиғ нимарса — салб» деб айтур эканлар. Аммо биз мусулмонларни эътиқодимизга осмон еттидурки, Қуръони шарифға «сабъи самовот» хабар берилгандур (агарда қавли* ҳаким ҳеч керак бўлмаса мусулмон удабо ва шуаролари на учун «тўққуз фалак ва тоқ...» деб китобларни тўлдирдилар). Аҳли ҳайъати мутаохирин² Ер, осмон ва юлдузлар тўғрисиға бутун бошқа баён ва далил келтирадур. Қадима ҳукамони эътиқод

¹ Аҳли ҳайъати мутақаддимин — қадимий астрономлар.

² Аҳли ҳайъати мутаохирин — сўнги давр астрономлари.

ва тахмини беасбоблик ва ер юзини ҳама жойини кўрмагонликдан бутун «ғалат»*тур, деб юзлар, минглар ила далил кўрсатадурларки, ҳайъат ва жуғрофия илмидан хабардор юз минглар ила мусулмон ва милйўнлар ила ғайри мусулмонга маълумдур. Янги, яъни беш юз йилдан бери пайдо бўлган ҳукамолар хоҳ мусулмон ва (хоҳ) ғайри мусулмон бўлсун, айтадурки, Ерни юмалоқлиги ва ҳавога муаллақ туруб юмаламоғи офтобдек маълум ва шубҳа йўқдур, ани билмоғи жуғрофияи риёзий илмини ўқумоқ ила бўладур. Биз бу китобга андан озгина баён қилармиз. Ҳозирги мусулмон уламолари Ерни ҳаракати лўнда ва муаллақлиги дини ислом далиллариға зарар келтурмайдур, деб арабий, туркий тиллариға бир неча китоблар тасниф қилгандурларки, «Маърифатнома» («Таҳофат ул-фалосафа»...), «Танқид ал-осор» «Ҳайъати жадида усулини нусуси* шаръийяға тадбиқ»* ва бошқа китоблар шу жумладандур. Хулоса, янги ҳукамолар эски ҳукамоларни бир неча сўз ва этиқод ва қарорларини ғалат ва нотўғрилиқға чиқордилар. Дарвоқеъ, хилофи нафс ул-амр¹дур. Они учун бизни баъзи китобларимизни сўзи ё мўътабар китобларимизға ҳукамони қавлу* истидлол* идин ёзилган шарҳ ва тамсилу ҳикоятлар «нақл астқи, ривоят кардаанқи, овардаанқи, ва-қийл, гуфтаандқи»² деган сарлавҳалар ила ёзилган сўзлар, яъни ҳайъат, ҳикмат, тарих китобларидан олиниб, мусулмоний китобларға ёзилган жумлалардан баъзиси хилофи зоҳир ва ялғон чиқиб қоладур. Буларни ялғон чиқиши қадима ҳайъат, ҳикмат, жуғрофияни баъзи жойи тағйир топилганидандур...

Бир неча асрдурки, янги асбоб ва илмлар пайдо бўлиб, илм ва фан тараққий қилди. Дурбин, хўрдабин*, болун*, парахўд, тилгироф, симсиз тилгироф, денгиз ичига чўкиб кетатургон, ҳаво юзиға учиб кетатургон кемалар, минглар нав ҳикмат мошиналари ва бошқалари ижод қилинди. Бу асбоблар ила аҳволи Ер ва осмон ва ажром* аввалги асридан кўра яхшироқ билинди. Эски ҳукамо замонига нишонсиз асбоблар чиқди. Они учун эски ҳукамо саҳвини очиқ-очиқ билдирадур. Янги ҳукамолар Ерни сайёр, яъни офтобни атрофиға юргувчидур, офтоб бўлса «Ва-ш-шамси тажаррил мустақар лиҳа» оятини хабариға мувофиқ ўз меҳвариға мус-

¹ Хилофи нафс ул-амр — моҳиятан зид.

² «Айтадиларки, ривоят қиладиларки, келтирадиларки ва шундай дейдиларки».

тақарриға* айлангувчидур. Юлдузлар ва Ер Офтобни ўзиға нишон тутуб, они атрофиға айланадур ва шул ҳисоб юзасидан Офтобни мағрибдан чиқиши дурустдур, деб қойил бўлдилар. Бу олам йўқ экан, сўнгра халқ бўлиб, боз йўқ бўладур. Фақат Ер эмас, бошқа юлдузлар ҳам йўқ ва фано бўладур деб «Худуси фано»ға иқрор бўлдилар. Бовужуд шул буларни ҳам баъзи сўзлари динимизға баҳс еткурадур, ани учун уламомизға лозимдурки, ҳозирги ҳукамо сўзини билиб, дин тарафидан жавоб ва китоб тайёр қилсунлар, ҳамчунонки эски ҳукамоларни жавобиға раддия ўтган уламоий динимиз жавоб ва китоб тайёр қилдилар. Букунги ҳукамоға эски ҳукамо учун тайёр бўлган жавобларни баъзиси раддия тушмайдур. Шул важҳдан уламомизни билмоқлари учун янги аҳли ҳайъат ва ҳукамоларни баъзи сўзини ушбу китобға ёздим. Ҳаммасини ёзмоқға агарчи, биз роқими ҳуруф, ҳикоятчи бўлсам ҳам. Яна тақфир* тошларидан қўрқуб ёзмадим. Ҳам бирдан ёзиб бўлмайдур.....

Янги ҳукамоларни сўзидан намуна

Аҳли ҳайъати жадида, яъни янги ҳукамолар айтадурки, Офтоб дунёни ўртасиға халқ бўлубдурки, Атроуддан бошлаб қадима беш сайёра ва янги топилган икки сайёра ва кўз ила кўрулмай, янгидан дурбин ила топилган уч юзға яқин сайёралар ва буларни ичиға биз устиға турган Ермиз Офтобни атрофиға ҳар бири ўзиға тейишли доира — айланасиға айланиб юрадурлар! Ермиз Офтобға нисбат учланчи сайёра (юргувчи юлдуз) дур. Юргувчи юлдузларни ҳаммаси бепур ва ёруғликни Офтобдан оладур. Барчаси ва ул қаторға бизни Ермиз ҳам ҳеч бир нимарса устиға турмай, тегмай (маркуз* бўлмай, жисми салбға ёпушмай) барчаси ҳавоға муаллақ ва Офтобни тортқич — жозибасиға гирифтор бўлуб (яъни Олло таоло халқ қилгон ва ҳукамо тилинча қонунни жозиба сабаби ила) ўзлариға тейишли айланма майдонни ҳавоға айланиб юрадур. Офтоб ҳам бирор нимарсаға маркуз (михланган) эмас, фазо, яъни Худои таолони халқ қилгон бўшлиқ дунёсиға ҳам ҳаракат меҳвари ва ҳам ҳаракат жараёни ила дўнадур — юмалайдур. Гунбадға* ўхшаган қаттиғ тўққуз осмон маълум бўлмайдур. Барча ажроми самовий, яъни осмоний нарсалар (кўк—бўшлиқ), яъни фазои лотиноҳо алҳиййя Худони майдони қудратиға балиғни

сувға сузуб юрганидек, доим ҳаракатгадурлар. Барча осмонни нимарсалар ўзиға тейишли низом ила Офтоб атрофига айланиб юруб, қоида бўйинча охири барчаси олдин ва кейин фано (йўқ) бўлуб, бузулуб кетадур. Офтобни нури ҳам охири кетиб бўлуб, бу олам ҳозирги ҳолини йўқотиб казо, казо бўладур. Боз бир тарафдан бошқа оламлар пайдо бўладур! Аммо мазкур ҳукамолар ҳозирги дунёмиз нега ушбу Офтобга тобеъдур, халқ бўлгонидан бери ушбу кунғача ва яна йўқ ва фано бўлатургон вақтинча қоидаи ҳайъати жадида ила ҳисоблаб, далиллар тайёр қилгандурларки, баъзиси Қуръон ва Ҳадис хабарига тўғри ва баъзиси тўғри келмайдур. Ҳозирги мисрий, туркий, нўғойи уламолари ҳайъати жадидаи ҳукамоларини тайёрлаган китобларини ўқуб, билиб ва баъзи китоблар ўз тарафларидан қилибдурларки, ҳозирги ҳукамони баъзи сўзи айни шаръдур. Ва аммо, афсуски, ўшал китобларни ўқумоғи бизни Туркистонға тезлик ила расм бўлмайдур. Янги ҳукамолар осмондаги юлдузларни аҳволидан эскилардан кўра яхшироқ огоҳ бўлубдурлар. Чунончи, айтадурларки, юлдузларни баъзиси бизни еримиздек тош ва туфроқлик, қор-ёмғурлик нимарсалардур. Миррих (Марс) юлдузини устиға туфроқ, тош, ўт, сув, гиёҳ, булут, ёмғур, қор бордур. Миррихни гиёҳлари қизилдур. Аввалги асрларга йўқ экан, ўтган аср ичиға Миррихга икки қанал (катта ариқ) пайдо бўлубдурки, режа тортиб қозғондек тўғри ва иккисини ароси уч юз чақиримдан зиёда. Узунликлари 5000, эни бир юз чақиримдур. Буларни қозилиши илми ҳандаса ва режаға мувофиқ бўлгон учун, ҳукм қиладурларки, албатта Миррихга одам бор ва илми бизлардан зиёдадур. Одам бўлмаса, бу икки катта ариқ қандай тартиб ила тайёр бўладур, деб хаёл қиладурлар. Дурбин ила Миррихга қаралса, денгиз ва дарёларини тошқуни ва суви тортилгони ва қанча қуруқ ерини сув босгани маълум бўлуб, ер юзидаги тошқунлардек муқаррарий фаслларға бўладур. Миррихни еримизға яқин келатургон вақтлари бўладурки, ўшал ҳолатға дунёдаги барча расадхоналар Миррихга расад ва катта дурбинлар ила қараб диққат қиладурлар. Бизни Ерни қутблари доим қор остиға ётгандек, Миррихни қутбларини қори ҳам асло кетмас эмиш. Они бир кеча-кундузи 24 соатдан зиёда ва бир йили бизға қарийб икки йил бўладур. Ўзи еримиздан олти марта кичик ва кеча-кундуз, ёз-қиш, казо-казолари бордур. Ой (қамар) и икки адад эмишки, ҳар оқшом бири ғарб, бош-

қаси шарқидан чиқиб ярим оқшомға Миррихни осмони (уфқи) ўртасиға икки ой бир-бири ила йўлуқуб, ҳар бири ўз мағрибиға кетиб, бир кеча-кундузиға бир даврасини тамом қилар эмиш. Ҳозирги ҳукамолар ўшал Миррих ойларини хусуф, яъни тутулишини Ердан туруб ҳисоблаб, мунтазир бўлуб вақтиға кўрадурлар. Сайёра, яъни юргувчи юлдузларни ҳаммаси қаронғу ва нурни офтобдан оладур. Бизни Еримиздек бошқа юлдузға одам бўлса, бизни Еримизни ҳам юлдуздек ёруғ кўрмоқлари тайиндур. Янги ҳукамолар ялғуз Миррих эмас, барча сайёралар аҳволини таҳқиқлаб, воқиф бўлубдурлар. Ҳар бири тўғрисиға ажиб баёнлари бордур. Ялғуз Миррихни барча ахборотини далиллари ила ёзмакға беш-ўн варақ лозим. Ани учун шугина хабарни таржима қилиб, бошқаларини аниқ билмоқ учун ҳайъати жадида китобларини ўқумакға кераклигини арз қиларман. Ўзумни форсий тилиға ёзгон ҳайъат китобимни, Худо еткурса, бостуруб чиқорсам, ниҳоят муфассал ва очиқ баён ва юлдузларни аҳволи ва хабари анда ўқулса керак. Туркқани билатургонлар Истанбул, Қозон китобфурушларидан ҳайъати жадида китобларини талаб қилуб, ўқусалар, баҳра топадурлар. Миррихға Ердек одам борлиги, казо-казолиги дини ислом хабарлариға зарар етхурмай, балки наф еткурса керак. Чунки баъзи уламо ва тафсир қилғувчилар Ерни еттиқабат ва баъзилари етти адад, ҳар бириға ҳайвон халқ бор деб ёзғандурлар. Ҳало ҳукамолар барча юлдузларни таҳқиқлаб, ўз хаёлларича билган киши бўлуб қақашон (сомон йўли)даги оқ-оқ булутға ўхшаган ва яна кўз ила кўрунмай, дурбин ила кўрунатургон «булут парчалари» тўғрисида таҳқиқ бошлаб, ўшал парчаларни ҳар бири бизни олами шамсдек милйўнлар олами шамсни қабатма-қабат, устма-уст турганлари ва мунча нуроний нимарсаларни, ниҳоят биздан узоқға турганлари сабабидан бизға абр шуъласидек кўрунса керак, деб қоида юзасидан ҳисоб қиладурлар. Бу сўзларига қараганда милйўнлар ила офтобу олам бўлиши лозим келадур. Офтобға нисбат саккизланчи сайёраға илгари маълум йўқ эди. 1346 санайи милодийға топилган Нептун сайёрасини офтобдан узоқлиги 4175 милйўн қақирим ва бизни Ердан саксон беш мартаба катта ва доирасини катталигидан бизни 165 санамизға бир мартаба Офтоб атрофиға айланиб бўладур. Бир дона қамари бордур, казо-казо деб ҳукм қилгандурлар. Офтобдан сўнгра осмонға бизни назаримизға катта кўрун-

натургон нимарсани бири Ой эдики, эски ҳукамолар
 иккинчи сайёра ҳисоб қилар эдилар. Янги ҳукамолар
 Ойни сайёралик мансабидан тушуруб, Ерни тобсён
 деган исми қўйдилар. Курраи қамар устидаги тоғ, соё,
 чўл, ўчган тоғлар¹ ва дараларини дурбин ила таҳқиқ-
 лаб, ўлчаб, плонини олдилар. Ҳар жойиға кераклик ва
 муносиб исмлар қўйдилар. Бу янги ҳукамоларни қил-
 ган ишларини ўн бу қадар ва эллик мунча китобқа
 ёзилса ҳам тамом бўлмайду. Бу тағйирот ва табдилот
 янги ишлар ва ажойибларға сабаби илм, тажриба ва
 саъйду. Ҳикмати илоҳия ила халқ бўлгон* Ердаги ни-
 марсалар табиатини фаранг ҳукамолари юнонийлардан
 яхшироқ билдилар, яхши ва саъй ила ишладилар. Ҳик-
 мати табиия илмини яхши тажриба ила ўқудилар. Они
 учун ойлик йўлни кунға, йиллик хабарни дақиқаға юр-
 моқға, келмоқға асбоб тайёр қилдилар. Шул тариқа
 осмондаги нимарсаларни билмоқ учун ажиб асбоблар
 тайёрладилар, яъни назариёти илминини тажриба ила
 бадихоти амалияға солиштуруб амалға киргузгонлари-
 дан тилгироф, тилифўн, тилгирофи ҳавойи, парахўд,
 темур йўл, болун, телескўп, микрискўп, казолар чиқар-
 дилар. Ва ушбу асбоблар сабаби ила Ер юзиға бугун
 галаба қилдилар. Шул тариқа осмон тўғрисиға ҳам
 асбоб ила эски ҳукамолардан яхшироқ илм ҳосил қил-
 дилар. Ҳоло тилгироф ва темур йўлни натижа ва хоси-
 ятидан беҳабар бир одамға баён қилинса, ҳеч-ҳеч бо-
 вар қилмайду, ишонмайду, балки кучи етса ураду.
 Мунча жаҳли бор экан, албатта, ўлдураду! Орий, кўр-
 магунча ишонмайду, кўргандан сўнгра, то ўқумаса
 билмайду. Яъни у подон, жоҳил, замондан, табиати
 ашёдан, подоши саъйдан... бебаҳраду. Илгари замон-
 ларға осмондаги юлдузларни, от, айиқ, ҳўкуз(ни) баъ-
 зилар Худо деб атадилар, парастииш қилдиларки, илми
 камлигидан экан... Ҳозирги илм ва асбоблар илгариги за-
 монға бўлса, шундай букунги ишлар, ҳақиқатлар, бад-
 ҳатлар кўб илгари шоён бўлар эди. Букунға балки қандай
 тараққий қилар эди. Агарда бу замонға ҳам илм бўл-
 маса эди, осмон, Ер ва ашё тўғрисидаги сўз ва баҳс-
 лар қадима ҳолиға турар эди. Чунончи, бир чўпон ва
 бир тонфаи саҳройи беилм ва бевандан сўралса, ашё
 ва олам тўғрисиға 2000 йил илгари ёзилган афсона ва
 кўрулган тушларни айтиб ва инонадур, нафс ул-амрни*
 ялгон биладу. Ўзиға, диниға ўз подонлигидан таънани

¹ Ёнартоғлар, вулқонлар дейилмоқчи.

сотиб оладур. Ҳазрати Имом Муҳаммад Ғаззолий ал-айҳи раҳматул-борийни марҳамат қилганидек, дўсти нодон (садиқи жоҳил) сифатиға кириб, нодон мусулмон дини исломға зарар келтирадур. Олло таоло шул тариқа нодонликдан бизни сақлагай, омин...

Янги илмдан беҳабар уламоларимиз... чуқур ўйламай, бизға ўхшаш ноқилларни ямон кўруб, ямон кўз ила қарайдурлар. Билмайдурларки, эски ҳукамо ва ҳайъатчи ва сайёҳларни сўзи «ҳикоят» мақомиға тафсирларимизғача сўқулгани учун «Ояти файласуф сўзидур, ҳаким ва роҳиб каломидур» деб баҳс қилатургон ҳозирги баъзи аҳли замонимиз ва ажнабийларға биргина далил ва кам илмлар олдиға дастаи ҳужжат бўладур. Шул сабабли асотири аввалин (эски афсоналар) ҳисобиға кирган сўзлардан китобларимизни тозаламоқ керак деб гоҳ-гоҳ олами матбуотға довуш (садо) эшитиладур. Тақсирлар, бу сўзни фақат ман айтганим йўқ, мусулмон донишмандлари айтадурлар.

Дарвоқеъ, ҳайъати жуғрофий, ҳикмати табиия ва казо-казони билатургон ёшларимиз, ҳақиқати исломдан беҳабарларимиз эски афсоналарни мусулмон китоблариға кўруб, мусулмон китобларидан эътиқодлари бўшайдур. Кейинги вақтға шундай кам эътиқод ёшларимиз тез кўзга кўрунадур. Энди мунга бир даво чора лозимдур. Худоға шукрки, яна чораси эски ва янги илмларни ўқумоқ ва саъй қилмоқ ила бўладур. Аммо афсуски, эскиларимиз, хусусан, Туркистонға эски ҳолға ва янгиларимиз ўз рафторлариға бир-бирларидан хабарсиз ва балки нафрат қиладурлар, тонимайдурлар. Эй азизлар, эски ва янгилар, бир-бирингиздан хабар олмоқ ва фикрингиз, илмингиз, иштибоҳингизни айтмоқ, эшитмоқ, дардингиз давосиға чора ахтармоқингиз лозимдур. Валлоҳ, бу ҳолат ила биз кундан-кун зоҳиран ва ботинан кейин қолармиз. Қошки фақат ўзимиз кейин қолсак, балки аҳкоми диниямиз кейин қолгандек, эътиқодимиз ҳам кейин қолиб дунё ва охиратға зомин ва масъул бўлармиз. Олло таоло қарчамизни беъэтиқод ва нодонликдан сақлаб, илм ва хабардан бонасиб этгай. Лекин ялғуз дуо ила бўлмас, саъй ва ғайрат лозимдур...

Ер айланганда устидагиларни йиқилмаслиги

Мақнатус, яъни оҳанрабо темурни, каҳрабо сомонни ўзиға тортиб сақлаб турган нимарсалар ҳар кимға маъ-

лумдур. Мақнатус ва қаҳрабоба темир ва сомон парча-ларини тирмашган ва турган жойларини, агарчи паст тарафга ағдарилса ва айлантура берилса, остун-устун қилинса ва ҳар қандай ҳаракат берилса ҳам тирмашиб туруб тушмайду. Яъни мазкур икки нимарсани зоти-даги халқ бўлган қувваи жозибаси юбормайду. Модомики, аларни қувватидан зиёдача бир қувватга тобеъ бўлмасалар, ўшал темир ва сомон андан айрилмайду. Бу тариқа қувваи жозоба Ер, Офтоб ва барча юлдузларга ва ҳатто, барча ашёга бақадри жисм ва ҳоли бор. Аммо баъзига кўб ва баъзига оз эмиш. Яна бир қувваи дофеъани* борлигидан бу курраларни Офтобки, ҳаммадан катта ва қуввати кўб ва зўрдур, тортиб ололмайду, агарда ҳозирги масофатидан яқинроқ бўлса, Еримизни Офтоб ўзига тортиб олмоқи қоидадан-дир...

Атроф*. Жиҳоти* аслия. Харита. План.

Қутб шимолий юлдузи, яъни Темир Қозиқ тарафи «шимол» жиҳати ҳисобланаду. Ани ўнг тарафамизга олиб, кун ботишга қараганда, юзимиз «ғарб», орқамиз «шарқ», чап қўлимиз «жануб» тарафларига бўладу. Қибланамо (компас) деган асбоб шимол тарафини бизга кўрсатадулки, андан иқлим ва мавзеига қараб қибла тарафини тахмин қилинаду. Аммо ер юзини ҳар иқлим ва қитъасига қибла тарафи бошқа ва бир-биридан фарқликду. Чунки баъзи мамлакат Байтуллони шарқ, баъзи ғарб, баъзи шимол ва жануб тарафларигаду. Ани учун ер юзидаги мамлакатларни қибласи бошқа-бошқа тарафларга мойилду. Ушбу шарқ, ғарб, шимол, жануб тарафлари «жиҳоти аслия» аталадулки, бир харита ё планга қараган одамни кўзини юқориси шимол, қуйи тарафи жануб, ўнги шарқ, сўли ғарбду.

Бу тўрт жиҳати аслия ароларига яна тўрт жиҳоти фаръий* борки, тўрт жиҳатни кунжи ҳукмигаду. Шарқий-шимолий, ғарби-шимолий, шарқи-жанубий, ғарби-жанубий аталаду...

Мунча бизни фикру ақлимизга сиғмайдуригон дунёни ер юзи шаклини бир тахта қоғаз устига нақш қилиб-дулар, деган ҳолга ушбу катта дунёни қандай бир тарроҳ*, аккос*, планчи юруб, неча муддатга нақша*сини олди? деган савол келаду. Бир аккос, бир планчи эмас. Минг-минг устодлар, сайёҳлар, муҳандислар дунё юзига аввалдан, хусусан, беш юз йилдан бери пайдар-пай,

Дойм юруб, улчаб, ёзиб оҳиёста-оҳиёста ҳозирги мартаба-
сиға жуғрофия илмини ва дунё нақшасини келтурди-
лар. Аммо катта бир қитъа ёинки бир ботмон ерни бир
тахта коғаз устиға планини кўрсатмоқ тариқаси шу-
дурки, масалан: бир ерни узунлиги 60 сажин, эни 40
сажин экан, ушбу тул ва арз масофатларини бир ва-
рақ коғаз устиға 60 сажин ўрниға 60 нуқта масофати-
ни кўрсатган ила фаҳмланмаги, «тарсим»* қилинмоқи
мумкиндур. Ҳар бир план, харита устиға охириға бир
узун хат тортилган ва устиға бир неча сифр ва рақам-
лар борки, «миқёс» («масштаб»)¹ аталадурки, ўшал
харитадаги мамлакатни асл вусъатидан ушбу харита
қанча мартаба кичиклигини билдурадур. Чунончи, бир
жойни тули юз чақирим экан, коғаз устиға бир вершўк
хат узунлиги бор ва харита охириға, «бир вершўк юз
чақиримдур», деган ишора ва миқёс бордур. Мазкур
харитадаги мамлакатға тоғ, рўд, шаҳарлар ҳақиқат
ҳолға бўлуб, яна ушбу харита устиға ишорат — аломат
қўюлганки, ушбу миқёс қондаси ила мазкур тоғ ва
наҳр ва шаҳар мамлакатни қаю тарафиға, узунлиги
қанча, эни қанча, наҳр қаю тарафға оқадур?... ҳама
ушбу миқёс ва мезон ила фақат харита юзасидан би-
линадур. Муфассал харита, планлар бордурки, тоғла-
рини баландлиги, тошларини хосияти, ҳайъати, наҳр-
ларини чуқурлиги, балиғларини камаригача кўрсата-
дур. Яъни ниҳоят муфассал хариталар борки, мамла-
катларни, тоғ ва наҳрларини тул ва арзи сахин*и,
ҳавоси чуқурлиги, дараларини масоҳати, масофати, эки-
латургон зироат ва гиёҳлари, иссиғ ва совуқлигини
ишорат қилингон ва тортилгон хатлари ила даражаи
тул ва арзи ва они сабаби ила ўшал мамлакатни кеча
ва кундузини узун ва қисқалиги, ёз ва қишларини бў-
луши, алҳосил аҳволи жуғрофияси авзон табиат, иқ-
лим об-ҳавоси, денгиз юзидан паст ва баландлиги бутун-
бутун фақат харитаға қаралган ила билинадур. Ҳатто,
ул мамлакат халқларини жинс, мазҳаб, миллатларини
бошқа-бошқа ажратиб билдиратургон хариталар бор-
дур. Аммо ўшал хариталарға боқиб, аҳволи арз ва
мамлакатдан воқиф бўлмоқға баъзи илмдан хабардор-
лик керакдур. Харитаи хусусия, умумия, тўпўгрофия,
заўлўжия, табиийя, баҳрия, зироия, этнўграфия, казо-
казо аталадурки, ер юзидаги нимарсани ҳар бирини
аҳволдан баён қилгувчи хариталарни оти бошқа бў-

¹ Масштаб дейилмоқчи.

луб, ушбу тарийқа хариталарни анвоъ ва аъдоди кўпаядур. Одамни шаклу ҳайъатини нақадар катта ё ниҳоят кичик қилиб кўрсатмоқ сураткашларга мумкинлигидек, илм аҳлига ерни шаклини истаганларича кичик қилиб кўрсатмоқ мумкиндур. Аларни миқёслари дюйм ё вершўклари минг чақирим, ўн минг, юз минг чақирим, бир узун масофатга ҳам эваз бўладур. Аммо харитани кичигидан каттасини яхши ва муфассаллигига ва фаҳмга яқинлигига сўз йўқдур. Бир неча хариталарни бир жамлаб, китоб шаклига тайёрланган бўлса, атлас аталадур.

Ҳукумат ва ҳукмронлар

Ер юзидаги бадавий ва маданий халқларни ҳукмдор ва сардорлари бўладурки, бек, амир, шоҳ ва бошқа исм ва луғатлар ила атайдурлар. Ҳар бир тилга ҳукмдорларни луғати бошқадур. Оврупо халқи императўр, қирол, дўқа, принс, президент, кеназ, тсар ва бошқа луғатлар ила атайдурлар. Бу луғатлар ила аталган ҳар бир ҳукмдорни мартаба ва ҳукумати бошқа навъдур. Ҳозирга фаранглар ўртасига муътабар уч қисм ҳукумат ё ҳукмронлик бордур. Биринчи — идораи мустақилла (идораи мутлақа)ки, они устидан қарагувчи подшоҳ соҳиб ихтиёр ва ҳар бир ройи ва амри закўн ва низом бўладур. Амри, ҳукми, ройи* нофиздур*. Қўл остидаги барча мажлислар, маслаҳатхоналарни иттифоқи, хоҳиши, ҳукми ўшал императўрни мустаҳкам қилиши имзосига мавқуф*дур. Шундай императўрларни янгидан мансуб бўлуши ҳар бир давлат ва ҳукуматга муқаррарий қонун ва одатлар бўюнча мерос ёинки валиаҳдлик қондалари ва ўшал ҳукуматни қўйган тартиб ва тадбирига мувофиқ бўладур.

Иккинчи қисм — идораи маршрута ҳукмронлигидурки, бу ҳукуматга тобеъ одамлар аксари аҳли илм ва хабардурлар. Эл ва уруғлари илм, ҳунар ва дунё ишлариға тараққий қилгандурки, шул тариқа фуқаролар ўз араларидан инсофлик, илм ва дунёдан хабарлик одамларни ўзлариға катта ва бошқарғувчи вакил сайлайдурлар. Шул тариқа сайланган вакилларни подшоҳ жамлаб, муқаррарий маҳкамаларға, мамлакатдорлик ишлариға аралашиб, машварат ила тузатилмоқ ва муҳофазат қилмоқға кўз бўлмоқлари учун қарор берадурки, аларни мажлис ва маҳкамаларини «миллат мажлиси», «маслаҳатхона», «парламенту», «гўсударски

дум», «мажлиси синодий», «эл мажлиси» деган исмлар ила ёд қилунадур. Яна баъзи маслаҳатхоналар борки, маслаҳатбошиларни, ҳукмдорларни ўзи тайин қиладур. Ушбу «миллат мажлиси»ни чилонлари машварат ила мамлакатдорлик ишларига аралашиб, низом ва қонун тузатиб, ҳукмдор ва подшоҳларни қилатургон ишларига аралашадур. Подшоҳ бу мажлис амрига тобеъдур. «Мажлиси мабъусон»* ни ройи бўлмагунча катта ишларни бошланмоқиға амр ва ҳукм қилолмайдур. Хулоса, императўр соҳиб ихтиёр бўлмай, дурустроқ ишларга қонун ва низомларни чиқарилмоқиға бутунила мажлисга тобеъ бўлуб турадур. «Идораи машрута»ни тариқаси шудур.

Учунчи қисм «Идораи жумҳурият»дурки, аксар фуқароси аҳли илм бўлуб, бу аҳли дониш аҳолини сайлаган вакиллари баъзи ҳукуматга етти йилгача ўз мамлакат ва ҳукуматларини бошқармоғи учун ўз ароларидан бир нафар донишманд одамни бошлиқ сайлайдурларки, «раиси жумҳурият», «садринишини миллат», «периздент» аталадур. Бу раис гўё бир оризи* омонат подшоҳдур. Ҳар бир ҳукм ва амр ва тартибни мамлакат ва кўбга тааллуқ ишни «Миллат мажлиси»ни қилиб бергон дастуруламал, яъни қонун ва низомномаларига мувофиқ қилиб, бутун элга тобеъ бир кишидур. Ҳар бир ишга «миллат мажлиси» ҳукмига тобеъ, аларни ҳукму талабларини ўрнига келтургувчидур. Бу икки тоифани подшоҳи баъзи мамлакатга «Элга тобеъ бўлуб турарман» деб қасам ичиб, баъд мансабга чиқадур. Катта вазирлар мамлакатдорлик мутасаддиларини тафтиш қилмоқга — терговга бермоқга, ҳатто, ўшал соатга бирдан бекор қилдурмақга баъзи миллат мажлисларини ихтиёри бордур. Ҳозирги Оврупо ҳукуматларини рафтори*, одати шу уч усулни бирига дохил, тобеъ ва мувофиқдур. Мустақил ҳукмдорларни қўл остига ҳам мажлислар ва машварат маҳкамалари бордур. Илмсиз ҳукуматлардек неча миллиўн халқни маншати, рафтори, ихтиёри бир нафар одам — подшоҳни ихтиёр ё ройи ва ҳукмига йўқдур. Бир нафарни ақли, фикри ила ўн нафар аросига на қадар фарқ бордур? Ушбу сабаблардандурки, озгина Оврупо халқи бутун курраи арзга ҳоким ва мутасарриф*дурлар. Сабаб ҳукумат, илм ва давлат, қонунни мусовот*, машварат ва тадбирдур.

Бани одамни ҳама фирқа ва тоифаси ушбу олам ва барча одам ва ҳайвонларни холиқи борлигига иқрор, аммо сонёи олам¹ илми, худошунослик, яъни эътиқод тўғрисида ҳар тоифа ва ҳар миллат ва мазҳаб аҳлини эътиқоди бошқадур. Илм ва ҳидоят топган фирқалар Оллоҳ таолони бемисл ва бешерик ва бир биладурки, шундай фирқани муваҳҳад* атайдурлар. Оллоҳ таолони бир билмай, адад тайин қилатургонларни мушрик* ёинки мажус аталадур. Муваҳҳад ва мушрик фирқаларини ҳар бири яна бир неча дин ва ҳар бир дин бир неча мазҳабга бўлиниб кетгандур. Ҳатто, ҳар бир дин ва мазҳабларга бир неча одат, расмлар қўшилуб, агарчи, ҳақиқатда муҳолиф мазҳаблари бўлса ҳам, одат бўлган учун айни мазҳаб саналиб, амал қилинадур. Муваҳҳад, яъни Худони бир билгувчилардан биринчи: ҳазрати Муҳаммад алайҳиссаломни пайғамбар ва расули Худо ва хотами набийюн, деб имон келтируб, чин инонган фирқадурки, аҳли ислом — мусулмон муҳаммадий аталармиз. Ҳозир дунёга уч юз миллиўндан зиёда мусулмон бормизки, ушбу ададни учдан бири мусулмон ҳукмронлари қўл ёстига ва бошқаси насоро ва мажуслар қўл остига ва бу хон ва амирлардан аксари беилм ва баъзиси насоро давлатларини ҳимоятигадур. Иккинчи қавм ҳазрати Исо алайҳиссаломга: булар муваҳҳад ва китобийдурлар, «исавий», «насоро», «христиан», «аҳли салиб» аталадурлар. Ҳоло, дунёмизга буларни адади тўрт юз миллиўнча тахмин қилинадур. Ер юзини аксари бу фирқани тасарруф ва тасаллутига* ва ҳоло дунёмизни мутасарриф озҳириси ва ғолиби шулардур. Насоролардан бошқа кучлик ва дунё тўғрисига тараққий қилгон ва илмлик халқ йўқдур. Учинчи — ҳазрати Мусо алайҳиссаломни қавмидурки, «яҳудий», «мусавий», «ибрий» аталадурлар. Булар ҳар муваҳҳад ва китобий ва аммо хейле озайганки, ҳозирга адади ўн миллиўнчадур. Бу халқ оз-оз ҳар бир мамлакат ва ҳукуматга бор ва тобеъ ва ўзларидин ҳукмронлари йўқдур. «Мушрик ва бутпараст», яъни мажуслар, китобсизлар дунёга ҳама аҳли китоб ва муваҳҳаддан кўбдур. Ададлари саккиз юз миллиўнча тахмин қилинганки, бу даҳи «браҳма», «мажус» қисмларига аталиб, навъ-навъ фирқаларга бўлиниб, мазҳаблари кўпаядур. Булар

¹ Оламнинг яратилиши.

оташ, ой, кун, юлдуз, ҳайвонот, маъданиёт, набототдан ясалган суврати санамларга парастииш* қиладурларки, барчасини «мажус», «абди асном»*, «бутпараст» аталиб, китобийларга муносабати йўқдур. Юқоридаги уч фирқа китобийлар бир-бирига яқин шаръан ва муносабатликдурлар. Яна «дахрий» деган тоифа оз-оз борки, ибодат қилмайдур. Аҳли ислом Оврупо қитъасини жануби-шарқий ила шимоли-шарқий тарафлариға, Осиёни ўрта ва жанубий тарафлари ва жазиралариға, шарқий ва ғарбий жиҳатиға, Африқони шимолий ва ўрта жиҳатлариға сокин* ва мунташадурлар*. Амриқо ва Австралиё қитъалариға ҳам мусулмонлардан бор. Аммо Амриқоға кам ва Австралиёға кўбдур.

Христианлар Оврупони ҳама жойиға ва бошқа қитъаларни баъзи жойлариға мунташадурлар. Мажусларни аксари Осиёни шарқиға, Африқони жанубиға сокин ва дунёни аксар жойлариға мажуслар бордур. Дунёға уч мингдан зиёда лисон — тил ва бир мингдан зиёда дин, мазҳаб борки, ҳар бири ўзларини ҳақ ва бошқани ботил* биладур. Ақллик ҳаким ва аллома одамларни таҳқиқ ва иқрориға қараганда, дунёға дини исломдан бошқа ақл ва ҳикматға мувофиқ ва мустаиди тамаддун* бир дин йўқдур. Они учун ҳар мазҳабдаги бу замон алломаларини баъзиси мусулмон бўладурларки, шарофати илмдур...

Ўлчак — миқёс, маблағ — пул

Кейинги замонларға франсуз донишмандлари ўлчов — газ тўғрисиға бир қоида вазъ қилгандурки, гуё барча олам аҳли ўшал ўлчовни истеъмол қилмакға мажбурдур. «Курраи арз»¹, «доираи нисф ан-наҳорий»² ни гуё ўлчаб, илми ҳисоб ила мазкур доирани тўртдан бир масоҳатини билиб «рубъи доира»³ни ўн миллиўндан бирини отини бир «метру» атабдурларки, доираи нисф ан-наҳорни қирқ миллиўндан бирини масоҳасини тўли эътибор қилиниб, «метру» атабдурлар. Яна бир метру ўн детсиметр, юз сантиметр, минг миллиметрға тақсим топиладур. Бир «метру» Русия ҳисобиға 22,5 вершук бўладур. Минг метру бир «километру», ўн минг километру бир мирёметру аталадур. Бизни Русияни «вёрст» — чақирими беш юз сажин, ҳар сажин уч аршин ё

¹ Ер курраси.

² Меридиан.

³ Квадрант.

етти фут, ёинки икки метру ҳам $13\frac{9}{20}$ сантиметрға ҳисоб топиладур. Бир аршин ўн олти вершўк, ё 28 дюйм, $\frac{3}{20}$ ёинки 71 сантиметрға баробардур. Шул миқёс бўйинча бизни бир вёрст бир километру ҳам $66\frac{4}{0}$ метруға баробар бўладур. Ва бизни бир мураббаъ чақирим 25 минг мураббаъ сажиндурки, бир мураббаъ километру ҳам 13160 мураббаъ метруға баробардур. Бир сажин мураббаъ 9 аршин мураббаъ ё 49 фут мураббаъ, ё 4 метру мураббаъ ҳам 55 детсиметра мураббаъ ҳам $25\frac{1}{2}$ сантиметра мураббаъдур. Бир десатин 2400 сажин мураббаъ ё 21600 аршин мураббаъ, ё 10924 метру мураббаъ, 40 детсиметру мураббаъдур. Шариатға газ урфи муътабар, аммо ҳар мамлакатни урфи газни бир-бирига тўғри келмайдур. Чунончи: Самарқанд газни 18 вершўкдан 20 ғача, Фарғона ва Тошканд газни 16 вершўкдан 20 ғача ва ер юзидаги ҳар мамлакатни газни бир-биридан фарқликдур. Бу газлар ҳозир фақат ҳавуз ва ерларни одамлар орасиға ўлчанмоқига истемол бўладур...

«МУНОЗАРА» ҲАҚИДА

«Усули жадида» мактабларни нафлиги ва фунуни замония таҳсилнинг бухорийлар учун лузуми тўғрисида фарангий афанди ила мударрис Бухорий жанобларини ораларида бўлган баҳс ва суҳбат — «Мунозара» исмида бир рисола шаклинда форсий тилға таъъ ва нашр бўлубдур. Биз-да кўздин кечурдукки, ҳақиқатан бухорийлар учун нофеъдур.

Фарангий ва мударрис тилидан бу муҳим баҳслик рисола ни таҳрир этувчи ваҳми зоин¹ға арзи ташаккур қиларман. Иншоолло, бу рисола бухорийларни уйғонмоқига боис бўлуб, «Мунозара» муҳарририни раҳмат ила ёд этарлар.

Ва ал-он бу рисола турки тилинда жаноб муаллим ҳамшаҳримиз Ҳожи Муин афанди тарафидан таржима ва ушбу газит ила нашр бўлуб турубдур.

Ва аммо бизни фикримизча, Бухоро учун энг муҳим бир баҳсни фарангий афанди фаромуш этибдурлар. Ва ул энг муҳим баҳс бухорийларни русча ўқумоқ ва рус

¹ Гўзал тахайюл эгаси.

маданиятидин нафбардор бўлмоқға тарғиб этмоқдин иборат эди.

Хайр, балки фарангий афанди фаромуш этмай, эҳтимолки, бухорийларни таажжублари қўзғолмасун ва «Мунозара» рисоласидин умид этилгон манфаати маънавийа фавт бўлмасун¹ тавҳими-ла² русча ўқумоқ баҳсидин кўз юмгандур, деб зан қилармиз. Ва-ло фарангий афандини натижаи маълумотиға назаран ўрисча ўқумоқға тарафдордур, деб истидлол қилинадур ва ҳар бир кўзи очуқ киши-да бухорийларни русча ўқумоқларини, албатта лозим билур.

Бухорий қариндошларимизни русча ўқумоқлари тўғрисида мухтасаран бироз ёзмоқни биз мунда керак билдук ва умид қиламизки, «Мунозара» ношири иккинчи таъбина русча ўқумоқ лузумини ҳам рисолаға олмоқ этдирса.

Русия давлати — 100 млн халқлик ва ер юзини қавий давлатларидин бири. Бухоро ҳукумати ани ҳимоясиға ва анинг учун бухорийларни русча ўқумоқлари ўзлари учун лозим ва фозъ³дир.

Бухорийларни савдо ишлари Русия иладурки, тижорат ишларини тараққий қилдирмоқ учун, албатта, русчаға эҳтиёжи том⁴алари бордур.

Бухорода тилгироф, пўчта, темур йўли ва бонк ва мол, анжоманинг ҳамли⁵ ва нақли⁶ ва оптек, дўқтур ва ҳифзил сиҳата тейишли ишлар ва лавозимоти мадания ва замония ва хорижаға мутааллиқ⁷ барча мавод⁸ кофа⁹ руслар воситаси-ла жорий бўлурки, бул тўғрилардан русчаға бухорийларни эҳтиёжлари шадид¹⁰дур.

Русия ила тижорати бор ҳар бир бухорий ва Бухорони ҳар бир ҳукумат доираларини русчаға бор эҳтиёжини ҳар кимдан аввал бухорийларни ўзлари иқроп эдарлар.

Киши йўқлигидин ал-он Бухоро ҳукуматини хидматидаги таржимонлар кафказий ва туркистонийлардин иборатдур.

Бухорийларни русча ўқумоқлари учун далил лозим бўлса, фақат Русияни...¹¹ жиҳатидин Бухороға ҳамсоялиги энг олий далилдур. Қолбуки, Бухоро давлатимизни ҳимоясида, яъни ҳовучиндадур.

Насора ва мажус давлатларини айтмай қўйдук. Бул

¹ Нобуд бўлмасин: ² Ваҳимаси билан: ³ Нафлиқ: ⁴ Тўла: ⁵ Юки:
⁶ Тапиш: ⁷ Алоқадор: ⁸ Моддалар: Барчаси: ¹⁰ Катта, шиддатли:
¹¹ Ўқиб бўлмади:

вақт Усмонли ислом давлати катта мактабларига русча ўқутадур ва Русияга талаба юборадур. Турк қариндошларимизни ҳар бири Русия мусулмонларини русча ўқумоқга ташвиқ этарлар. Ҳатто, Истанбул шайхулисломи ҳазратлари Русия мусулмонларини русча ўқумоқга буюрадурлар.

Чунончи, ўтган сана Самарқанд ҳожиларидан икки нафар мударрис шайхулислом жанобларини хизматларига мушарраф бўлуб эканларки, усули жаид ва русчани лузумидин баён этиб, Туркистонийларга русча ўқумоқга ташвиқ этмоқга буюрубдурлар.

Мисрдин, Шом ва Арабистондин, Истанбулдин ва Эрондин Русия мактабларига талаба келганда, Бухородин на учун талаба келмайдур? Буни сабаби бухорийларни гафлати ва замондин хабарсизлиги деюрлар.

Бул жойга бухорийлар у қадар қаҳолат этдиларки, ҳатто, расмий доираларида бирорта таржимонлари йўқдур.

Хўб, Бухорода усули жаидани қўймаганларидек, русчани-да уламо қўймадилар дедук. Эй, шогирдларни Самарқандда, Туркистонда ва ё дохилий Русияга на учун юборилмайдур?

Самарқандда Бухородин гадо, ўғри, қимори, жувонбачча келар. Ҳатто, деюрларки, фоҳишалар ҳам келур, буларга уламо бир шай демас ва хабардор бўлмас.

Талабага тамоман монеъ бўлурлар. Йўқ, бул жойга уламога ёпишмоқ керак эмас, балки бошқаларга лозумдур.

Бухоронинг муҳтарам ҳукмронларина, Бухоронинг тужжори киромига биз мин ғайри ҳад¹ арз қилармизки, русча ўқутмақни муборак фикрларига келтирсалар, Русия давлати Бухоронинг фақат бир ҳамсояси эмас, балки ҳомийси, васий² ва мураббийи давлатидур. Анинг учун русча билмоқ ва рус олий ва катта мактабларига кирмоқ бухорийларни ҳаёти ва саодати учун алрам³ дур.

Икки милйўн бухорийлардин нисфи аср зарфи⁴ да бир нафар таржимон чиқмаганлиги бухорийларни лоқайдликларига далил бўлур. Бу нимадан келур? Албатта, Бухоро ила Русия орасидаги муносабатни билмасликдин келур. Бинобарин, Русия ила Бухоро бейин⁵

¹ Ҳаддан ташқари.

² Гарбиячи. ³ Айб маъносида. ⁴ Ҳозирги шароитда. ⁵ Орасидаги.

даги муносабати сиёсияни ҳар замон аҳолига билдир-моқ керакдур. Биз сиёсий киши эмас, ва илло бул тўғридаги фикримизни очиқ суратда ёзардук. Шу қадар биларманки, расман Бухоро ҳукумати Русия давлатини ҳимоятигадур. Бухоронинг бош ҳукмрони маънан баолий¹ амир ҳазратларини аморатлари Русия давлати тарафидин тасдиқ қилинадур. Бухорони хорижия ишлари Русия давлати тарафидин ижро қилинадур.

Хорижия давлатлари, масалан, Эрон, Афғон ва ё Усмонли давлатлари-ла Бухоро ҳукуматини хат ва хабар қилмоғи лозим келса, Русия давлати воситаси-ла муомала қиладур. Бухоро аҳли хорижияга чиқмоқчи бўлса, Русия раҳол² ҳукуматини рухсати лозимдур. Бухоро учун бож ва пушлина Русия давлатини ихтиёри ила бўлур.

Билмоқ керакки, ўрусча ўқумоқ ила киши кофир бўлмайдур ва ё ўруслар бизга динларини таълим қилмайдур. Масалан, букун Самарқанд мухталиф мактаблариға юздин зиёд мусулмон боласи бор ва аларни ҳеч бириға насоро динини таълим қилинмайдур. Самарқанд эъдодий гимнозиё мактабини букун ундин зиёда мусулмон боласи бор. У жумладин бири маним ўғлимдур. Ва на вақтки, болаларға насоро динини таълим берарлар, ғайри русларни, хоҳ мусулмон ва ё яҳуд ва ҳатто, армани бўлсун, мактабдин чиқорадурлар. Ҳатто, насоро ақидасини таълими вақтида ёширин мактабда қолган ғайрирус шогирдға жазо бериладур.

Ғайрируслар русча ўқугандан илми дунёвий ва ҳаётқа мутааллиқ фунун ўқуйдурлар ва ҳар бир мусулмонда румча ва ё фарангча шуни ўқийдур.

Бухорони ўрта миллати учун авомча сўйлайинки, турклар, ибронийлар, туркистонийлар, қозоний, ўрунбургий ва кафкозийлар ҳамчунонки, русча ўқусалар ҳам кофир бўлмайдилар. Бухорийлар ҳам русча ўқуган ила кофир бўлмайдурлар.

Афғон ҳукумати ила инглиз давлати орасида муносабати сиёсия мавжуд ва ҳам ҳамсоядур. Они учун афғонлар Ҳиндистон инглизига ва нуфуси Англияда ўз нафни учун талаба юборадур. Ҳолбуки, ҳеч бир афғон инглиз бўлган йўқ. Инчунун, бухорийлар-да Туркистон устиға ва ё Русияға ўз нафлари учун талаба юборсалар, хотиржам бўлсунларки, ўрус бўлмайдурлар. Шунинда ёзайин, бухорий қариндошларимиз билсунларки,

¹ Асл, олий. ² Йўл ишлари.

бу сўзларни биз мусулмонлигимиз учун ва Бухорони тараққийсини хоҳлаганимиз учун ёзармиз. Гумон қилинмасунки, ўруслар бизга ёздирадур.

Фарангий жанобларини фикрига биз ҳам тобеъ ва биз ҳам деймизки, Истанбул, Миср, ҳатто, Кафкоз ва Қозонга Бухородин талаба борсун ва аммо бу қаторда русча ўқимоқ учун Туркистон ва Петербурфга ҳам.

Самарқанд дорулқазо муфтийларидан
Маҳмудхўжа бин Беҳбудхўжа¹.

*«Туркистон вилоятининг газети», 1911 йил,
29 сентябр, 73-сон.*

МУФТИ МАҲМУДХУЖА ҲАЗРАТЛАРИНИНГ ҚАНДАЙ ШАҲИД БЎЛГОНЛИГИ ВА ОНИНГ ТОМОНИДАН ЁЗИЛГАН ВАСИЯТНОМА²

Туркистон тараққийпарварларининг устози ва пешвоси бўлгон самарқандли муфти Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳазратларининг Туркистонда танимайтурғон киши бўлмаса керак.

Ўз ватани ва халқи учун, фикр ва қалами ила йигирма йил чамаси хизмат қилгон мана шундай пешвомиз, охири вазифа ва хизмат йўлида Бухоро тупроғида золим беклар қўлида ваҳшиёна суратда шаҳид этилди.

Беҳбудий афанди 1919 йил 25 мартда, йўлдошлари Мардонқули Шомахмуд ўғли ва Муҳаммадқул Ўринбой ўғиллари билан Самарқанддан Бухоро тупроғига ўткан ва шундан қаерга боргонлиги билинмай, бу тўғрида турли сўзлар сўйланган ва мухталиф гумонлар қилингон эди. Охири халқ орасида шойиъ бўлгон сўзлардан гумон ғолиб ила онглашилгон эдиким, Беҳбудий афанди мазкур икки йўлдошлари билан золим амир Олимхоннинг ғаддор беклари қўлида шаҳид бўлгонлар.

¹ Беҳбудийнинг мазкур мақоласи Фитратнинг «Мунозара» асари» Ҳожи Муин томонидан ўзбекчага таржима қилиниб, «Туркистон вилоятининг газети»да чоп этилиши муносабати билан ёзилган.

² Ушбу «Васиятнома» ва мақола 1922 йилда «Инқилоб» журналининг 1-сонида босилган. 1988 йилда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталигида (16 сентябрь, нашрга тайёрловчи Ш. Турдиев), 1993 йилда «Миллий уйғониш» тўпламида (нашрга тайёрловчи Ж. Худойбердиев) қайта чоп этилди.

Мана шул гумон ғолиб ила муҳтарам шаҳидларимизнинг ғойиб бўлгонлариға бир йил тўлиш муносабати ила 1920 йил 25 мартда Самарқандда тантанали суратда таъзия маросими ижро этилган эди.

Бултур (1921 йил) март ойида Бухоро тупроғидан келган ўртоқ Ҳожимурод Худойберди ўғли Беҳбудий ҳазратлари билан йўлдошлари Муҳаммадқул Муродқул афандиларнинг Қарши шаҳриға беги Тоғайбек томонидан қандай шаҳид этилганлиги ҳақида маълумот келтурди.

Ўртоқ Ҳожимурод Бухоро инқилоби бошлангон кунда Самарқанддан ҳукумат томонидан бир маъмурият ила Шаҳрисабз ва Китоб тарафларға бориб, онда бир иш ила Қарши шаҳриға ўтган ва ўшал тарафларда 6—7 ой хизмат қилиб юрган бу муддатда хейли ишлар қилган ва кўп воқеаларни кўрган.

Ҳожимурод афанди Қарши бегида бир неча вақт «маҳрамлик» хизматида бўлгон фарғонали 17 яшар Содиқжондан Беҳбудий ва онинг йўлдошлари ҳақида кўб маълумот олгон.

Беҳбудий афанди ва йўлдошлари бошлаб Шаҳрисабзда қўлга тушуб, тахминан икки ойдан сўнг Қарши шаҳриға юборилиб, онда (зиндонда) бир неча кун ётқондан кейин мазкур Тоғайбек томонидан шаҳид қилингон.

Беҳбудий афанди ва йўлдошлари Қарши зиндонда ётқон вақтларида, Қарши бегининг биринчи маҳрами ҳам зиндонбони Аҳмад ила 2-нчи маҳрами Содиқжон Беҳбудий ўртоқлари ила ёшурун мусоҳаба этиб аларнинг ким эканликларини билганлар. Ва ҳар вақт оларнинг аҳволдан хабардор бўлиб тургонлар. Ниҳоят, Беҳбудий афандиларнинг суҳбатлари таъсири билан мазкур икки маҳрам буларға мухлис ва меҳрибон бўлгонлар.

Ҳатто, бир кун мазкур маҳрамларнинг рижо ва хоҳишлари ила бек Беҳбудий ва йўлдошларини ўз ҳузурига чақириб: «Сизлар на учун қўлга тушдингиз?» — деб сўрагон. Беҳбудий афандилар: «Бизлар Байтуллони зиёрат этмак учун Самарқанддан чиқгон эдик, йўлда амир маъмурлари «сизлар жадид, кофир ва тилчи, деб бизни қўлга олдилар. Тафтиш қилинсун, бизнинг гуноҳсизлигимиз шоят маълум бўлур», — деганлар.

Бек: «Сизлар жадид ва кофирдирсиз. Бухороға жаноб олийға тиг тортқон сизнинг маслакдошингиз эмасларми эди? Сизларни ўлдурмак керак. Сизлар қутул-

моқ учун Байтуллога бормоқни баҳона этиб кўрсатасиз», — деган.

Бекнинг биринчи маҳрами ва зиндонбони Аҳмад бекнинг бу ҳақсиз сўзлариға чидай олмай, Бехбудий афандиларни мудофаа учун бекка қараб: «Тақсир. Ул буларнинг ишларини ҳақиқатлаб кўринг. Агар гуноҳлари сабаб бўлса, сўнгра ўлдурунг», — деганда, бек аччиқланиб: «Эмди билдимки, сен ҳам жадид экансан, чунки жадидларға тарафдорлик қиласан. Ўлдурулатурғон жадидлар учта эди, энди сен билан тўртта бўлди, сени ҳам ўлдурмак керак», — деб Аҳмадни таҳдид эткан, Аҳмад кўзига ёш келган ҳолда, қўрққонидан индамай турғон.

Сўнгра бек, одамлариға Бехбудий афандиларни ҳам мазкур Аҳмадни зиндонға қамарға буюрғон ва амирдан яқинда келатурғон фармойиш ила буларнинг ўлдуражагини билдирган.

Бехбудий афанди, оёқға туруб жасорат ила тубандаги сўзларни сўйлагандан сўнг йўлдошлари ила йиғлай-йиғлай зиндон сари борғонлар:

«Бизлар ўлумдан қўрқмаймиз. Балки ҳақ йўлида ўлмакни ўзимиз учун бир шараф деб биламиз. Мундай йўлда ёлғиз биз ўлмаган, балки кўп кишилар тўғрилиқ ва инқилоб йўлида шаҳид бўлғонлар».

Мундан бир неча кун ўтгандан сўнг, Содиқжон амирдан бекка қатл буйруғи келганини Бехбудий афандиларға билдирган. Сўнгра Бехбудий афанди, ўзининг ҳаётидан умидин узиб йиғлай-йиғлай тубандаги «Васиятнома»ни ёзиб, Содиқжонга тобшурмоқ учун Аҳмадга берган ва ҳар қандай йўл ила бўлса-да, шул васиятноманинг Самарқандға юборишини ўтинган. Васиятноманинг остида бошлаб Бехбудий афандининг ўзи, сўнгра Мардонқули ва Муҳаммадқули афандилар қўл қўйғонлар.

Васиятнома ушбудир:

«Эй, Туркистон маориф ишларида бўлғон ўртоқ ва ўғлонларим! Мен ўзим гарчанд банди бўлсам-да, сизларни эсимдан чиқармайман ва сизларға бир оз васият қилиб ўтаман. Мани севар ўртоқларим! Маним сўзларимни қулоқларингизға олингизлар! Биз икки ойдан бери Бухоро шаҳарларида банди бўлиб юруб, ахир ўн кундан бери бир ерда (Қарши шаҳрида) бу золимларнинг қўлиға тушиб банди бўлдик. Жадид, кофирлик

отини кўтардик. Бу ердан қутулмоғимиз гумон бўлди. Ўртоқларим Сиддиқий, Айний, Фитрат, Қори ва Ақобир Маҳдум ва ўғлонларим Вадуд Маҳмуд, Абдулқодир Шакурый!

Сизларга васият қиламан. Маориф йўлида ишлайдурғон муаллимларнинг бошини силангизлар! Маорифга ёрдам этингиз! Ўртадан нифоқни кўтарингиз! Туркистон болаларини илмсиз қўймангизлар! Ҳар иш қилсангиз жамоат ила қилингизлар! Ҳаммага озодлик йўлини кўрсатингизлар! Бухоро тупроғига тезлик ила йўл бошлангизлар! Озодликни тезлик ила юзага чиқарингизлар! Бизнинг қонимизни зolim беклардан талаб қилингизлар! Маорифни Бухоро тупроғида жорий қилингизлар!

Бизнинг отимизга мактаблар очингизлар! Бизлар ул чоқда қабримизда тинч ётурмиз. Манинг ўғлонларимга салом еткурингизлар. Бу ҳамроҳларимнинг авлодларидан хабардор бўлинглар! Ушбу васиятимни ёзиб Аҳмадга бердим».

Бу васиятномадан 3—4 кун ўтар-ўтмас, бек Беҳбудий афанди ва йўлдошларини ҳам Аҳмадни ўлдурурға буюрғон ва алар зиндоннинг ёнидаги подшоҳлик бир чорбоққа юборилганлар. Шунда аларнинг қотиллари ўзларига билдирилган ва ўзлари учун шу боғда тўрт қабр қаздирилғон. Сўнгра Беҳбудий афанди ва йўлдошлари таҳорат олиб намоз ўқимоқчи бўлғонлар. Лекин шу чоқда раҳмсиз жаллод муовинлари ила етишуб келиб, аларни намоз ўқирға қўймоғон ва энг аввал Беҳбудий ҳазратларини жойнамоз устида бошини кесган. Бу ҳолни кўриб Мардонқули, Муҳаммадқули ва Аҳмад афандилар тавҳид ва шаҳодат калималарини ўқиб, ўлимни кутиб турғонлар. Андин кейин жаллод аларни бир-бир бошин кесган. Сўнгра бекнинг хизматкорлари мазкур шаҳидларнинг наъшларини чиқариб, ўзлари қазғон қабрларга кўмганлар ва қабрларни (билимасун деб) ер ила тегиз этганлар.

Бекнинг маҳрами Содиқжон, бу воқеанинг бошидин охиригача кўрган ва билгани учун ҳам Беҳбудий афандиларга мухлис бўлғонидан шу воқеани бир дафтарчада ёзиб қўйғон ва ондин ўртоқ Ҳожимурод кўчириб олиб, фожиани театр шаклида тартиб этуб, отини «Маориф қурбонлари» қўйғон.

Уч пардадан иборат бўлғон мазкур рисола биз кўрдук. Рисола керак ибрат, саҳнага қўйиш жиҳатидан хийла нуқсонлидир.

Агар рисола театр оламидан хабардор бўлгон бирор-бир кишининг қалами ила тузатилса, биринчи театру рисоласи қаториға кириши шубҳасиздир.

Ўртоқ Ҳожимуроднинг сўзиға кўра, мазкур Содиқжон 1920 йил 21 декабрда амир томонидан Шаҳрисабз, Китоб ва Ғузор тарафларида қўзғатилган исёнчилар тарафидан Шаҳрисабзда ўлдирилган. Шунинг ила Содиқжон ёзган воқеа ила васиятноманинг асл нусхасида ўшал чоқда йўқолиб кетган.

*Самарқанд, Ҳожи Муин Шукрулло ўғли, 1922 йил,
7 январ.*

БЕҲБУДИЙ ВАФОТИГА БАҒИШЛАНГАН МАРСИЯЛАР

ФИТРАТ

БЕҲБУДИЙНИНГ САҒАНАСИНИ ИЗЛАДИМ

Чўкмишди ер ўзра олам тўсуғи,
Ўксузлик бойқуши қанот қоқарди.
Ботувда қизориб турғон булутдан
Эзилган кўнглумга мотам ёғарди.
Ҳақсизлик шаҳрининг қон ҳидли ели
Армоним гулидан бир япроқ узуб,
Баҳорсиз чўлларға созуриб қўйди.
Ул нозли япроғим сўлуб, сарғаюб,
Йўқсул қолғанлардай ҳар ён югурди.
Солимлар, мазлумлар, зулмларнинг-да,
Бариға учради, барчасин кўрди.
Ўз йўқотқонин излади, сўрди.
Бир дарак топмағоч, бирдан бир тикилди,
Бор кучин тўплади,
Солимнинг тахтини титратган бир товуш
Қичқирди:
— Отамнинг қабрини қай ерга ёшурдинг?!
Бот сўйла!...
Қирли тож кўб қўрқди ботир товушдан,
Сесканиб, титраб... ёшунди
Бир жавоб бермасдан.

С. АЙНИЙ

БЕҲБУДИЙ РУҲИГА ИТҲОФ

(Шаби ҳижрон ҳавосиға)

Сани мундин буён Турон кўролурму, кўролмасму?
Санинг мислингни Туркистон тополурму, тополмасму?
Сан, эй устоди олийшон, эдинг ажубай даврон,
Отингни тилга ҳар инсон буюк ҳурмат-ла олмасму?
Санинг тарихий давронинг, санинг осору урфонинг,
Санинг номинг, санинг шонинг жаҳон қолдиқча
қолмасму?
Санинг кўксунг чўкулганму, санинг белинг букулганму?

Санинг қонинг тўкулганму? Муни(нг) ҳеч ким
сўролмасму?
Бошингни кесдуран қотил, у бадтийнат, у сангин дил,
Худодан гар эса ғофил, халойиқдан уёлмасму?
Ватан авлоди ёд этди, сани ҳурмат-ла шод этди,
Ва лекин интиқомингни ололурму, ололмасму?
Жаҳонда зулмдур зоҳир, жаҳон хунхўр, жаҳон жобир,
Жаҳондан бир замон охир ситамгарлик йўқолмасму?
Беҳишту ҳурии ғилмон санга Ҳақ айласун эҳсон,
Санга раҳмат, санга ғафрон Худойим етказолмасму?!

БЕҲБУДИЙ АФАНДИНИ ЭСГА ТУШИРИБ, ҚАТЛ ВА ҚАТЛГОҲИГА ХИТОБАН

Эй мадфуни инсоният, эй мақтули аҳрор!
Эй маркази ваҳшоният, эй маҳмани ашрор!
Мингларча йигитлар бошини тандан аюрудинг,
Мингларча асоратзада ўғлонлари қирдинг.
Қон тўк, яна қон тўк, яна қон тўк!
Қон сели билан оқибат-ал-амр, ёрил, чўк!
Қон тўк-да, чўмул қонға! Йиқил қонға! Бўғул, ўл!
То қонга булғанмасин озода бирор қўл!
Эй деви жаҳолат уйи, эй, қон-ла тўлан ғор!
Шод ўл бу кун!

Аmmo бу куннинг эртаси ҳам бор!
Бир дасти риё, дасти жафо, дасти хиёнат
Мумкинми сани айласа кетдикча сиёнат?!...
Эй қотила, эй фожира, эй фитнаи Турон!
Турон эли фитнанг ила бўлсунми паришон?!
Мингларча йигит бошини калтак билан эздинг,
Мингларча йигит нашъини саржин каби тиздинг.
Зиндонлара мингларча тирикларни чирутдинг,
Тезоб ила мингларча ўлукларни эритдинг.
Қуръонни, шариатни аёғ остида бостинг,
Беҳбудий каби доҳийи Туронни-да остинг!
Бош кес, яна бош кес, неча кун кайфу сафо сур!
Лекин кўзингни оч! Келаси кунларинги кўр!
Билгилки, бу аҳмол эмас!

Аҳмоли илоҳи!

Билгил, абадий қолмаяжак мунча малоҳи!
Бир кун келур албат, келур албат, келур албат!
Эй хоина! Уч олмаға ожизлара навбат!

Эй мақтули аҳрор!

Эй мамкини ашрор!

Қон тўк, яна қон тўк!

Қон тўк-да, ёрил, чўк!
Бир дасти хиёнат
Айларми сиёнат
Доим осор?
— Асло!

Бир кун келур албат, ожизлара навбат
Уч олмаға сандан.
Эй манбаи накбат, /
Кўрсам ўша кунни!

1920, IV, Самарқанд.

ЧУЛПОН

МАҲМУДХУЖА БЕҲБУДИЙ ХОТИРАСИ

Билгисиз қабрингни қора тунларда
Амалимнинг шамин ёқиб изладим.
Қизил ва пок қонинг исларин сочгач,
Кучсиз кўйи юришимни тезладим.

Амалимнинг юлдузиким, кўз тикди
Қора, жирканч ўлим кони ерларга.
Савол бердим: «Йўқотганим қайда?»—деб,
Ўзимни ҳам ютмоқ бўлган эрларга.

Қўлимдаги тутам-тутам гулларим
Қабринг топиб, сочмоқ учун теринди.
Гул ўрнига заҳар тилар муҳитда
Унинг қилган бу ишлари буш энди.

Мен-да ожиз у муҳитнинг олдида
Қабринг топиб кўз ёшимни тўкмакка.
Ҳамда аччиқ ҳиддатим-ла ул ерда
Оқ каллалик қора девни сўкмакка.

Шунинг учун юлдуз каби ярқираб,
Элда қолган исминг билан тураман.
Шул исми эслаб, чизган йўлингдан
Йироқ кетмай, қимирламай юраман.

Азиз отам, қўлимдаги гулларнинг
Мотам гули эканлигин билмайсан.
Шодлик гули кўпдан бери сўлганин,
Ер остида пок руҳинг-ла сезмайсан.

Ана сочдим қалбимдаги гулларни,
Термак учун чақираман қўлларни.

1920 йил.

ИНГЕБОРГ БАЛДАУФ

МАҲМУДХҲЖА БЕҲБУДИЙ ФАЛАСТИНДА

**Самарқандлик жадиднинг «Саёҳат хотиралари»
асарининг олмонча таржимасини ўқиб...**

Қуддуси Шариф ва Фаластин сайёҳларнинг хотира китобларида эътибордан четда қолган, тилга олинмаган жойлардан эмас. Йигирманчи асрнинг иккинчи ўн йиллигида ҳам кўплаб сайёҳлар бу муқаддас жойлар тўғрисидаги ўз таассуротларини қоғозга туширганлар¹. Бизнинг эса асосий мақсадимиз 1914 йили нашр этилган бу мақолани, гарчи унинг муаллифи бўлмиш ўрта осиелик зиёли Фаластинни зиёрат қилган бошқа сайёҳлар тилга олмай ўтиб кетган нарсаларни тасвирлаган бўлса-да, қайтадан чоп этиб, мазкур жой тўғрисидаги маълумотларнинг кемтик жойларини тўлдириш эмас. Аксинча, мақсадимиз сайёҳнинг ўзи ҳақида баъзи маълумотларга эга бўлиш ҳамда ушбу хотиралар ойнасида акс этган сайёҳга жуда яқин бўлган, эҳтимолки, унинг кўнгил торларини чертиб ўтган нарсаларга бир назар ташлашдир.

Ҳали фанда «Саёҳат хотиралари»нинг муаллифи Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг (1875—1919) ҳаёти ва ижоди ўзининг аниқ-тиниқ ифодасини топмаган. Шу сабабли мақоламни Беҳбудий шахсияти² ва «Саёҳат хотиралари»нинг муаллиф ижодида ҳамда Русиядаги жадидлар ҳаракати доирасида тутган ўрнини кўрсатувчи мухтасар муқаддима билан бошламоқчиман.

Маҳмудхўжа Беҳбудийни Ўрта Осиёдаги барча жадидларни бирлаштиришга интилган йирик намоянда десак хато қилмаймиз, У бутун Чор Русиясидаги ҳурфикрли, маърифатпарвар мусулмонлар билан мунтазам алоқада бўлиб турар, айниқса, Исмоилбей Ғаспиралининг ашаддий мухлиси эди. Исмоилбейнинг маърифатпарварлиги, келажакка умид кўзи билан қараши «мусулмон жамияти ижтиҳод эшикларини ланг очиб, яхшилик томон юз тутади, ҳозирда ҳукм суриб турган бидъат, хурофотдан халос бўлади», деган фикрларини Беҳбудий.

жон-дилдан маъқуллар, ўзи ҳам шундай фикрда эди. У мусулмонлардан дунёга очиқ кўз билан қарашни, замонавий хўжалик юритишда билим, фан билан қуролланиб фаоллик кўрсатишни талаб этарди³. Маҳмудхўжа тарихий исломий-шарқий таълимотдан воз кечмаган ҳолда, Русия ва Оврупо зиёлиларининг билимларидан ҳам баҳраманд бўлишга интиларди⁴. У Ўрта Осиё халқларини «бойлик» (яъни капитализм) томон элтадиган бирдан бир ишга яроқли тарбия усули сифатида Исмоил Ғаспиралининг «усули жаид»ини тинмай тарғиб қиларди. Дунё беаёв «ҳаёт-мамот кураши майдони»га⁵ айланган бир пайтда, Маҳмудхўжанинг фикрича, Ўрта осиеликларга биринчи навбатда билим ва «бойлик» керак эди. Фақат шуларгина халқнинг бу бўҳрондан омон чиқиши ва мустақиллигини кафолатлайдиган телефон, телеграф, темирўллар, ҳаво йўллари каби илғор техника воситаларига эгалик қилиш имкониятини туғдирарди.

Маҳмудхўжа фаолиятининг ғоят ўзига хослигидан қатъи назар, у Қримдаги Ғаспирали, Қозон татарларининг Қажум Носирийси, усмонли туркларнинг Аҳмад Мидҳати сингари Ўрта Осиёнинг халқ муаллими эди. У ҳаётнинг турли соҳаларига тааллуқли замон руҳидаги билимларни юксак тарбиявий талабчанлик билан бошқаларга қараганда мароқлироқ, қизиқарлироқ, оддийроқ тарзда, халқ тилида⁶ ёйишга интилди. Халқнинг илмга чанқоқлигини қондириш мақсадида Бехбудий бир қанча илмий-оммабоп жуғрофий китоблар ва Туркистоннинг табиий харитасини чоп этди. Кўплаб ўқув материаллари, ўқиш китоби ва диний китоблар, мактуб ёзиш қўлланмасини яратди. Бу асарларнинг баъзилари форсийда, баъзилари туркийда ёзилган бўлиб, Бехбудий уларни Самарқанднинг янги шаҳар қисмида жойлашган ўзининг шахсий дўконида тарқатган.

Маҳмудхўжа Бехбудий халқ муаллими бўлишга интиларкан, мақсадга эришишнинг осонроқ, қулайроқ йўлларини ахтарарди. Саводсиз, ўқиш-ёзишни билмайдиган оми халқ орасида зиё, маърифат тарқатиш мақсадида у ерли халқ орасида биринчи бўлиб янги театр ва кинони тарғиб этди⁷, ўзи 1914 йили «Ўрта Осиё ҳаётидан бир фожиа» ёки «Падаркуш» пьесасини яратди. 1913 йили эса миллий актёрлар тўдасини ташкил қилди, бу гуруҳ 1914 йилнинг январида «Падаркуш» пьесасини биринчи миллий театр асари сифатида Самарқандда саҳнага олиб чиқди⁸.

Беҳбудий журналист сифатида, айниқса, сермаҳсул ижодкор эди. Бир неча вақтли матбуот нашрларини чиқариш билан бирга, «Хуршид», «Тужжор», «Ҳақиқат» (кейинчалик «Шухрат») ⁹ каби газета-журналларда ҳамкорлик қилди. Беҳбудий «Ойна» журналининг муассиси ва бош муҳаррири эди. Илк бора шу журналда унинг Қуддуси Шарифга ҳаж саёҳати тўғрисидаги хотиралари дунё юзини кўрди. Юқорида номлари тилга олинган газета-журналлардаги мақола ва хабарларнинг катта қисмини Маҳмудхўжанинг ўзи ёзарди. У мурожаат этган мавзулар жуда хилма-хил: археология, астрономия (илми ҳайъат), жуғрофия, савдо, гигиена, қишлоқ хўжалиги, адабиёт, халқ удумлари... Беҳбудий бу мавзулардаги мақолаларини ўқувчиларга ширали тилда, нимкулгули оҳангларда тақдим қилади. Одатда муаллимлар ҳар доим кўрсаткич бармоқларини юқорига кўтариб, бирор нарсадан огоҳлантириб туришади. Маҳмудхўжанинг муаллим сифатидаги шундай ҳолати унинг бирон мавзунини изоҳлаган пайтдаги юмористик руҳига бутунлай зиддир. Адибнинг мақолаларида эса, шу икки бири-бирига зид ҳолат ғайритабиий равишда уйғунлашиб, ўқувчиларни ўзига тортувчи оҳанрабога айланган.

Беҳбудий барча мусулмон халқлари тўғрисидаги билимларини чуқурлаштиришга алоҳида бир муҳаббат билан интилади. Шу сабабли у ислом дунёсидан олинган турли асл, ишончли хабарларни чоп этди, усмонли-турк, татар, форс, афғон газеталарининг хабарларини шарҳлаб, ватандошларига ислом дунёси улар тўғрисида қандай фикрда эканлигини баён қилди ¹⁰.

«Миллат қайғуси» Маҳмудхўжани кўплаб дастурий мақолалар ёзишга ундади, бу мақолалар ачиниш, ўкинч ҳисларга йўғрилган бўлса-да, улардаги “мусулмонларни ҳозирги руҳий ва моддий тушкунликдан фақат маърифат билан фан, билим қутқара олади”, деган фикр ярқ этиб кўзга ташланиб туради. Маҳмудхўжанинг газета ва журналидаги юзаки қараганда, тушкун, кишиларнинг эътиборини тортмайдиган мақолаларнинг мўлкўллиги уларнинг узлуксиз равишда молиявий тангликка тушиб қолишга сабаб бўлган бўлса керак. Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг табаррук юртга қилган ҳаж сафари тўғрисидаги мақоласида маълумотлар ва амалий йўл-лашмалар бири-бирига уйғун ҳолда ифодаланади.

1913 йили у ўз журнали «Ойна»да босилган «Ойна нима?» деган мақоласида ўзгага қараб ўзини кўриш,

ютуқ ва камчиликларини ҳис этиш вазифасини кўнда-ланг қўйганди:

«Ойна шундай бир нарсани, одам унга ўзини кўриш, юзининг қандайлигини билиш учун қарайди. Юзи эса, турли физик ва психик омиллар таъсирида қизил, сарик, қора ёки оқ бўлиши мумкин. Киши ойнага ногаҳоний пайқаб қолиши мумкин бўлган дардларини даволаш учун қарайди».

«Ойна» Чор Русиясидаги (ҳамда Усмонли Туркия, Эрондаги) мусулмон турк маърифатпарварларининг анъанавий дастуриламали эди. Исмоилбей Гаспирали ҳам ўзининг «Таржумон» номли газетидан илгари чиқариб турган варақалардан бирини «Миръоти жадид», яъни «Янги ойна» деб атаганди¹¹. «Таржумон» газетининг биринчи сонига келган хатларнинг бирида «Бу газет аср ойнаси бўлсин» деган тилак билдирилганди.

Қози Абдурашид Иброҳимов 1902—1909 йилларда «Миръот—Кўзгу» деган ислоҳий панисломий «қалин журнал» чиқариб турган. 1910 йили эса, худди шу номда бирмунча вақт озарбойжонча-туркча адабий журнал чоп этилган. Маҳмудхўжа Беҳбудий 1913 йилнинг августида Самарқандда худди шундай, аммо тўрт тил ва тўрт номдаги «Ойна — Кўзгу — Миръот — Зеркало» журналининг биринчи снов сонини чиқариб, ўз устозларидан анча илгарилаб кетди. Бу журналдаги мақола-лар форс, туркий ва рус тилларида чоп этилиши лозим эди, аммо улар фақат туркий ва форс тилларидагина чоп этилди¹². Маҳмудхўжанинг айтишича, ойна яшаш учун шишанинг орқасига симобнинг баъзи моддалар билан аралашмасини ёпиштириш керак. Ойнани тайёрлашдан мақсад эса, киши унда ўзининг ва ўзгаларнинг аксини кўра олиши, ўзини ўзгалар билан таққослаш имкониятига эга бўлишидир. Беҳбудий шеърларидан бирида ўша амалга, яъни симоб қотишмаси «ухлаб ётган ва жанговар, ишбилармон моддиюнчи, тарбиячи — идеалист, ақидапараст, хаёлпараст ва маърифатпарвар Урта Осиё кишиларидан ташкил топиши керак», дейди. Беҳбудий фақат шу дастур билан кифояланиб қолмади. У «Ойна»ни чинакам дунё кўзгусига айлантирди, Урта Осиё буржуазиясига Париж билан Япония орасидаги замонавий ҳаётни кўз-кўз этди.

Маҳмудхўжа «Дўстлар бир-бирининг ойнасидир» деган халқ мақолини тез-тез такрорлар, эҳтимол, шу йўл билан у Урта Осиё мусулмонлари «Ойна»да ўзларининг бошқа халқларга қараганда афтодаҳолроқ

қиёфаларини кўриб қолишганда пайдо бўладиган нохуш аҳволнинг олдини олишга ҳаракат қилгандир. Самарқандлик ўқитувчи ва шоир таниқли жадид Сиддиқий-Ажзий¹³ Маҳмудхўжанинг энг яқин ҳамкорларидан бири эди. “Ойна” дунёга келишидан илгари у “Миръоти ибрат”, яъни “Ибрат кўзгуси” номли бир хаёлий асар яратганди. Ажзий бу асарида хаёлий мамлакатларга сайр қилади ва кўз ўнгидида намоён бўлган ўзининг ва Беҳбудийнинг она шаҳри бўлмиш Самарқанднинг орзудаги тимсолини тасвирлайди. “Ибрат кўзгуси” аввал Тифлисида нашр этилиб, анча вақтдан кейингина, яъни 1914 йили Самарқандда босилганига эътибор берсак, ширин орзу билан аччиқ ҳақиқат орасида қанчалар катта тафовут борлигини яққол сезамиз¹⁴.

Маҳмудхўжа ватандошларига уларнинг аянчли аҳволини кўрсатиш учун осон ва тушунарли усулларни танлайди. “Саёҳат хотиралари” қизиқарли ва энгил тилда ёзилган. Муқаддас юртга ҳаж сафари тўғрисида мақола ёзиш орқали Беҳбудий Ватан ҳақидаги аччиқ ҳақиқатларни тилга олишни ўз олдига вазифа қилиб қўйган эди. Хотиралар 1914 йилнинг кузидан йил охиригача етти қисмга бўлиниб чоп этилди. Бизнинг қўлимиздаги таржима матни, афсуски, тўлиқ эмас, афтидан давоми тушириб қолдирилган бўлса керак. Аммо мен мақоланинг таржима матни хотимасидан кейин ҳам давоми бўлган деб исботлай олмайман¹⁵. Ҳар ҳолда муқаддас юрт ҳақидаги хабар худди шу ерда тугайди... Фикримча Беҳбудийнинг асосий мақсади муқаддас қадамжоларни таъриф-тавсиф этиш бўлмаган. Шу сабабли муаллиф уларни озгина таърифлаш билан кифояланган (Мақолада яҳудийлар қадамжолари, насронийлар муқаддас ҳисоблайдиган жойлар ва ислом осор-атиқаларини тасвирлашга қарийб тенг жой ажратилган). Шу иши ҳамда тасвирлаётганда эҳтиросга берилмаслиги, ўзидан қўшиб-чатмаслиги орқали Беҳбудий том маънода ўзидан илгари насиҳатомуз “Ҳажнома”лар битган муаллифларнинг анъаналаридан четга чиқади. Бироқ шунга қарамасдан, Беҳбудий мақоласи тасвир тиниқлиги жиҳатидан илгари битилган, сафарнинг барча тафсилотлари муфассал келтирилган йўл кўрсаткичнамо “Ҳажнома”ларга ўхшаб кетади¹⁶. Беҳбудий 1910-йилларда татар ва Урта Осиё газеталарида тез-тез чоп этилиб турган, ҳожилар учун берилган маслаҳатлар қабиладаги мақола ёзишни мақсад қилмаган бўлса-да, ке-

лажакда Урта Осиёдан ҳажга йўл оладиган кишилар учун жуда ҳам ҳаётӣй маслаҳатлар беради¹⁷.

Маҳмудхўжанинг “Саёҳат хотиралари” асарини қайсидир маънода “Саёҳатнома”ларнинг кейинги асрларда шаклланган чиғатоӣча намуналарига менгзаш мумкин. Маълумки, ўша саёҳатномаларнинг муаллифлари жуғрофӣй тасвирлар орқали савдо ва дипломатик муносабатларга ижобӣй таъсир кўрсатишга уринганлар. Беҳбудий ҳам ватандошларини Фаластин билан савдо-сотиқ ҳамда саёҳат соҳасида ҳамкорликка ундаш иштиёқида бўлган. Шу маънода у берган маълумотлар жуда муфассалдир, аммо, барибир, бу хабарлар саёҳат таассуротининг фойдали, қўшимча маълумоти каби туюлади.

Типологик ва услуб жиҳатидан Маҳмудхўжанинг асари 1751 йили дипломатик йўл билан Ҳиндистонга борган ва хотираларини ярим саргузашт, ярим ҳисобот тарзида ёзган нотаниш татар савдогарининг битикларига фавқулодда жуда ўхшаб кетади. Бироқ Маҳмудхўжанинг асари татар савдогарининг битикларидан фарқли ўлароқ таълимий-тарбиявий хусусиятга эга¹⁸.

1913 йили “Вақт” газетида Қуддуси Шарифга қилинган ҳаж тўғрисидаги бошқа бир бадий саёҳатнома татар тилида бўлиниб-бўлиниб чоп этилганди¹⁹. Эҳтимол, шу асар Беҳбудийни “Саёҳат хотиралари” асарини ёзишга илҳомлантиргандир. Татар тилидаги бу эссе муаллифи ижтимоӣй-тарихий таҳлилдан қочиб, соф тавсифчиликка берилган, ўқилиши осон, бозори чаққон асар ёзиш учун Қуддуси Шариф саёҳатини восита қилиб олганди. Маҳмудхўжа эса Қуддуси Шарифга саёҳати баҳонасида ўқувчиларга кўнглининг тубида чўкиб ётган ғам-андуҳларини, Урта Осиёнинг дард-ташвишларини баён этиш ҳамда ватандошларига уларнинг хатоларини кўрсатиб бериш учун бу асарни битган. Маҳмудхўжа Фаластинни бекордан-бекорга ўз дардларини айтиш учун восита сифатида олгани йўқ. У Фаластинда яшовчи мусулмон араблар ҳаёти билан Урта Осиёда яшовчи мусулмон юртдошларининг ҳаётини бир-бирига таққослаб кўради. Аён бўлишича, ҳар иккала халқ ҳам ажнабийлар истибдоди остида яшайдилар ва ҳар иккала ҳолда ҳам мустамлакачилар овруполиклардир. Маҳмудхўжа Фаластинда Усмонли давлати эмас, балки Оврупо империалистик кучлари ҳукмрон эканлигини аниқ кўради. Худди Урта Осиё мусулмонлари билан ерли ҳамда четдан келиб қолган яҳудийлар ва татарлар Русия империяси ташиб кетганидан кейин қолган-қут-

ган моддий бойликлар устида талашиб-тортишганларидек, Фаластиндаги мусулмон араблар билан насроний араблар, ерли яҳудийлар турли Оврупо мамлакатлари вакиллари ва сионист кўчманчилардан қолган-қутган нарсалар устида талашиб-тортишадилар. У ёқда ҳам, бу ёқда ҳам ерли мусулмонлар ижтимоий табақаланишнинг энг қуйи поғонасига тушириб қўйилганди. Беҳбудийнинг фикрича ночор аҳволга тушиб қолишларида мусулмонларнинг ўзлари ҳам айбдор, чунки улар мустамлакачи ҳукуматнинг “билим олинглар” деган таклифини рад этадилар, ўзлари ҳам халқни маърифатли қилиш учун қўлларини совуқ сувга урмайдилар²⁰. Беҳбудий ўқувчиларга Фаластинда яшовчи араб мусулмонларининг тақдирини намоиш этади. Баъзилар бу қиёслаш орқали Беҳбудий панисломизм ғояларини ёйишга ҳаракат қилган деб ўйлашлари мумкин. Йўқ, аксинча, Беҳбудий бунга мутлақо интилмайди, баъзи ҳолларда эса, фаластинлик мусулмонларни “кир-чирга ботган араблар” деб тасвирлаб, ҳурмат-эътиборга кўпроқ лойиқ бўлган туркистонликлар бир чеккада қолиб, империячи кучлар арабларнинг эътиборини қозонишга уринаётганидан ғайирлиги кўзиганини ҳам яширмайди. Бир диндаги кишиларнинг яқинлиги ясамадир, чинакам бирдамлик эмас; камдан-кам ҳоллардагина Беҳбудий “барча мусулмонларнинг бирлиги” тўғрисида сўз юритади. Маҳмудхўжа тушунчасидаги бирдамлик фақат унинг ўз миллатига тааллуқлидир. Миллат эса, фақат диний эмас, балки диний ва маконий нуқтаи назардан таърифланиши лозим, яъни Беҳбудий “барча мусулмонларнинг бирлиги” деганда, фикримизча, биринчи навбатда, Урта Осиё мусулмонларининг бирдамлигини тушунган бўлса керак. Шу бирдамлик тушунчаси Беҳбудийнинг сиёсий нуқтаи назарини ҳам белгилайди. У русларнинг Фаластиндаги ишларини мақтар экан, Русия фуқароси сифатида бу мамлакатдан жуда ғурурланади, бироқ русларнинг мустамлакачи сифатида Урта Осиё миллатига нисбатан ҳагги-ҳаракатларини тасвирлаётганда уларнинг империалистик қилиқларини кучли танқид ўти остига олади. Сионист кўчманчиларнинг Жаффадаги фаолияти тўғрисида Беҳбудий томонидан айтилган гаплар ватандошларига қарата: “Мустамлака занжирларини парчалаб ташланг!” — деган чақириққа ўхшаб жаранглайди: яҳудий кўчманчилар бугунчалик маркани конвертнинг ички тарафига ёпиштираётган бўлсалар, тез орада конверт устига ёпиштирадиган бў-

ладилар — ўрта осиеликлар ҳам яҳудийлар сингари ишга киришсаларгина келажакдаги мустақиллик ва истиқлолга умид боғлашлари мумкин.

Маҳмудхўжа Исмоилбей Ғаспиралини қанчалик ҳурмат қилмасин ва ислом дунёсига қанчалар умид боғламасин, барибир, Ғаспиралининг панисломистик қарашларини, мақсадларини маъқулламайди. Аксинча, у бутунлай бошқа, жадидча принципларга садоқат ила риоя қилади. Беҳбудийнинг “Саёҳат хотиралари”да унинг, асосан, дунё билан ҳамжиҳатлик, маърифатга юз буриш, маданий муассасаларни кенгайтириш хўжалик юритишда илғор фан ютуқларидан фойдаланишга алоҳида эътибор берганлиги яққол кўзга ташланади. Хотиралар сўнгида биз унинг ислом руҳонияти, халқчил ислом амалиёти ва Беҳбудий учун асосий энг долзарб масалалардан бири бўлмиш исломий ахлоққа нисбатан бўлган муносабати билан танишамиз. Қўлимиздаги таржима матнида шундай ва бундан бошқа Беҳбудий фаолиятига тааллуқли тафсилотлар изоҳлар орқали кўрсатилганлиги учун энди эътиборингизни изоҳларга жалб этмоқчиман.

ИЗОҲЛАР

1. Петер Томзеннинг «Фаластин адабиёти» (Лайпцих, 1916) китобида айтилишича, 1910—1914 йиллар орасида юздан ортиқ «Саёҳатнома»лар битилган. Русиядан келган яҳудийлар ва мусулмонлар ёзган бу асарлар Қозон, Саратов ва Одессада чоп этилган.

2. Беҳбудийнинг энг яқин қишиларидан бири бўлмиш Ҳожи Муин ибн Шукрулло «Инқилоб»да Шарқ йўқсуллари озодлигига хизмат этувчи икки ҳафтада бир чиқадиган журналда Беҳбудий вафотига бағишлаб ёзган таъзиясини эълон қилган (“Инқилоб”, 1922 йил, февраль, 36—38-бетлар). Таъзиянинг сарлавҳаси: «Таржимаи ҳол Муфти Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳазратларининг қағдоқ шаҳид бўлганликлари ва анинг томонидан ёзилган васият-нома»: “Ўзбек энциклопедияси”даги ва “Адабиёт тарихи” китобларидаги мақолалар эса, шунчаки хўжакўрсинга ёзилгандир: Улар жуда қисқалиги учун кам маълумот беради. Қайта қуриш бошлангач, жадидлик ва Беҳбудий асарларига муносабат бироз ўзгарган бўлса-да, бироқ ҳалигача тўғри баҳосини олгани йўқ. Қаранг: “Қатл этилган адиб” (“Гулистон”, 1988, 10-сон).

3. Худди шундай талаб 1908 йили «Шухрат» газетасининг 4-сонида Бектемиров деган муаллиф томонидан ҳам кўтариб чиқилган.

4. «Икки эмас, тўрт тил лозим» («Ойна», 1913 йил, 1-сон, 12—14-бетлар):

5. «Истиқбол қайғуси» («Ойна», 1913 йил, 2-сон):

6. Беҳбудий эскича миллат тушунчаси тарафдоридир. Унинг фикрича, миллат диний ва маконий нуқтаи назардан таърифланиши керак. Аммо у қавм ёки миллат деб атаган тушунчаларни тил ва этник томонлардан ҳам таърифлагани сабабли адибнинг асарларида баъзан «мусулмон тили», яъни Ўрта Осиёда яшовчи туркий ёки форсийда сўзлашувчи аҳоли тили ҳамда «араб дини», яъни Фаластинда яшовчи арабларнинг ислом дини деган иборалар ҳам учраб туради.

7. Ерли халқнинг татар тилидаги театри Туркистонда 1904 йилдан бери мавжуд эди («Таржумон», 1904 йил, апрель). Беҳбудийнинг театр ва кинога қизиққанлиги хусусида қаранг: «Оврупода тейатролар» («Ойна», 1913 йил, декабрь).

8. Мамажон Раҳмонов. Узбекский театр с древнейших времен до 1917 года. Ташкент, 1981.

9. Александр Беннигсен. La presse et le mouvement national chez les musulmans de russie avant 1920. Париж, 1964.

10. «Туркистонда одатий қабиха». «Ойна», 1913 йил, 5-сон.

11. Боқчасарой, 1882 йил.

12. «Ойна»да chop этилган мақолаларнинг тўртдан уч қисми туркийнинг Самарқанд шеvasида, қолганлари эса форсийда ёзилган. Беҳбудийнинг «икки тилда ва халқ тилида» ёзиши кўп марталаб танқидга учраган. Баъзи ўқувчилар форсийга бутунлай қарши бўлишган: «Форсий асло керак йўқ» («Ойна», 1914 йил, 15-сон). Бошқалари эса, форсийдаги мақолаларнинг кўпайтирилишини талаб қилишган. Яна баъзи бир ўқувчилар ҳаммага тушунарли, осон тилда ёзиш кераклигини уқтиришган: «Лозимки, осон ва ҳам ниҳоятда осон ўзбеки ила ёзсангизлар» (ўша сонда). Баъзи ўқувчилар эса, ноширни ўзбек тилини бузиб юборётганликда айблайдилар: ««Ойна» тилини авомча ва кўчаги қилиб юборилибдир» (ўша сонда).

13. Беҳбудийнинг Сиддиқий-Ажзийга муносабати хусусида қаранг: Вадуд Маҳмуд. «Турк шоири Ажзий». «Инқилоб», 1924 йил, 11—12-сонлар. Худди Беҳбудийники сингари, Ажзийнинг ҳам ҳаёти ва ижоди Ўзбекистонда янгидан ўрганилиб, янгича баҳоланиши лозим. Таққосланг: Бегали Қосимов. «Шоир хотирасини излаб...». «Шарқ юлдузи», 1989 йил, 10-сон, 178—184-бетлар.

14. Сиддиқий «Таржимаи Миръоти ибрат». Самарқанд, 1332 (1914); Бегали Қосимов. «Шоир хотирасини излаб...». «Шарқ юлдузи», 1989, 10-сон, 180-бет.

15. Москвадаги Ленин кутубхонасида сақланаётган «Ойна»

журналининг ушбу мати олинган нусхаси, афсуски, тўлиқ эмас. Ленинград ва Хельсинкидаги нусхалар ҳам шу аҳволда.

16. А. Х. Алиева. «Списки “Муҳаммад Амин саёҳатномаси” и живая народная речь в ее языковой структуре» (“Истоки татарского литературного языка”). Казань, 1988; Б. Рифтин. “Типология и взаимосвязи средневековых литератур” (“Типология и взаимосвязи средневековых литератур Востока и Запада”). Москва, 1974.

17. Чинакам саёҳат маслаҳатномаларида рухсатнома олиш, саёҳат, озиқ-овқат, тунаш жойлари ва уларнинг баҳолари, хавфсизлик масалалари бўйича муфассал маслаҳатлар берилган. Уларнинг энг тўлиқ ҳисоблангани 1913 йил июлда Қозоғистонда чоп этилган “Ҳаж йўли” китобчасидир.

18. Бу мақола 1903 йили Қозонда чоп этилган (“Исмоил саёҳати”. Ризоуддин ибни Фахруддиннинг сўз боши ва изоҳлари билан). Маҳмудхўжа бу китобчани ўқиган бўлиши керак, чунки у татар адабий ҳаётида фаол иштирок этар, ношир билан эса дўстона муносабатда эди. Исмоил мақоласи оддийгина, аммо Маҳмудхўжанинг асари том маънода юксак бадий савияда ёзилган.

19. Асар 1913 йилнинг сентябрь, октябрь ойларида “Вақт” газетасида чоп этилган. Бу саёҳатнома услуги жиҳатидан Маҳмудхўжа мақоласидан мукамалроқ, аммо унда тарбиявий хусусият етишмайди. Ҳар иккала мақоланинг битта умумий томони бор, улар замирида фаластинлик мусулмонлар аҳволига қизиқиш бор.

20. Беҳбудий такрор ва такрор руслар билан бир қаторда яҳудийлар ва арманларнинг Туркистон мусулмонларига қараганда бой-бадавлат, тўкин-сочин ҳаёт кечириш имкониятларига эга эканликларини таъкидлайди. Таққосланг: “Хуршид”, 1906 йил, 6-сон; “Тараққий”, 1906 йил, 7-сон; “Ойна”, 1913 йил, 8-сон (“Хўқанд ва мусулмонлар” мақоласи).

ЛУҒАТ

А

Абди асном — санамлар қули
Або — енгсиз уетки жуи кийим
Аважож — эгилма
Авсоф — васфлар, мақтовлар
Адам — йўқлик
Адрас — матоҳ
Ажала шайтон — шошқалоқ-
 лик — шайтоннинг иши
Ажром — оемон жисмлари
Аккос — акс эттирувчи, фо-
 тограф
Ақобир — улуғлар
Алам — тинсол
Алойқи рўзгор — рўзгорга
 боғланиб қолиш
Ал-он — ҳозирги пайтда
Анбиён нъзом — улуғ наби-
 лар
Аммома (амома) — салла
Амуд — устун
Анвоъ — павълар, хиллар
Ансор — дўст, ҳомий, мадад-
 кор
Анфоси қудсия — муқаддас
 нафас
Анқариб — қисқа фурсатда,
 кўз очиб юмгунча
Арз — ер; эн
Арзи мавъуд — орзу қилин-
 ган ер, жаннатмонанд жой
Асафлик — таассуфланарли
Асари ёс — катта умидсиз-
 лик, чорасизлик
Аскала — пристан, порт
Асфал — тубан
Атиббо — табиблар

Атроф — томонлар
Атропом — атр таратувчи
Атф — қайта, яна бир бор
Афъол — феъл-атвор
Аъдод — ададлари, турлари
Аъмо — кўр
Ахуз — олишган
Ашроф — улуғлар
Ақсойи сафар — сафар якуни
Ағниё — бойлар
Аҳад — кимса, киши
Аҳиббо — дўстлар
Аҳодис — ҳадислар

Б

Баввоб — қоровул
Бадавий — маданиятдан
 узоқ, саҳройи
Байзо — оқ
Байтул мол — давлат хази-
 наси
Байъат — қасамёд
Байъона — бай пули
Баладия — шаҳар ҳокимлиги
Бандар — порт
Барроқлик — ялтироқлик
Баҳшиш — садақа, ҳадя
Баъд аз аъшо — хуфтондан
 кейин
Баъд аз зоҳр — туш пайти
Баъс — қисмат
Бақия — давом
Баҳсу абязи мутағассит —
 Ўрта денгиз
Баҳсу жидол — тортишув, му-
 нозара
Белжиклар — белгияликлар

Беша — тўқай, чакалакзор
Бизанс — Византия
Билонихтиёр — ихтиёрсиз
Бини — бурун
Бир рубъ — тўртдан бир маъ-
 носида,
Бир суле — учдан бир маъ-
 носида
Боб — ошик
Бодгўя — шамолгоҳ
Боди Кубо — Боку шаҳри
Боло — юқори
Брлуи — ҳаво шари, аэрос-
 тат
Боний — асосчи
Боргоҳ — ҳузур; жой
Бохари — буғ
Ботил — беҳуда, бузуқ
Буйрўкратния мустабид — мут-
 лақ монархия
Бурдан убудият — хоксор

қул

Буқъа — масжид, ибодатгоҳ;
 мақбара; ҳужра
Бўғозичи — Босфорнинг ик-
 кинчи туркча номи

В

Важд — завқ-шавқ; ҳаяжон
Важҳа — машҳур, эътиборли
Вараса — меросхўрлар
Вариса — меросхўр
Васат — ўрта
Васойиқ — васиқалар
Вақтоки — вақти келиб
Вираса — мерослик
Восиъ — ўрта
Вузуъ — таҳорат
Вуқуот — воқеа, вазият

Г

Гарон — оғир

Герехмў — мураккаб тугушли,
 жимжимадор
Гулла — замбарак ўқи, снаряд
Гунбад — гумбаз

Д

Давр этмоқ — дсира ясамоқ
Далил — йўл бошловчи, гид
Далойили ақлий — доно далил-
 лар
Данг — кўзгалмас мулкнинг
 олтидан бири
Дароятли — тушунчали, би-
 лимли
Дафъи — раддия
Дорилқазо — суд, маҳкамаси,
 қозихона
Доро — эга
Дўрага — хона

Ж

Жабали Лубнон айалат —
 Лубнон тоғлик вилояти
Жабҳа — томон, олд
Жавар — ён, атроф, қўшничи
Жадд — аждод
Жазира — орол
Жаллий — йирпик
Жамод — парса
Жарида — газета
Жаронд — газеталар
Жарҳ — эътироз
Жимностик ховалар — спорт
 (гимнастика) иншоотлари
Жихот — жиҳатлар, томонлар
Жобулсо ва Жобулқо — Шарқ
 ва Ғарбнинг икки афсона-
 вий шаҳри
Жойхоблар — ўрни-кўрпа, чой-
 шаб ва ҳ. к.
Жозибаи қамар — ойнинг тор-
 тилиши
Жоний — ҳаётий

Жонхарош — жон азоби. из-тироб
Жубба — кенг, узуп тун
Жуххол — жоҳиллар

3

Заввор — зиёратчи меҳмон
Завкаи мутаҳҳира — жуфти ҳалола

Зажжор — шишалар

Зарина — олтин

Заъф — ожизлик, заифлик

Заҳра — текислик маъносида

Зиллат — тубанлик

Зовия — бурчак

Зоиқ — завқбахш

Зоти сотуда — зоти шарифи

Зуафо — заифлар, аёллар

Зулжалол — азамат, буюк

Зухурот — кутилмаган воқеа

И

Ижмолий — хулоса, мухтасар

Ижтимаъхона — одамлар тўп-ланадиган хона

Изо — озор, азоб; изза қил-моқ

Иктифо — кифоя

Илтизом — лозим

Имтаа — мато

Имтизож — бирикиш

Инфиоли даруний — ички ҳаяжон

Иншоот — мактублар

Ирод — эътироз

Иртифоъ — баландлик

Искутво — жим бўлинглари!

Сукут сақланглари!

Истибод роъйи — зулматпарастлик

Истиво — қилём (туш) пайти

Истидлол — далил келтириш

Иттиҳод — бирлашув

Итҳоф — бағишлов

Ифлос — банкрот

Ифратпараст — ҳаддидан ошувчи

Иштирокиюн оъмийун — халқ социализми

Иқтибос — кўчирма

Иҳё этувчи — тирилтирувчи, тикловчи

К

Калоба тун — бир калава арқоқ

Канор — чет, чекка

Касолат — ялқовлик

Кафили ҳадидманд — ўтқир кафир

Кешти — кема

Коза — чайла

Кофий — етарли, кифоя

Коши — нақшин бўлак, кафель

Куллиян — бутунлай, тамоман

Куиш — бурчак

Курраи маснуа — глобус

Курраи мусаттаҳа — ер шари

Кўй — кўча

Л

Лайли — кечки

Ла ва наам — йўқ ва ҳа

Латиф-ул-ҳамим — қайсар, булоқ

Лойиҳоти — башоратчи, фолбин

Лотимоҳо — тиним билмас

Лоянқот — тўхтовсиз

Лоянтиноҳо — ниҳоясиз

«Лоҳавл» — қўрққанда ўқиладиган дуонинг илк сўзи

Лоҳаза — шу сабабли

Лоҳутий — плохий

Луғз — сўз

М

- Маа** — узатма
Маа таассуф — афсуски
Маа фийаҳи — шунга қарамасдан
Маа фийят — хизмат ҳақи
Маа фиҳи — шундай вазият-да, шунга қарамай
Мабани — бино қилинган
Мавод — модда
Мавоҳаза — танбех, дашном
Мавқиф — бекат
Мавқуф — боғлиқ
Мадфан — қабр, гўр
Мадфун — дафн қилинган
Мадюн — бурчли
Мадҳал — кириш жой
Мажзубона — мафтункор, жо-зибали
Мажлиси мабъусон — депу-татлар палатаси, парламент
Мажорний — текин
Мазбалагоҳ — ахлатхона
Мазийят — устунлик
Маит (майит) — ўлик
Мақтаби санойеъи — санъат (ҳунар) мактаби
Мақъаб — ўрнига қараб, куб ё квадрат маъноларида иш-латилади
Мамнуъ — ман этилган
Манбит — кўкаламзор
Манҳадам — хароб
Манҳий — тақиқланган
Манҳус — наҳса қолган
Марбут — туташ, боғланган
Маржаъ — мурожаатгоҳ
Маржуъ — ўринли
Маркуз бўлмаган — қоқилма-ган, осилмаган
Маррат — марталар
Марсаби баҳрия — денгиз отлари
Марсаби баҳрия — денгиз уло-ви, яъни кема
Марфуш — тўшалган
Масакарот — тақиқланган
Масаҳи — маҳси
Масдар — сарчашма, сабаби асосий
Масмуот — эшитилиш
Маснаъ — бунёд этилган
Масолиҳ — зарур ашё
Масоҳат — ўлчов
Масриф (масориф) — исроф-гарчилик
Масроф — сарфламоқ, хара-жат
Масқарот — спиртли ичимлик-лар
Масҳ этмоқ — юзига қўл торт-моқ
Матин — мустаҳкам
Матоф — тавоф этиш жойи
Махлут — аралаш, қоришиқ
Машрута — конституция
Машруъ — шарият йўл қўйган
Маъбад — ибодатгоҳ
Маъзират — узр
Маъмул — амалдаги
Маъраз — намоёниш жойи
Маътал — заиф маъносида
Мақоволот — шартнома
Мақсура — меҳвар
Мақтул — қатл этилган
Магоза — магазин, дўкон
Магора — гор
Маҳал — жой
Маҳз — фақат; ғирт; тоза
Маҳзуф — таъкид
Маҳтоб — ойдин
Маҳфия — давра
Миз — стол
Мил — қувур
Минбаъд — бундан буён
Минокори — сирланган
Мифтаҳдор — калитдор
Моддатан — аслида

Морпеч — илонсұқмоқ, ёлғиз-
оёқ йўл; ўймакор нақшнинг
бир тури
Моҳази — рўпара
Муавваж — қийтиқ
Муаззот — иззат, ҳурмат
Муайяна — назорат
Муарраб — арабча
Мубарро — холи
Мубошир — бошқарувчи
Мубҳам — ноаниқ
Муваҳҳад — бир худолик
Мудаवвар — юмалоқ, айлана
Мудохала этмоқ — аралашмоқ
Мужалло — ялтироқ, жилоли
Музбала — қ. *Мазбалагоҳ*
Муздурлик — ёлланиб ишлаш
Музойиқ — зич, сиқиқ, тор
Музоҳака — қулғили
Муколима — сўз, гап
Мудавван — зийнатланган,
нақшланган, бўялган
Мулки аскарӣй — давлат
аскария мактаби
Мулки эъдодӣй — давлат тай-
ёрлов мактаби
Мулкияъи рушдия — давлат
ўрта мактаби
Мумайиз — тафтиш; ревизор
Мумтаҳан — имтиҳондан ўт-
ган
Мунаббат — ёғочга ўйиб иш-
ланган нақш
Муназзам — назму тартибга
кирган
Мунташар — ёйилган
Мунқариз бўлмоқ — тугаб
битиш
Мунқод — итоат этиш
Муояна этмоқ — кўздан ке-
чирмоқ
Мураббаъ — тўрт бурчак
Мураттиб — тартиб берувчи
Мураххас — имтиёзли одам
Муродиф — синоним

Мусаввар — суратли
Мусаддас — олти қиррали
маъносида
Мусамма — юқори айтилган
Мусанниф — китоб тузувчи,
муаллиф
Мусаттаҳ — текис, ясси
Муслиҳлик — қуролли
Муслиҳ — ислоҳ
Мусовот — тенглик, баробар-
лик
Мусоид — имкон берувчи
Мусофират — мусофирлик
Мустақар — айланин чизиги
Мустамлакот — мустамлака-
лар
Мустанд — истеъдодли; асос-
ли
Мустанди тамаддун — мада-
ниятга тайёр
Мустатил — тўғри бурчакли
Мусташар — маслаҳатчи
Мутаважжих бўлмоқ — юз
тутмоқ, илтижо қилмоқ
Мутавассит — оралиқ
Мутаваттун — ватан тутган
Муталло — қуйма
Мутанозе — низо, жанжалли
Мутасарриф — эғалик қилиш
Мутақаддимин — қадимда
ўтган
Муттасил — туташ маъноси-
да
Муттафиқ — иттифоқчи
Мухта (мухатта) — бекат
Мухталиф — хилма-хил
Муфт — бекорчи, арзимас
Мушаххис — актёр, ижрочи
Мушорун алайҳ — мазкур
Мушрик — кўп худолилиқ
Муштамил — ўз ичига олган
Муштарӣй — харидор, жаз-
ман
Муштирама — умумий

Муътамад — эътимодли,
 ишончли
Муътақид — эътиқодли
Муқарнас — қуббали нақш-
 лар
Муқтадир — иқтидорли
Муҳаррири маърозлар — во-
 қса ва ҳодисаларни баён,
 тасвир этувчи
Муҳаққақ — тўғрилиги исбот-
 ланган
Муҳаққиқини киром — улуғ
 ҳақиқатчилар
Муҳмал — бемаъни
Муҳовара — савол-жавоб
Муҳосара — қамал
Муҳтавий — ўз ичига олган
Муътабаронлар — улуғлар
Муътодича — одатича

Н

Наъбон этмоқ — чиқмоқ
Навоқис — нуқсонлар
Навҳа — йиғи, тантанали ижро
Надъа — анжуман, мажлис
Назарфириб — мафтушкор, жо-
 зибали
Нардбон — нарвон
Насоро — христиан
Насус — матн
Насячин — нася йиғувчи, қарз-
 ни ушдирувчи
Нафиз — эътиборли
Нафси жомеъ — жомеънинг
 ўзи
Нафси иморат — иморатнинг
 ўзи
Нафсимға — ўзимга
Нафси Туркистон — Туркистон
 аҳли
Нафсул-амр — моҳият
Начур — дезинфекция
Нақл қилдирмоқ — олиб кел-
 моқ

Нақша — харита
Наҳи этмоқ — тақиякламоқ
Наҳр — дарё, оқар сув
Нимкола — ярим-ёрти
Нисоф — ярим
Ногузирдур — четлаб ўтмайди
Норгила — чилимга ўхшаш
 нарса
Нохудойи — худосизлик, **ий-**
монсизлик
Ноқис — нуқсонли, қалбаки
Ноқус — қўнгироқ
Ноҳалаф — номуносиб маъно-
 сида
Нуфуз — таъсир
Нуқуд — нақдиналар

О

Обчакорлик — суғориладиган
 экинзор
Овиза — осма
Одина — жума
Оёт — оятлар
Оилап киром — буюк, карам-
 ли
Омбури ҳукумат — ҳукумат
 бошқарувчи
Ориз — тасодифий
Оризади — сунъий ўрмон;
 бахтсизлик
Орий — ҳа
Осиён Васати — Ўрта Осиё
Отняг — қуйи
Офоқ — олам
Оянда — келажак
Огушта — банд бўлмоқ

П

Панир — пишлоқ
Парастинш — эътиқод, ихлос
Пешаки — олдиндан
Пиёдагузар — пиёдаўтар йўл
Попос — поп

Понур — пароход
Порина — шўрлик, бечора
Пору — супринди, гўнг
Порухона — ахлатхона
Пўстхўрда — пўчоқ
Пўшиш — ёпинчиқ

Р

Рабт этилмоқ — боғланмоқ
Ражо — умид
Ражоли тарихия — тарихий ар-
боблар
Рафоқат — рафиқлик, дўст-
лик
Расоил — рисоалалар
Рафтор — лориш-туриш
Рахом — мрамор
Рехтим — жой маъносида
Рижол — арбоб, кадр
Рифоҳият — фарахли
Рой — фикр
Рубъи масқун — қуруқликнинг
тўртдан бири
Руки — устун
Рушдий (рушдия) — ўрта
мактаб

С

Савомеъ — пбодат қиладиган
Савқ — даъват
Савкут-тийи — ершунослик
Сад — 100
Саждаи убудийят — мутеъона
сажда
Сажжда — жойнамоз
Сажин (саржин) — 3 газ ёки
2,13 млн узунлик ўлчови
Сайфия — экинзор, ёзги жой
Салб — чормих, крест
Салоҳ — эзгулик
Салоҳа — солиҳлар қисми (па-
нели)га зийнат.

Самоқ — деворнинг қуйи учун
ишлатиладиган оқ тош
Самти хориж — ташқари
Санад — рақам (номер), хуж-
жат
Сарбасти — хуффия
Сари фарр — бошидаги тож
Сарроф — пул алмаштирувчи
Сатр — парда (паранжи)
Сауд қилмоқ — юқорига кўта-
рилмоқ
Саҳин — қалинлик
Сахлаттурмоқ — тўхтатмоқ
Сақо — сув машинаси
(водовоз)
Саққолик — сувчи, мешкобчи

Саҳиҳ — соғлом, бехато
Саҳобагони бузургвор — улур
саҳобалар
Саҳобаи изом — саҳобалар
Саҳҳор — сеҳрлар
Сибён — болалар
Сиво — халос
Сиёсат — муҳофаза
Сил ар-рия — ўпка спли
Силк — саф, қатор
Сина(е) матограф — кино
Сироят — таъсир
Сирф — соф
Сихҳия доираси — тиббий ку-
затув
Содот — саййидлар, пайғамбар-
зодалар
Сокин — петиқомат қилмоқ
Сокит — тинч, сокин
Сомон — қудрат, бойлик маъ-
носида
Сониян — иккипчидан, шундан
кейин
Сориб олмоқ — ўраб олмоқ
Суле — учдан бир
Сумъа — ибодатхона
Сурукламоқ — тўпламоқ
Сухра — қоя

Т

- Тааммиқ** — ўй, фикр
Таарруз — ҳужум
Таассуби ҳуқуқ — ҳуқуқ ҳи-
 моячиси
Табдили макон — жой алма-
 шуви
Табъийиз — оқ
Тавассул — восита
Таваққуф — тўхталишга муҳ-
 тожлик
Таваҳҳум — ваҳима
Таваҳҳуш келтирмоқ — ёвво-
 йилашмоқ
Тавзен мукофот — мукофот
 тақсими
Тавоно — бақувват
Тавоф — зиёрат
Тавҳиди лисон — тил бирлиги
Таданий — тушкунлик
Таҳвин этмоқ — тузмоқ
Тадриж — секин-аста
Тадрис — дарс бериш
Таждид қилмоқ — япгиламоқ
Тазалзул — зилзила
Тазйинот — зийнат, безак
Такфир — кофирга чиқариш
Талоф — қароқчи
Талъин — лаънатлаш
Тамаддун — маданият
Таманно — истак, орзу
Тамбоку — тамаки
Танвир — ёритиш
Танзил — тушиш, киришиш
Таовун — ёрдам
Тариқ — йўл, услуб, тарз, чора
Тарих биноси — қурилиш та-
 рихи
Тарроҳ — тарҳиши чизувчи
Таҳийя — дуо, салом
Тарсим — расм
Тарафайн — икки тараф
Тард этмоқ — четлаштирмоқ
Тардиҳ — эзиш, майдалаш
Таржеъ — такрор
Таржиҳ — афзал
Тарзия — қониқиш
Тароз — келишув
Тасаллут — ҳукмронлик қи-
 лиш
Тасвид — қора
Тасвидод — ёзмоқ, кўчириб
 ёзмоқ
Таслиҳ — тузатиш, яхшилаш
Тасхир қилмоқ — забт этмоқ
Тасҳиҳ — тузатиш
Тафриқа — ажраб кетиш
Ташриҳ — анатомия
Ташҳис — эътироф этиш,
 аниқлаш
Таъбия — мудофаа учув ҳо-
 зирланган пистирма жой
Таъвил — сўзни бошқа маъ-
 нога буриш
Таълифот — асарлар
Таъмин — ёйиш
Таъсиф — афсусланарли
Тақрир — баён
Тағанний — нағма
Тағйири қиёфа — қиёфани ўз-
 гарттириш
Тағрит — гонатчи
Таҳаммул — чидам, ҳолат
Таҳвил моъ — сув келтириш
 воситалари
Таҳия — дуо, салом
Таҳфим — тушунтириш
Таҳт ул- баҳр мино — денгиз
 ости минаси
Таҳт ул-Жабал — Жабал тоғи
 ости
Таҳқиқ — текшириш
Тевачи — туякаш
Тезоб — азот кислотаси кўзда
 тутилади
Тек — битта
Тетьдод этмоқ — санаб чиқмоқ
Тириза — дераза

Тоати қилмоқ — алмаштирмоқ
Тоъхир — секинлик
Тул — узунлик
Тулони — узунчоқ
Тулу — кун чиқиш
Турба — қабр
Турма — трюм (кеманинг юк ортадиган насткн қисми)
Туъма — таом, овқат

У

Убудият — бандалик таомили
Ужра — ҳақ, ижара пули
Ул зумродин — шу жумладан
Уърафо — шогирд, ўқувчи
Уққол — оқиллар

Ф

Фавран — аччиқланиб; дарҳол
Фавт — йўқотиш
Фавқул баҳр — сув усти
Фажр — тонг
Фазла — кўп, ортиқча
Файсал — ечим, қарор
Фано — кечмиш, йўқлик
Фараҳ — роҳат
Фаръийя — иккинчи даражали
Фарра — ажойиб
Фарш қилинмоқ — тўшалмоқ
Фашанг — соврин маъносида
Фақру зарурат — фақир муҳтожлик
Фий-йя — ҳолат
Фосила — оралиқ масофа

Х

Хабис — қабих
Хаддом — ходим, хизматчи
Хаёли фосид — ўринсиз, бузуқ хаёл, фантазия
Хайс — мумсик
Халқ қилгон — яратган

Хамула — йўловчи, пассажир
Хартухар — пароканда, тартибсиз
Хаттиёт — камчиликлар, хатолар
Хатти, истиво — экватор
Хон — стол
Хориқа — фавқулодда ҳол
Хотам — муҳр
Хуррам — тозалик, яхшилик
Хушманд — зийрак, ақлли
Хўшу ила — ғоят итбаткорона

Ч

Чаҳортарк — чорқирра
Чаҳорчашм — тўрткўз
Чодир — рўмол
Чошт — чашшоҳ

Ш

Шабака — жимжимадор панжара
Шабакаланган — тўсилган
Шай — нарса
Шайтанат этмоқ — фириб бермоқ
Шарафа — карниз
Шарр — ёмонлик
Шаррот — ёвузлик
Шаторат — энчиллик
Шаъшалик — шуълавор, ярқираган
Шакий — ярамас одам
Шимитмали — симирайлик
Шодурвон — соябон
Шогил — банд этувчи
Шуруъ этмоқ — киришмоқ

Э

Эвет — ҳа, тўғри
Эъдодий — тайёрлов
Эътидол — мўътадил

Эътиносизлик — беғамлик,

эътиборсизлик

Эҳмол — қийинчилик

У

Уйла — шундай

Урам — кўча

Утел-нўмра — меҳмонхона
бўлимаси

Қ

Қабиҳи -- бузуқи, беҳаё

Қабл аз аср — аср намози
олдидан

Қавл — сўз

Қазаф — дашном

Қанодил — қандиллар

Қарагаса — қора тупроқ

Қариб — яқин

Қарина — кундалик ишлари
маъносида

Қаробат — яқин кишилар, қа-
риндошлар

Қарун восита — ўрта асрлар

Қасаба — шаҳарча

Қатор — поезд

Қатр — кўндаланг

Қиё — қоя

Қитъа — бўлак

Қонуни мусовот — тенглик
қонуни

Қофила — карвон

Қубба — гумбаз, купол

Қувваи дофеъа — даф қилиш,
мудофаа қуввати

Қлуф — қулф

Ғ

Ғалат — нотўғри

Ғалати фоҳиш — купол хато-

Ғанойим — ўлжа

Ғарро — ажойиб

Ғизо этмоқ — овқатлаymoқ

Ғуруб — кун ботиш

Ҳ

Ҳавойиж — эҳтиёж

Ҳавондор — қуюқ

Ҳаворийини — Исо пайгамбар
тарафдорлари

Ҳавос — ҳислар

Ҳажари асвод — Маккадаги
қора тош

Ҳазиз — тубан

Ҳайвон потиқ — гаширувчи
жонзодлар, яъни одамлар
маъносида

Ҳайъат — астрономия

Ҳаммор — ичувчи, майхўр

Ҳанжор — йўл, усул

Ҳасан — яхши, чиройли

Ҳасир — бўйра, бордон

Ҳафзан — ёддан

Ҳафиф — енгил

Ҳизб — партия

Ҳимам — ҳимматлар

Ҳосилхиз — серҳосил

Ҳувийят — шахсият

Ҳудус — тасодифлар, ҳодиса-
лар

Ҳулё — хаёл

Ҳунжор — тартиб

Ҳуснизан — яхши фикр

МУНДАРИЖА

Карвонбоши. <i>Б. Қосимов</i>	5
Бадий асарлар	39
Падаркуш ёхуд ўқимаган боланинг ҳоли (<i>пьеса</i>)	39
Оқ елпоғичли чинли хотун (<i>ҳикоя</i>)	50
Бир аъмо боланинг ҳасрати	53
Саёҳат хотиралари	54
Қасди сафар	54
Мақолалар	146
Ҳайрул умури авсатуҳо...	146
Икки эмас, тўрт тил лозим	150
Баёни ҳол	152
Туркистон	154
Шердор мадрасаси	156
Аъмолимиз ёйинки муродимиз	157
Фавқулодда такфир	160
Бизни ҳоллар ва ишлар	161
Зўраки бой	163
Жаҳолат дардларидан	165
Оҳ, бонкалар бизни барбод этди	166
Ешларга мурожаат	168
Тарихи ихтирои башар	170
Танқид — сараламоқдур	172
Теётр надур?	174
Муҳтарам ёшларга мурожаат	176
«Туркистон тарихи» керак	178
Сарт сўзи маълум бўлмади	179
Исмоилбек ҳазратлари	181
Тил масаласи	183
Бизни кемиргувчи иллатлар	189
Сарт сўзи мажҳулдур	193
Эҳтиёжи миллат	199
Миллатлар қандай тараққий этарлар?	202
Қозоқ қариндошларимизга очиқ хат	204
Муҳтарам самарқандийларга ҳолисона арз	206
Ғалла, аскарлик, ер ва тазминоти ҳарбия	209
Мақола ва чиқишларга жавоблардан	214
«Китобат ул-атфол» (1908) дан	216
«Китоби мунтахаби жўғрофияий умумий» (1906) дан	221
«Мунозара» ҳақида	247
Васиятнома	251
Беҳбудий вафотига бағишланган марсиялар	256
<i>Фитрат</i> . Беҳбудийнинг сағанасини изладим	256
<i>Айний</i> . Беҳбудий руҳига итҳоф	256
<i>Айний</i> . Беҳбудий афандини эсга тушириб, қатл ва қатл- гоҳга хитобан	257
<i>Чулпон</i> . Маҳмудхўжа Беҳбудий хотираси	258
<i>Ингеборг Балдауф</i> . Маҳмудхўжа Беҳбудий Фаластинда	259
Луғат	269

Адабий-бадий нашр

МАҲМУДХУЖА БЕҲБУДИЙ

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

Тошкент «Маънавият» 1999

Муҳаррир М. Исоқова
Мусаввир А. Понамарев
Бадий муҳаррир С. Абзам
Тех. муҳаррир Т. Золотилова
Мусаҳҳиҳ Ш. Илҳомбекова

Теришга берилди 15.02.99. Босишга рухсат этилди 03.06.99. Бичими 84×108^{1/2}.
Литературная гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. т.
14,70. Шартли кр.-отт. 15,12. Нашр т. 15,14. 5000 нусха. Буюртма №202.
Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент, Шодлик кўчаси, 6. Шартнома 5—99.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-
журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муроодов
кўчаси, 1-уй. 1999.

Manavikal

